88
BAHAR 2001

Toplum ve Bilim

BAHAR 88
2001

Toplum ve Bilim

TARIM VE KÖYLÜLÜK

Yapısal uyum politikaları ve köylünün beka stratejileri	Zülküf Aydın
Türkiye'de gıda üretiminin yeniden yapılanması	N. Zafer Yenal
Rize'de çay üreticileri	C. Hann - I. B. Hann
Fındık üretiminde toprak ağalığı ve kırsal dönüşüm	Abdulkerim Sönmez
Mısır'da siyasi otoritarizm ve tarım reformu	Ray Bush
Meksika'da neo-liberal tarım politikalarının sonuçları	Quintana - Bórquez - García
Köylülükte farklılaşma ve "orman köylüleri" örneği	Yücel Çağlar
Tek parti döneminde Halkevleri ve Halkçılık	M. Asım Karaömerlioğlu
Köy romanlarında romantizm ve gerçekçiliğin düalizmleri	Levent Cantek
Cumhuriyet dönemi köy romanları	A. Ömer Türkeş
Rus popülizmi üzerine	M. Asım Karaömerlioğlu
Sosyal bilimlerde gelişmecilik ve köy çalışmaları	Nükhet Sirman
Boş zaman üzerine	Feyzan Erkip

Toplum ve Bilim

88 BAHAR 2001

Zülküf Aydın
Yapısal uyum politikaları ve kırsal alanda beka stratejilerinin özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık köyleri örneği 11

N. Zafer Yenal
Türkiye'de tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanması ve uluslararasılaşması 32

Chris Hann ve Ildikó Bellér-Hann
Mazlum olan kim? Rize'de çay üreticileri örneği 55

Abdulkerim Sönmez
Doğu Karadeniz Bölgesi fındık üretim kuşağında toprak ağalığı, köylülük ve kırsal dönüşüm 69

Ray Bush
Mısır'da siyasi otoritarizm ve tarım reformu 105

Roberto Diego Quintana - Luciano Concheiro Bórquez - María Tarrío García
Bölgesel ve tarımsal haklar: Meksika'da 18 yıllık neo-liberal politikalar sonrası toprak hareketliliği ve toprak pazarı 122

Yücel Çağlar
Köylülükte farklılaşmanın yersel temelleri ve "orman köylüleri" örneği 144

M. Asım Karaömerlioğlu
Tek parti döneminde Halkevleri ve Halkçılık 163

Levent Cantek
Köy manzaraları: Romantizm ve gerçekçiliğin düalizmleri 188

A. Ömer Türkeş
Taşra iktidarı! 201

M. Asım Karaömerlioğlu
Rus popülizmi üzerine 235

DEĞİNİ

Nükhet Sirman
Sosyal bilimlerde gelişmecilik ve köy çalışmaları 251

Feyzan Erkip
Daha fazla boş zaman: Ama ne için? 255

ABSTRACTS (İngilizce özetler) 264

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

ISSN 1300-9354

BİRİKİM YAYINCILIK
VE TİC. LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ömer Laçiner

YAYIN YÖNETMENİ
Tanıl Bora

YAZI KURULU
Ulus Baker • Necmi Erdoğan
Oğuz Işık • Orhan Koçak
Mahmut Mutman • Bülent Peker
Erol Taymaz • Meyda Yeğenoğlu

YAYIN SEKRETERİ
Asena Günal

SORUMLU YAZIIŞLERİ MÜDÜRÜ
Tanıl Bora

88. SAYI EDİTÖRÜ
Zülküf Aydın

KAPAK VE SAYFA DÜZENİ TASARIM
Özlem Özkal • Ali Artun • Ümit Kıvanç

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Sena Ofset

YAZIŞMA ADRESİ
Selânik Cad. 64/11
Kızılay 06640 Ankara
Tel. 312.425 36 00 • 312.425 20 71
Fax: 312.425 18 15

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr.

BİRİKİM YAYINLARI
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu 34400 İstanbul
Tel. 212.516 22 60 • Fax: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim'de yayımlanan yazılar *Sociological Abstracts* indeksinde yeralmaktadır.

KAPAK: Utku Lomlu

YAYIN DANIŞMA KURULU
Asaf Savaş Akat / Asu Aksoy
Tosun Arıcanlı / Korkut Boratav
Ayşe Buğra / Reşit Canbeyli
Ümit Sakallıoğlu / Alain Duben
Atila Eralp / Selçuk Esenbel
Sureia Faroqhi / Nilüfer Göle
Ümit Hassan / Fatma Işıkda
Huricihan İslamoğlu İnan
Kemal İnan / Ahmet İnsel
Deniz Kandiyoti / Nihal Kara
Reşat Kasaba / Ferda Keskin
Çağlar Keyder / Eser Köker
Levent Köker / Şerif Mardin
H. Ünal Nalbantoğlu / İlber Ortaylı
Oğuz Oyan / Ayşe Öncü
Doğan Özlem / Jale Parla
Mithat Sancar / Ömür Sezgin
İlkay Sunar / Burhan Şenatalar
Şirin Tekeli / İlhan Tekeli
İsenbike Togan / Zafer Toprak
İhsan Tunalı / Aydın Uğur
Galip Yalman / Faruk Yalvaç
Deniz Yenal / Zafer Yenal
Nurhan Yentürk

Bu sayıda...

Köy, köylülük, tarım ve tarımsal üretim gibi sorunların anlamlı bir şekilde irdelenmesinde, köy ve köylülüğü içinde yaşadıkları geniş konumlardan izole edilmiş biçimde ele almak artık çok yetersiz kalmaktadır. 1940'lardan itibaren sosyal bilimlerde hakim olan modernleşme yaklaşımı ve onun sosyoloji ve antropoloji alanlarındaki açılımları köylülük ve köylülüğe ilşkin sorunlara genellikle kır topluluklarının iç dinamikleri açısından yaklaşmış ve olgular büyük ölçüde yerel bazda açıklanmıştır. Buna reaksiyon olarak da özellikle 1970'li yıllarda Karl Kautsky ve Lenin gibi klasik Marksistlerden etkilenen çağdaş Marksistler soruna kapitalizmin gelişmesi açısından bakılmasında ısrar etmiş ve tarımda makinalaşma ve özellikle de ücretli emeğin yaygınlığı ile kapitalizmin gelişme oranını ölçmeye çalışmışlardır.[1] Öte yandan Chayanov'dan etkilenen çağdaş yazarlar da kırsal alandaki dönüşümlerin anlaşılmasında sınıf temelli yaklaşımların eksik kaldığını, kapitalizmin genel gelişmesine rağmen köylülüğün kendine özgü iç dinamiklerinin olduğunu ve dolayısıyla çeşitli mekanizmalar geliştirip proleterleşmeye direnerek varlıklarını sürdürdüklerini ısrarla belirtmektedirler. Kapitalizmi ücretli emekle eşdeğer tutan yaklaşımla köylülüğün kendine özgü iç dinamiğinin olduğunu ileri süren yaklaşım arasında özdekçilik (*essentialist*) açısından çok büyük fark yoktur. Bunun farkında olan klasik Marksistler, yani Lenin ve Kautsky, kendi zamanlarının ampirik verilerini kullanarak kırsal alanda kapitalizmi anlamak için sadece ücretli emeğin varlığını ölçü olarak almamak gerektiğini, soruna sermayenin kırsal alanı, dolayısıyla da köylülüğü tahkim altına alış biçimleri üzerinde yoğunlaşmak gerektiğini belirtmişlerdi. Özellikle Karl Kautsky'nin tarım sorunu çözümlemeleri bence sadece o günün sağlıklı bir analizi olarak değil köylülük sorununun irdelenmesinde bir yön-

1 Bu tartışmaların kapsamlı bir irdelemesi için bkz. Aydın 1986a, 1986b, 1987a, 1987b.

tem olarak ele alınmalıdır. Bu böyle yapılırsa küreselleşme çağında 'köylülüğün' karşılaştığı karmaşık sorunları anlamak çok daha kolay olacaktır. Kautsky'nin metodolojisi kullanıldığında artık sorunu "tarımda kapitalizm var mıdır yok mudur, tarımda köylülük yerini ücretli emeğe bırakıyor mu bırakmıyor mu, köylülük kendine özgü bir iç dinamizme sahip olarak kapitalizme direnerek varlığını sürdürüyor mu sürdürmüyor mu?" gibi sorunlarla uğraşma zorunluluğu kalmamaktadır. Kautsky 1899'da kaleme aldığı Tarım Sorunu (*Die Agrarfrage*) adlı yapıtında tarımın kapitalizmin egemenliği altına nasıl girdiğini irdelerken gözlemleri in zenginliği onu kırsal alanda kapitalizmin gelişmesinin Marx'ın *Kapital*'de belirttiği biçimde olmadığı yargısına götürmüştür. İşte burada Kautsky kırsal alandaki dönüşümlerin irdelenmesinde yöntemsel bir devrim sayılabilecek görüşlerini ileri sürerek gerek dogmatizmden gerekse de teleolojik saplantıdan uzaklaşmış ve kırsal analizlerde bir çığır açmıştır. Burada üzerinde özellikle durmak istediğim bir nokta Karl Kautsky'nin kuramsal değerinin sonraki nesiller tarafından anlaşılmamış olmasıdır. Kautsky kapitalizmin genel gelişimine rağmen aile emeği kullanan, görünüşte 'köylü' niteliği taşıyan küçük işletmelerin sayılarının azalmak yerine arttığı gözleminden hareketle şunları söylemektedir:

Tarım sorununu Marksist bir anlamda incelemek isteyen biri için sorunu tarımdaki küçük işletmelerin gelecekteki kaderi olarak ortaya koymak yeterli değildir. Aksine tarımdaki kapitalist üretim tarzının temelinde yatan tüm varyasyonlarını incelemek zorundayız. Sermayenin tarımı hakimiyeti altına alıp almadığını, onu değiştirip değiştirmediğini, eski üretim ve mülkiyet biçimlerini işlemez duruma getirip getirmediğini ve yeni biçimlere yol açıp açmadığını ve tüm bunları nasıl yaptığını araştırmak zorundayız (Kautsky, 1899:6).

Burada yatan anlam şudur: Kırsal alanda dönüşüm sermayenin kontrolü altında çok değişik boyutlar gösterebilir ve ücretli emeğe dayanan büyük işletmelerin küçükleri yutarak yok etmesi muhtemel yollardan sadece birisidir, yani dönüşümün tek doğrultusu değildir. Asıl sorun sermayenin küçük işletmeleri boyunduruğu altına alış biçimlerini saptamaktır. Kanımca bu metodolojik bir devrimdir ve günümüzde küresel tarımın irdelenmesi için çok değerli bir yol açmıştır. Günümüzde dünyanın en ücra bir köşesinde de olsa uluslarası sermayenin etkisinde olmayan bir tek tarım üreticisi kalmamıştır. Uluslararası sermaye tarıma üretici sermaye, finans sermayesi, ticari sermaye biçiminde kimi hallerde doğrudan doğruya kimi hallerde yerel devlet mekanizmalarını kullanarak ya kırsal kalkınma projeleri olarak, ya köylüye üretici kredisi olarak, ya ihracatçı olarak, ya girdi üreticisi ve dağıtıcısı olarak, ya üretimi doğrudan veya dolaylı olarak örgütleyen bir unsur olarak girmiştir. Uluslararası '*corporate*' sermayenin temsilcisi olan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar özelleştirme, ticarileştirme, liberalizm ve benzeri mekanizmalarla köylünün ne üretmesi gerektiğini, nasıl üretmesi gerektiğini ve ne miktarda üretmesi gerektiğini belirleyebilir hale gelmişlerdir. Önceleri GATT ve şimdi de Dünya Ticaret Örgütü gibi kuruluşlar aracılığıyla uluslararası sermaye dünya tarımını düzenlemektedir.

Dolayısıyla sermayenin küreselleşmesine koşut olarak da tarımdan geçimini sağlayan kitleler sermayenin uluslararası işleyişinden farklı şekillerde etkilenmektedirler. Bu farklılıkları da büyük ölçüde üreticilerin içinde bulundukları ülkenin uluslararası sermaye ile olan ilişkilerinin niteliği belirlemektedir. Sermayenin etkilediği yerel koşullar farklı olduğundan mevcut yapıların sermaye ile eklemleşmesi de farklılıklar getirmekte dolayısıyla da köylülüğün dönüşümü farklılıklar göstermektedir. Günümüz tarım ve köylülüğünün dönüşüm şekillerini anlayabilmek için çıkış noktası muhakkak surette sermaye hareketliliğinin dinamiği ve sermayenin düzenleme (*regulation)* gücü olmalıdır. Tarım da artık uluslararası sermayenin birikim yapmak için kullandığı arenalardan biri haline gelmiştir ve uluslararası düzeyde rekabet tarımda da çeşitli gerilim ve çatışmalar yaratmaktadır. Savunduğumuz 'küreselleşen tarım' görüşü, sermayenin uluslararası dolaşım sürecinde çeşitli tarihsel koşullar ve konjonktürlerin niteliğini belirlediği farklı ülke koşullarında tarımla karşılıklı etkileşiminin farklılıklar doğurduğu biçimindedir. İşte yapılması gereken şey kırsal yapıları ve dolayısıyla da 'köylülüğü' farklı yönlerde dönüştüren mekanizmaların yerel ve ülke bazında keşfedilip irdelenmesidir. Ancak bu yapıldığı takdirde ülke bazında tarıma ilişkin mevcut politikalar ve politika arayışları anlam kazanır. Tarımda dönüşüm iç dinamiklerin olduğu kadar dış dinamiklerin de bir ürünüdür. Uluslararası sermaye, sermayenin hareketliliğini uluslararası düzeyde koordine ederken yerel düzeyde dönüşümün niteliği de, ülke bazında, devlet, sermaye, üretici ve tüketiciler arasında verilen mücadelelerce belirlenmektedir. Üretim ve tüketim ülke bazında gerçekleştiği için uluslararası koordinasyonda ulus-devlet çok önemli bir rol oynayarak sermaye ile kitleler arasında bir köprü görevini görmektedir.

Küreselleşen tarımda kırsal yapıların ve köylülüğün anlaşılması yeni kuramsal yaklaşımları, yeni paradigmaları gerektirmektedir. Artık 1940-1960 arasında sosyal bilimlerde hakim olan ve özellikle de sosyoloji ve antropolojideki 'köylülük' analizleri in temelini oluşturan modernleşme ekolünün geleneksel-modern ikilemi günümüzü anlamaktan ve izah etmekten aciz kalmaktadır. İçinde yaşadığı geniş toplumdan soyutlanarak ve kendi içinde işlevsel bir bütünlüğünün olduğu varsayılan 'köy' veya 'köylülük' artık çözümleme birimi olarak alınamaz. En ücra köşesi bile küresel sermayenin etkisinden kurtulamayan kırsal alanın irdelenmesi için ekonomi politiğin kavramları, artık yetersiz kalan eski kavram ve yaklaşımların yerini almak zorundadır. Bu da analizlere üretim, dolaşım ve bölüşüm ilişkilerinin dahil edilmesiyle gerçekleşir. Bu ilişkilerin niteliğinin belirlenmesinde de devlet ve uluslararası finans ve diğer örgütler (IMF, DTÖ, FAO ve Dünya Bankası gibi) etken olduğu için çözümlemenin bir boyutunda bunların dikkate alınması kaçınılmazdır. Türkiye'de de bu yönde gelişmelerin olduğu gözlenmekte ve tarım ve köylülük üzerine yazılanlar arasında giderek artan bir şekilde ekonomi politiği temel alan analizler memnuniyet vermektedir. Dergimizin bu sayısı sadece Türkiye'de değil bir çok benzeri ülkede sosyal bilimcilerin kırsal dönüşümü global dönüşümden soyutlamadan ele aldıklarını açıkça ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda Ray Bush, Mısır'da uluslararası sermayenin temsilcileri olan USAID ve IMF gibi kuruluşların Mısır devleti aracılığıyla tarımı nasıl küçük üreticilerin hakimiyetinden kurtarıp büyük işletme birimlerini ön plana çıkardığını irdelemektedir. Mısır tarımını dünya ekonomisine daha fazla entegre etme çabalarının sonucu olarak uygulanan toprakların özelleştirilmesi, kiracılık ve ortakçılık ilişkilerinin yasalarla toprak sahiplerinden yana değiştirilmesi ve gıda güvenliğini sarsacak bir yolla daha çok ihracat ürünlerinin üretiminin desteklenmesi, Nasır zamanından itibaren yerleşmiş olan tarımsal yapıları köklü değişikliklere uğratarak kırsal alandaki yoksullaşmayı hızlandırmıştır. Bu sürece, Mısır hükümetine verilen borçlar karşılığında ticareti liberalleştirmeyi, kaynakları ve dolayısıyla da toprağı da özelleştirmeyi, sübvansiyonları kaldırmayı dayatan uluslarası finans örgütleri ile ABD'nin çok büyük katkıları vardır. Ray Bush'a göre Mısır tarımı ikili bir krizle kaşı karşıyadır: Bir yandan yiyecek üretimi ticari tarımın lehine hızlı bir şekilde azalarak Mısır'ı yiyecek ithal eden bir ülkeye dönüştürürken diğer yandan da kırsal alanda yoksullaşma toplumsal patlamalara yol açmaktadır. Yoksullaşan kitleleri ancak askerî baskı ve dikta rejimi ile kontrol edebilen Mısır hükümetine her ne hikmetse "demokratikleşme" diye diretmeyen Batı'nın çifte standardını da ortaya koyuyor Ray Bush.

Dergimize Meksika'dan katkıda bulunan Roberto Diego Quintana, Luciano Concherio Bórquez ve María Tarrío García da Meksika tarımının uluslararası sermayenin etkisinde globalleşirken karşılaştığı krizi konu edinmektedirler. Yazarlarımızın 'yeni-liberal karşı devrim' olarak niteledikleri ve Meksika Devletince IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmalarıyla uygulanan politikaların *'minifundio'* diye niteledikleri küçük köylülüğü nasıl etkilediğini göstermesi açısından yazı hayli ilginç. Tarım sorununu çözme iddiasıyla yola çıkan devletin 1992'den itibaren serbest pazar mekanizmalarını yaygınlaştırarak uyguladığı politikaların etkilerini yedi *'ejido'*da yaptıkları alan çalışması ile irdeleyen yazarların vardığı sonuçlar oldukça çarpıcıdır ve hem Türkiye hem de Mısır ile paralellikler göstermektedir. En çarpıcı sonuç, kırsal alanda yoksullaşma eğiliminin hızlanarak 4 milyon köylünün uluslararası göçe zorlanmasıdır. Küçük köylülerin tarım dışına itilmesiyle yaratılan toprak pazarında ise yerel elit, ulusal ve uluslararası büyük şirketler yeni yasalardan yararlanarak toprağı kontrol altına almışlardır. Tarıma giren dev uluslararası şirketler kırsal alanda büyük plantasyonlar kurarak ve geleneksel 'ejido' topraklarından itilen küçük köylüleri (*minifundista*) ücretli işçi olarak çok ucuza çalıştırmaktadırlar. Meksika örneği uluslararası sermayenin azgelişmiş ülke tarımına doğrudan üretim organizasyonunu üstlenerek girmesinin ve kırsal alanı global tarımın tahkimi altına almasının en açık örneğidir. Quintana, Bórquez ve García 1917'de Zapata hareketiyle tarımsal düzene damgasını vuran 'toprak işleyenindir' prensibinin karşısına dikilen, devlet ve uluslararası sermayenin işbirliği ile gerçekleşen neo-liberal proje ile geleneksel yapıların nasıl global sermayenin etkisine girdiğini açıkça ortaya koymaktadırlar.

Uluslararası sermaye her zaman böylesi doğrudan bir mekanizmayı tercih etmeyebilir. Yerel koşullar, devletin yapısı, girişilen tarımın tipi, coğrafi konum vesaire bu kararda etken olabilmektedir. Konjonktürel koşullar uygun olmadığı zamanlarda da uluslararası sermaye tarımın kontrolünü dolaylı olarak eline alarak onu küreselleştirmekte ve tarım üreticisi köylüleri dünya ekonomik sistemine farklı biçimlerde entegre etmektedir. Böylece de karşımıza köylülüğün değişik bir farklılaşması çıkmaktadır. Zülküf Aydın, Abdulkerim Sönmez ile Chris Hann ve İldikó Béller-Hann'ın yazıları Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde köylülüğün farklılaşması ve sermaye ve devletin bu farklılaşmadaki rollerini irdelemekte, dolayısıyla küçük ürecilerin üretim süreçlerinin dolaylı kontrolüne ilginç örnekler sunmaktadırlar. Hann ve Bellér-Hann, klasik 'köylü ekonomisi' modelleri in çağımızdaki küçük meta üreticilerinin anlaşılmasında yeterli olmadığı önermesinden hareketle hane ekonomisini değil de hanelerin içinde yaşadıkları daha geniş konumları çözümleme birimi olarak ele almak gerektiğini söylüyorlar. Rize civarındaki çay üretimini tarihsel bir yöntemle ele alan yazarlarımız küçük köylünün klasik sömürüsü meselesine de kuşkuyla yaklaşarak olguların çok karmaşık olduğunu ileri sürmektedirler. Uygulanan devlet politikaları nedeniyle ulusal ekonomi ile iyice eklemlenen çay üreticilerinin giderek farklılaşmasıyla homojen ve otarşik bir köylülükten pazara bağımlı ve ülke genelindeki sınıfsal farklılıkları yansıtan bir yapının ortaya çıktığını vurgulamaktadırlar. Bu yapı içerisinde çay üreticilerinin Chayanovcu bir anlamda kendi kendilerini sömürerek yeniden üretimlerini sürdürdüğünü savlayan yazarlar, Chayanovcu bir yaklaşımın da ötesine geçmek ve daha geniş küresel etmenleri analize katmak gerektiği kanısındadırlar. Maalesef yazı bu anlamda bir temenniden öteye gidemeyerek küresel süreçler konusunda bir şey söylememektedir.

Benim yazımda bu boşluk doldurularak Türkiye tarımında pazar ve fiyat mekanizmaları aracılığıyla, genelde tarımın ve özelde de aile emeğine dayanan meta üretiminin, nasıl ulusal ve uluslararası sermayenin tahkimi altına girdiği ele alınmaktadır. Yazı, sermayenin, doğrudan tarımda üretim yapmasa bile, girdi ve ürün fiyatlarını kontrol mekanizmaları aracılığıyla, dolaylı olarak üreticilerin hangi ürünü, nasıl ve ne miktarda üretmeleri gerektiğini dikte ettiğini ileri sürmektedir. Bunun da tarımda üreticileri ve özellikle de küçük üreticileri uzun dönemde bir yoksullaşma sürecine soktuğunu ve pazara bağımlılıklarının, oluşan dönüşümlerde en etkin faktör olduğunu ve üreticilerin bu durum karşısında çeşitli beka mekanizmaları geliştirdiğini göstermektedir. Aydın ili Söke ilçesinin Tuzburgazı ve Eskişehir ili Sivrihisar ilçesi in Kınık köylerinde yapılan araştırmaların bulgularına dayanarak köylülerin geliştirdikleri beka mekanizmalarını detaylı bir şekilde inceleyen çalışma, neo-liberalist politikalar tarafından uluslararası sermayeyi tek başına göğüslemeye mahkum edilen tarım üreticilerinin beka mekanizmalarının da sınırına geldiğini ileri sürmekte ve Türkiye kırsalında toplumsal patlamaların ortaya çıkacağını öngörmektedir.

Zafer Yenal da makalesinde tarımda küreselleşme olgusunu çokuluslu şirketle-

rin çeşitli mekanizmalarla azgelişmiş ülkeler tarımını kontrolü altına alma biçimlerine bakarak irdelemektedir. Bu bağlamda Latin Amerika ile Türkiye'yi karşılaştıran yazar, uluslararası sermayenin Türkiye tarımında doğrudan yatırımının sınırlı olduğunu, 'kontrat tarımı' olarak nitelenebilecek bir tarımın henüz Türkiye'de yaygın olmamakla beraber yavaş yavaş gelişme yolunda bulunduğunu, Nestle ve Unilever gibi dev şirketlerin son zamanlarda Türk tarımını dünya kapitalist sistemi ile entegre etme yolunda önemli adımlar attıklarını vurgulamaktadır. Bu süreçte de süpermarketleşmenin yerinin ciddi boyutlara ulaşacağını tahmin etmektedir. Yenal çokuluslu şirketlerin tarımı kontrol altına almada yerli taşeronları kullanmasının örneği olarak Nestle'nin Mis Süt'ü nasıl kullandığını sergilemektedir. Türk tarımının uluslararası şirketlerin kontrolü altına girmesinin boyutlarını zaman gösterecektir ama yazarın dikkatinden kaçan bir husus uluslararası sermayenin ta 1950'lerden beri Türkiye'de hangi ürün tipinin hangi kalitede ve hangi teknolojileri kullanarak üretim yapması gerektiğini belirlediği gerçeğidir. Yeşil devrimin Türkiye'ye ihracı, Marshall yardımı çerçevesinde tarımın mekanize olması, yapısal uyum politikaları çerçevesinde tarımın daha da ticarileştirilmesi, bunlara örnektir. Uluslararası sermaye ve onun örgütleri devlet ile işbirliği içerisinde üreticileri, tarım girdileri, krediler ve pazarlama mekanizmaları ile yoğun bir denetim altına almışlardır. Yenal'ın vurguladığı çokuluslu şirketlerin doğrudan doğruya tarımsal üretimi denetim altına alması ise tarımda küreselleşmenin başka bir boyutudur ve bu süreç kimi Latin Amerika ülkelerine kıyasla Türkiye'de daha sonra başlamıştır.

Abdulkerim Sönmez de makalesinde doğu Karadeniz Bölgesi'nde fındık üreticilerinin durumunu Marx'ın sermaye ile üretim süreci arasındaki ilişkiyi açıklamada kullandığı 'sermayenin emeği gerçek denetimi' ve 'sermayenin emeği şekilsel denetimi' kavramlarına dayanarak irdelemektedir. Buna göre birikim süreci içinde sermaye, kimi hallerde üretim sürecini doğrudan doğruya örgütleyerek genişlemekte, kimi hallerde de birikimi, üretimin üreticilerin kendi kontrolünde kalmasına razı olarak, üretimin koşullarını (girdi fiyatları, ürün fiyatları, üretilecek ürünlere ilişkin kararlar) kontrol ederek sağlayabilmektedir. Sönmez, Türkiye'de küçük meta üreticilerinin kırsal alanı karakterize edecek biçimde yerleştiği ve güçlendiği iddialarına karşı çıkıyor yazısında. Ona göre küçük meta üreticilerinin konsolidasyonu 1980'lerin bir olgusu idi. 2000'li yıllarda genel eğilim köylülüğün çözülmesi ve proleterleşmedir. Bu anlamda Sönmez'in yazısı ile benim yazımda Türkiye'nin farklı bölgelerinde ve farklı ürünler üzerinde uzmanlaşan üreticiler (Söke'de pamuk, Sivrihisar'da buğday ve şeker pancarı ve Karadeniz'de fındık) üzerinde yapılan araştırmalardan varılan sonuçların benzerlikleri ilginç bir tablo çıkarıyor ortaya. Benzeri eğilimleri Mısır ve Meksika'da da gözlemlemek düşündürücüdür. Sönmez çok zengin ampirik verilere ve gözlemlere dayanarak Kayadibi köyündeki dönüşümleri irdelemektedir. Özellikle serbest piyasa ekonomisi uygulamalarının hızlanmasına paralel olarak Karadeniz kırsalında giderek artan bir proleterleşmenin olduğunu sergilemektedir.

Yücel Çağlar'ın, köylülüğün ve tarım ekonomisinin özgül varoluş koşullarını irdelemede "yatay ve dikey farklılaşmanın" önemine dikkat çeken yazısı ilgiye değer bir katkı sunmaktadır. Çağlar Türkiye'de ciddi bir büyüklük oluşturan dağ ve orman köylülerini ele alan bu incelemesinde, bu köyler/köylülerle resmî otoriteler ve sermaye arasında yatay ve dikey farklılaşmadan kaynaklanan çelişkilerin özgül boyutuna dikkat çekmektedir.

Son on yılda Türkiye'de sosyal bilimlerde, köy çalışmalarının yerini medya ve popüler kültür çalışmaları aldı. Nükhet Sirman, köy çalışmalarının sosyal bilimler içerisindeki konumunu incelediği yazısında kırsal kesimin ilgi odağı olmaktan çıkmasını iki nedene bağlıyor: sosyal bilimlerde hüküm süren teorik yaklaşımların durumu (modernleşme/Marksizm paradigmasının yapısalcılık sonrası eleştirilerle çekiciliğini kaybetmesi) ve gelişen araştırma gelenekleri. Dosya dışı değini yazısında ise Feyzan Erkip, boş zaman kavramının çeşitli tanımları ve bu tanımları doğuran tarihsel nedenlere ve boş zamanın değişen niteliğine bakıyor.

Daha çok *tarım* sorununa odaklaşan bu yazıların dışında, elinizdeki dergide, "köylülüğün" sosyal ve kültürel cephesine bakan makaleler de yer almaktadır. M. Asım Karaömerlioğlu'nun iddialı ve güçlü yazısı, Türkiye'de köylülüğün ve "köycülüğün" resmî ideoloji ve politikada bilinenin, görülenin ötesinde sahip olduğu etkiye dikkat çekiyor. Karaömerlioğlu'nun diğer makalesi ise, bütün dünyada "köycülük" ideolojileri için anlamlı bir kıyaslama çerçevesi sunan Rus popülizmi olgusuyla ilgili bir değerlendirme sunuyor. Ömer Türkeş ve Levent Cantek de Türkiye'de köyün ve köylülüğün edebiyat ve sinemadaki temsilini irdeliyorlar. Bu sunuş yazısının başına dönecek olursak, köy, köylülük ve tarım sorunlarını izole ederek ele almamak gerektiğini bir kez daha hatırlatan katkılar bunlar.

Zülküf Aydın

Aydın, Z. (1986a) 'Kapitalizm tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler (I)', *Onbiri Tez*, no. 3, ss. 126-156.

Aydın, Z. (1986 b) 'Kapitalizm tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler (I)' *Onbiri Tez*, no. 4, ss. 171-216.

Aydın Z. (1987a) 'Boratav'a yanıt – Tarım sorunu', *Onbirinci Tez*, no. 5, ss. 193-203,.

Aydın, Z. (1987b) 'Turkish agrarian debate: New arguments or old scores?', *New Perspectives on Turkey*, vol. 1, no. 1, ss. 81-108.

Kautsky, K (1899) *Die Agrarfrage*, Dietz, Stuttgart.

G E L E C E K S A Y I L A R D A

89 YAZ 2001

Yoksulluk

Yoksulluğun görünmezleş(tiril)mesine ve yerleşik kurumsal, "bilimsel" ve aynı zamanda sanatsal-kültürel ele alınışına dönük bir eleştiri in geliştirilmesi hedefleniyor. Bunun ötesinde, yoksulluğun yeni biçimlerini ve ayrımlaşmasını (kentli-köylü yoksulluğu vb.) inceleyen çalışmaların derlenmesi hedefleniyor. Yeni-popülizm biçimlerine de değinilebilir.

90 GÜZ 2001

Tarihyazımı

Son yıllarda akademik popülerlik kazanan tarihçilik/tarihyazıcılık, kuramsal bir muhasebeyi hakediyor. İlk anda akla gelen bazı merak noktaları: Mâduniyet Okulu'nun tarihyazımına açtığı ufuklar... Postmoderniteyle ilgili kuramların tarihyazımına etkisi... Sözlü tarihin verimleri... Annales Okulu, Hobsbawmgil tarih çalışmaları gibi, iki-üç kuşak usta yetiştirmiş devrimci etkiler yaratmış tarihçilik yaklaşımları...

91 KIŞ 2001/2002

Türkiye Politikası

Türkiye'de politika alanının, yerleşik kurumlarıyla (MGK'ndan partilere), terminolojisiyle, "düzeneği" ile, koordinat sistemiyle, güncel ilgilerin üstüne çıkabilen bir analize ihtiyacı var. Bu alanda "makro-kavramsal" uyarlamalarla tasvirî gücü bile sınırlı kalan monografilerin gideremediği açığa dikkat çekmeyi hedefleyen bir sayı tasarlanıyor.

Yapısal uyum politikaları ve kırsal alanda beka stratejilerinin özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık köyleri örneği

*Zülküf Aydın**

Giriş

1960'lı yıllardan itibaren sosyal bilimler literatüründe önemli bir yer işgal eden köylülük ve tarım sorunu, 1980'li yıllardan itibaren giderek önemini yitirmiş ve Türkiye soyal bilimleri de bundan nasibini almıştır. 1980 sonrasında yayınlar arasında tarım ve tarım sorununu ele alan kitap ve makalelerin sayısı ihmal edilebilir bir seviyeye inmiştir. Öte yandan hem dünya literatüründe hem de Türk sosyal bilimlerinde 1960 ile 1980 arasında tarım ve köylülük sorunu önemli bir yer işgal etmiştir. Ortaya çıkan tartışmaların odak noktasını tarımda kapitalistleşme ile birlikte köylülüğün varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği, kırsal alanda sınıf yapılarının oluşup oluşamayacağı gibi sorunlar oluşturmaktaydı. Bu bağlamda bir sürü kuramsal ve ampirik çalışma hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerde, hem çağdaş oluşumları hem de tarihsel dönüşümleri ele alarak zengin bir literatür birikimine yol açmıştı.[1] Tarım ve köylü sorununa bu yoğun ilginin temelinde siyasal kaygılar yatmaktaydı. Özellikle Çin, Küba ve Vietnam'daki köylü devrimleri ile azgelişmiş ülkelerdeki açlıkla savaşan hoşnutsuz köylü kitlelerinin oluşturduğu potansiyel güç, yeni dönüşümlerin habercisi olabilir mi kaygısı bir çok sosyal bilimciyi, politikacıyı, politik eylemciyi köylülüğün geleceği üzerinde düşünmeye sevketmişti (Kayatekin, 1998: 207-8). Fakat 1980 sonrasında tarım sorunu giderek artan bir hızla akademik

(*) Leeds Üniversitesi, School of Politics and International Relations, Centre for Development Studies.

1960-1980 arası tarım ve köylülük tartışmalarının kapsamlı bir analizi için bkz. Aydın, 1986a ve Aydın, 1986b. Ayrıca Türkiye'deki tarım ve köylülük sorunu tartışmalarının iki önemli örneği için bkz. Boratav, 1969 ve Erdost, 1988. Bunların eleştirel bir analizi için bkz. Aydın, 1987a ve Aydın, 1987b.

gündemden düşmüş, bir kaç istisna dışında artık kimse alan araştırmalarına dayalı köylülük çalışması yapmaz olmuştur. Bence bunun temelinde neo-liberalizm düşüncesinin her alanda etkin olması yatmaktadır. Sovyetlerin yıkılması ile Marksist düşünce temelli kırsal alan analizleri de bu süreçten payını alarak bir gerileme içine girdiler. Özellikle kırsal alanda sınıf analizi yapmak abesle iştigal etmek gibi bir konuma düştü. Gerçi bir avuç sosyal bilimci, örneğin Aydın (1990; 1993), Boratav (1991; 1995) ve Türk Tarih Vakfı (1999) tarım sorununu sınıf analizleri yaparak gündemden düşürmeme gayreti içinde oldular ama Türkiye genelinde tarım sorununa karşı bir vurdumduymazlık gelişti.

Tarıma ilişkin analizler ampirik alan çalışmaları yerine makro ekonomik düzeyde seyretmiş ve çoğunlukla da devletçe uygulanan tarımsal destekleme programlarının ülkeye ve devlet bütçesine ne oranda zararlar verdiği üzerine yoğunlaşmıştır.[2] Yeni liberalizmin ruhuna sadık kalınarak da devlet tarımdan nasıl elini çekip üreticileri sermaye karşısında kaderlerine bırakmalıdır tipi öneriler gündemleri oluşturmuştur.[3]

Tarımda liberalizm tartışmalarında iki önemli konuda büyük bir sessizlik görülmektedir. Kırsal alanda tarımla geçimini sağlayan ve halen Türkiye nüfusunun büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylüler bu yeni liberal politikalardan nasıl etkilenmektedir ve liberal politikalar hane içi ilişkileri ne yönde değiştirmektedir? Diğer bir deyişle hane içindeki işbölümü kırsal nüfusun yarısını oluşturan kadınların statüsünü nasıl etkilemektedir. Makro ekonomik düzeyde kalan ve yapısal uyum politikalarının getiri ve götürülerini bu düzeyde ele alan yaklaşımlar toplumsal dinamiklerin değişmesi bağlamında pek aydınlatıcı olmamaktadır. Politikacılar, planlamacılar, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi örgütler kırsal alandaki sosyal ve ekonomik koşullarla yapısal uyum programlarının buralardaki etkilerini kendilerine odak noktası olarak almamakta ve bu etkileri adeta yok saymaktadırlar. Politika yapıcıları ve uygulayıcıları, yapısal uyum programlarının kırsal alandaki köylü ailelerinin yaşadığı ekonomik kriz ve bunlardan doğan zorlukları ve bu zorluklar karşısında geliştirdikleri beka mekanizmalarını adeta görmezden gelmektedirler.

Bu makale, tarım sektörünü derinden yaralayan ve direkt olarak yapısal uyum politikalarının bir sonucu olan tarım krizinin, Anadolu'nun iki köyünü (Aydın - Söke'nin Tuzburgazı ve Eskişehir - Sivrihisar Kınık köyleri)[4] nasıl etkilediğini, yapılan alan araştırmalarına dayanarak irdelemeyi amaçlamaktadır. Makale, devlet ve uluslararası örgütlerin köylülerin istemlerine yanıt verebile-

2 Bunun en iyi örneği Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden bir grup ekonomist tarafından TÜSİAD için 1999 yılında kaleme alınan *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları* adlı kitaptır.

3 Ziraat Bankası, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası ve TÜBİTAK'ın 1998'de düzenlediği Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye Tarımı Sempozyumu buna güzel bir örnektir.

4 Köylerin seçiminde değerli önerileri ve aynı köylerde daha önce yaptığı araştırmalarla bizim çalışmamıza bir karşılaştırma temeli hazırlayan Nükhet Sirman'a teşekkür ederim.

cek politikaları uygulayıp uygulamayacakları sorunsalını da ele almakta ve mevcut politikaların köylüler tarafından geliştirilen beka stratejilerini nasıl etkilediklerini irdelemektedir. Makale, pazar, ürün ve girdi fiyatları gibi temaları ekonomiyi rayına oturtmada temel alan politika ve görüşlerin, köylülerin yaşam mücadelelerini, üretimi düzenlemelerini ve politikalara karşı eşitsiz koşullarda direnmeye çalıştıkları gerçeğini gözardı ettikleri argümanını geliştirmektedir.

Tarımda kriz

1980 sonrası ve özellikle de 1997 sonrasında Türkiye tarımında çok ciddi boyutlara varan bir kriz gözlenmektedir. 1950-1980 arası devletçe korunan ve desteklenen tarımdan yeni liberalizme geçilmesiyle birlikte devlet desteği giderek artan bir şekilde çekilmiş ve bu süreç 1997 sonrasında oldukça hızlandırılmıştır. Pazar mekanizmalarını adeta tanrılaştıran yeni liberalizm, azgelişmiş ülke ekonomilerinin kaderlerini belirleyen ve 'uluslararası sermaye'nin en güçlü savunucusu olan IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla devletin üretimden ve üretime müdahalelerden elini eteğini çekmesi üzerinde ısrar etmiş ve ülke ekonomisini yönetemeyen hükümetlere, verecekleri borç para karşılığında ekonomiyi uluslararası sermayenin rahatça at oynatabileceği bir arenaya çevirecek düzenlemeler yaptırmışlardır. İşte bu düzenlemelere dayalı olarak, tarımda sübvansiyonların kaldırılması, çiftçiye direkt veya dolaylı olarak yapılan desteklemelerin ya tamamen ya da tedricen giderek artan bir hızla kaldırılması biçiminde ortaya çıkan politikalar, Türkiye tarımında üreticileri ve de özellikle de aile emeğine dayalı küçük işletmeleri büyük bir erime sürecine getirmiştir. Bir yandan tarım ürünlerine verilen ve çoğu hallerde maliyetin altında olan taban fiyatları, diğer yandan serbest bırakılan ve astronomik düzeylerde artışlar gösteren tarımsal girdi fiyatları milyonlarca üreticiyi inanılmaz zorluklarla karşı karşıya getirmiştir. Bir yandan üreticilere düşük fiyatlar verilirken diğer yandan mazot, gübre ve diğer kimyasal girdilerin fiyatlarının serbest piyasa fiyatlarına göre belirlenmesi, örgütsüz ve güçsüz milyonlarca tarım üreticisini çok güçlü ve örgutlü olan uluslararası şirketlerle eşitsiz koşullarda karşı karşıya bırakmaktadır. Bugün Türkiye'de halen tarımsal üretim varsa bu, tarım üreticilerinin aşırı özverileri sonucunda vardır. Bu ancak Chayanov (1925) ve Bernstein'ın (1979) dediği gibi üreticilerin kendi kendilerini sömürmeleri sonucunda olagelmektedir.

Verdiği emeği parasal olarak duşunmeyen ve ekonomik zorluklar karşısında toplam emek miktarını artırarak tarım içi ve tarım dışı alanlarda ek olanaklar yaratan hane halklarının geliştirdikleri beka stratejileri sayesinde tarımsal üretim son yıllardaki seviyesini koruyabilmiştir. Ancak geliştirilebilecek beka stratejilerinin de bir sınırı vardır. 1980 sonrası Türkiye köylülüğü ve tarımı gide-

rek 1950 sonrası elde ettiği kazanımları yavaş yavaş kaybetmiş ve 21. asra girişte artık bir kısım işletmeler beka stratejileri bile geliştiremeyecek derecede yoksullukla karşı karşıya gelmiş ve Türkiye tarımı büyük bir kriz ile yüzyüze kalmıştır. İlerdeki sayfalarda bu krizin köy bazında nasıl yaşandığı ve üreticilerin krizlere nasıl dayanmaya çalıştıkları iki köyde yapılan alan araştırmasına dayanarak mikro düzeyde irdelenmeye çalışılacaktır. Burada ise yaşanan krizin makro düzeyde görüntüleri kısaca özetlenecektir.

Uygulanan politikalar sonucu çiftçilerin bir kısmı yavaş yavaş ya tarımsal üretimden vazgeçmekte ya da verim artırıcı etkisi olan kimyasal girdilerin kullanımını azaltmakta veya hiç kullanmamaktadır. Nitekim Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre (1999) kimi tarım ürünlerinin bir yıl öncesine göre üretim miktarları önemli düşüşler kaydetmiştir. Düşüş buğdayda % 14, arpada % 14, mısırda % 1, mercimekte % 29.6, nohutta % 10.4, şeker pancarında % 24.4 oranında olmuştur. 2000 yılına ilişkin rakamlara ulaşılamadığından bu yıl için bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber 2000 yazında ülke genelinde geniş çapta köylü eylemleri ve çiftçi örgütlerinin istemleri dikkate alınırsa tarımın üretim anlamında büyük bir kriz yaşadığı aşikardır. Nitekim buğdayda maliyet fiyatının 150 bin lirayı geçtiğini söyleyen çiftçi örgütlerinin istediği 175-200 bin lira fiyata karşın devletin 81 ila 102 bin lira arasında bir fiyat açıklaması binlerce köylüyü, hükümeti protesto etmek için, 14 Haziran 2000'de Manisa'da, 29 Haziran 2000'de de Tekirdağ'da sokaklara dökmüştü. Çiftçiler bu fiyatlardan sonra artık üretim yapabilecek takatlarının kalmadığını çok aşikar biçimde medyaya yansıtmışlardı (14 Haziran 2000 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi).

Hükümet IMF ile olan görüşmelerinin uzun sürmesi ve hasat öncesi bir sonuca ulaşamaması nedeniyle hububat taban fiyatlarını zamanından iki aya yakın geç bir süre içinde açıklamakla zaten borçlu olan ve acilen nakit paraya gereksinmesi olan üreticiyi tüccarın kucağına itmiştir; ayrıca, üreticiden sadece 4 milyon 500 bin ton hububat alacağını ve gerisine karışmayacağını belirterek toplam 20 milyon tonun üzerinde olan ürünü tüccara bırakmış ve bu yüzden köylü, çaresizlikten ürününü yok pahasına elden çıkarmak zorunda kalmıştı. Benzeri senaryolar pamuk, fındık ve şeker pancarında da tekrar edilmiş ve milyonlarca çiftçi ne yapacağını şaşırmış bir durumda kendi kaderlerine itilmişlerdir.

Bir zamanlar gıda güvenliği açısından kendine yeterli bir kaç ülke arasında yer alan Türkiye, son yıllarda bu yeterliliği kaybetmiş ve yiyecek ithal eden bir konuma düşmüştür. Bu yetmediği gibi Türkiye'nin temel ihracat kalemlerini oluşturan kimi tarımsal ürünlerin ihracatında önemli düşüşler olmuş ve bu, ülkenin ithalat giderleri artıp ihracat gelirleri azaldığı için zaten zor durumda olan ödemeler dengesini daha da güç bir konuma sokmuştur. IMF'nin güdümündeki ekonomi giderek çökme noktasına gelmiş ve nihayet bu çöküş kendisini Şubat 2001 sonunda ortaya koymuştur.

Şubat krizinin öncülleri tarımda kendini, üretimin düşmesi, dolayısıyla tarımın katma değer payının toplam katma değer içinde giderek gerilemesi biçiminde ortaya koymuştur. Örneğin tarımsal katma değer 1994 yılında % 0.7, 1996'da % 2.3 ve 1999'da da % 4.4 oranında gerilemiştir. Tarım ürünleri ihracatında ise en büyük hüsran canlı hayvan ihracatında gerçekleşmiş, 2000 yılı Ekim ayı rakamlarına göre Ocak 1999 ile Ekim 2000 arasındaki düşüş % 96.5 oranında olmuştur. Aynı dönemde diğer tarım ürünleri ihracatında kaydedilen düşüş oranları ise şöyledir: yenilen sebzeler ve bazı kök ve yumrular % 9.3, yenilen meyveler ve kabuklu sert meyveler, turunçgiller ve kavun karpuz kabukları % 24, tahıllar %14.2, yağlı tohum ve meyveler %37.5, hayvansal ve bitkisel katı ve sıvı yağlar % 58.3, tütün ve tütün yerine geçen işlenmiş maddeler % 27.6, pamuk ve pamuk ipliği % 9.3 (DPT, www.dpt.gov.tr Şubat 2000'de bakıldı).

Krizin bir diğer boyutu da gıda ürünleri açısından kendine yeterli olan Türkiye'nin son yıllarda dışa bağımlı hale gelerek gıda güvenliğini tehlikeye sokmuş olmasıdır. Gene Devlet Planlama Teşkilatı'nın web sitesindeki 2001 verilerine göre (DPT, www.dpt.gov.tr Şubat 2001'de bakıldı) Ocak 1999 ile Ekim 2000 arasında tarımsal ürünlerdeki ithalat artışı şöyle bir dağılım göstermektedir: canlı hayvanlar % 84.4, tahıllar % 2.4, tütün ve tütün yerine geçen işlenmiş maddeler %31.7, pamuk, pamuk ipliği ve pamuklu mamuller % 64.9 ve kimyasal gübre % 32.4.

Bu rakamlar üretim düşmesiyle birlikte ele alındığında sorunun ciddiyeti ortaya çıkmaktadır. Bir yandan uygulanan politikalarla çiftçi tarımdan uzaklaşmaya zorlanırken diğer yandan da ihracat kısıtlanarak önemli döviz gelirlerinden olunmaktadır. Üstüne üstlük ithalat yoluyla da hem döviz kaybı oluşmakta hem de dışarıdan ucuza alınan ve geldiği ülkelerde sübvansiyonlarla desteklenen ürünler Türkiye iç pazarında kendisinden devlet desteği çekilen üreticilere rakip olarak onların ürünlerini ucuza satmasına neden olmakta ve yoksullaşma sürecini hızlandırmaktadır.

Liberalleşme ile birlikte bir yandan Türkiye'nin toplam ithalatı toplam ihracatına göre çok daha hızlı artıp ödemeler dengesi açıklarını büyütürken diğer yandan tarımda uygulanan politikalar da çiftçiyi küstürerek tarımsal üretimin büyümesini dumura uğratmış ve tarım ürünlerinin ihracat payının da düşmesine neden olmuştur. Yapısal uyum politikalarının tarıma ilişkin önerileri tarımda nasıl verimlilik artışı sağlayabiliriz sorunsalı yerine tarımdan devleti nasıl uzaklaştırabiliriz sorunsalı üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun temeline de 'tarım devletin sırtında bir yüktür' yanlış görüşü oturtulmuştur. Peki yapısal uyum politikalarının tarıma ilişkin olarak devletten istedikleri nelerdir? Bu istemler hangi görüşlere dayanmaktadır?

IMF ve Dünya Bankası, kaynakların optimal kullanımında 'devlet' ve 'pazar'ı birbirlerine taban tabana zıt iki kutup gibi görür: devlet israflara yol açarken

serbest pazar mekanizması en etkin kaynak kullanıcı olarak algılanır. Dolayısıyla devlet ekonomiden elini eteğini çekerek her şeyi en etkin düzenleyici olan serbest pazar mekanizmalarına bırakmalıdır. Hemen hatırlatmakta fayda var: IMF ve Dünya Bankası gibi Uluslararası Finans Kurumları (UFK), pazarın tümüyle serbest olamayacağını hiçbir zaman sorgulamadan bunu bir veri olarak almaktadırlar, ki bu çok yanlış. Konudan sapmamak için bunun üzerinde durmayacağım ama vurgulamakta da fayda var sanırım. Türkiye tarımı bağlamında 1980 sonrasında UFK'nin Türkiye'den istedikleri, devletin tarımsal girdilere ve özellikle gübre fiyatlarına yaptığı desteğin giderek ortadan kaldırılması ve bu girdilerin fiyatlarını üretici şirketlerin belirlemesidir. Devlet aynı zamanda destekleme alımlarından tedricen vazgeçmeli ve alım yaptığı konumlarda da fiyatlar, dünya piyasa fiyatlarını geçmemeli ve Türkiye bu fiyatlar konusunda IMF'den sürekli olarak icazet almalı. Ayrıca devlet tarım satış kooperatiflerine verilen desteği çekerek onların özelleşmesine veya özerkleşmesine yol açmalı, ve tarıma verilen kredilerin faizleri düşürülmemeli. Meşruiyet sorunu yaşayan 1980 sonrası hükümetler, tarımın oy potansiyeli nedeniyle büyük toplumsal patlamalara yol açabilecek bu düzenlemeleri kısa zamanda ve bir anda yapabilme cesaretini gösterememişler ve zaman zaman IMF ile çatışmalar yaşamışlardır. Kimi yıllarda ve özellikle seçim arefelerinde tarım kesimine, onları bir nebze de olsa memnun edecek fiyatlar verilmişse de uzun dönemde tarıma devlet desteği giderek azaltılmış ve 2000'li yıllarda da destekleme alımlarının yerine çiftçiye doğrudan yardım gibi politikalar gündeme gelmiştir. Ocak 2000'de IMF ile imzalanan stand-by antlaşması hükümetin bu yönde davranacağına dair bir taahhüt içermektedir. Fakat bu politikaların uygulanabilirliği kuşkuludur. Zaten inanılmaz darboğazlarda olan devletin çiftçilere doğrudan destek için gerekli kaynakları nereden ve nasıl bulacağı sorusu cevap bekleyen bir sorudur. Pilot uygulamaları yapılan bu politikanın etkilerinin ne olacağını zaman gösterecektir.

Diğer yandan 1980 sonrası yapısal uyum politikalarının üreticiler üzerine etkilerini makro düzeyde irdeleyebilecek veriler artık mevcuttur. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine dayanarak bu dönemde Türkiye tarımının ikili bir kıskaç içerisinde olduğunu söylemek mümkün: bir yandan çiftçinin eline geçen fiyatlar reel olarak düşerken diğer yandan da tarım sektörü devlet ve büyük sermaye tarafından ihmal edilmektedir. Örneğin sabit sermaye yatırımları açısından tarım beşinci sırada yer almaktadır. Nüfusun çok büyük bir kesiminin tarım ve tarıma ilişkin ekonomik kaynaklardan geçimlerini sağladığı gerçeği dikkate alınırsa tarım sektörü ile diğer sektorler arasında refah farkının artması oldukça ciddi bir sorundur. Devlet son yıllarda tarıma fazla bir şey vermeden tarımdan diğer sektörlere kaynak aktarımını sağlamaya çalışmıştır. Eğer bu kaynak transferi tarımda verimlilik artışlarıyla sağlanabilseydi sorunun ciddiyeti çok büyük olmazdı. Fakat tarımsal girdi fiyatlarının artışına paralel olarak

tarımsal ürün verimliliklerinin artmaması tarımdan diğer sektörlere kaynak aktarımının üretici refahı açısından ciddiyetini göstermektedir.

Sübvansiyonların azaltılması veya giderek oradan kaldırılması eğer başka bir alternatif bulamazlarsa küçük üreticiler üzerinde mahvedici bir etkiye neden olabilmektedir. Özellikle geçimlik ürün üreten çiftçiler için artan girdi fiyatları büyük olumsuzluklar oluşturmaktadır. Ama gene de istatistiklere bakıldığında küçük işletme sayısında çok büyük bir değişiklik gözlenmemektedir. Burada mantıksal beklenti küçük üreticilerin giderek kaybolması biçiminde olmalıydı ve tarımda giderek toprak temerküzünün ortaya çıkması söz konusu olmalıydı. Fakat bu, Türkiye tarımını şimdilik karakterize etmiyor. Bir yandan büyük bir krizden söz ediyoruz bir yandan da tarımsal işletmelerin kaybolmadan küçük boyutlarını sürdürdüklerini gözlemliyoruz. Bu paradoksal gibi görünen durum yanıltıcı yorumlara yol açmamalı. Eğer Türkiye'deki nüfus büyüme hızı, kırdan kente göç olgusu, ve istihdam yaratma sorunları, tarımın sektör olarak ihmal edilmesi ve küçük üreticilerin varlıklarını sürdürmek için geliştirdikleri beka stratejileri birlikte ele alınırsa ortada hiç de öyle paradoksal bir olgunun olmadığı görülür.

1980'de toplam 44.7 milyon nüfusun % 56'sı kırsal alanlarda yaşarken 1997'de bu oran % 35'e düşmüştür. Türkiye'de ortalama nüfus artış hızının 1997'de % 2.1 olduğu dikkate alınırsa (ki bu 1980'lerde % 2.4'tür) kırsal alan nüfusunun kent nüfusuna oranla daha fazla olması gerekir. Toplam nüfusta kırsal nüfus oranının büyük bir düşüş göstermesi yoğun bir göç olayının olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla kırsal alanın tarım ile geçimini sürdüremeyen yoksullarının kentlere geldiği iddia edilebilir. Diğer taraftan kentlerde kırsal alandaki marjinal üreticiyi de istihdam edebilecek iş olanaklarının yokluğu, ve hele hele liberalizm çağında bir çok küçük işyerinin kapanması bir sürü insanı her ne olursa olsun gene de toprakta kalmaya zorlamaktadır. Ayrıca tarım ürünlerinin para etmemesi, toprağın kırsal alanda bir yatırım aracı olmasını da özendirmemekte, dolayısıyla miras yoluyla giderek küçülen ve kimi köylerde ya atıl bırakılan veya diğer marjinal köylülere yarıcılık veya kiracılık biçiminde bırakılan topraklar küçük üreticiliğin süregitmesini sağlamaktadır. Eskiden kırsal alanda biraz sermaye birikimi yapanlar toprağa yatırım yapmayı kârlı bir iş olarak addederlerdi. Yeni liberalizm çağında ise altın, döviz ve repoya para yatırmanın daha getirili olması sadece kentlileri değil paralı köylüleri de parasal spekülatif etkinliklere yöneltmiş ve toprak kârlı bir yatırım aracı olmaktan çıkmıştır. Bu da kırsal alanda yoksullaşmanın varlığına rağmen neden toprak temerküzünün olmadığını ortaya koymaktadır. Sivrihisar ve Söke'nin birer köyünde yaptığımız alan araştırmaları da bu söylediklerimizi destekler niteliktedir.

Tuzburgazı ve Kınık köylerinde beka stratejileri[5]

1980 sonrası yapısal uyum politikalarının sosyolojik ve ekonomik anlamda üreticiler için ne anlama geldiğini irdelemek amacıyla 1994'ten beri Aydın ili Söke ilçesinin Tuzburgazı ve Eskişehir ili Sivrihisar ilçesinin Kınık köyleri benim yönettiğim bir araştırma grubu tarafından incelemeye tâbi tutulmuştur. Biri Ege'de diğeri Orta Anadolu'da olan bu köylerin seçilmelerinin temelinde iki önemli neden yatıyor. Birincisi dünya pazarları için pamuk üretimi yapan ve her türlü teknoloji ve sulama olanaklarının olduğu bir köy ile daha çok geçimlik ve iç pazar için kuru tarımla buğday üreten bir köyü karşılaştırmanın, farklı üretici gruplarının yapısal uyum politikalarından farklı bir şekilde etkilenip etkilenmediklerini anlamaya olanak sağlayacağı düşüncesi. İkinci neden de, bu iki köyde daha önce çeşitli sosyal bilimcilerin detaylı araştırma yapmış olmalarının bize, karşılaştırma ve zaman içinde değişmeleri bir nebze de olsa saptayabilme olanağı sağlaması idi.[6]

Tuzburgazı, Söke ovasının pamuk üreten tipik bir köyü. 1930'lara kadar bataklıklarla kaplı olan köy topraklarında pamuk üretimi, kısmen tarıma makinelerin girmesi, kısmen de bataklıkların kurutulması ile mümkün olmuştur. 1930'lara kadar köy toprakları, sıtma salgınlarına maruz kalan ve göçebelerce belli mevsimlerde kullanılan bir alan. Pamuğun geniş çapta küçük üreticilerce üretilmesi, 1960'larda devletin sulama ve drenaj kanalları açması ve Menderes nehrinin taşmasını engellemesiyle yaygınlaşmış; bu süreç, 1980'lerde açılan ve Denizli civarındaki baraj sularının Söke ovasında pamuk üretiminde kullanılabilmesini sağlayan yeni beton sulama kanallarının kullanılmasıyla daha da bir ivme kazanmıştı. Gerçi 1940'larda Tuzburgazı'nda bir miktar pamuk üretimi var ama asıl hızlanma 60 ve 70'li yıllarda gerçekleşmiş ve köylüler, buğday, arpa ve nohut üretimini bırakıp pamuğa geçmişlerdir. 1950 sonrası devletçe ticari tarıma verilen önem nedeniyle pamuk üretimi Söke bölgesinde büyük destekler görmüş, ucuz girdiler, krediler ve sübvansiyonlar pamuk üretiminde verimliliği 1950 ile 1979 arasında % 60 oranında artırmıştı. Devlet desteğindeki pamuk üreticilerinin refah seviyesi 80'li yıllara dek giderek artmış ve bu da Tuzburgazı Köyü'ndeki tarıma uygun toprakların yarısından çoğunun (3800 hektar) pamuk üretimine ayrılmasına yol açmıştır; tarıma uygun olmayan 5700 hektar da mera olarak kullanılmaktadır. Köy nüfusunun ezici bir çoğun-

5 Söke'nin Tuzburgazı Köyü'ndeki alan araştırmasındaki katkılarından dolayı Galip Yalman ve Neşe Özgen'e, Sivrihisar'ın Kınık köyündeki alan araştırmasındaki katkısından dolayı Galip Yalman'a ve bir çok kez kırsal alana gitmemize maddi olanak sağlayan Leeds Üniversitesi araştırma fonu yetkililerine teşekkür ederim. Ayrıca Tuzburgazı araştırması sırasında araştırma ekibine evini açarak büyük bir konukseverlik gösteren değerli dostum Ahmet Gökçe'ye de teşekkür ederim.

6 Tuzburgazı Köyü 1980'li yıllarda çok derin ve detaylı bir alan araştırmasının konusu olmuş ve Sosyal Antropolog Nükhet Sirman çok değerli sonuçlar içeren bir doktora tezini Londra Üniversitesi için hazırlamıştır (Sirman, 1988). Kınık köyü ise ICARDA için bir grup ODTÜ öğretim üyesinin yaptığı bir alan araştırmasına konu olmuştur. Bkz. Kasnakoğlu ve diğerleri, 1988.

luğu pamukla ilgili bir ekonomik eylem içinde olup ya üretici, ya işçi ya pamuk işleyicisi ya da tüccarı olarak çalışmaktadır. Ana ekonomik uğraşı olarak görüşme yapılan hanelerin % 65'i pamuk üretimi, % 15'i balıkçılık ve % 7'si de ücretli tarım işçisi olduklarını belirtmiş; geriye kalanlar da bakkal, kasap, şoför, tüccar, çırçırcı, öğretmen gibi meslekler grubunu oluşturmuşlardır.

Popülist politikalar pamuk tarımına önemli kaynaklar aktararak üretimin giderek artan bir hızla mekanize olmasını sağlamış, toprak ekimi dışında çapa yapma eylemi bile bir ölçüde mekanize olmuştur. Mekanize olmayan tek önemli süreç de pamuk toplamasıdır. Modern pamuk üretimi çok yoğun bir oranda sermaye yatırımı gerektiren bir alandır. Traktör ve traktöre eklenen araç ve gereçler (örnegin pulluk, mizber, tohum ekicileri vb.) ve bunların bakımı ve yenilenmesi büyük bir sermaye gücünü gerektirir. 1950-80 arası politikalar Söke köylülerinin bir birikim yaparak bu araç ve gereçleri edinmelerini sağlamıştı. Teknolojinin giderek yaygınlaşması ve tarım araçları kiralama mekanizmalarının gelişmesi nedeniyle pamuk üretiminin mekanize olması açısından büyük işletme ile küçük işletme arasında pek bir fark kalmamış ve verimlilik artışları 80'li yıllarda toprak fiyatlarının alabildiğine yükselmesine neden olmuş ve üreticiler büyüklü küçüklü topraklarına her ne pahasına olursa olsun dört elle sarılmışlardı. Tuzburgazı'nda pamuk üretimi büyük ölçüde aile emeğine dayalı olarak seyretmekte fakat çapa yapma ve toplamada büyük küçük farkı olmaksızın işletmeler ücretli emek kullanmaktadırlar.

Yeni geliştirilmiş tohum tiplerinin devletçe bölgeye getirilmesi ile de üreticilerin devlete bağımlılığı giderek artmış ve yapısal uyum politikalarının devlet harcamalarını kısma yönündeki uygulamaları Tuzburgazı köylülerince büyük bir kızgınlık ile karşılanmıştı. Özellikle destekleme alımlarında 5 Nisan kararlarını takip eden düşük fiyat artışları, gübre ve kimyasal madde fiyatlarından devlet desteğinin giderek çekilmesi, sulama masraflarının artması, ve mazot fiyatlarının çok sık ve yüksek oranlarda artırılması, pamuk üretiminin kârlılık oranlarını giderek düşürmüş son yıllarda da üreticiler, kâr etmek bir yana masraflarını çıkaramaz duruma gelmişlerdir. Bir yandan ürünlerine maliyete yakın veya altında fiyat verilmesi, diğer yandan tarımsal girdi fiyatlarının giderek artması nedeniyle ikili bir kıskaç arasında kalan Tuzburgazı köylüleri, yeniden üretimlerini nasıl sağlamaktadırlar? Ne tür tedbirlere başvurmaktadırlar? Bu tedbirler bir üretim birimi olarak hanelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için yeterli olmakta mıdır? Diğer bir deyişle Tuzburgazı köylüleri hangi beka mekanizmalarını kullanmaktadırlar? Bu beka mekanizmaları hane içi sosyal ve ekonomik ilşkileri nasıl etkilemektedir?

Bu soruların cevaplarını aramadan önce bir de kuru tarım koşullarında üretim yapan Kınık Köyü'nün bir profilini çizmek istiyorum. Çünkü yaptığımız alan araştırması aradığımız soruların cevaplarında buğday ve şeker pancarı üreten kınık köylüleri ile pamuk üreten Tuzburgazı köylülerinin takip ettikleri

beka mekanizmalarında çarpıcı benzerlikler ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Kınık Köyü'nün kısa bir betimlemesinden sonra köylülerin geliştirdikleri stratejileri birlikte ele almak yararlı olacaktır.

Kınık, Ankara-Eskişehir yolunun dokuz kilometre güney batısında ve bir idare ve ticaret merkezi olan Sivrihisar'ın da 13 kilometre güney batısındadır. 1994'te 60 haneden, 2000 yılında da 48 haneden oluşan bu köyün toplam 3200 hektarlık arazisinin yarısından fazlası köyün ortak malıdır ve mera olarak kullanılmaktadır. Tarım arazilerinin % 88'inde kuru tarım yapılarak buğday ve az bir oranda arpa üretilmekte ve tarım arazilerinin yaklaşık % 12'sinde de pompalı artezyen kuyuları aracılığıyla sulu tarım yapılarak şeker pancarı yetiştirilmektedir. Geçmişte kimyon ve nohut dönüşümlü olarak ekiliyormuş ancak yüksek miktarda kimyasal madde kullanma zorunluluğu nedeniyle bu iki ürünün üretimi 1990'larda terkedilmiş. Köyde temel olarak üç çeşit üretim birimi gözlenmektedir: kendi toprağına sahip sadece tarımsal üretim yapan haneler, kendi toprağına sahip ve tarımsal üretim ile hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten haneler ve üçüncü olarak da çok yetersiz miktarda toprak sahibi olup da üreticiliği ücretli işçilik ve yarıcılıkla birleştiren haneler. Ege köyleri ile kıyaslandığında Kınık pek zengin olmamakla birlikte gene de refah seviyesi oldukça iyi olan bir köy. 1950 sonrasında Kınık köylüleri de devletin tarıma verdiği önemden dolayı tarımsal desteklerden oldukça yararlanmışlar ve buğday üretimini büyük ölçüde mekanize etmişler. 1970'lerin sonlarından itibaren de artezyen kuyularla toprakların % 12'sini sulayarak şeker pancarı üretmeye başlamışlar. Türkiye'nin şeker ihtiyacı açıklarını kapatmak derdinde olan hükümetler pancara 1993 yılına dek oldukça iyi paralar vermiş ve pancar üretebilen köylüler, devletin koyduğu üretim planları ve alım garantisi nedeniyle hem dönüm başına üretim öncesi avans alabilmiş hem de pazar garantisinden yararlanarak emeklerinin karşılığını alabilmişlerdir. Hükümetlerin IMF güdümünde, şeker pancarına 1993'ten itibaren maliyetin altında fiyatlar vermesi ve serbest ithalat ve ülkeye kaçak şeker girişi nedeniyle Şeker Şirketi, elindeki stoklarını piyasada satmaz olmuş ve şirket de üreticilere paralarını ödeyemez duruma düşmüştür. Kınık pancar üreticileri 2000 yılına gelindiğinde üç temel nedenle şeker pancarı üretimini kısıtlamak zorunda kalmış ve tarlaların bir kısmı geleneksel ürünlere dönmüş, bir kısmı da atıl bırakılmıştır. 1970-1980 arası, bölgede aşırı sayıda artezyen kuyusu açılması, yer altı su kaynaklarının hızlı bir şekilde azalmasına neden olmuş ve bu, pancar üretimini sınırlamıştır. İkincisi artan maliyetler ve düşük fiyatlar nedeniyle üretici pancar ekimini kısıtlamıştır. Üçüncüsü de Şeker Şirketi'nin zamanında ödeme yapamaması çiftçiler üzerinde olumsuz etki yapmıştır.[7]

7 Bu sadece Kınık'ta olan bir şey değildir, Usumi' in (2000) verdiği rakamlara göre bir zamanlar 2 milyon 200 bin ton civarında olan pancar üretimi, 2001 yılında 1 milyon 200 bin ton civarında olacak ve pancar ekim alanları da % 40 oranında düşecektir. Bunda, Türk-Şeker şirketinin elindeki 800 milyon ton stoğun yanısıra Türkiye'de üretime geçen tatlandırıcı fabrikasının şekere olan ihtiyacı düşürmesi de etkili olmuştur.

Yeni nesil çiftçiler, tarım, modern üretim teknikleri ve pazar mekanizmaları konusunda oldukça bilgili yani tam anlamıyla meta üreticileridirler. Toprağa aşırı kimyasal madde (sunni gübre, herbisidi pesticid vb.) katmanın bir sonraki yıl verimi olumsuz etkilediği konusunda bilgi seviyesi oldukça yüksek. Geliştirilmiş tohumlar bir devlet üretme çiftliğinden satın alınmakta ve geleneksel tohumlar artık terkedilmiş bulunmaktadır. Buğdayda verimlilik bire 6-7 arpada ise bire 10 civarında. Tarım oldukça mekanize olmuş durumda. Gerek buğday gerekse şeker pancarı üretiminde toprak traktörle hazırlanmakta, aracı olmayan üretici de kiralama yoluyla teknolojiyi kullanabilmektedir. Şeker pancarında yabani otların temizlenmesi halen insan eliyle yapılmakta ve yabani otlarla mücadele araç ve gereçleri, pahalı olmaları nedeniyle alınamamaktadır. Son yıllarda gerek mekanize araç fiyatlarının dolar bazında yükselmesi gerekse üreticinin eline geçen fiyatlarda reel düşüşlerin olması bir çok tarımsal makinenin yenilenememesine yol açmış ve artık tamir edilemez araçlar da paslanmaya terkedilmiştir.

1994 ile 2000 arasında Kınık'tan toplam 12 hane daha göç ederek tarımdan ayrılmış ve zaten sürekli dış göç veren köyün nüfusunun Türkiye ortalama artış hızının altında kalmasına neden olmuştur. Göçün temel nedeni artık kimi hanelerin azalan gelirler nedeniyle tarım ve hayvancılığa yaşam kaynağı olarak bakmamalarıdır. 1994'te gözlemlediğimiz ve köylülerin artan yem fiyatları, azalan su ve mera kaynakları ve hayvan fiyatlarının çok düşük olması nedeniyle giderek kötüleştiğini belirttikleri hayvan yetiştiriciliği, maalesef 2000 yılında yok olmaya yüz tutacak kadar gerilemiş ve hayvan sayısı 1994'tekinin dörtte biri seviyesine inmiştir.

Beka mekanizmaları

Bu kısa köy profilinden sonra Tuzburgazı ve Kınık köylülerinin zorlaşan koşullar karşısında geliştirdikleri beka mekanizmalarına bakmanın zamanı gelmiştir. Beka mekanizmaları kırsal alanda hanelerin bir üretim ve yeniden üretim birimi olarak varlıklarını sürdürebilmek için geliştirdikleri stratejileri içerir. Nedir bu stratejiler, sürdürülebilir olma şansları var mıdır? Kırsal kesimin gelişen olumsuz ekonomik koşullar karşısında geliştirdikleri yaşamlarını sürdürebilme mücadeleleri, çok kompleks ve farklı yerel kırsal dinamiklere bağlıdır. Çiftçiler yaşayabilecekleri bir gelir seviyesini tutturabilmek için iktisadi ve toplumsal faaliyetlerini rasyonel bir sekilde örgütleyerek ellerindeki kaynakları ve emek gücünü optimal bir seviyede kullanmak için çaba sarfederler (Chambers, 1995). Kaynak kullanımında en etkili olan faktörlerin başında mevcut fiziki şartlar gelir, yani sahip olunan toprak miktarı, toprağın kalitesi ve üretim biçimleri gibi koşullar, eldeki kaynakların kullanış biçimini etkiler. Diğer yandan hanenin iç kompozisyonu da üyelerin yapabilecekleri işlerin biçimlerini

belirler; yani üyelerin sayısı, yaşı cinsiyeti vb. Bunlar, hanedeki işbölümünde kimin nasıl bir görev alacağında belirleyici bir rol oynar. Diğer yandan devlet politikaları, pazar ilişkilerinin yapısı, çiftçilerin sahip oldukları bilgi ve beceriler, üretim ve bölüşüm ilişkileri de hanenin beka mekanizmaları geliştirebilme potansiyeli üzerinde etkili olur. Örneğin düşük ürün fiyatları, yüksek maliyetler, yüksek tüketim malı fiyatları, düşük ücretler, devletin azalan sosyal hizmetleri, aileleri, şu veya bu şekilde yaşayabilmenin maliyetini absorbe etmeye zorlamaktadır. Eğer devletin üstlenmediği ve üzerinden attığı kimi yükler hane halkı tarafından absorbe edilmeseydi makro düzeydeki yapısal uyum politikaları daha kısa sürede başarısızlıkla sonuçlanırdı. Yapısal uyum politikaları adeta tarım üreticisi hanelerden politikaların yükünü çekmesini beklemektedir. Kırsal üretici hanelerince üretilen ve pazara yansımayan mal ve hizmetler aslında pazar mekanizmalarının başarısızlıklarını kapatarak ekonomiye büyük katkılarda bulunmaktadırlar. Fakat hanelerin kaynaklarının da bir sınırı olduğundan makro politikaların mikro düzeyde yükünü çekebilmenin de sınırları vardır ve haneler olumsuz etkileri absorbe etmenin sınırlarına zorlandıklarında sonuç üreticilerin mahvolması biçiminde ortaya çıkabilmektedir.

Kınık ve Tuzburgazı köylerinde toplanan veriler, yapısal uyum politikalarının olumsuz etkilerini absorbe etmek ve onlarla birlikte yaşayabilmek için köylü hanelerinin geliştirdikleri beka stratejilerini üç grupta toplamak olanağını vermektedir: yeni gelir kaynakları yaratmaya yönelik stratejiler; birikmiş kaynakları harcama ve borçlanmaya dayalı stratejiler; ve tüketimi sınırlama, maliyeti düşürme biçimindeki stratejiler.

Gelir yaratma stratejileri

Artan ekonomik sorunlar karşısında özellikle son bir kaç yıla kadar üreticilerin başvurdukları bir beka stratejisi, üretim miktarını artırarak birim başına giderleri azaltmak ve böylece haneye giren toplam gelirin ya aynı seviyede kalmasına, ya düşüşün mümkün olduğu kadar minimum seviyede kalmasına ya da biraz artmasına çaba göstermektir. Toplam ürünü artırma çabası da, aile işletmesinin kullandığı toprak alanını, yeni topraklar açmak, marjinal verimlilikteki toprakları da ekmek, mera alanlarına tecavüz etmek veya çeşitli kiralama veya ortakçılık anlaşmalarıyla genişletmek biçiminde cereyan etmektedir. 1976 ile 1985 yılları arasında tarım gelirlerinin düşmesine rağmen üretimin artmış olması bir paradoks değil, tarım üreticisi hanelerin beka stratejilerinin, diğer bir deyişle de hanelerin daha çok emek sarfedip birim emek başına giderek azalan bir getiri elde etmek için 'kendi kendilerini sömürünelerinin' bir sonucudur.

1976-1985 döneminde tarım gelirlerinin düşmesinin Tuzburgazı pamuk üreticileri üzerindeki etkileri çeşitli katmanlar için farklılıklar göstermiştir. Ölçek ekonomisinden yararlanma olasılığı olmayan, pamuk üretimi için gerekli araç

ve gereçten yoksun olan küçük ve marjinal çiftçiler, genelde ya topraklarını başkalarına kiraya vererek ya da göreceli olarak daha varlıklı olan çiftçilerle ortaklık ilişkilerine girerek yaşamlarını sürdürme yolunu seçmişlerdir. Böylece orta ve büyük işletmeler, düşük ürün fiyatlarından dolayı ortaya çıkan kayıplarını, kullanabilecekleri toprak miktarını artırarak telafi etme yolunu seçmişlerdir. Halbuki küçük ve marjinal çiftçiler, kontrolleri altındaki topraklarını kira veya yarıcılık süresince kaybederek gelir kayıpları ile yüzyüze kalmışlardır. Burada vurgulanması gereken şeylerden birincisi pamuk üreticilerinin 1976-1985 döneminde reel olarak azalan gelirlerinin hem çok ciddi boyutlarda olmadığı ve hem de sürekli olmadığı, ikincisi de ortaya çıkan düşüşlerin, 1950-1976 döneminde elde edilen kazanımları henüz negatife çıkaracak orana ulaşmadığı gerçekleridir. Özellikle seçim arifelerinde uygulanan popülist politikalar, zaman zaman üreticilere rahat nefes alma olanağı sağlamış ve tarımsal üretim ciddi bir aşınmaya uğramamıştır. Sanayi ve hizmet sektörünün, küçük ve marjinal çiftçileri şehirlere çekebilecek düzeyde iş olanağı yaratamayacağı gerçeği, onları kentsel alanlara temelli olarak göç etmekten alıkoymuş ve kendileri için az da olsa sürekli bir yaşam kaynağı ve güvencesi oluşturan topraklarına sıkı sıkıya sarılmışlardır. Buna bir de toprak fiyatlarının önceki yıllar gibi artabileceği düşüncesi eklenince toprağa bağlanma daha ciddi boyutlara ulaşmıştır. Özellikle 1980-1994 arası dönemde küçük köylü, devletten umudunu hiç yitirmemiş ve kendisine verilen ve giderek azalan ürün fiyatlarını, PKK ile savaş için yapılan masraflara bağlamıştır. Çiller hükümetine atıfla bir köylü "ana bize verirdi ama ne yapsın askerî harcamalar kadının belini büküyor" diyerek sorunun nerede yattığını kendince açıklamıştı. 1976 sonrası marjinal ve küçük üretici, bir anlamda tahterevalli oynayarak, yüksek fiyat beklediği yıllarda toprağını kendisi ekip, fiyatın düştüğü yılda ise kiraya vererek yaşamını sürdürmeye gayret etmiştir.

1970'lerden itibaren katlanılabilir bir yaşam düzeyi tutturabilmek veya refah seviyesini artırabilmek için üretici haneler, üyelerinin emek harcamalarını daha çok artırarak da gelirlerini yükseltme yoluna gitmişlerdir. Bu, ya mevcut üretim biriminde daha yoğun çalışarak verimliliği artırma ya da hane üyelerinden bir veya daha fazla kişinin, tarım dışı ekonomik uğraşılara yönlendirilmesiyle hanenin bekasına katkı sağlama biçiminde olmaktadır. Ekonomik uğraşı çeşitlenmesi yoluyla ek gelir elde etmeye giden en önemli yollardan birisi köy dışına göç vermektir. Göç, hem Tuzburgazı'nda hem de Kınık'ta ya sürekli, ya da mevsimlik göç biçiminde ortaya çıkmakta ve insanlar öncelikle çevre ilçe ve illere sonra da büyük şehirlere ya da başka ülkelere göç edip hane bütçesine katkıda bulunarak, hanenin bir üretim birimi olarak süregitmesine olanak sağlamaktadırlar. Örneğin Kınık köyünde istisnasız her ailenin köy dışında çalışan ve aileye tarım dışı ek gelir temin eden bir veya birden fazla üyesi var.

Göç konusunda Tuzburgazı ve Kınık'ta farklı eğilimler gözleniyor. Pamuk

üreticisi Tuzburgazı'nda üretim sezonunda toprağın düzeltilmesi, çapalama, sulama ve pamuk toplama için çoğu zaman yoğun bir emek gücüne gereksinme var. O yüzden ancak getirisi daha fazla olan işler ve özellikle de sürekli olan işler, bireyleri köy dışına göçe sevkedebilmektedir. Diğer yandan sulama, çapalama ve pamuk toplamadaki az da olsa, çevre köy ve ilçelerle olan zaman farkı, tarım işçisi, marjinal ve küçük çiftçi ailelerinin, iş olanaklarının olduğu yerlere günü birliğine gidebilmelerini sağlayarak, sezonluk göçe engel olmaktadır. Diğer yandan buğday üreticisi Kınık'ta kuru tarım, üreticilerin kimi mevsimlerde atıl kalmalarına olanak sağladığından kimi hane üyeleri mevsimlik olarak başka yerlere çalışmaya gidebilmektedirler. Yoksul üreticiler köyü asıl yerleşim yeri şeklinde kullanarak mevsimlik işçi olarak başka yerlere çalışmaya giderken, orta ve zengin çiftçilerin bir kısmı da özellikle 13 kilometre uzaklıktaki Sivrihisar'da yılın belli bir döneminde ikamet etmekte ve bakkallık, taksicilik minibüsçülük gibi ticari işlerle uğraşmaktadırlar. Böylece haneler, köyde ekonomik olarak etken olmayan üyelerini başka gelir getirici alanlara sürerek ek gelir elde etmektedirler.

1980'lerde ve 1990'lı yılların ilk yarısında hem kırsal yoksullar hem de kırsal varlıklılar, görece azalan gelirlerine rağmen yaşam giderlerinin önemli bir kısmını tarımdan elde etmekteydiler. Fakat bu paradoksal durum, 1990'ların ikinci yarısından itibaren giderek değişmektedir ve kırsal alanda biriken sermaye, buraları terkederek daha iyi gelirler için ticaret ve finans sektörüne kaymıştır. Bu kayış da bir orta ve zengin köylünün beka stratejisidir. Tuzburgazı'nda 1976 ile 1990 arasındaki azalan gelirlere zengin çiftçinin tepkisi tarıma sabit sermaye yatırımını kısmak biçiminde olmuştur. 1990 sonrasında ise kimi zengin köylüler ekonomik etkinliklerini tarım dışına kaydırma yoluna gitmişlerdir. Özellikle devlet tahvilleri, döviz ve repo gibi alanlara yatırım yapmak, Tuzburgazı'ndaki beş on zengin köylü için ekonomik uğraşı listesinin en başına gelmiştir. Bu, tarımsal makinalara olan yatırımların azalması anlamına gelmiş ve köyün bir köşesinde oluşan traktör ve alet edavat mezarlığı bunun en büyük göstergesi olmuştur. Çoğunlukla eski makinaları tamir etmek yeni teknolojilere sermaye yatırmaya tercih edilmiş ve pamuktaki verimlilik artmaz olmuş ve giderek de düşmeye başlamıştır. Dünyada pamuk verimliliği ortalama hektar başına 1500 kilogramın üstündeyken bu, Ege bölgesinde 1990'dan itibaren aşağı yukarı sabit kalmış ve 1000 kilogram civarında seyretmiştir. Özellikle 1994-2000 arası Tuzburgazı'nda eskiyen ve sınırlı sayıda zengin köylü tarafından kullanılan çapa makinalarının yeni modellerinin alınması bir yana, mevcut olanlar da kullanılamaz duruma gelmiş ve yeniden çapa, daha çok emek yoğun olmaya başlamıştır. Zengin köylünün beka mekanizması tarımın ihmaline yol açarken emeğe doğan gereksinme de çevre illerden gelen yoksul işçi ve köylülerden sağlanmıştır.

Tuzburgazı'nda tarımsal gelirlerin düşmesi kimi küçük köylülerin tarımsal

uğraşıyı ekonomik uğraşı alanlarında ikinci sıraya düşürmelerine neden olmuştur. Tuzburgazı'nda tek başına tarımla geçinemeyen tarım işçileri, küçük üreticiler ve marjinal çiftçiler, köyde bir balıkçılık kooperatifi kurarak balıkçılıkla uğraşmaya başlamışlardır. Marjinal çiftçilerin yarısından fazlası tarlalarını icara vererek kendileri kooperatif çatısı altında balık tutmakta ve eşleri de evleri civarında küçük oranda geçimlik sebze ve meyve yetiştirmektedirler.

Diğer yandan hem Tuzburgazı'nda hem de Kınık'ta saptadığımız ve Türkiye'nin bir çok yerinde de var olduğunu sandığımız bir beka stratejisi de mevcut kaynakları aşırı biçimde kullanmaktır. Elli yıl öncesine kadar yeterli olan tarım arazileri, orman kaynakları, meralar ve su kaynakları, bugün artık iki köyde de kullanma sınırlarını aşmıştır. Kaynakların eşitsiz dağılımına rağmen yoksul köylüler, orman, mera ve yeraltı su kaynaklarından yararlanabilmekteydiler. İnsanlar, biraz yoğun çalışarak su, yakacak ve yiyecek gereksinmelerini karşılayabilmekteydiler. Ekonominin büyümesi, tarımın ticarileşmesi ve nüfus artışı, kaynaklar üzerindeki istemleri ciddi boyutlarda artırmış, bu da giderek bir çevre mahvolmasına yol açmıştır.

Söke bölgesine getirilen modern sulama şebekeleri bir yandan tarımda verimliliği artırırken diğer yandan da ihracata yönelik tarımı başat duruma getirmiş ve meralar, nadas toprakları, kurak topraklar ve marjinal topraklar, büyük bir hızla pamuk üretimine açılmıştır; bu da kırsal yoksullara büyük bir darbe vurmuştur. Geçimlik üretimlerini hayvancılıkla takviye eden kırsal yoksullar, meraların şu veya bu yolla entansif tarıma açılmasıyla geleneksel haklarından olmuş ve hayvancılık neredeyse tam anlamıyla Tuzburgazı'nda yok olmuştur. Geleneksel otlaklarını yitiren ve gene de geçimlik hayvan beslemekten vazgeçemeyen yoksullar, özellikle keçi beslemeye mahkum olmuş ve keçiler de köy civarındaki ormanlarda büyük tahribata neden olmuşlardır. Bir beka stratejisi olarak keçi üzerinde yoğunlaşan yoksullar istemeyerek de olsa çevre tahribatı yaparak bindikleri dalı kesmişler ve bu da devletin, orman kaynaklarının kullanılması konusunda sıkı denetimler koymasına neden olmuştur.

Ortak kaynakların giderek yok olmasının faturası yoksul ve marjinal köylüler için oldukça ağır olmaktadır. Büyük çiftçilerin kendi bekaları için geliştirdikleri beka stratejileri, küçük ve marjinal çiftçilerin beka stratejilerini bir anlamda yok etmektedir. Gelir artışı için sulama kanallarının açılması ve önceden tarım arazisi olarak kullanılmayan toprak ve ortak meraların şu veya bu şekilde zengin çiftçilerin denetimine geçmesi, yoksulların bu kaynaklara ulaşmalarını sınırlamakta ve onları alternatif beka stratejileri geliştirmeye sevketmektedir. Bunun bir diğer örneği de Kınık'ta hayvancılıkta yaşanmaktadır. Hayvancılıkla uğraşan çiftçiler, su kıtlığı nedeniyle hayvanlarının telef olduğunu bu nedenle de hayvan sayılarını çok azalttıklarını ısrarla vurguluyorlar. Ticari tarım için açılan artezyen kuyuları, yeraltı sularının büyük ölçüde azalmasına ve mera alanlarındaki doğal su kaynaklarının kurumasına neden olmuş ve hatta köy

merkezindeki ortak çeşme bile kurumaya yüz tutmuştur. Bu, yem fiyatlarının aşırı artması, canlı hayvan fiyatlarının düşmesi gibi nedenlerle birlikte ele alındığında, 1994 ile 2000 arasındaki dönemde Kınık köyünde hayvancılığın neden yok olacak kadar azaldığını açıklamaktadır. Kısacası çeşitli nedenlerle kaynakların aşırı kullanılması çevresel bir kötüleşmeye yol açmakta, bu da özellikle yoksul köylülerin beka stratejilerini sınırlamaktadır.

Birikeni tüketme ve borçlanma stratejileri

Türkiye çiftçisinin büyük çoğunluğu tarımsal üretimi her yıl borçlanarak sürdürmektedir. Genellikle çiftçiler kendilerine en uygun koşullarda kredi veren kuruluşları tercih etmektedirler. Tuzburgazı pamukçularının da ideal olarak tercih ettiği kuruluş, tarım satış kooperatifleridir. Tariş, son zamanlara kadar Ege çiftçilerine tohum, gübre ve tarımsal ilaçları borç olarak verir ve ortağı olan üreticilerden ürünlerini teslim ettikleri zaman bu borçları tahsil eder. Çiftçiler nakit gereksinmelerini de ya bankalardan ya da özel kaynaklardan temin ederler. Tariş hem finansal zorluklarla karşı karşıya olduğu için hem de yeterli depolama olanaklarına sahip olmadığı için hasat zamanı ya üreticilerin paralarını zamanında ödeyemez ya da ürünleri depolayamadığı için çiftçinin malını satın alamaz. Dolayısıyla da parasını alamayan üreticiler eğer bir birikimleri yoksa nakit bulmak için özel kanallara başvurur ve bir borç girdabına girerler. Fakat yaşam ve üretimlerini sürdürebilmek için özellikle küçük ve marjinal üreticilerin borçlanmayı bir beka mekanizması olarak kullanması, hem Tuzburgazı'nda hem de Kınık'ta oldukça yaygın. Borçlanma her zaman nakit biçiminde olmamakta; kredi ile temel gereksinmelerin karşılanması da başvurulan mekanizmalar arasında. Tarım işçisi, yoksul ve marjinal çiftçilerin büyük bir çoğunluğunun, Tuzburgazı'nda köydeki bir kaç bakkaldan piyasa fiyatının üstünde satın aldıkları temel ihtiyaç maddeleri ile borçlandıkları ve geçici bir süre de olsa bir rahatlama sağladıkları bir gerçek. Kınık köyünde bir bakkal olmaması nedeniyle köylüler aynı borçlanmalarını Sivrihisar'daki gene Kınık'lı zengin köylülere ait dükkanlardan sağlamaktadırlar.

Küçük ve marjinal üretici ailelerin yaşamını sürdürebilmesi için başvurduğu en ciddi beka stratejisi üretim araçlarının elden çıkarılmasıdır. Bunlar arasında tarım aletleri hayvanlar ve toprak en başta gelenlerdir. Fakat her iki köyde de üretim araçlarının satılması en son başvurulan bir çaredir. Hastalık, düğün, askerlik ve aşırı borçlanma gibi nedenler, üretim aracı satmanın temel nedenleri olarak ortaya çıkmaktadır. Geçici bir rahatlatma yaratan üretim aracı satışı, hanelerin tarımcı olarak surdurebilirlikleri i tehlikeye atan bir beka stratejisidir.

Tüketimi sınırlama ve kadın emeği

Çok yaygın olan bir beka stratejisi, hanelerin çok daha ucuz ve kalitesiz mal ve hizmetlere yönelerek ve hatta kimi mal ve hizmetleri evde üretmek yoluyla giderleri sınırlamaları biçimindedir. İki köydeki araştırmalar, 1980 sonrasında ve özellikle de 1997 ile 2000 yılı arasında yiyecek ve giyecek tüketim normlarının değiştiğini göstermektedir. Tüm diğer alternatif beka stratejileri tüketildikten sonra haneler halen sorunlarla karşılaşıyorlarsa yiyecek tüketim normlarında değişikliklere gidilmektedir. Özellikle yoksul addedilen tarım işçisi, küçük ve marjinal işçilerde, daha ucuz ve kalitesiz tüketim mallarına doğru bir kaymanın olduğu gözlenmiştir. Örneğin Tuzburgazı'nda kendi ürettikleri zeytinyağını tüketmek yerine bir çok yoksul hane onu satıp tüketim için daha ucuz sıvı yağlar kullanmaktadırlar. Bir diğer saptama da, et ürünleri tüketiminin çok azalıp daha çok karbonhidratlı yiyeceklerin tüketiminin artması ve ailenin sebze ve meyve yetiştirme olasılığı yoksa meyve ve sebze tüketiminin sınırlanarak toplam tüketimin giderek azalması biçimindedir. Pirinç tüketimi yerini makarna tüketimine bırakmıştır. Kimi hanelerde yiyecek tüketimi kısıtlaması günde üç öğün yerine iki öğün yemek yeme biçimini almaktadır. Bu da, yetersiz ve dengesiz bir beslenmenin bir beka stratejisi olarak ortaya çıktığını işaret etmektedir. Bir diğer ilginç saptama da tüketim normlarındaki değişikliğin genellikle kadınların aleyhine işlediği ve kadınların, kocaları ve çocuklarını doyurduktan sonra kendilerine daha az ve kalitesiz yiyecekler ayırdıkları biçimindedir. Yiyecek kalitesi ve miktarındaki değişiklikler kötüye giden ekonomik koşullara otomatik bir reaksiyon olarak ortaya çıkmamaktadır; aile ilk etapta eğitim ve sağlığa ayırdığı fonlardan fedakarlık etmekte, sonra eldeki birikimlerini kullanmakta, son çare olarak da tüketim normlarını değiştirme yoluna gitmektedir.

Her iki köyde de seyahat, akraba ziyaretleri, düğün için hediye alma, komşu veya akrabaları yemeğe çağırma gibi sosyal aktiviteler, özellikle yoksullar arasında hemen hemen yok olmuş durumdadır. Ayrıca elektrik ve tüpgaz gibi enerji masrafları da minimuma indirilerek yaz aylarında yemek pişirme eylemi toplanan çalı çırpıyla gerçekleştirilmektedir.

Gerçi yapısal uyum politikalarının etkilerini hane üyeleri kolektif olarak çekmektedirler ama hane içindeki ilişkiler ve işbölümü dikkate alındığında kadınların bu durumdan daha olumsuz bir şekilde etkilendikleri ortaya çıkmaktadır. Beka stratejilerinin yükünü çekmek zorunda olan kadınların zaten eşitsiz olan hane içi işbölümündeki yükü daha da artmakta ve hane içi eşitsizlikler daha da pekişmektedir. Örnek olarak Tuzburgazı'nda pamuk üretiminde artan işçi ücretleri ve yenilenemeyen araç ve gereçlerin yerine insan gücüne dönülmesi sonucunda kadınların iş yükleri artmıştır. Zaten normal koşullarda hane emek gücünün üretiminden sorumlu olması nedeniyle ev işleri, çocuk bakımı,

yemek pişirme ve yaşlılara bakma gibi işleri yüklenen kadın, bir de parasal masrafların kısılması için, evlerinin önünde geçimlik sebze üretmeyi üstlenmekte ve onun ekimi, bakımı, sulaması gibi tüm işlerinden sorumlu olmaktadır. Kısacası pazardan çekilme olarak adlandırılabilecek bu süreçte bir çok aile, geçimlik için ayrılan küçük ve eve yakın topraklarda domates, biber, patlıcan, kabak, fasulye vb. ekerek pazara bağımlılığı azaltma yoluna gitmektedirler. Ayrıca aileler, ev tamiratı, kimi aletlerin tamiratı, kümes yapımı vb. işleri de kendileri üstlenir hale gelmiştir ve kadınlar bu etkinliklere gerekli katkıları yapmaktadır. İşçi ücretlerinin artması nedeniyle Tuzburgazı köyünde kadınlar, özellikle çapa yapma, yabani ot ayıklama ve pamuk toplama gibi işler için karşılıklı yardım (imece) grupları oluşturmuşlardır. Gerçi bu gibi işlerde mevsimlik işçi kullanma geleneği halen süregitmektedir ama artan işçi maliyetleri karşısında krizi atlatabilmek için dayanışma gruplarının kurulmasıyla, kadınların iş yükleri ciddi bir oranda artmıştır. Geleneksel olarak mevsimlik işçi bulma, erkeklerin işidir ama kadınların kendi aralarında çapa, ot yolma ve pamuk toplama mevsimlerinde dayanışma gruplarını örgütleme zorunlulukları, erkeklerin işçi örgütleme yüklerinin kadınlar aleyhine değişmesi anlamına gelmektedir. Hane kaynak ve gelirleri üzerinde kadınların hiçbir söz hakkının olmamasına karşılık, iş bölümünde böylesi ağır yükleri taşımaları, cinsiyete dayanan hane içi güç farklılıklarının ne derece yoğun olduğunu göstermektedir. Özellikle yoksul hanelerde açlıkla karşı karşıya kalmanın faturasını en ağır bir şekilde üstlenen kadınlardır. Bu konuda bir başka çarpıcı örnek de gene Tuzburgazı'nda zeytin üretimindeki yarıcılık ilişkilerinde görülür. Tarım üreticiliği ve ücretli işçiliğin birlikte yürütülmesi bile kimi hanelerin yeniden üretimine yetmediği için yoksullar daha varlıklı olan köylülerle zeytincilikte yarıcılık yaparlar. Elle yapılan ve emek yoğun olduğu için çok zahmetli olan zeytin toplama işini Tuzburgazı'nda, genellikle erkekler kahvede otururken, yarıcıların karıları ve çocukları yaparlar.

Kısacası yapısal uyum politikaları sonucunda yeniden üretim koşulları daralan köylü haneleri, beka mekanizmaları geliştirerek aile emeğinin yoğun bir sömürüsüne yol açmakta ve aile içi iş bölümünde iş yükleri cinsiyete dayalı olarak eşitsiz olarak dağılmaktadır. Beka stratejilerinin 'özelleştiğini' söylemek çok yerinde bir şey olur. Uluslararası finans kuruluşlarının zorlaması ile devlet tarafından pazar mekanizmalarının acımasız merhametsizliğine terkedilen üreticiler, büyük ölçüde beka mekanizmaları aracılığıyla 'pazardan çekilerek' yaşamaya devam edebilmektedirler. Bir yandan toplam gelirlerini düşürmemek için üretime daha fazla hane emeği harcayarak diğer yandan da pazardan edindikleri bir çok mal ve hizmeti kendileri sağlayarak ve tüketim normlarını değiştirerek, bu arada da gerektiğinde birikmiş para, altın döviz ve üretim araçlarını elden çıkararak, haneleri üzerindeki ekonomik baskıları kendi çabalarıyla azaltmaya çalışmaktadırlar. Bu yüzden de beka savaşı özelleştirmeye uğramış ol-

maktadır. Bu özelleştirme, kırsal alanda cinsel farklılığa bağlı olan (*genderised*) bir etki yapmakta ve hanenin ekonomik kaynaklarını optimal bir şekilde kullanabilmenin yükü, kadının omuzlarına yüklenmektedir.

Sonuç

Ekonomik kriz, Türkiye ekonomisinin yapısal bir niteliği haline gelmiştir. Uluslararası finans örgütlerinin güdümünde olmanın oranına göre de krizlerin oluşları arasındaki süreler azalmaya başlamıştır. Nitekim son iki kriz üç ay arayla Kasım 2000 ile Şubat 2001'de ortaya çıkmıştır. Bütün süslü laflara rağmen yeni liberalizm, ülkeye pahalılık, işsizlik, üretimin mahvolması, lüks tüketim, aşırı borçlanma, büyük ödemeler dengesi açıkları gibi üstesinden kolay kalkılamayacak sorunlar getirmiştir. Ulusal gelire oranlandığında Türkiye, dünyanın en borçlu ülkeleri sıralamasında en üstlerde yer almaktadır. Türkiye'nin yaşadığı birbiri ardısıra gelen ekonomik krizlerin kökleri 1950'lere gitmekle beraber, sorunların bir çığ gibi büyümesi, 1980'li yıllarda liberal ekonomiye soyunmakla başlamıştır. İnanılmaz bir hızla toplumun bir çok kesimi ve özellikle de siyasi partiler, finans çevreleri, sanayiciler ve işadamları, IMF'den çok IMF'ci kesilmiş ve devletin, özel sermayeye sıçrama tahtası olmanın dışında ekonomiden elini eteğini çekmesini, kapıları yabancı sermayeye ardına kadar açmasını, KİT'leri özelleştirmesini, ithalatı serbest bırakmasını, ücretleri enflasyonun altında tutmasını, tarım üreticilerine destekleri kaldırmasını ve daha benzeri bir çok politikayı temel taşı yapmasını istemiş ve bu konuda çeşitli uygulamalara geçilmesine önayak olmuşlardır. Ekonomi böylesine hızlı bir şekilde yeniden yapılandırılırken sadece para politikalarına ağırlık vermenin ve üretimi hızlandıracak tedbirlerin ihmal edilmesinin çıkarabileceği faturalar dikkate alınmamıştır. Üretim olmadan tüketime dayalı geçici bolluk ve refah, iç ve dış borçlanmalarla karşılanmış ve her darboğazda IMF ve Dünya Bankası'nın kapısı yeni borçlanmalar için çalınmıştır. Bu iki kuruluşun verdiği kalkınma reçeteleri ile iyileşen tek bir azgelişmiş ülke yoktur. Bunun bilinmemesi de mümkün değildir. Ancak uluslararası sermayenin çıkarlarını koruyan IMF ve Dünya Bankası ile Türkiye'deki sermaye çervelerinin çıkarları arasındaki parallellik, toplumdaki alt ve orta tabakaların aleyhine işleyen politikaların uygulanmasına ve övülmesine, ve sözkonusu politikaların, tek kurtarıcı gibi görülmesine neden olmuştur.

Yeni liberalizmin tekrar tekrar söylediği şey, "mevcut toplumsal, ekonomik ve kurumsal düzenlemeler kalkınmayı engeller ve bunun en büyük sorumlusu da devletin ekonomideki aktif rolü ve müdahaleleridir. Devlet sadece sermayeye yardımcılık ederse serbest pazar mekanizmaları ekonomiyi düzenler ve sorunlar kendiliğinden hallolur." Serbest piyasa ekonomisinin adeta sihirli bir eli varmış gibi söylemler geliştirilerek devletin küçülmesi istenmektedir. Devletin küçül-

mesi demek, artık devlet istihdam yaratmayacak, sağlığa, eğitime vb. yatırımlar yapmayacak, tarımı ve üretimi desteklemeyecek demektir. Devletin tarımdan el çekmesinin kısa dönemde belki devlet bütçesini rahatlatma gibi bir sonucu vardır ama bu aynı zamanda, tarımdaki milyonlarca üreticiyi, özel gübre üreticisi, kimyasal madde üreticisi, geliştirilmiş tohum üreticisi, tüccar ve ihracatçı karşısında yalnız ve korumasız bırakmak anlamına gelir. Bunun, geniş köylü kitleleri üzerinde bireysel refah anlamında olumsuz etkileri söz konusudur. Ayrıca, tarım ile tarım dışı sektörler arasındaki eşitsiz değişim yoluyla tarım sektörünün giderek yoksullaşması ve sermaye birikimi sağlanamadığı için de tarımda modern gelişmelerin takip edilmemesi sonucunda verimliliğin düşmesi ve hatta tarımın ihmal edilerek mevcut üretimin düşmesi gibi ülke için vahim kabul edilebilecek sonuçları vardır. Nitekim bu son bir kaç yıldır gözlenmektedir. 1980 sonrası giderek azalan gelirler karşısında köylü kitleleri, geliştirdikleri beka mekanizmaları yoluyla bir anlamda kendi kendilerini sömürerek tarımsal üretimin süregitmesini sağlamışlardır, ama beka stratejilerinin, yani kendi emeklerinin ve diğer kaynaklarının sömürülmesinin de bir sınırı vardır. 1993'te yazdığım bir makalede, Türk tarımında yoksullaşma eğilimlerinin ileride çok vahim sonuçlar doğuracağı öngörüsünde bulunduğumda bunun bir kehanet olmadığını belirtmeye çalışmıştım (Aydın, 1993), ama maalesef dediklerim çıktı ve tarım artık kendini toparlayamaz bir konuma getirildi. Hele hele IMF ile 2000 yılı başlarında imzalanan stand-by anlaşmasının tarıma ilişkin maddeleri tümüyle harekete geçirilir ve tarım satış kooperatifleri ve birlikleri özerkleştirilip kendi hallerine terkedilirse, Türk tarımını daha karanlık günlerin beklediğini söylemek bir kehanet olmayacaktır. Zaten çok yüksek olan toplumsal gerginlik, yer yer patlamalar doğurursa hiç şaşmamak gerekir.

KAYNAKÇA

Aydın, Z. (1986a) "Kapitalizm, tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler (I)", *Onbirinci Tez*, no. 3, ss. 126-156.

Aydın, Z. (1986 b) "Kapitalizm, tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler (II)", *Onbirinci Tez*, no. 4, ss. 171-216.

Aydın Z. (1987a) "Boratav'a yanıt - Tarım sorunu", *Onbirinci Tez*, no. 5, ss. 193-203,.

Aydın, Z. (1987b) "Turkish agrarian debate: New arguments or old scores?", *New Perspectives on Turkey*, vol. 1, no. 1, ss. 81-108.

Aydın, Z. (1990) "The World Bank and the Çorum Çankırı Development Project in Turkey", M. Horowitz ve M. Murd (der.) *???? and Development in the Middle East and North Africa* içinde, ss. 208-233, Westview Press, New York.

Aydın, Z. (1993) "The World Bank and transformation of Turkish agriculture", B. Yeşilada vd. (der.), *Political and Socioeconomic Transformation of Turkey since 1980* içinde, ss. 111-134, Preager Publishers, New York.

Bernstein, H. (1979) "African peasantry: A theoretical framework", *The Journal of Peasant Studies*, no. 10.

Boratav, K (1967) *Türkiye'de Gelir Dağılımı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Boratav, K. (1991) *Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, Yeni Dizi, İstanbul.

Boratav, K. (1995) *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Chambers, R. (1995) "Poverty and livelihoods: Whose reality counts?", Kirdan, U. ve Silk, L. (der.), *People: From Impoverishment to Empowerment* içinde, New York University Press, New York ve Londra.

Chayanov, A.V. (1925) *The Theory of Peasant Economy*, Rusça'dan İngilizce'ye D. Thorner vd. editörlüğünde çevrilip American Association adına Illinois Irwin tarafından 1966'da basılmıştır.

Erdost, M. İ. (1988) *Kapitalizm ve Tarım*, Onur Yayınları, Ankara.

Kasnakoğlu, H., Akder, H., Gürkan, A., Sirman, A.N., Ekinci, N., Ecevit, M. (1988) *The Social and Economic Aspects of Decision Making Related to Labour Utilisation and Choice of Technology: A Case Study of a Turkish Village - KINIK*, report on Agricultural Labour and Technological Change, ICARDA, Halep.

Kayatekin, A. S (1998) "Observations on some theories of current change", *Review of African Political Economy*, no. 76l, ss. 207-19.

Sirman, A.N. (1988) *Peasant Family Farms: The Position of Households in Cotton Production i Village of Western Turkey*, Londra Üniversitesi, basılmamış doktora tezi.

Türk Tarih Vakfı (1999) *75 Yılda Köyden Şehirlere*, (der.) ??? Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

TÜSİAD, (1999) *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları*, TÜSİAD, İstanbul.

Usumi, S. (2000) "Pancarda kota sistemi kalkmalı", *Cumhuriyet*, 8 Kasım 2000, Çiftçi Dostu.

Ziraat Bankası, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası ve TÜBİTAK (1998) *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye Tarımı Sempozyumu*, Ankara.

Türkiye'de tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanması ve uluslararasılaşması*

*N. Zafer Yenal***

Giriş

İstanbul'da Mısır Çarşısı'nın arka kapısından çıkar da taze kavrulmuş kahve kokusunun geldiği yöne doğru başınızı çevirirseniz, karşınızda Kuru Kahveci Mehmet Efendi'nin dükkânını bulursunuz. Cephesine "Kouroukahvedji" kelimesi kazınmış olan eski taş binada, Türkiye'nin en eski kurukahve toptancılarından olan Mehmet Efendi'nin torunları bugün hâlâ kahve satıyor. Ama günümüzde Mehmet Efendi'nin kahvesini almak için Mısır Çarşısı'na gitmek gerekmiyor. Türkiye'nin birçok yerinde bakkallarda ve süpermarketlerde vakumlu paket içinde Kurukahveci Mehmet Efendi markalı kahve bulmak mümkün artık. Mehmet Efendi, 1980'lerden sonra Türk kahvesinin vakumlu paketlerde dağıtımı ve satışına başlayan ilk firmalardan birisi olmuştu. 1990'larda kimisi yabancı kuruluşlarla ortak girişimler kurarak birçok yerli şirketin bu pazara yatırım yaptığına ve Kocatepe, Tiryaki ve Keyif gibi markalar altında hazır pakette kahve satışının yaygınlaştığına tanık olduk.

1997'de kendisiyle görüştüğüm torun Mehmet Kurukahveci, 1980'lerin firması için bir dönüm noktası olduğunu anlattı. O zamana kadar, kahve ithalatı devletin tekelindeydi ve perakende fiyatları da devlet belirliyordu. Kâr marjları çok düşük olduğu için, sektörde teknoloji yenilemeye yönelik yatırımlara pek rastlanmıyordu. Ancak 1980'lerde dış ticaret rejiminin serbestleşmesiyle, firma, ithalat ve perakende fiyat belirleme konularında özgürlük kazandı. Bu yeni ko-

(*) Bu yazının hazırlanması sırasında her zaman olduğu gibi yardımlarını, yol gösterici yorumlarını ve desteğini benden esirgemeyen Deniz Yükseker'e ve Yücel Yemez'e minnettarım. Bu yazıdaki birçok düşüncenin ortaya çıkmasında Çağlar Keyder'in büyük katkısı oldu, kendisine teşekkür ederim.

(**) Boğaziçi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

şullar altında, Kurukahveci o zamana kadar geleneksel olan üretim ve paketleme yöntemlerinde yeniliklere gitti. Öte yandan, halkın alışveriş alışkanlıklarının giderek değişmesi ve süpermarketlerin yaygınlaşması, Kurukahveci'nin pazarlama stratejilerini de yeniden gözden geçirmesini gerektirdi. Torun Mehmet Kurukahveci bunu şöyle ifade ediyordu: "Eskiden insanlar, şarküteri, baharat ve kahve alışverişlerini yapmak için ta Kadıköy'den Şişli'den Mısır Çarşısı'na gelirlerdi. Artık bu değişti. Şimdi süpermarkete gidiyorlar. Böyle olunca, biz de hazır paket içinde kahve satışına yöneldik. Hem Türkiye'nin her yerine satış yapıyoruz, hem de ihracata başladık. Hatta birkaç yıl önce (Amerikan) Sarah Lee şirketi bize ortak girişim kurmayı önerdi. Ama biz henüz hazır olmadığımız gerekçesiyle reddettik."

Türk kahvesinin üretimi ve pazarlanmasındaki değişimlerle ilgili bu anekdot, Türkiye'de gıda ve tarım imalatı ve dağıtımının son yirmi yılda geçirdiği dönüşümün sadece bir örneğini teşkil ediyor. Bir yandan, ekonominin dışa açılmasına paralel olarak gıda/tarım sektörü büyük ölçüde devletin düzenleme sahasından çıktı ve küresel etkilere açık hale geldi. Öte yandan, dağıtım sektöründeki değişimler, gıda sanayii sektöründe yeniden örgütlenmeleri gerekli kıldı. Kurukahve örneğinde gördüğümüz gibi, geleneksel yöntemlere dayanan imalat dalları bile bu dönüşüm sürecinden nasibini aldı ve firmalar üretim ve pazarlama stratejilerini değiştirmek zorunda kaldılar.

Bu yazıda, 1980'lerden bu yana Türkiye'de tarım ve gıda sektörünün geçirdiği dönüşümleri ve yeniden yapılanma sürecini tartışacağım. Yazı boyunca geliştirmeye çalışacağım tez şu: Son yirmi yıldır yaşanan uluslararasılaşma ile ulusal piyasaları düzenlemede devletin rolünün azalması, gıda üretimi, dağıtımı ve tüketiminde katmanlaşmanın artmasını beraberinde getirdi. 1980 sonrasında gıda sektöründe, ulusal kalkınmacı döneme damgasını vurmuş homojen bir yapının yerine daha heterojen ve hatta polarize bir yapı öne çıktı. Bu süreçte çokuluslu gıda şirketlerinin azımsanamayacak bir rolü oldu ve olmaya da devam ediyor. Buradan hareketle, çokuluslu gıda şirketlerinin üretim ve yatırım politikalarındaki değişikliklere yakından bakmanın, sözünü ettiğim yeniden yapılanma sürecinin altında yatan dinamikleri açıklamamızda ve bu sürecin sonuçları hakkında fikir sahibi olmamızda yararlı olacağını düşünüyorum.

Türkiye tarımındaki değişiklikleri ve gıda üretim sektöründeki dönüşümleri aynı bütünün birbirini tamamlayan iki ayrı parçası olarak görüyorum. Dolayısıyla her iki alanı da kendi başına ele almaktansa, bunları birbirine paralel ve birbirini yakından etkileyen iki süreç olarak değerlendirmek, her iki alanda da süregiden dönüşümlerin niteliklerini ve doğasını anlamamızı kolaylaştırabilir. Böylelikle Türkiye'de tarım ve gıda sektöründeki dönüşümleri daha global bir çerçeveye oturtabilir ve her iki sürecin de aslında Türkiye'nin küresel tarım/sanayi kompleksine eklemlenmesinin bir sonucu olduğunu savlayabiliriz. Bu amaçla, takip eden bölümlerde bir yandan 1950 sonrasında Türkiye tarımında-

ki gelişmelere bakarken, bir yandan da bu dönemde gıda sanayiindeki yapıları ve değişimleri ele alacağım.

1950-1980 arası Türkiye'de tarım ve gıda sektörü

1950'li yıllar, tarım sektöründe önemli gelişmelere tanık oldu. Daha önce tarıma açılmamış alanlar, ithal traktörler sayesinde ekilir hale geldi. Tarımda artan makineleşme, iyi tohumluk ve ilaç kullanımının yaygınlaşması ve sulama projelerinin çoğalmasıyla birlikte yoğun tarım teknolojisine geçişin ilk aşamaları yaşanırken verimlilik yükselmeye başladı. Bu gelişmelere paralel olarak, yine bu sektörde hızlı bir metalaşma ve ticarileşme sürecine girildi (Keyder, 1988: 163-4). İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemde iş başındaki hükümetler, Marshall Planı çerçevesinde Amerika tarafından sağlanan yardım ile kredileri kabul etme ve kırsal kalkınma projelerini uygulamaya koyma konusunda oldukça istekli davranırken, kırda yaşayanların oylarını kazanma amacıyla tarım destekleme politikalarını uygulamaya koydular.[1] Bu yola girilmesinde elbette, gıda güvenliğinin sağlanması konusundaki kaygılar ve bütüncül bir ulusal ekonomi oluşturma çabaları da etkili oldu (Aydın, 1993: 122-23). Bu dönemde, hayvancılık da dahil olmak üzere tarımsal üretimin hızla arttığı görüldü.

1960'ların sonlarına doğru Türkiye'de Yeşil Devrim'in yüksek verim getiren tohumları denenmeye başladı. 1970'li yıllar kimyasal girdi kullanımının ve makineleşmenin artmasıyla birlikte tam anlamıyla yoğun tarıma geçişin yaşandığı yıllar oldu (Köymen, 1999; Kazgan, 1999). 1960'lı yıllara kıyasla 1970'lerin ortalarında tarım destekleme politikaları kapsamına alınan ürünlerin sayısı neredeyse üç katına çıkarken tarım sektöründe üretim artışları sürüyordu (Bkz. Tablo 1 ve Tablo 2). Her ne kadar hububat dışı tarım ürünleri ve et tüketimi seviyesi genel olarak düşük olsa da, bu dönemde birçok çevre ülkesinin tersine Türkiye kendi kendini besleyebilen bir ülke haline geldi.[2]

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yirmi yıl içerisinde, devletin, gıda sektöründe büyük ölçekli kamu işletmeleri kurduğunu ve bunlara yoğun yatırım yaptığını görüyoruz. Büyük ölçekli üretim yapan kamu iktisadi teşekkulleri (KİT'ler), şeker, çay, tütün, bazı alkollü içecekler, et ve süt ürünleri üretimi alanlarında faaliyet göstermekteydiler (Ülgüray, 1987). Kendi üretim sahalarında tekel konumunda bulunan bu KİT'lerin büyük bir çoğunluğu, sübvansiyon-

1 1950 yılında Türkiye nüfusunun yaklaşık yüzde 80'i kırda yaşarken, bu oran 1997'de yaklaşık yüzde 35'e indi (DİE, 2001). 1950'lerde gayri safi millî hasılanın yarısına yakın bir bölümü tarım sektöründen kaynaklanırken, 1995 yılında bu oran yüzde 14.5'e düştü.

2 25 çevre ülkesini kapsayan bir araştırmaya göre, 1961-1986 yılları arasında Türkiye, net tahıl ithalatçısıyken net tahıl ihracatçısı olmayı başarabilen tek ülkedir. Yine aynı çalışmaya göre Türkiye, aynı dönemde üretimi yapılan tahıllar arasında ikamenin yemlik tahıllar değil de besin tahılları lehinde olduğu altı ülke arasında yer almaktadır (Barkin vd., 1990: 18, 21).

TABLO 1.
Farklı Yıllara Göre Bazı Tarımsal Ürünler İçin Toplam Üretim Miktarları (Ton)

Yıllar	*Buğday*	*Arpa*	*Patates*	*Soğan*	*Nohut*
1945	2,189,318	934,309	167,350	80,577	43,835
1950	3,871,926	2,047,018	605,221	172,850	85,477
1955	6,900,000	2,985,000	1,116,000	300,000	76,000
1960	8,450,000	3,700,000	1,400,000	400,000	97,000
1965	8,500,000	3,300,000	1,680,000	450,000	89,000
1970	10,000,000	3,250,000	1,915,000	680,000	109,000
1975	14,750,000	4,500,000	2,490,000	670,000	195,000
1980	16,500,000	5,300,000	3,000,000	960,000	275,000
1985	17,000,000	6,500,000	4,100,000	1,270,000	400,000
1990	20,000,000	7,300,000	4,300,000	1,550,000	860,000
1994	17,500,000	7,000,000	4,350,000	1,800,000	650,000

Kaynak: DİE 1996.

lar da dahil olmak üzere farklı biçimlerde ucuz girdi sağlama yoluyla tarımsal üreticilere destek olarak gıda üretiminin hızla büyümesine katkıda bulundu. Burada bir noktanın altını çizmemiz gerekiyor: Bu dönemde artan devlet yatırımlarına ve büyük devlet işletmelerinin varlığına rağmen, gıda sektöründe küçük ölçekli ve bağımsız üretici birimlerin hakimiyeti devam etmekteydi. Örneğin, et sanayiini ele alalım:

1949 yılında, özellikle İstanbul gibi büyük kentlerde süregiden et darlığına bir çözüm bulmak amacıyla, et sanayiini yeniden yapılandırma yolunda görüş ve tavsiye almak için Amerikalı uzmanlar ülkeye davet edildi. Amerikalı uzmanlar hükümete bağımsız et işleme ve dağıtım işletmeleri kurulması tavsiyesinde bulundular (Erzik, 1966). Bunun üzerine kurulan ve 1952 yılında faaliyetlerine başlayan Et ve Balık Kurumu (EBK), yerel belediyelerin et arzı ve da-

TABLO 2.
Farklı Yıllara Göre Et ve Süt Üretimi (Ton)

Yıllar	Süt	Et
1945	1,846,200	73,935
1950	3,172,735	88,759
1955	3,480,102	137,418
1960	4,192,320	161,966
1965	4,158,000	177,837
1970	4,302,000	219,042
1975	4,817,270	247,320
1980	5,472,345	204,380

Kaynak: DİE 1996.

gıtımı alanlarındaki sorumluluk ve yükümlülüklerini devraldı.[3] 1960'lı yılların sonlarında, EBK tarafından kurulan et işleme fabrikalarının sayısı 4 iken, bu rakam 1970'lerin ortasında 11'e yükseldi. Aynı dönemde, bu kurum tarafından işletilen 22 tane de soğuk depolama ve saklama tesisi vardı (Altun, 1974: 62).

Her ne kadar EBK, gıda sektörünün merkezî bir yapıyla modernizasyonu ve dönüştürülmesi için devlet tarafından kurulan işletme ve kurumların en önemlileri arasında gösterilse de, bu kurumun 1953 ve 1974 yılları arasında ülke çapında işlenmiş ve paketlenmiş et pazarındaki payı hiçbir zaman yüzde onu geçmedi. Dağınık yapıdaki, küçük ve bağımsız işletmeler et sektörüne hakim olmaya devam etti. EBK esasen hastane, okul, fabrika ve otel gibi kamusal ve özel kurumlar ile ordunun ihtiyaçlarına cevap verirken, tüketici pazarlarındaki varlığı büyük oranda İstanbul ve Ankara'yla sınırlı kalmaktaydı ki bu şehirlerde de hanelerdeki et talebinin kurum tarafından sağlanan kısmı yaklaşık yüzde 25'lik bir seviyedeydi. Yerel belediyelerin de yardımıyla EBK, ülkedeki hayvan kesim ve işleme faaliyetlerinin sadece yaklaşık yüzde 40'lık bir bölümünü kontrolü altında tutabilmekteydi (Altun, 1974: 72). Başka bir deyişle, ülkede bu pazarda özel kesimhanelerin hakimiyeti sürerken, şehirli tüketiciler etlerini mahalle kasaplarından almaya devam ediyordu.

Gıda sektöründe bağımsız ve özel üreticilerin pazar üzerindeki hakimiyeti sadece et sanayiiyle sınırlı değildi (İncekara, 1987: 7). Bu bağlamda, süt ve sütlü mamuller imalatı sektörü de örnekler arasında gösterilebilir. Özellikle 1960'lardan sonra artan bir biçimde devlet, KİT'leri (Atatürk Orman Çiftliği ve Süt Endüstrisi Kurumu) vasıtasıyla bu sektörde boy gösterirken, pazarın önemli bir bölümünün özel sektöre ait süthane ve mandıralar tarafından parsellendiğini görüyoruz. Örneğin 1987 yılında 112 üretici kooperatifi de dahil olmak üzere 2.400 bağımsız mandıra, ülkedeki süt işleme faaliyetlerinin yaklaşık yüzde 50'lik bir kısmını yürütmekteydi. Aynı yılda özel sektöre ait büyük ölçekli fabrikalar pazarın yüzde 20'lik bir bölümünü ellerinde tutarken, KİT'lerin pazar payı yüzde 30'la sınırlı kalmaktaydı (STB, 1987: 4). Yine 1987 yılında, un işleme sanayiinde 3.256 işletme faaliyet gösterirken, bunlardan 2.528 tanesi geleneksel yöntemlerle imalat yapan değirmen ve küçük imalathanelerdi. Ekmek üretiminin de yaklaşık yüzde 70'lik bir kısmı mahalle fırınları tarafından gerçekleştirilmekteydi (STB, 1987: 6; Ülgüray, 1987: 8). Özetlemek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de gıda sanayii son derece dağınık ve küçük ölçekli bir yapıya sahipti. Her ne kadar kamu işletmeleri var olan pazar yapısını dönüştürmek yolunda bir misyon üstlenip bu doğrultuda üretim ile dağıtım fa-

3 EBK'nun kuruluş amaçları arasında, "canlı hayvan ve balık alımı, et ve balık yan urunlerinin üretimi ve bunların yurt içi ve yurt dışında pazarlanması ile pazarda fiyat ve mal dalgalanmalarını önlemek amacıyla et ve balık ürünleri piyasasının düzenlenmesi" yer almaktaydı. EBK aynı zamanda, sanayi ve ticari et ve balık müesseselerinin kurulması ile canlı hayvan üretici ve besicilerinin kooperatifler yoluyla örgütlenmesinden ve böyle örgütlenmelere kredi tahsisinden de sorumlu olacaktı (Altun, 1974: 62).

aliyetlerinde bulundularsa da, etki alanları sınırlı oldu ve küçük ölçekli üretim, gıda sanayiinin büyük bir çoğunluğunda ağırlığını korumaya devam etti.[4]

Uluslararası sermayenin Türkiye'deki gıda ve tarımsal girdi pazarına girişi 1950'li yıllara kadar uzansa da faaliyet alanlarının belli başlı birkaç sektörle sınırlı kaldığının altını çizmemiz gerekiyor.[5] Örneğin, bu dönemde Unilever'in nebati yağ üretimine başlamasının yanısıra, Coca Cola'nın da gazlı meşrubat üretim ve dağıtımına yatırım yaptığını görüyoruz. Ayrıca, Ciba-Geigy, Bayer, Sandoz ve Pfizer gibi uluslararası şirketlerin de gübre ve tarım ilaçları üretiminde faaliyet gösterdiğini biliyoruz. Ancak, Unilever ve Coca Cola haricinde, Türkiye'de tarım, gıda işleme ve içecek imalatı sektörlerinde bulunan toplam 13 yabancı şirketin pazar payları, 1980'lere kadar önemsiz seviyedeydi.

Bu durumun birçok Orta ve Güney Amerika ülkesinin deneyimlerinden çok farklı olduğunu burada belirtmeliyim. Özellikle Brezilya, Meksika ve Venezüela başta olmak üzere, Latin Amerika ülkelerinin çoğunluğunda gıda sektöründe yabancı sermaye yatırım düzeyleri Türkiye'dekine kıyasla çok yüksek seviyelerdeydi. Corn Products Company (CPC), Fleischman's (Standard Brands), Anderson Clayton, Cargill, Kraft ve Carnation gibi bazı Amerikan gıda şirketleri daha 1930'larda bu ülkelerdeki şehirli nüfus için üretim yapmaya başlarken, bu bölgede uluslararası gıda şirketlerinin yatırımlarının esas patlaması 1960'larda gerçekleşti. Örneğin, 1960-1975 yılları arasında Amerika merkezli gıda şirketlerinin çevre ülkelere yaptığı toplam yeni yatırımların beşte dördü Latin Amerika'daydı (Burbach ve Flynn, 1978: 9). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, birçok uluslararası gıda şirketi, "endüstriyel gıdalarını" Latin Amerika pazarına sokma ve tanıtma fırsatı buldu: Del Monte, Heinz ve Campbell, birçok ülkede konserve imalatı tesisleri kurdu; CPC, bölgedeki üretim zincirine bisküvi, peynir, koyulaştırıcılar ve tatlandırıcıları ekledi; Kellogg ve Quaker Oats şirketleri Meksika, Brezilya ve Kolombiya'da kahvaltılık tahıl gevreği üretimine başladı (Burbach ve Flynn: 10).

Sonuç olarak, bu ülkelerde gıda pazarının yapısı, aynı dönemde Türkiye'de varolan yapıya birçok yönden büyük bir oranda ters düşmekteydi. Örneğin, Venezüela'da 1970'lerin başında büyük ulusal ve uluslararası şirketler, gıda pazarının önemli bir çoğunluğunu hakimiyetleri altına almışlardı. Örneğin, buğday iş-

4 İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Türkiye'de, oldukça sınırlı sayıda şirket tarafından büyük ölçekli sayılabilecek üretimin gerçekleştirildiği alanların, sebze ve meyve konserveciliği ile salça, makarna, meyve suyu ve bisküvi üretimiyle sınırlı olduğunu söyleyebiliriz (Ülgüray, 1987: 9).

5 1954 yılında ülkede yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmek amacıyla yeni bir yasa yapıldı. 1954 yabancı sermaye kanunu, 1930 yılında zamanın iktisadi krizinin etkisi altında hazırlanmış bir önceki yasaya göre oldukça liberal nitelikler taşımasına rağmen yabancı sermaye yatırımları için tamamıyla elverişli ve çekici bir ortam hazırlamaktan uzaktaydı. Özellikle iş başındaki hükümetlerin bu yasayı çok sınırlı bir şekilde yorumlamaları ve bürokratik zorluklar, yabancı şirketlerin ülkeye yatırım yapmalarını engelleyen unsurların başında gelmekteydi. 1970'lerin sonunda ülkedeki toplam yabancı sermaye miktarı 230 milyon dolardan fazla değildi (OECD, 1983: 7-13). Yani yabancı sermaye sadece gıda sektöründe değil ekonominin diğer alanlarında da sınırlıydı.

leme sektörünün yüzde doksanından fazlası iki Amerikalı şirket (International Milling ve Pillsbury) ve yabancı ortaklı büyük bir yerli şirket (Bunge and Born/General Mills) tarafından kontrol edilmekteydi. Aynı zamanda, Nestle-Borden ve Kraft başta olmak üzere birkaç ulusal ve uluslararası şirket bu ülkedeki süt ve sütlü ürünler pazarının yaklaşık yüzde 80'ini ellerinde tutmaktaydı (Wright, 1985: 156). Venezüela'da bu şirketlerin sahip oldukları önemli pazar payları, gıda işleme ve dağıtımında küçük ölçekli bölgesel ve yerel şirketlerin ayakta kalmasını ya da büyümesini engelleyen faktörlerin başında gelmekteydi.

Benzer şekilde Brezilya'da da, savaş sonrası dönemde uluslararası ve ulusal büyük sermayenin bolluğu, birçok gıda sektöründe oligopolistik bir yapının ortaya çıkmasına neden oldu. Anderson Clayton, Kellogg Co., King Ranch Inc.ve Standard Brands gibi birçok A.B.D. merkezli gıda şirketi ve birkaç Avrupalı firma iç pazara girmiş durumdaydı. Aynı dönemde, Brezilya'da güçlü ulusal gıda şirketleri de ortaya çıktı. Örneğin, et sektöründe Bordon, Mouran, La Villete, Frangosul ve Sadia gibi yeni ulusal şirket gruplarının ortaya çıkması ve pazar paylarını önemli bir şekilde artırması Armour ve Swift gibi yabancı şirketlerin iç pazardaki egemenliklerine son verdi (Belik, 1994: 10). Et endüstrisinde olduğu gibi, un sektörü de Brezilya'da oldukça konsantre bir yapı sergilemekteydi. 1920'lerde başlayan kota ve tavan fiyatı belirleme yoluyla kendini gösteren devlet müdahalelerinin de bir sonucu olarak, Brezilya'da un pazarı az sayıda büyük üretici tarafından kontrol edilmekteydi. Bu durum büyük şirketlerin aynı zamanda makarna, bisküvi ve ekmek imalatı gibi una dayalı faaliyet alanlarına da yatırım yapmasının önünü açmaktaydı.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, Latin Amerika ülkelerinde gıda sektörünün tarihsel gelişimi Türkiye'dekinden farklı bir yol izledi. Latin Amerika ülkelerinde yabancı sermaye yatırımlarının daha erken bir dönemde başlaması ve artarak devam etmesi, sermaye yoğunlaşmasını ve oligopolistik bir yapıyı beraberinde getirirken, Türkiye'de genel olarak küçük ölçekli ve yerel özelliklere sahip gıda üretim yapısı 1980'lere kadar bozulmadı. Nebati yağ sektörü dışında uluslararası yatırımların önemsiz miktarlarda olmasının yanısıra özel sektöre ait ulusal şirketlerin gıda sektöründe faaliyet göstermemesinin de böyle bir yapının ortaya çıkmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu duruma paralel olarak, uluslararası şirketlerin başlattığı markalı gıda üretiminin çok daha erken bir dönemde pazar segmentasyonuna (katmanlaşmasına) sebep olduğu birçok Latin Amerika ülkesinin aksine, 1980'li yıllara kadar Türkiye'de gıda piyasası daha homojen bir yapıya sahipti.

1980'li yıllar ve sonrası: Tarımın yeniden yapılanması

1980'li yılların başında ithal ikameci sanayileşmeye dayalı kalkınmacı politikaların yerini ihracata dayalı büyüme politikalarının almasına paralel olarak ta-

rım ve gıda sektörünün bir yeniden yapılanma süreci içerisine girdiği söylenebilir. Bu dönemde Türk tarımındaki dönüşümlerin genel olarak dünyadaki uluslararası gıda düzenindeki deregülasyon[6] ve uluslararasılaşma eğilimlerine koşut bir sekilde geliştiğini not etmekte fayda var.

Dünya tarım ürünleri piyasasındaki elverişli koşulların da yardımıyla, Türkiye'de tarım ürünlerine uygulanan fiyat sübvansiyonları 1970'lerin sonlarına kadar sürdürülebildi. 1980'lerin başlarında dünya piyasalarında hububat fiyatlarının ciddi miktarda düşmesiyle birlikte, ülkenin dış borç ödemelerinde ciddi zorlukların yaşandığı bir konjonktürde tarıma uygulanan sübvansiyon politikalarının maliyeti çok yükseldi. Aynı dönemde, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) kamu harcamalarını kısmak için Türkiye'ye uyguladığı baskıyı ve bilahare tatbikine başlanan yapısal uyum politikalarını da unutmamak gerekiyor. Sonuç olarak, bu dönemde iş başına gelen hükümetlerin genel olarak tarım girdilerine uygulanan sübvansiyonları aşağı düzeylere çektiğini ve tarım kredisi faizlerini yükselttiğini görüyoruz.[7] Örneğin, üretimi desteklenen tarım ürünlerinin sayısı 1980 yılında 22'yken, bu rakam 1990 yılında 10'a düştü. Her ne kadar hükümetlerin tarım sektörünü destekleme politikalarına yaklaşımlarında tam bir istikrar görülmemiş olsa da, son yıllarda tarımda deregülasyon eğilimlerinin ağır bastığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu durumun en önemli göstergelerinden birisi, Dünya Bankası ve IMF'nin taleplerine uygun olarak kamu sektörünün küçültülmesi amacıyla tarım sektöründe faaliyet gösteren KİT'lerden bazılarının özelleştirilmesiydi.[8] Gıda üretiminde KİT'lerin rolünün azaltılmasına yönelik kararların uygulanmaya başlaması 1980'lerin başlarına kadar gidiyor. Bu yıllarda çay alımı ve işlenmesinde ve hayvan kesiminde uygulanan tam ve kısmi devlet tekellerinin kaldırıldığını ve özel sektörün bu alanlara yatırım yapmaya başladığını görüyoruz.

Burada Türkiye'de uygulanan tarıma destek politikalarının etkinliği ve bu po-

---

6 Deregülasyon (*deregulation*) kavramıyla, devletin çeşitli kurumlar ve politikalar aracılığıyla iktisadi düzenleme faaliyetlerini bırakması süreci i kastediyorum. Yukarıda tartıştığım gibi bu süreç tarım ve gıda sektöründe, özellikle özelleştirmeler, ticaret rejiminin liberalleştirilmesi ve tarımı destekleme politikalarından geriye dönüşlerle kendini gösterdi ve sadece Türkiye'de yaşanmadı. 1970'ler sonrasında birçok çevre ve yarı-çevre ülkesinde de benzer gelişmelere tanık olduk. Aynı dönemde ulus-devletlerin ekonomiyi düzenleme kapasite ve işlevlerinde azalmalar olurken, uluslararası örgütlerin -IMF (Uluslararası Para Fonu), WB (Dünya Bankası), GATT (Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması) gibi- mali, parasal ve ticari piyasaları ve ulusal ekonomileri düzenleme faaliyetleri arttı. Bu sürecin tarım ve gıda üretimi sektörlerinde yansımaları için bkz. Bonanno vd., 1994; McMichael ve Myhre, 1991; McMichael, 1992. Aynı sürecin çevre ülkelerdeki tarım ve gıda üretimi yapılarına etkisi için bkz. McMichael ve Raynolds, 1994; Llambi, 1994; Friedland, 1994.

7 Çiftçilere yapılan tüm parasal transferlerin (fiyat desteklemeleri, girdi sübvansiyonları, krediler, vs.) değerini ölçmek için OECD tarafından geliştirilen üretici sübvansiyonu eşdeğerleri (PSE, *producer subsidy equivalents*) ölçütü kullanılarak yapılan bir çalışmaya göre, Türkiye'de 1979 yılında yüzde 28 olan PSE değeri, 1980'lerin ilk yıllarında eksilere düşmüştür. Bu değer, 1980'lerin ikinci yarısında özellikle seçim zamanlarında biraz yükselse de eski düzeyine hiçbir zaman ulaşamamıştır. Yine aynı çalışmaya göre, Türkiye'de 1980'li yıllarda tarım sektöründe uygulanan ortalama sübvansiyonların düzeyi diğer OECD ülkelerine kıyasla çok daha düşüktür (Kasnakoğlu, 1992).

8 Özelleştirilen KİT'lerin arasında gübre, şeker, süt, et, yem ve çay fabrikaları ve kuruluşları bulunmaktaydı.

GRAFİK 1.
Türkiye'nin Tarımsal İhracat ve İthalatında Yıllara Göre Değişim, 1970-1988 (1000$)

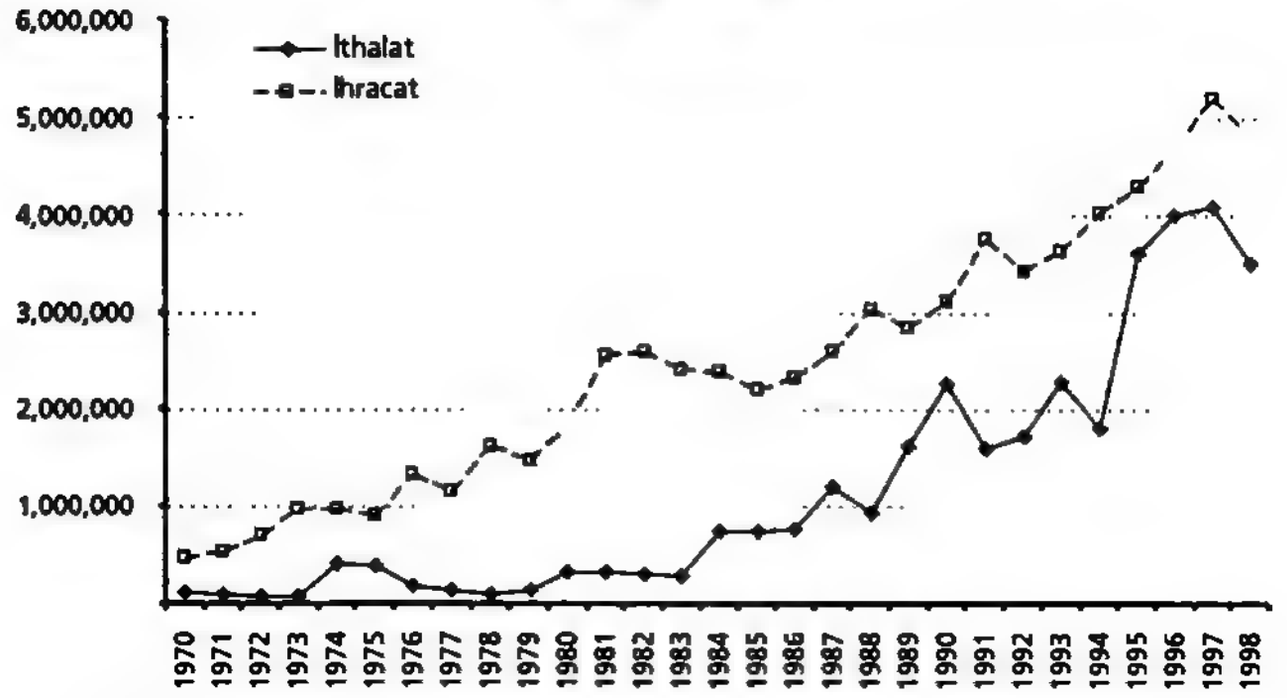

litikaların ulusal ekonomi için maliyeti tartışmalarına girmek istemiyorum. Ancak destekleme politikalarının azaltılmasının bazı tarım mahsullerinin üretimine ve hayvancılığa etkisinin olumsuz olduğunu belirtmekte yarar var. Bu bağlamda Türkiye'nin tarımda kendine yeterlik düzeyinin buğday da dahil olmak üzere kimi tarımsal ürünlerde azaldığını vurgulamamız gerekiyor (Gürbüz, 1993: 48).

Aynı dönemde dış ticaret rejiminde gıda ürünlerini de kapsayan önemli değişiklikler oldu. Bu değişikliklerin başında gıda ve tarımsal ürünlerin ithalatı ve ihracatının liberalleştirilmesi geliyordu. 1984 yılında gıda ürünlerinin ithalatına uygulanan vergi ve harçlar önemli ölçüde aşağıya çekildi. Sonuç olarak, gıda ve tarım ürünleri ithalat hacmi bu yıldan 1990'ların ortalarına kadarki zaman dilimi içerisinde iki katın üzerinde artış gösterdi. İthalattaki bu patlama (bkz. Grafik 1) Türkiye'deki bazı tarım sektörlerini olumsuz yönde etkiledi.[9] Bu durumdan olumsuz yönde etkilenen sektörlerin başında hayvancılık ve et üretimi geliyordu. Gıda ve tarımsal ürünler ticaretinin serbestleştirilmesini takiben canlı hayvan ve et ithalatındaki sıçrama, yerel üretimin ve hayvancılığın gerilemesine yol açtı (İMKB, 1996: 40-41).[10] Dahası geçtiğimiz onbeş sene içerisinde Türkiye'nin süt, peynir, yağ ve dondurma gibi sütlü ürünler ithalatı da yükseldi.

9 Örneğin, son yıllarda hem girdi fiyatlarının yükselmesi hem de ucuz pirinç ithalatının artması yüzünden yerli pirinç üretimi azaldı ve Türkiye pirinç ithalatına bağımlı hale geldi. Öyle ki şu anda ülkede tüketilen pirincin sadece küçük bir kısmı yurtiçi üretimden sağlanıyor.

10 1980 yılında canlı hayvan ithalatı 6 milyon dolarken, bu rakam 1990'lı yıllarda ortalama 150 milyon dolar oldu. Bu arada, 1980'lerin ortalarından 1990'lı yılların ortalarına kadar geçen zaman içerisinde ülkedeki büyükbaş hayvan sayısı yaklaşık 20 milyondan 11 milyona düştü (İMKB, 1996: 28).

Öte yandan, sebze ve meyve ithalat ve ihracatına baktığımızda da benzer gelişmeler görüyoruz. Bu dönemde ithal avakado, ananas, hindistan cevizi ve kivi gibi tropik meyveler üst orta sınıf hanelere girdi ve hatta bu tür meyvelerin ülke içerisinde üretimine başlandı. Tabii bu durumun ortaya çıkmasında, dışa dönük büyüme modeli çerçevesinde tarımsal ürünlere uygulanan ihracata teşvik politikalarının etkisi büyüktü. Sonuç olarak, 1980-1995 yılları arasında tarımsal ürünlerin ihracatından sağlanan gelirler düzenli olarak artarak 1.2 milyar dolardan 3.4 milyar dolara çıktı. Bu arada, tarım ürünleri ihracatı içerisinde hububatların payı düşerken, meyve ve sebzelerin payı ise yükseldi.[11-12] Bütün bu gelişmelere rağmen, çevre ülkelerin çoğuna kıyasla Türkiye'nin istisnai bir şekilde tarımda kendine yeterlilik düzeyinin üst seviyelerde olduğunun altını çizmemiz gerekiyor. Grafik 2 ve 3'ten de görüleceği gibi, 1980'lerden bu yana Türkiye'nin hem tahıl hem de sebze ve meyve ithalatında önemli artışlar olmasına rağmen, bu rakamların Türkiye'yle benzer yapısal özellikler gösteren Brezilya, Meksika ve Mısır gibi ülkelerle karşılaştırıldığında hâlâ düşük seviyelerde olduğu anlaşılıyor.

Gıda üretimi ve uluslararasılaşma

1980'lerden bu yana tarımsal üretim ve gıda sanayiinde uluslararası sermayenin rolü önemli ölçüde büyüdü.[13] Türkiye'nin önde gelen yerli sermaye grupları (Sabancı, Koç, Yaşar, Tekfen, vs.) giderek büyüyen ölçeklerde, çokuluslu şirket-

11 İhracatı büyüyen tarımsal üretim kollarından birisi, organik sebze ve meyveler oldu. 1987 yılından itibaren Türkiye başta Almanya olmak üzere Avrupa Birliği ülkelerine organik sebze ve meyve ihraç etmeye başladı. 1990'ların ortalarında, özellikle Batı bölgelerinde organik tarım yapan çiftçi sayısı yaklaşık 3.000'i buldu. Aynı dönemde (başta incir, üzüm, fındık ve pamuk olmak üzere) organik ürün ihracatı 1 milyon dolardan 6,5 milyon dolara yükseldi. Türkiye'de organik tarımın, Hollandalı *Good Food* ve Alman *Rapunzel* gibi uluslararası gıda şirketleri tarafından başlatıldığı söylenebilir (*Ekonomist*, 1997).

12 Tarım ürünleri ihracatının kompozisyonundaki bu değişme, diğer birçok çevre ve yarı-çevre ülkesindeki gelişmelerle paralellik gösteriyor. Hatta bu durum pek çok yazara göre, tarım ticaretinde yeni bir uluslararası iş bölümünün ortaya çıktığına işaret ediyor (bkz. McMichael ve Raynolds, 1994; Friedland, 1994; Goodman ve Redclift, 1991). Bu yeni düzen içerisinde, merkez ülkeler tahıllar başta olmak üzere daha sermaye yoğun, "düşük değerli" tarımsal ürünlerin üretimi ve ihracatında yoğunlaşırken, çevre ülkeler egzotik ürünler, meyve, sebze, çiçek gibi daha emek yoğun ve "yüksek değerli" tarımsal ürünlerin üretimi ve ihracatında uzmanlaşıyor. Yine birçok yazar, bu durumu merkez ülkelerde değişen sınıf yapılarıyla birlikte daha varsıl bir gıda tüketicisi sınıfın ortaya çıkmasıyla ve -buna bağlı olarak- daha özelleşmiş ve segmente olmuş (katmanlaşmış) bir gıda pazarının yarattığı taleple ilişkilendiriyor (bkz. Marsden, 1992; Lyson ve Geisler, 1992).

13 Bu dönemde yabancı sermaye yatırımlarını teşvik eden hükümet politikalarının neticesinde, yabancı şirketler ile yabancı ortaklı yerli şirketlerin sayısında önemli bir yükselme oldu. 1987 ve 1998 yılları arasında, yabancı sermayeli kuruluş sayısı tarımda 32'den 65'e, gıda işleme sektöründe 38'den 139'a ve *catering* (yemek müteahhitliği) sektöründe 8'den 198'e yükseldi. 1998'de bu üç sektördeki yabancı sermayenin Türkiye'deki toplam yabancı sermaye içerisindeki oranı yüzde 8,16'ydı. Yine aynı yılda, genel imalat sanayii içerisinde en yüksek yabancı sermaye yatırım oranı gıda imalatı sektöründe gerçekleşti (HDTM, 1999).

GRAFİK 2.
Brezilya, Meksika, Mısır ve Türkiye'nin Yıllara Göre Tahıl İthalatı ($ 1,000)

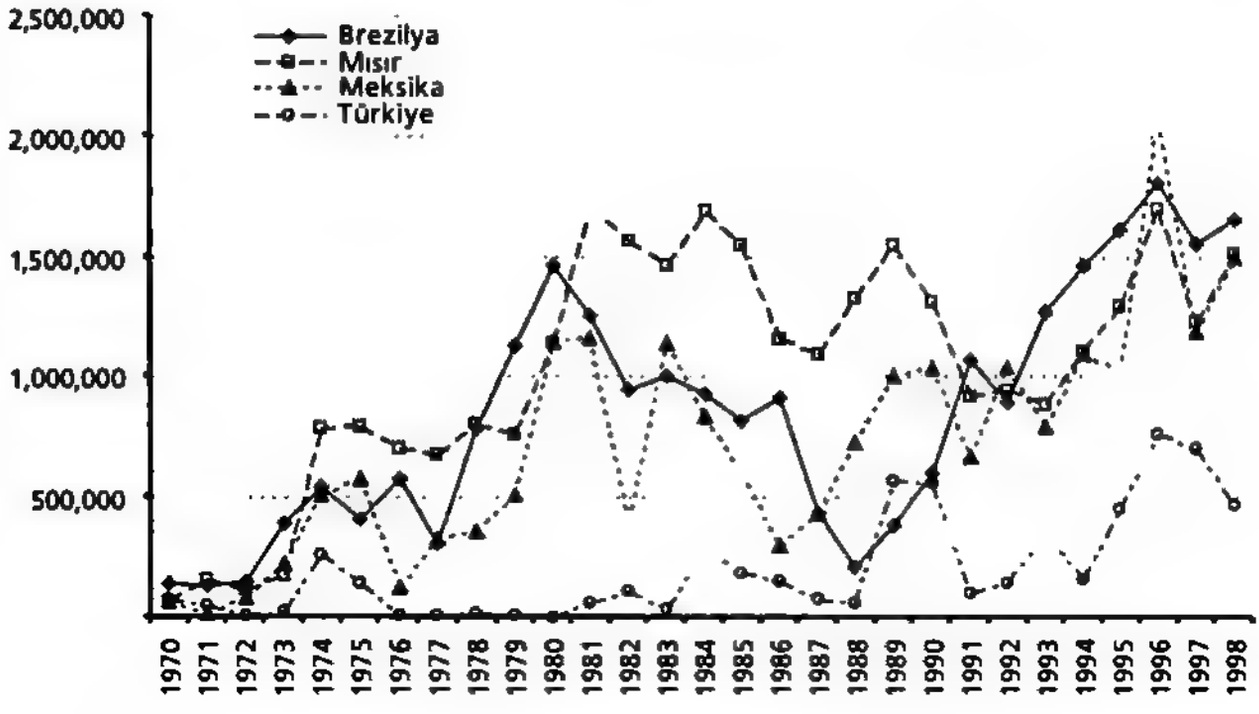

lerle ortaklıklara girerek et, süt ve sütlü mamuller üretimi, gıda paketlemesi, sebze ve meyve işlenmesi ve dondurulması, çay üretimi, tam ve yarı hazır gıda üretimi, gıda pazarlaması ve perakendeciliği gibi sahalarda faaliyet göstermeye

GRAFİK 3.
Brezilya, Meksika, Mısır ve Türkiye'nin Yıllara Göre Sebze ve Meyve İthalatı ($ 1,000)

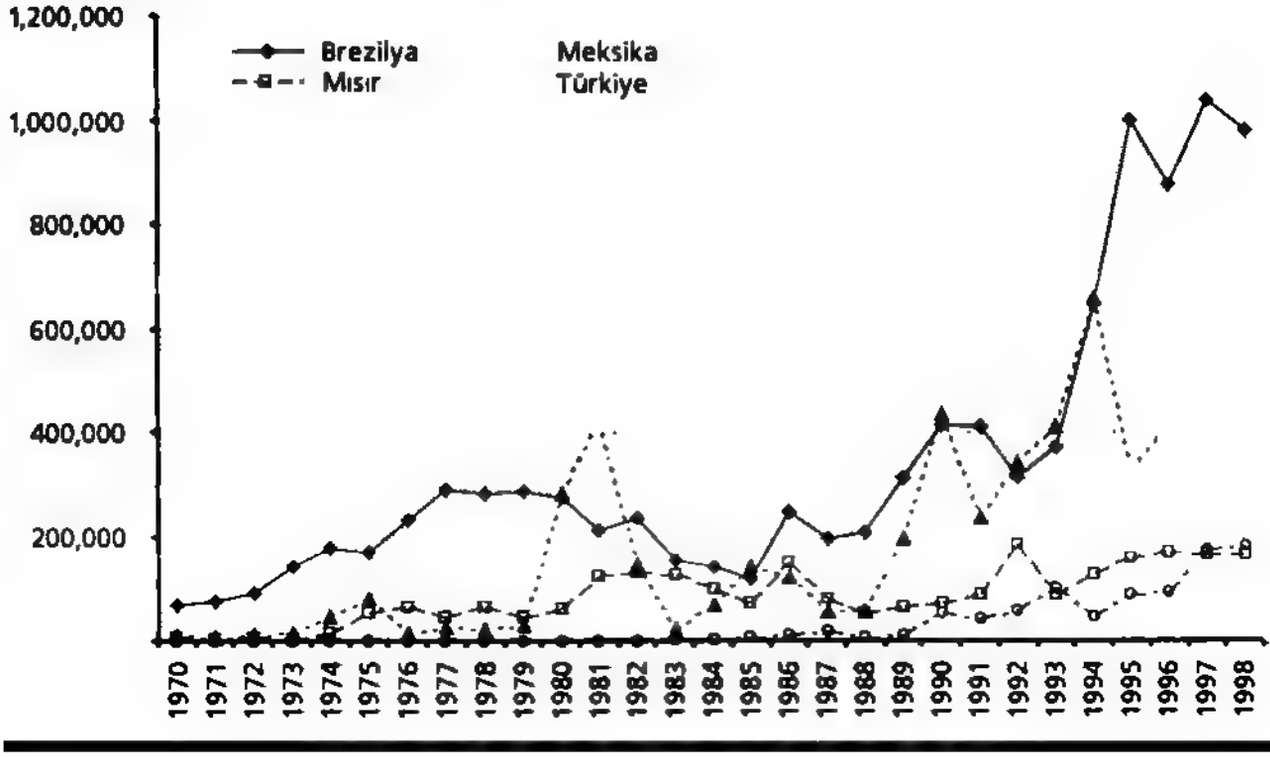

TABLO 3.
1990'lı Yıllarda Gıda Sektöründe Önemli Ortak Girişimler

Ana Kuruluş	*Alt Kuruluş*	*Ortak Kuruluş*
Sabancı Holding	Marsa, Danonesa, Carrefoursa	Kraft-Jacobs Suchard (Philip Morris bünyesinde); Carrefour; Danone
Koç Holding	Tat, Pastavilla, Fidan Tohum	Sodial, Kagomeco, Sumitomo
Tekfen Holding	Missüt	Nestle
Doğuş Holding		Lamb-Weston, Done
Piyale		Dr. Oetker
Yaşar Holding		Yadex
Köy-Tur Holding		Dutch Development Bank
Topçuoğlu		Sudmilch

başladı (Bkz. Tablo 3 ve 4). Köy-Tür ve Piyale gibi gıda üreticileri de yine yabancı şirketlerle ortaklıklar kurarak üretim hacimlerini ve ürün çeşitlerini artırdılar. Aynı dönemde, dünyada *catering* alanında önde gelen Sodexho ve Marriott gibi çokuluslu şirketler ile McDonald's, Pizza Hut ve Burger King gibi *fast-food* devleri Türkiye piyasasına girdi ve büyük yatırımlar yaptı. Kimi batılı şirket ise kendi alt şirketlerini (*subsidiary*) kurmak yoluyla Türkiye'de üretime başladı.[14] Bu gelişmelere karşın, Türkiye'de küçük ölçekli gıda üretiminin hâlâ yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, çokuluslu gıda şirketlerinin büyük ölçekli ve yüksek teknolojili tesislere yatırımlarının artmasıyla birlikte Türkiye'deki gıda üretim yapısının uluslararası tarım ve gıda endüstrisinin bir parçası olma yönünde hızla dönüştüğünü de belirtmemiz gerekiyor.

Yukarıda değindiğim sürece paralel olarak, özellikle kentsel bölgelerde orta sınıfların bazı kesimlerinin yeme-içme kalıplarında gözlediğimiz bazı değişikliklere dikkat çekmeliyim. Bu durumun en belirgin örneklerinden birisi, Batı tarzı *fast food* sektörünün son on yıl içerisinde tüketim tabanını genişletmesidir. Aynı zamanda, dondurulmuş sebze ve pizzadan hazır kek ve tatlı karışımlarına, ithal şarküteri mamüllerinden patates ve mısır cipslerine, meyvalı yoğurttan hazır yemek çeşitlerine varıncaya kadar önceleri Türk mutfaklarında pek rastlanmayan gıda ürünlerinin yine bu dönemde tüketilmeye başlandığını

14 Gıda üretiminde yabancı sermaye yatırımlarının artmasında, Türkiye'deki genç nüfus yapısı, hazır gıda pazarının büyümeye elverişli olması, ucuz emek gücü ve hammadde fiyatları, yatırımlara ve ihracata uygulanan teşvik politikaları başta gelen nedenler olarak gösterilebilir (Walter Marketing, 1987: 9-10).

TABLO 4.
Türkiye'de Önemli Şirket Gruplarının Tarım ve Gıda Sektöründe Faaliyet Gösterdiği Alanlar ve Markalar

Sabancı Holding	Yağlar (Ona©, Luna©, Evin©, Evet©), Su (Hayat©), Condiments, Kahve (Keyif©), Çukulata (Milka©), Sütlü Ürünler (Tikvesli©), Gıda Perakendeciliği (Carrefour Süpermarket Zinciri), Tohum Geliştirme
Koç Holding	Konserve, Domates Salçası (Tat), Makarna (Pastavilla©, Kartal©), Et ürünleri (Maret©), Süt Ürünleri (SEK©), Gıda Perakendeciliği (Migros Süpermarketler Zinciri), Tohum Geliştirme
Yaşar Holding	Süt Ürünleri, Et Ürünleri, Su (Pınar©), Hayvancılık, Tavukçuluk, Yem Üretimi
Tekfen Holding	Süt Ürünleri (Mis©), Gıda Perakendeciliği (Makro Süpermarketler Zinciri), Gübre Üretimi (Toros Gübre)
Doğuş Holding	Dondurulmuş Gıda

görüyoruz.[15] Kitlesel üretim ve tüketime dayanan, dayanıklı, raf ve saklanma ömürleri uzun, "Fordist" diye tabir edebileceğimiz bu tür gıdaların, 1940'lar ve 1970'ler arasında Avrupa ve Amerika'da çalışan sınıfların diyetlerinin önemli bir parçasını oluşturmasına karşın, aynı ürünlerin Türkiye'deki tüketiminin daha henüz kentli orta sınıflarla sınırlı olduğunu ve dolayısıyla genellikle sınıf ve statü farklılıklarına işaret ettiğini de söylemeliyim.

Çokuluslu gıda şirketlerinin ulusal gıda pazarlarını kontrol etme ve düzenlemedeki gittikçe büyüyen ağırlığı, dünyada tarım ve gıda üretiminin yeniden yapılanmasıyla ilgili akademik literatürün belli başlı konularından birisini oluşturuyor. Bu konuda yapılan çalışmaların, çokuluslu gıda şirketlerinin çevre ülkelerdeki yatırım kalıpları ve pazarlama stratejilerindeki değişimlerle genellikle ilgilenmediğini gözlüyoruz.[16] Çokuluslu gıda şirketleri, geçtiğimiz on yıl içerisinde özellikle Latin Amerika ve Güney Doğu Asya'da ve kısmen de Orta ve Doğu Avrupa'da pazarlarını genişletirken, bu şirketlerin Afrika, Orta Doğu ve Akdeniz bölgelerine yaptıkları doğrudan sermaye yatırımlarında bir düşüş oldu. Akdeniz bölgesindeki bu eğilime tek istisnayı, son on yıl içerisinde gıda sanayiine yapılan doğrudan sermaye yatırımlarının hızla arttığı Türkiye teşkil etti (Tozanlı, 1998). Bu sektörde 2000 yılında doğrudan yabancı sermaye yatırımları, 1980'lerin sonundaki seviyesine göre neredeyse dört katına çıktı ve

15 1979 yılında Türkiye işlenmiş gıda ithalatı için 77 milyon dolar harcarken, 1990 yılında bu fatura 739 milyon dolara yükseldi (HDTM, 1992).

16 Bunda kısmen, 1980'ler sonrasında finansal bütünleşme ile ticaret ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarındaki büyümenin Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Doğu Asya üçgeninde yoğunlaşmasının rol oynadığı söylenebilir.

852 milyon dolara ulaştı (OECD, 2000). Ancak bu alandaki yabancı sermaye yatırımlarının, Latin Amerika ülkelerine kıyasla yine de düşük olduğunu kaydetmeliyim.[17] Bununla birlikte, bu alanda sadece rakamsal büyüklüklere bakmanın yanıltıcı olabileceğini; rakamların çokuluslu gıda şirketlerinin çevre ülkelerdeki yatırım ve pazarlama stratejilerindeki köklü değişiklikleri yansıtmayacağını unutmamalıyız. Başka bir deyişle, çokuluslu gıda şirketlerinin Türkiye'deki gıda endüstrisinin yeniden yapılanmasındaki yerini ve önemini daha iyi anlayabilmek için bu şirketlerin yatırım ve pazarlama stratejilerindeki değişikliklere bakmanın yararlı olacağını düşünüyorum. Bu amaçla, takip eden bölümde, çokuluslu gıda şirketlerinin fikrî mülkiyet hakları alanında yaptıkları yatırımlar ile bunların pazarlama ve büyüme stratejileriyle ilişkisi üzerinde durmak istiyorum. Daha sonra da, bu konudaki savlarımı desteklemek amacıyla dünyadaki önemli çokuluslu gıda şirketlerinin başında gelen Unilever ve Nestle'nin Türkiye'deki faaliyetlerini ele alacağım.

Gıda sanayii ve fikrî mülkiyet yatırımları[18]

Çokuluslu gıda şirketlerinin, son yıllarda artan bir şekilde, özellikle fikrî mülkiyet alanında (fikrî ve sınai varlıklar) yatırım yaptıklarını ve bu alandaki üstünlüklerine dayalı genişleme stratejileri benimsediklerini söyleyebiliriz. Bu fikrî ve sınai varlıklar tanımının içerisine, araştırma ve geliştirme, farklılaştırılmış ürünler, patent hakları ve markalar dahildir (Henderson, Voros ve Hirschberg, 1996; Handy ve Henderson, 1994). Aslında gıda sanayiindeki araştırma ve geliştirme faaliyetleri, diğer endüstri kollarına göre genellikle daha düşük bir seviyededir. Buna karşın, gıda ve içecek şirketlerinin ürettiği patent sayılarında son yirmi yıl içerisinde önemli bir artış oldu (Rama, 1998). Bu sektöre, kimya ve ilaç gibi diğer sanayi kollarından yapılan teknoloji transferi düzeyi de yükseldi. Bu arada, gıda sektöründe ürün geliştirme ve yenileme faaliyetlerinin doğasının diğer sektörlerden daha farklı olduğunu unutmamamız gerekiyor. Şöyle ki gıda sanayiinde teknoloji, ürün yenileme sürecinin temel unsurlarından sadece bir tanesidir. Marka, paketleme ve reklam faaliyetleri bu süreç içerisinde çok önemli bir yer kaplar. Eğer bu nokta dikkate alınırsa, gıda sanayiinin göreli geliştirme ve yenileme performansının hayli yüksek olduğu ortaya çıkar (Wilkinson, 1998).

Dünya gıda sektöründe son bir kaç onyıl içerisinde yaşanan en önemli gelişmelerden bir tanesi, uluslararası ticaret için yapılan üretimde önemli bir artış

17 Örneğin, 1997 yılında Meksika'da yabancı ser
Türkiye'de 852 milyon dolardı (OECD, 2000).

18 Bu yazının V. ve VI. bölümleri, daha önce İngilizce olarak *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* dergisinin 1999 yılı sayısında "Food TNCs, Intellectual Property Investments and Post-Fordist Food Consumption: The Case of Unilever and Nestle in Turkey" başlığı altında yayınladığım makalenin ilgili bölümlerinin Türkçeleştirilmiş ve güncelleştirilmiş halidir.

olmamasıdır. "Bunun yerine, önde gelen eğilim, zaten varolan piyasalarda faaliyet gösteren firmaların çokuluslu gıda şirketleri tarafından devralınması ile çokuluslu büyük gıda şirketleri arasındaki birleşme faaliyetleridir" (Buttel, 1996: 26). Bu birleşme ve devralmalar sayesinde, şirketler yerel firmalarla rekabet etmeksizin, gelişmekte olan ya da hal-i hazırda kârlı olan piyasalara daha kolay girebilmektedirler. Son yıllarda gıda endüstrisinde kapasite artırımı ve teknolojik gelişmenin daha pahalı hale geldiği de düşünülecek olursa, mali riskleri azaltma açısından bu birleşme ve devralmaların önemi daha açık bir sekilde ortaya çıkar (Buttel, 1996).

Çevre ülkeler söz konusu olduğu zaman, çokuluslu gıda şirketlerinin sahip oldukları fikrî ve sınai varlıklara bağlı getirileri çoğaltmak ve bunları kapitalize etmek yönünde yeni yatırım stratejileri geliştirdiğini ve uyguladığını görüyoruz. Bunların arasında akla hemen marka ve ürün çeşitlemesi alanlarına yapılan yatırımlar geliyor. Böylelikle, ortak girişimler (*joint ventures*), işletme anlaşmaları, *franchising* ve taşeron çalıştırma yoluyla bu şirketler, özellikle katma değer üretimi yüksek alanlarda yabancı piyasalarda önemli kazanımlar elde ediyorlar. Bu bağlamda, özellikle ortak girişimler üzerinde durmak gerekiyor. Çünkü bu yolla, çokuluslu şirketler yerli ortaklarına daha gelişmiş ürün teknolojisi ile marka ve reklam deneyimlerini sunuyorlar. Bunun karşılığında da bu şirketler, yerli ortaklarının yerel piyasalar hakkındaki bilgilerini ve bağlantılarını kullanıyor ve yatırım risklerini paylaştırmış oluyorlar (Oman, 1993: 182-3). Örneğin Handy ve Henderson (1994) Amerika merkezli çokuluslu gıda şirketlerinin doğrudan sermaye yatırımları hakkında yaptıkları çalışmada, dış piyasalara açılan şirketlerde fikrî ve sınai varlıkların toplam varlıklara oranının daha yüksek olduğunu savlıyor. Dolayısıyla bu yazarlara göre, çokuluslu şirketlerin temel amacı, ihracatı artırıcı yatırımlara yönelmekten ziyade yukarıda saydığımız yollarla dış pazarlara girerek üretim faaliyetlerine yönelmek ve böylece fikrî ve sınai varlıklarını kapitalize etmek olmaktadır.

Merkez ülkelerde gıda pazarının bir doygunluğa ulaşmış olmasının da, çokuluslu gıda şirketlerinin dış pazarlara açılma ve buralarda üretime yönelme politikalarının şekillenmesinde önemli olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumun yanısıra hızla gelişen iletişim yolları sayesinde ürün çeşitlerinin ve markaların bilinirliliğinin artması, çokuluslu şirketlerin tarımsal araştırma ve geliştirme alanında yeni stratejilere yönelmelerine katkıda bulunan faktörler arasında gösterilebilir. Önceleri tohum ve hayvan ıslahı ve üretimi alanında agronomik ölçütler etkili olurken, şimdilerde bu alanda artan bir şekilde işleme ve son kullanıcı için geliştirilen kıstaslara ve önceliklere göre yeni ürünlerin geliştirilmesine yönelik araştırmalar yapılıyor (Sorj ve Wilkinson, 1994: 90). Dolayısıyla, ulusal pazarlarda önemli pazar paylarına sahip şirketleri devralma ve ürün geliştirme ile yenileme yönünde yatırımlar yapılmasının birbirini tamamlayıcı süreçler olduğunu iddia etmek mümkün görünüyor. Şimdi buraya kadar söyle-

diklerimi, Unilever ve Nestle'nin Türkiye'deki faaliyetlerine bakarak örneklendirmeye çalışacağım.

Türkiye'de Unilever ve Nestle

Nestle ve Unilever'in Türkiye'de faaliyet göstermeye başlaması 1950'lere kadar gidiyor. Unilever, Türkiye'de üretime başladığı tarihten bu yana ülkedeki en büyük nebati yağ imalatçılarından birisi olma özelliğini hep korudu. Nestle ise uzun bir süre bebek maması, çikolata, kakao gibi mamüllerin üretimini ve pazarlamasını yaptı; ancak son zamanlarda yerel piyasada giriştiği çeşitli birleşme ve devralma faaliyetleriyle başka gıda sektörlerine de sıçradı ve üretim alanını genişletti. Şimdi önce Unilever'in, sonra da Nestle'nin Türkiye'deki deneyimlerine ve son zamanlarda geçirdikleri dönüşüme daha yakından bakalım.

Uzunca bir süre Unilever'in Türkiye'deki en önemli faaliyet alanı, temizlik maddeleri ve nebati yağ (margarin) üretimiydi. Unilever'in üretim alanının uzun bir süre bununla sınırlı kalmasının altında yatan nedenler arasında yabancı sermayeyle ilgili resmî kısıtlamalar ve yasaklar ile döviz temininde karşılaşılan sorunların ve kıtlıkların neticesinde hammadde ithalatında yaşanan güçlükler gösterilebilir. Unilever, 1953 yılında İş Bankası'yla sermaye ortaklığı kurarak iki margarin markasıyla (Vita ve Sana) üretime başladı. Unilever hemen hemen rakipsiz bir pazarda ürettiği margarinlerin fiyatlarını tereyağ gibi alternatif ürünlerin fiyatlarından ucuz tutarak ve kapsamlı bir reklam kampanyası yürüterek tüketici tabanını hızla genişletti. Unilever'in kitlesel bir pazarı hedef aldığını ve bu anlamda ürettiği malların tüketicileri içerisinde şehirli orta sınıflardan, şehre yeni göçmüşlere ve kırda oturanlara kadar geniş bir toplum kesiminin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz (Fieldhouse, 1978). 1960'lar ve 1970'lerde Unilever'in gazete ve dergilerdeki reklam kampanyalarının niteliği de bu savı destekler mahiyette. Bu kampanyalarda çizilen Unilever ürünleri tüketici portreleri, toplumdaki sosyo-ekonomik gruplardan çok büyük bir kısmını içine alıyordu (Unilever, 1997). 1970'li yıllarda artık Türkiye'deki çoğu hanede genellikle Unilever'in ürettiği margarinler tereyağının yerini almış durumdaydı.

1980'li yıllarda Unilever, Türkiye piyasasına sunduğu ürünleri çeşitlendirmeye başladı. Bir yandan, sağlıklı yeme eğilimlerine cevap verecek tarzda düşünülmüş, "hafif" margarin ve yağ oranları azaltılmış çeşitli süt ürünleri gibi bir seri yeni gıda ürününü piyasaya sürdü. Öte yandan, dondurmadan çaya kadar bir takım hazır gıda mamülünü ürün portföyüne kattı. Unilever'in Türkiye için yeni sayılabilecek bu tür ürünleri Avrupa piyasası için üretmeye başlaması ve bu pazarlarda ürün çeşitliliğini artırması 1960'lı yıllara kadar gidiyor. Bu tarihlerde Avrupa ülkelerinin bir çoğunda Unilever, margarinin yanısıra dondurulmuş gıdalar, hazır çorba, çay, salata sosları, dondurma gibi bir çok çeşit hazır gıdanın üretimini yapmaktaydı. Unilever, 1970'lerin ortalarından itibaren

de düşük kalorili ve "sağlıklı" gıdalar gibi birçok ürünü imal etmeye ve pazarlamaya başlamıştı.

Unilever son yirmi yıl içerisinde, Türkiye piyasasında isim yapmış şirketleri devralarak, daha önce faaliyet göstermediği alanlara da girdi. Örnek olarak, Unilever'in Türkiye'nin en köklü ve büyük gıda şirketlerinden Komili'yi satın alarak zeytinyağı üretimine başlaması gösterilebilir. Komili'yi satın aldıktan sonra Unilever, bu şirketin piyasadaki popülerliğinden de yararlanarak ürettiği farklı tür zeytinyağlarını piyasaya sürdü. Yeni zeytinyağı çeşitlerinden bazıları (sızma, aromalı zeytinyağlar, vs.), kitlesel bir pazardan ziyade toplumun yüksek gelir gruplarının oluşturduğu daha özel ve küçük piyasaları hedefleyen ürünlerdi. 1990'larda Türkiye'de patlayan süpermarketleşmenin de Unilever'in ürün çeşitlerini artırmasına katkıda bulunduğu söylenebilir. Çünkü süpermarketlerin artan satış ve depolama kapasitesi sayesinde, hem piyasaya sunulan yeni ürünlerin promosyonu ve tanıtımı daha kolay ve etkin bir biçimde yapılabildi hem de bazı ürünlerin saklanması ve depolanmasındaki güçlüklerin üstesinden gelinebildi. Yine bu yıllarda Unilever, Komili'nin yanısıra popüler nebati yağ markalarından Aymar'ı satın aldı. Bu devralmalar yoluyla Unilever, bu şirketlerin zaten varolan dağıtım şebekelerine kolaylıkla erişebilmiş oluyor ve bu markaların sahip olduğu tüketici tabanının üzerine oturabiliyordu.

Toparlamak gerekirse, Unilever'in son yıllarda Türkiye'deki yatırımlarında fikrî ve sınai varlıkların kullanımının öneminin arttığını gözlemliyoruz. Unilever bir yandan, devraldığı şirketlerin marka, oluşturulmuş satış ve üretim bağlantıları gibi fikrî ve sınai varlıklarını kullanıyor. Öte yandan da, daha önceki yıllarda Avrupa'da gerçekleştirdiği araştırma ve geliştirme faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan dondurulmuş gıda, hazır çorba, sıvı margarin, vs. gibi ürün çeşitlerini Türkiye piyasasına sokuyor; bir anlamda zaten varolan ürün çeşitliliği, marka ve patent hakları gibi fikrî ve sınai varlıklarını kapitalize etmiş oluyor.

Nestle'nin Türkiye'deki tarihinin Unilever'den biraz daha farklı olduğu söylenebilir. Daha önce de belirttiğim gibi sınırlı bir tüketici kitlesine hitap eden bir kaç ürün dışında, 1990'lara kadar Nestle Türkiye gıda piyasasında önemli bir yere sahip değildi. Ancak Nestle 1995 yılında, Türkiye'nin en büyük süt ve sütlü mamuller üreticilerinden Mis Süt'un yüzde 25'lik hissesini satın alarak iç piyasaya güçlü bir giriş yaptı. 1996 yılında, Nestle bu şirketteki ortaklık payını yüzde 49'a çıkardı ve nihayet 2000 yılında Mis Süt'ün tamamını satın aldı. Üst düzey bir Nestle yöneticisine göre, bu ani ve önemli girişimde, Türkiye'nin Orta Doğu'da en hızlı büyüyen pazar olması ile Türkiye'deki genç nüfusun büyüklüğü ve tüketim sektörünün genişlemesi önemli bir rol oynamıştı. Mis Süt bu ortaklık sayesinde ürün yelpazesini hızla büyüttü ve pastörize süt ile yoğurdun yanı sıra meyvalı yoğurtlar, farklı süt çeşitleri (az yağlı sütler, anneler için süt, aromalı süt, vs.) ve sütlü tatlılardan oluşan bir dizi yeni ürünün imalatına başladı (*Gıda Teknolojisi*, 1997).

Mis Süt için bu ortaklık, karşılıklı bir alışveriş esasına göre düşünülmüştü. Şöyle ki 1997 yılında konuştuğum, Mis Süt'ün o zamanki genel müdürü Hilmi Güvenal'a göre Nestle paha biçilmez bir kaynağı, yani yıllardır sürdürdüğü araştırma ve geliştirme deneyimini şirketine sunuyordu. 1980'lerde teknik yetersizlikler ile bilgi ve deneyim eksikliği yüzünden başarıya ulaşamamış bir 'hazır keşkül' projesi örneğine dikkat çeken Güvenal için Mis Süt'ün araştırma ve geliştirme faaliyetleri daha ziyade "mutfakta yemek pişirmeyi" andırıyordu. Halbuki Nestle'nin araştırma ve geliştirme faaliyetleri, başlı başına bilimsel nitelik taşımaktaydı. Öte yandan, bu ortaklık Nestle için de çok yararlıydı. Yine Mis Süt'ün genel müdürüne göre Nestle, kendisi oluşturmaya kalksa uzun zaman ve çaba gerektirecek bir dağıtım şebekesinin üstüne Mis Süt sayesinde kolayca oturmuş oluyordu. Böylece Nestle, Türkiye piyasasında popüler olmuş bir markanın bütün avantajlarını sahipleniyordu. Dahası Nestle, Mis Süt'ün Türkiye piyasası hakkındaki bilgi ve deneyimlerinden yararlanıyor, piyasanın yapısı ve tüketici zevkleri ve eğilimleri konusunda bir anlamda ilk elden bilgileniyor; "yoğurt yapmasını öğreniyordu."

Dolayısıyla aynı Unilever örneğinde olduğu gibi Nestle-Mis Süt ortak girişiminde de, çokuluslu bir gıda şirketi için, yerel şirketlerle türlü yollarla bağlantılar kurarak iş birliğine gitmenin ve ilişki ağlarını genişletmenin yeni pazarlara girmek ve yatırım yapmak yolunda ne kadar önemli olduğunu görüyoruz. Aynı zamanda Mis Süt ve Nestle arasındaki iş bölümü, çokuluslu gıda şirketleri için araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yatırım yapmanın ve de sahip olunan fikrî ve sınai varlıkların önemi hakkında bize ipuçları veriyor. Böylelikle, gittikçe küreselleşen bir piyasada, çokuluslu şirketler farklı yerlerde farklı niteliklere sahip, daha özelleşmiş yatırımlar yapabiliyorlar. Örneğin, Nestle araştırma ve geliştirme faaliyetlerini Avrupa'da sürdürmeye devam ederken, başka ülkelerdeki ortaklarının bu faaliyetlerin ürünlerinden yararlanmasına seçici bir şekilde müsaade ediyor ve böylelikle yabancı ortakların ürün çeşitlenmesi konusunda Nestle'ye bağımlılıkları baki kalıyor; öte yandan da Nestle, bu ortaklıklar sayesinde yabancısı olduğu yerel piyasalar hakkında etkin, hızlı ve güvenli bir şekilde bilgi ve deneyim sahibi oluyor.

Tabii burada, Mis Süt için bu ortaklığın getirdiği ürün çeşitlenmesinin de çok önemli olduğunu kaydetmeliyim (*Dünya*, 1995). Burada özellikle süpermarketlerin perakende satış piyasasında artan ağırlığıyla birlikte, üretici şirketlerin süpermarketlere karşı fiyat ve raf alanı gibi konularda pazarlık güçlerini artırabilmek için ürün yelpazesine ve çeşitliliğine verdikleri önemin büyüdüğünü vurgulamamız gerekiyor. Dolayısıyla şimdi süpermarketleşme sürecine ve bunun gıda sektörünün yapısına etkilerine kısaca da olsa bakmamızda yarar var.

Gıda sektörü ve "süpermarketleşme"

Türkiye'de on yıl öncesine kadar gıda perakende sektörünün yapısını küçük ölçekli, bağımsız ve tek yerde faaliyet gösteren dükkânların belirlediğini biliyoruz (Kumcu ve Kumcu, 1987). Büyük çoğunluğunu bakkal, manav ve kasapların oluşturduğu bu işletmeler, bulundukları mahallelerde oturanların ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kurulmuşlardı. Bu dükkânların yanısıra mahalle pazarları ile Gima ve Migros gibi özel sektöre ait çok az sayıda süpermarket zinciri ve devlet eliyle kurulmuş Ordu Pazarları, DSİ marketleri gibi tüketici kooperatifleri de özellikle büyük şehirlerde halkın gıda alışverişlerini yaptığı mekânlardı. Migros haricinde, süpermarket tarzında faaliyet gösteren perakendeci firmaların hepsi yerli sermayeyle kurulmuş işletmelerdi. Ancak özellikle 1980'li yılların ortalarından itibaren gıda perakendeciliği sektörünün yapısı önemli ölçüde değişmeye başladı. Büyük satış alanlarına sahip süpermarketlerin ve buralardan alışveriş eden insanların sayısı arttı. 1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde, artık şehirlerdeki perakende sektörünün yüzde 30'luk bir kısmını süpermarketlerin kontrol ettiği görülmekteydi (ZET Nielsen, 1995). Bu değişikliğin altında birbiriyle ilişkili iki ana faktörün yattığı söylenebilir. Birincisi, 1980'li yılların sonlarına doğru yabancı perakendeci şirketler Türkiye piyasasına girdi. Bunların hemen akla gelenleri arasında, Fransız Carrefour'u, Belçikalı GIB'I, Alman Metro'yu ve Hollandalı Spar'ı sayabiliriz. İkincisi, Sabancı, Koç, Doğuş ve Tekfen gibi imalat ve finans sektörlerinin önde gelen yerli sermaye grupları perakende sektörüne de yatırım yapmaya başladı. Bu iki gelişme birbiriyle ilişkiliydi çünkü bu sektörde faaliyet göstermeye başlayan yabancı şirketlerin çoğu, yerli sermayeyle ortak girişimler kurmak ve *franchising* ve lisans anlaşmaları yapmak yoluyla Türkiye piyasasına girdiler. Aynı dönemde, daha küçük sermayeli yerli girişimcilerin de büyük ölçekli gıda perakendeciliği sahasına girdiğini biliyoruz. Özellikle büyük illerde açılan süpermarket zincirlerinin çoğunlukla daha önceden gıda toptancılığı yapan girişimciler tarafından kurulduğunu görüyoruz (Tokatlı ve Özcan, 1998).

Gıda perakendeciliği sektöründe yaşanan bu "süpermarketleşme"nin gıda perakendeciliği ve gıda üretim sektörleri arasındaki ilişkiler açısından önemli sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkün görünüyor. Birincisi, artık gıda üreticisi firmalar için tüketici pazarına ulaşmanın yolu sadece çok sayıda küçük ölçekli dükkânla ya da toptancıyla dağıtım anlaşmaları yapmaktan geçmiyor. Bu pazara ulaşmak için, ürünlerin kalitesi ve fiyatları, dağıtım koşulları ve raf alanı gibi konularda önde gelen süpermarket zincirleriyle pazarlık yapmak, gıda üreticileri için bir zorunluluk haline geliyor. Gıda perakendeciliği sektöründe yaşanan sermaye yoğunlaşmasına paralel olarak, malların dağıtımı ve pazarlanmasına ilişkin konularda perakendeci şirketler üretici şirketlere karşı pazarlık ve yaptırım güçlerini giderek artırıyorlar.

Başka bir deyişle, üretici firmalar için tüketici pazarlarına ulaşmak eskiden olduğu kadar kolay değil. Artık gıda şirketleri, ürün yelpazelerini sürekli çeşitlendirmek, pazarlama, reklamcılık ve marka oluşturma faaliyetlerinde yoğunlaşmak zorundalar ki süpermarketçi firmalara kendi satış ve dağıtım koşullarını dayatabilsinler. Bu durumun, büyük yerli sermaye gruplarının gıda perakendeciliğine girmelerine neden olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, gıda perakendeciliğinin değişen yapısı, gıda üreticiliğinde ayakta kalma ve başarılı olma koşulu olarak perakende sektörüyle de ilişki içerisinde olmayı ve hatta bu sektöre yatırım yapmayı bir koşul olarak dayatıyor. Başka bir deyişle, Türkiye'de gıda imalat sektöründe faaliyet gösteren büyük sermaye gruplarının gıda perakendeciliği işine de soyunmalarını sadece ticari faaliyetlerin çeşitlendirilmesiyle açıklayamayız. Bu durumu, genel olarak gıda ve tarım sektöründe (tohumculuktan, gıda üretimi ve perakendeciliğe) dikey entegrasyon oluşturma çabalarının bir parçası olarak da görebiliriz. Örneğin, Maret şirketinin sahibi Koç şirketler grubu, aynı zamanda Migros süpermarketler zincirinin de kontrolünü elinde bulundurmaktadır. Benzer şekilde, Fransız *Carrefour*'la gıda perakendeciliği sektörüne giren Sabancı şirketler grubunun, alt kuruluşları vasıtasıyla margarin üretiminden kahveye ve suya kadar bir çok alanda yatırımları bulunmaktadır.

Sonuç olarak, yaşanan "süpermarketleşme" süreci, gıda üreticileri için oldukça önemli sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar arasında, tarım ve gıda sektörlerinde dikey entegrasyon eğilimlerinin kuvvetlenmesi ve dolayısıyla da sermaye yoğunlaşmasının hız kazanması en belirginleridir. Yine bu sürecin, gıda üreticisi şirketleri marka bağımlılığının artırılması ve ürün çeşitlendirilmesi alanlarında yatırım yapmaya özendirdiğine ve bu durumun gıda/tarım sektörlerindeki uluslararasılaşma eğilimlerini kamçıladığına da dikkat çekmeliyiz. Öte yandan, bu sürecin sebze ve meyve üreticileri açısından sonuçları hakkında henüz tam bir fikir sahibi değiliz. Bununla birlikte, süpermarketleşmenin bu alanda varolan üretim ve dağıtım koşullarını henüz ciddi olarak değiştirmediğini söyleyebiliriz. Bunda, halihazırda sebze ve meyve satışlarının süpermarketlerin toplam satışları içerisinde önemli bir yekün tutmamasının etkisi var. Çünkü hâlâ halkın büyük bir çoğunluğu sebze ve meyve ihtiyaçlarını semt pazarlarından karşılamaya devam ediyor (ZET Nielsen, 1995). Ancak yine de süpermarketleşmenin uzun vadede sebze ve meyve sektörü üzerinde de yapısal sonuçları olacağı aşikar görünüyor. Büyüyen süpermarket pazarında paylarını artırmak için, daha büyük üreticilerin paketleme ve kalite standardizasyonunu sağlama yönünde yatırımlar yaptığını ve yabancı üretici şirketlerle ortaklıklar kurduğunu biliyoruz.[19]

19 Örneğin, Migros süpermarketler zincirine taze meyve ve sebze sağlayan üreticilerden birisi olan Ünal Tarım'ı ele alalım. Bu şirket, 1995 yılında Japon *Cosmos Trust* şirketiyle bir ortaklık kurdu ve Migros'un yanı sıra İngiliz *Tesco* ve *Sainsburry* süpermarketler zincirlerine de narenciye ve domates ihraç ediyor. Bu şirket, süpermarket piyasasındaki konumunu güçlendirmek amacıyla, 1997 yılında paketleme, depolama ve dağıtım alanlarında önemli yatırımlar yaptı (*Paramatik*, 1997).

Sonuç yerine

Bu makalede, 1950'lerden bu yana Türkiye'de gıda ve tarım sektörlerinin geçirdiği değişimi ele aldım. Yukarıdaki tartışmada göstermeye çalıştığım gibi, Türkiye 1980 sonrası dönemde hızla küresel tarım/gıda kompleksinin bir parçası haline gelmeye başladı. Ancak bir önceki dönemdeki yapısal farklılıkları nedeniyle, Türkiye'de gıda üretiminin uluslararasılaşması, hem merkez hem de biraz üzerinde durduğum Latin Amerika örneğinden farklı bir yol izliyor. Türkiye'deki mevcut küçük ölçekli ve dağınık gıda üretim yapısının üstüne çokuluslu şirketlerin aniden oturması değişik bir sonuç doğuruyor. Türkiye'nin 1980 sonrası hızla bozulan gelir dağılımına da paralel olarak, çokuluslu firmaların ve yerli büyük sermayenin gıda sektöründeki üretim ve yatırım stratejileri gıda piyasasını katmanlaştırıyor. Diğer bir deyişle, Türkiye'de giderek sanayileşen ve uluslararasılaşan gıda üretimi, önceki dönemlerde özellikle merkez ülkelerdeki durumdan farklı olarak "fordist" kitlesel üretim ve tüketime dayanmıyor.

Yazımın başlangıcında, tarım ve gıda sektörlerindeki gelişmelerin Türkiye'nin küresel gıda sanayiine eklemlenmesinin iki ayrı veçhesi olduğunu belirtmiştim. Bu olgu, ilk bakışta o kadar açık görünmeyebilir; ancak önümüzdeki yıllarda iki sektör arasındaki ilişkiyi daha net bir şekilde göreceğimizi düşünüyorum. "Süpermarketleşme" bağlamında söz ettiğim gıda sektöründe dikey entegrasyon eğilimleri, tarımı da kapsayabilir. Örneğin şimdiden, tohumculuk alanındaki yabancı ve yerli büyük sermaye yatırımlarında bunun örneklerini görüyoruz. Dikey entegrasyon olmasa bile, tarım üretimi giderek çokuluslu şirketler, onların yerli taşeronları veya yerli büyük sermayenin denetimine girebilir. Bu, (organik tarımda olduğu gibi) sözleşmeli tarım aracılığıyla yabancı şirketlerin üretim sürecini kontrol etmesiyle daha doğrudan olabilir; ya da, melez tohumluk ve bunun gerektirdiği diğer girdilerin dağıtımı yoluyla daha dolaylı da gerçekleşebilir. Kısacası, Türkiye'de gıda ve tarım üretiminde son yirmi yıldır yaşananlara bakarak diyebiliriz ki: önümüzdeki yıllarda yukarıda sözünü ettiğim iki sürecin -yani gıda/tarım sektörünün uluslararasılaşmasının ve bu iki sektör arasındaki ilişkinin sıkılaşmasının- daha da derinleşerek devam edeceğini öngörmek için kahin olmak gerekmiyor.

KAYNAKÇA

Altun, S. (1974) *Marketing Activities of Meat by the Meat and the Fish Corporation*, MA Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Aydın, Z. (1993) "The World Bank and transformation of Turkish agriculture", B. Yeşilada vd. (der.), *Political and Socioeconomic Transformation of Turkey since 1980* içinde, ss. 111-134, Preager Publishers, New York.

Barkin, D., Batt, R. ve DeWalt B. (1990) *Food Crops vs. Feed Crops: Global Substitution of Grains in Production*, Lynne Rienner Co., Boulder.

Belik, W. (1994) *The Food Industry in Brazil. Towards a Restructuring?* University of London, Institute of Latin American Studies.

Bonanno, A., L. Busch, W. Friedland, L. Gouveia, ve E. Mingione (der.) (1994) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food*, University Press of Kansas, Lawrence.

Burbach, R. ve P. Flynn (1978) "Agribusiness targets Latin America", *NACLA Report on the Americas*, XII, 1: 2-35.

Buttel, F. (1996) "Theoretical issues in global agri-food restructuring." David B, Roy E. Rickson ve G. Lawrence (der.) *Globalization and Agro-food Restructuring: Perspectives from the Australia Region* içinde, Vermont, Avebury.

Capital (1993) "Tadına doyulmayan sektör", 11: 42-45.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1996) *İstatistiki Göstergeler*, Devlet İstatistik Yayınları, Ankara.

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (2001) http//: www.die.gov.tr

Dünya (1995) "Nestle, Mis Süt'ün %25'ini aldı", Mart 3: 8.

Dünya (1996) "Sektöre ithal ürünler hakim", Nisan 4: 2.

Ekonomist (1997) "Doğal sebze meyvede büyük gelecek var", Nisan 20: 14-20.

Erzik, S. (1966) *Cold Storage Problem of Fish Marketing in İstanbul Area*, MA Tezi, Robert College, İstanbul.

FAO. 2000 http//: www.faostat.org.

Fieldhouse, D. K. (1978) *Unilever Overseas: The Anatomy of a Multinational, 1895-1965*, Croom Helm, Londra.

Friedland, W. (1994) "The new globalization: The case of fresh produce", A. Bonanno vd. (der.) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Gıda Teknolojisi (1997) "En büyük rakibimiz sokak sütü", 2 (2) Şubat.

Goodman, D. (1991) "Some recent tendencies in the industrial reorganization of the agri-food system," W. Friedland vd. (der.) *Towards a New Political Economy of Agriculture* içinde, Westview Press, Oxford, Boulder, San Francisco.

Goodman, D. ve Redclift, M. (1991) *Refashioning Nature, Food, Ecology and Culture*, Routledge, Londra ve New York.

Gürbüz, M.(1993) *Türkiye Tarımı 1993: Yapı Gelişim Sorunlar Çözümler*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.

Hagen, James M. (1998) "Foreign production by U.S. food processing firms: A transaction cost approach." Daniel Pick, D. R. Henderson, J.D. Kinsey ve I. M. Sheldon (der.) *Global Markets for Processed Foods: Theoretical and Practical Issue* içinde, Westview Press, Boulder.

Handy, C. ve D. Henderson (1994) "Assessing the role of foreign direct investment in the food manufacturing industry." M. E. Bredahl, P. C. Abbott ve M. R. Reed. (der.) *Competitiveness in International Food Markets* içinde, Westview Press, Boulder.

HDTM (Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı) (1999) *Yabancı Sermaye Raporları*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

HDTM (Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı) (1998) *Yabancı Sermaye Raporları*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

HDTM (Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı (1992) *Aylık Dış Ticaret Bülteni 1992*, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara.

H. William ve H. Constance (1994) "Transnational corporations and the globalization of the food system." A. Bonanno vd. (der.) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Henderson, D. R., Peter R. V. ve J. G. Hirschberg (1996) "Industrial determinants of international trade and foreign investment by food and beverage manufacturing firms," I. M. Sheldon ve P. C. Abbott (der.) *Industrial Organization and Trade in the Food Industries* içinde, Westview Press, Boulder.

İMKB (İstanbul Menkul Kıymetler Borsası) (1996) *Sektör Araştırmaları Serisi: Gıda Sektörü*, İstanbul.

İncekara, A. (1987) "Türkiye ekonomisinde gıda sanayii in yeri ve gelişmeler," *Gıda Sanayii*, 3: 7-9.

Kasnakoğlu, H. (1992) "Producer and consumer subsidies in agriculture: The case of Turkey in relation to OECD countries," *METU Studies in Development*, 19(3): 317-336.

Kazgan, G. (1999) "1980'lerde Türk tarımında yapısal değişme", *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İş Bankası Kültür Yayınları ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Keyder, Ç. (1988) "Türk tarımında küçük meta üretiminin yerleşmesi (1946-1960)" Ş. Pamuk ve Z. Toprak (der.) *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, Yurt Yayınları, Ankara.

Köymen, O. (1999) "Cumhuriyet döneminde tarımsal yapı ve tarım politikaları", *75 Yılda Köylerden Şehirlere* içinde, İş Bankası Kültür Yayınları ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Kumcu, E. ve Ercan K. (1987) "Determinants of food retailing in developing economies: The case of Turkey," *Journal of Macromarketing*, vol.7, Fall, ss. 26-40.

Llambi, L. (1994) "Opening economies and closing markets: Latin American agriculture's difficult search for a place in the emerging global order", A. Bonanno vd. (der.) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Lyson, T. and Charles G. (1992) "Toward a second agricultural divide: The restructuring of American agriculture", *Sociologia Ruralis*, 22 (2/3): 248-263.

Malanoski, M., C. Handy, N. Siegle ve D. Henderson, (1996) "International strategies in the global market," D. Henderson, C. Handy and S. Neff (der.) *Globalization of the Processed Food Market* içinde, U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service, Agricultural Economics Report, No. 742.

Maljers, F. (1994) "Inside Unilever: The evolving transnational company," *Global Strategies: Insides from The World's Leading Thinkers* içinde, Harvard Business Review Press, Boston.

Marsden, T. (1992) "Exploring a rural sociology for the Fordist transition, incorporating social relations into economic restructuring," *Sociologia Ruralis*, 32 (2-3): 209-30.

McMichael P. ve D. Myhre (1991) "Global regulation vs. the nation-state: Agro-food systems and the new politics of capital," *Capital and Class*, 43, 83-105.

McMichael, P. ve L. Reynolds (1994) "Capitalism, agriculture and world economy," L. Sklair (der.) *Capitalism and Development* içinde, Routledge, Londra.

McMichael, P. (1992) "Tensions between national and international control of the world food order: Contours of a new food regime," *Sociological Perspectives*, 35(2): 343-365.

OECD (1983) *Foreign Investment in Turkey: Changing Conditions under the New Economic Programme*, Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris.

OECD (2000) http//: www.oecd.org

Oman, C. (1993) "New forms of investment in developing countries," Sanjaya Lall (der.) *Transnational Corporations and Economic Development* içinde, Routledge, Londra.

Paramatik (1997) "Borsaya meyveci geliyor", Ağustos, 24: 48-49.

Rama, R. (1998) "Productive inertia and technological flows in food and drink processing," *International Journal of Technology Management*, 16(7): 689-694.

Raynolds, L. (1994) "The restructuring of export agriculture in the Dominican Republic: Changing agrarian relations and the state." P. McMichael (der.) *The Global Restructuring of Agro-food Systems* içinde, Cornell University Press, Ithaca, NY.

Sorj, B. ve J. Wilkinson (1994) "Biotechnologies, multinationals, and the agrofood systems of developing countries", Bonanno, Alessandro vd. (der.) *From Columbus to ConAgra: The Globalization of Agriculture and Food* içinde, University Press of Kansas, Lawrence.

Tokatlı, N. ve Gül B. Özcan (1998) "The state and the corporate private sector in the recent restructuring of Turkish retailing", *New Perspectives on Turkey*, Spring, no. 18: 79-113.

Tozanlı, S. (1998) "Capital concentration among the food multinational enterprises and the development of the world's agro-food system", *International Journal of Technology Management*, 16(7): 695-710.

Ülgüray, D. (1987) "Planlı dönemde gıda sanayii," *Gıda Sanayii*, 2: 8-10.

Unilever. (1997) *Sardunyalar Anlatsın*, Unilever, İstanbul.

Walter Marketing(1987) *The Food Industry in Turkey*, İstanbul.

Wilkinson, J. (1998) "The R&D priorities of leading food firms and long term innovation in the agro-food system", *International Journal of Technology Management*, 16(7). 711- 720.

Wright, E. W. (1985) "Food dependency and malnutrition in Venezuela, 1958-1974," J. C. Super ve T. C. Wright (der.) *Food, Politics and Society in Latin America* içinde, University of Nebraska Press, Lincoln.

ZET-Nielsen (1995) *Survey on Away Consumption Channels*, İstanbul.

Mazlum olan kim? Rize'deki çay üreticileri örneği

Chris Hann - Ildikó Bellér-Hann***

Teorik giriş: 'Köylü' terimine ilişkin sorunlar

Köylü teriminin dünyanın dört bir köşesindeki kırsal toplumlar için antropolojik açıdan kullanılması, disiplinin hem içinde hem de dışında sık sık eleştirilmiştir. Edremit'te saha araştırması da yapmış olan Lloyd Fallers, Sahra-altı Afrika'daki üreticilerin farklı bir teknoloji kullandıklarını ve toplulukları ve kültürleri Avrupa'daki örneklerle kıyaslandığında farklılaşmamış bir yapı sergilediğinden sözkonusu üreticilerin, köylü olarak adlandırılmamaları gerektiğini iddia etmiştir (Fallers, 1961). Rahatsızlığın başlıca nedeni, kabalığa ve ilkelliğe gönderme yapan bu terimin Avrupa'da, 'modern' çiftçi terimi karşısında taşıdığı olumsuz art anlamlar olmuştur. Bazı ülkelerde (örneğin Polonya'da) bu terimler, 'küçük toprak sahibi' teriminin farklı bir seçenek sunduğu İngilizce'de olduğu gibi ayrıştırılabilmektedir. Ancak Türkçe'de bu farklılıkları ortaya koymak zordur. Bu noktada Türkçe'deki 'köylü' sözcüğünün yeterli tek çevirisinin *villager* terimi olduğunda ısrar eden Paul Stirling akıllara gelmektedir.

Uluslararası köy çalışmaları literatüründen alınan yaklaşımların, bugün Türkiye'nin Karadeniz kıyısında yaşayan kırsal topluma uyarlanmasını sorgulamak için daha birçok neden vardır. Köylülüğün birçok tanımı (örn. Shanin, 1982) kentsel ve kırsal alanın kesin bir biçimde birbirlerinden ayrılmalarına dayanmaktadır. Bununla birlikte bu bölgedeki kent sakinlerinin büyük bir bölümünün çay bahçeleri vardır ve bu bahçeleri kırsal bölgelerde yaşayan kişilerle aynı şekilde işlemektedirler. Birçok hane, kır-kent ayrımı karşısında artık ikili bir ikamete başvurmaktadır. Peki bu durumda, kırsal bolgelerdeki evlerinde tadını

(*) Max Planck Enstitüsü, Sosyal Antropoloji, Halle.
(**) Martin Luther Üniversitesi, Türkiye Çalışmaları, Halle.

çıkardıkları rahatlık, kentlerdeki apartman dairelerinin rahatlığıyla eşdeğer olduğu halde, bu insanların yılın yarısında yine de köylü olduklarını mı söyleyeceğiz? Çay toplama mevsiminin bir kısmı için geri dönen göçmenlerin de yine de bir tür yarı-zamanlı köylü olduklarını mı söyleyeceğiz? Bazı durumlarda bunlar doğru olabilir, ama bu insanların kentli çocukları da bu gezileri yaz tatillerinin, kişisel zevklerine göre az ya da çok beğendikleri bölümleri olarak görebilirler pekala.

Köylülüğün birçok tanımı yüksek düzeyde bir otarşinin altını çizmektedir; bir başka deyişle hane halkı tüketiminin büyük bir oranı çiftlikte hane halkının emeğiyle üretilmektedir. Ancak bu durum, Rize bölgesindeki birçok hane için artık geçerli değildir. Harriet Friedmann (1980) artan metalaşmanın görüldüğü durumlarda 'basit meta üreticilerinin' yerlerini kapitalist çiftçilere bıraktığını iddia etmekteydi. Bununla birlikte Rize bölgesi, tahıl dışı bir ürünün üretiminin de, hem kapitalist çiftçiliğin gelişmesine hem de emek sürecinin traktör ve diğer makineler aracılığıyla dönüşümüne gerek kalmaksızın tamamen metalaşmasının mümkün olduğunu göstermektedir. Rizeli köylüler sahip oldukları araba ve diğer dayanıklı tüketim ürünlerinin sayısından da anlaşıldığı gibi gelişmiş tüketim teknolojileri kullanmaktadırlar. Dolayısıyla İç Anadolu'daki üreticilerden daha az sayıda traktöre sahip oldukları için köylüye daha çok benzediklerini söylemek yanlış olacaktır.

Köy çalışmaları literatürü, teknolojinin 'doğal' olarak kaldığı ve sermaye yatırımlarının en az oranda gerçekleştiği koşullarda, köylülerin ücretlerdeki dalgalanmalara verdikleri tepkinin esnek olmayacağını öne sürmektedir (Wolf, 1996: 43). Köylüler genellikle emek girdilerine dayanan katı bir 'adil fiyat' anlayışına sahiptir (Gudeman, 1978). Çalışarak harcadıkları zamanın değerini bilmemeye eğilimlidirler (Ortiz, 1979). Köy çalışmalarındaki klasikleşmiş gelenek, aile emeğini belirleyici ölçüt olarak almakta ve köylü - kapitalist çiftçi ayrımının merkezinde yer alan 'ağır ve sıkıcı iş ortamına' subjektif bir yaklaşım getirmektedir (Chayanov, 1986). 'Aile içi emeğe dayanan çiftlik' temel iktisadi birim olduğunda, haneler arası eşitsizlik, sınıf yapısından ziyade biyolojik ya da demografik süreçler gibi gelişme döngülerine dayandırılmaktadır. Chayanov'a göre emek süresi bir 'üretim maliyeti' oluşturmamaktadır ve köylünün emek süreci 'kendi kendisini sömürmesine' dayanmaktadır. Bu durum, köylülerin kararlarının birlik içinde hareket eden hane halkı tarafından alındığı anlamına gelmektedir, fakat birçok antropolog hane halkına yönelik böyle bir 'kara kutu' yaklaşımını reddetmiştir (Cook, 1984; Sirman, 1990). Ataerkil bir toplumda erkek hane lideri, hanenin diğer üyelerinin emeğini kullanmaktadır, dolayısıyla diğerlerinin emeği onun için ekonomik bir maliyet taşımamaktadır ve hesaplarına dahil edilmesi gerekmemektedir. Ancak bu, gerçeklikten eski hane birliği varsayımı kadar uzak olabilen tek taraflı bir ataerkillik modelini varsaymaktadır.

Bunlar, bu makalede ele almak istediğimiz köy çalışmaları literatüründeki varsayımların birkaç örneği. Sorguladığımız en temel varsayım ise Chayanov'dan ziyade Lenin'den kaynaklanan ve köylülerin dış güç sahipleri tarafından haraç, vergi ya da piyasanın gerekleri aracılığıyla sömürüldükleri için kaçınılmaz olarak (Teodor Shanin'in tanımıyla) 'mazlum konumunda' bulunduklarını öngören varsayımdır. Tahakküm ve sömürüyle ilgili daha ayrıntılı iddialar doğrulanabilir olsa da Rize'deki çay yetiştiricilerinin sömürülen bir köylü kesimi oluşturduğuna dair genel ve güçlü bir iddiada bulunmanın zor olduğunu göstermekteyiz. Yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinin 'başarı öyküsü' neticesinde Rizeli köylüler, James Scott'un Güney-Doğu Asya'daki 'ahlak ekonomisinden' (1976) farklı olarak hayatta kalma ve hayatını idame ettirme düşüncesinden kurtulmuşlardır. Ancak başarı öyküsü her sosyal sorunu hafifletmemiş ve her arzuya cevap vermemiştir; tam tersine yüzyılın sonuna doğru yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Zamanla ortaya çıkan gerilimleri anlamak için sadece Chayanov ve Scott gibi geçimlik tarım koşullarında (sırasıyla) bireysel çiftlik ve topluluk üzerinde yoğunlaşan araştırmacıların değil, Wolf ve Shanin gibi, köylülerin daha büyük yapılara tâbi olmalarını bir veri olarak alan araştırmacıların da ötesine geçmek gerekmektedir. Boyun eğme unsuru hem hane içinde hem de bölgesel ve daha geniş sosyal yapıda varlığını korurken, dönüşüm süreçlerinin bazı insanlar için kimi bakımdan özgürlükçü bir potansiyel taşıdığı gerçek durum ise daha karmaşıktır.

Rize'de çayın yükselişi

Rize, Karadeniz kıyısında, özel iklim koşullarının (yüksek oranda yağmur ve ılıman geçen kış mevsimi) çay yetiştirmeye olanak tanıdığı dar bir kuşağın merkezi konumundadır. Çay, Türkiye'de çok uzun bir süredir tüketilmektedir, ancak ulusal içecek olarak kahvenin yerine geçişi, yerel üretimin 1950'lerden sonra yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ürün, ucuz yabancı çayların rekabetine karşı korunmuş ve devlet 1985'e kadar çay üretimi tekeline sahip olmuştur. Bu dönemde devlete bağlı Çay Kurumu çayın ülke genelinde dağıtılmasından ve dünya pazarında hiçbir zaman önemli bir etkisi olmamış olsa da ihracatına yönelik girişimlerden sorumlu olmuştur. Çayın işlenmesinin ve dağıtımının tekelci bir örgüt tarafından denetlenmesi, daha önceki dönemlerde sosyalist Doğu Avrupa'da yapılan araştırmalar sayesinde bizim için tanıdık bir durumdu. Çayın Türkiye'deki öyküsünü sadece (komşu Gürcistan'daki Devlet Çiftliklerinde çay yetiştirenler gibi) kamulaştırılmış köylülerinkinden değil, Güney Asya'daki çay üretiminin büyük kısmını gerçekleştiren plantasyon işçilerininkinden de farklı kılan, yeni bürokratik örgütün yanında küçük mülkiyet yapısının da varlığını korumasıdır. Bu bakımdan Rize'deki kırsal toplumun ve 'aile içi emeğe dayanan çiftliğin' dönüşümü, pa-

zara yönelik ürünün dünyanın diğer yerlerinde ortaya çıkardığı gelişmeler kadar radikal olmamıştır.[1]

Rize bölgesindeki kırsal toplum, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde öncelikli olarak geçimlik bir görünüm sergilemekteydi. Birkaç büyük toprak sahibi, patronaj ve ekonomik bağımlılık ilişkileri bağlamında ticari amaçla meyve ve fındık yetiştirmekteyse de, mısır temel üründü. Dışarıya göç bu dönemde çok yoğundu ve Laz erkekleri imparatorluk ekonomisinin birçok sektöründe ve orduda yer almaktaydı; çiftçilik ise çoğunlukla geride kalan kadınların işiydi. Birçok çiftlikte saban hiç kullanılmamakta, en yüksek eğimler bile elle kazılmaktaydı. Bu durum, bölge kadınlarının son derece sert oldukları ve her tür fiziksel işi yerine getirebildikleri stereotipinin yaratılmasına katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda bu kadınların, erkeklerinin tahakkümü altında olduklarına inanılmaktadır. Onların boyun eğişleri, en çok sırtlarında çok ağır yükler taşımalarından anlaşılmaktaydı (bu konuya aşağıda daha ayrıntılı biçimde değinilecektir).

Devlete bağlı Çay Kurumu'nun bölge ekonomisini ve toplumunu dönüştürmesi, 1940 yılında Meclis'te çıkarılan bir kanunla başlamış; ilk çay işleme fabrikalarına yatırımlar yapıldıktan sonra, 1950'lerde Demokrat Parti iktidarı döneminde bu süreç hızlanmıştır.[2] Çay yetiştiricilerine çay yaprakları için ödenen ücret, mısır bahçelerini çaya çevirmelerini özendirmek amacıyla yüksek bir seviyede sabitlenmiştir. En küçük arsalar bile bir anda geçerli ekonomik birimler haline gelmiştir. Başka koşullar altında göç edecek insanlar, yeni bitkileri dikmek ve Çay Kurumu'nun sahil boyunca çoğalan fabrikalarında mevsimlik işlerde çalışmak için evlerinde kalmaya ikna olmuşlardır. Pazara dahil olan kasabalarda birçok ekonomik atılım gerçekleşmiş ve soyutlanmış durumdaki bu bölgesel ekonomi bir anda gelişme göstermiştir. Birçok hane, ücretli emek gelirini, çay toplama işinden elde edilen gelirle birleştirebilmiştir. 1960'larda ve 1970'lerde, bir dönem boyunca eski kırsal toplumun özellikleri olan eşitsizlikler sonsuza dek ortadan kalkmış gibiydi. Çay, yoksul kırsal halkı ağalara olan geleneksel bağımlılıklarından koparan sosyal bir eşitlik sağlayıcı oldu. Bu yeni

1 Çay üretiminde küçük mülkiyet yapısına dünyanın başka yerlerinde, özellikle de Afrika'da rastlanmaktadır, ancak buna Türkiye'de olduğu gibi bir devlet tekeli eşlik etmemektedir. Devlet tekeliyle küçük toprak sahibi çay yetiştiricilerinin bu yapısal birlikteliği, 1982-84 yıllarında Londra'daki Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi'nin ve Ankara'daki Eğitim Bakanlığı'nın bursuyla desteklenen ilk araştırma projesinin de odak noktasıydı. Daha fazla ayrıntı ve katkıda bulunanlar listesi için bkz. Hann, 1990a. 1992, 1993, 1997 ve 1999 yıllarında başka araştırma gezileri de gerçekleştirildi; etnografik arka plan ve (bölgenin nüfus yoğunluklarının düşük olduğu doğudaki kısmı üzerinde odaklaştığımız) saha araştırmamızın bir özeti için bkz. Bellér-Hann ve Hann, 2000.

2 Türkiye'nin bu dönemdeki gelişim çizgisiyle ilgili kapsamlı bir inceleme için bkz. Keyder, 1987. Yazarın incelemesindeki temel yaklaşımı ve 1950'lerin, piyasa ilkesinin inanılmaz derecede geliştiği bir dönem olduğuna dair genel görüşünü kabul etmekle birlikte çay sanayiinin gelişimini aynı zamanda güçlü bir devlet müdahalesi in devamını örnekleyen bir gelişme olarak da görmekteyiz (karş. Boratav, 1981).

piyasa ürünü, emek göçünü yaratan nedenleri ortadan kaldırıp geleneksel hiyerarşi kaynaklarının önemini azalttığından köylü ekonomisinin *apotheosis*'i [kutsanışı] oldu. Hâlâ varlığını sürdüren eşitsizlikler, Chayanov'un vurguladığı gibi hanenin demografik yapısıyla ve gelişim döngüsüyle belirlenmekteydi.

Bu altın çağ, geçici ve muhtemelen de aldatıcıydı. Göç halkaları tamamen yok olmamıştı ve yeni fırsatların, özellikle de Almanya'da çalışmanın her zaman talipleri vardı. Eski ağalar kısa sürede (özellikle fındık yerine) büyük tarlalar ekip işçilere ve ortakçılara iş olanağı sağladığından, aile emeğine dayanan çiftliklerin hakimiyeti kısa ömürlü oldu. 1970'lerdeki siyasal ve ekonomik istikrarsızlığın son derece olumsuz etkileri oldu. Çay Kurumu tarafından yetiştiricilerden alınan yeşil yapraklar için ödenen fiyatın yıllık olarak belirlenmesi siyasal bir olay haline geldi ve partiler daha fazla oy ümidiyle daha cömert fiyatlar sunmada birbirleriyle yarışmaya başladılar. Bünun sonucunda ortaya çıkan durgunluk süresince köylüler, çayları karşılığında elde ettiklerinin gerçek değerinin, örneğin bir kilo çay karşılığında ne kadar ekmek ya da şeker alabileceklerinin, bu yeni ürüne ilk geçtikleri 1950'ler ve 1960'larda elde edilen yüksek verimden beri kaydadeğer bir düşüş kaydettiğini fark etmede geç kalmadılar.

Peki yetiştiriciler bu gerileme karşısında nasıl bir tepki göstereceklerdi? Kendilerini temsil eden dernekleri vardı elbette, ama bu dernekler üyelerini harekete geçirmede başarısız ve siyasal olarak da yetersizdiler. Yetiştiricilerin yanıtı daha ziyade köylülerin bildik dolaylı direnişinin bir örneğiydi.[3] Bir devlet tekeliyle karşı karşıyaydılar ve hayatta kalabilmeleri nakit gelire bağlı olduğundan, üretimi durdurmak onlar için bir seçenek değildi. Üstelik çay bitkisi, verimlilik süresi yüz yılı bulan bir sermaye değeri oluşturur, ancak budanmadığı ve bakılmadığında çabucak bozulur. Geçinme amaçlı eski bahçelerin hepsi çaya geçmiş durumdaydı ve ekonominin diğer sektörlerinde de alternatif gelir kaynakları bulunmamaktaydı. Çay üreticilerinin bunun yerine 1970'lerin sonlarına doğru örgütlemeye başladıkları, kapsamlı bir *fazla üretim* kampanyasıydı.

Çay Kurumu iyi kalitede çayı işlemden geçirebilmek için alıcılarına genç çay filizlerinin sadece en üst 'iki yaprağını ve tomurcuğunu' satın almaları (ve yetiştiricilere de bunları satmaları) talimatını vermektedir. 1970'lerin sonlarına doğru köylüler çayı makaslarla toplamaya ve eskiye kıyasla çok daha büyük miktarlar teslim etmeye başladıkça bu denetimler terk edildi. Çay Kurumu'nun, kendileri de genelde çay yetiştiren eksperleri, ürünlerini satın aldıkları köylülerle işbirliği yaptılar. Sonuç olarak köylüler hasatlarını ve dolayısıyla nakit akışlarını iki ya da üç katına çıkarabilmekteydiler, fakat çay işleme fabrikaları o kadar geniş bir alana yayılmış durumdaydı ki büyük miktarlarda çay denize dökülmekte ve tüketici hiç de tatminkâr olmayan bir ürünü kabul etmek zorunda kalmaktaydı.

3 'Güçsüzlerin silahları' hakkında karş. Scott, 1985.

Köylülerin bu direniş stratejisinin 'başarısı', en azından bu radikal biçimiyle kısa süreli oldu. 1980 askeri darbesinden sonra düzen yeniden sağlanmıştı ve Orgeneral Kenan Evren Rize'deki bir konuşmasında çay yetiştiricilerinden kendilerinin ülkenin başka yerlerinden nasıl kaliteli bir üretim beklemeye hakları varsa, millet için de böyle kaliteli bir ürün sağlamalarını istedi.[4] Çok sıkı kurallar hayata geçirildi; kotalar kondu ve makas kullanımı çayın elle toplanması lehinde yasaklandı. Bu durum bazı köylülerin son derece öfkeli bir karşılık vermesine yol açtı; az kalsın bir greve gidilecekti. 1981 yılında-ya birçok yetiştirici teslimat yapmayı reddettiğinden ya da ürünleri geri çevrildiğinden üretim ve gelirler büyük bir düşüş yaşadı. Ancak üretim 1982 yılında (talebi karşılamak için olması gerektigi gibi) kaydadeğer oranda arttı ve biz 1983 yılında saha araştırmamıza başladığımızda asıl dram geçmişte kalmıştı.

Sümer, 1983

Bu noktada Rize'nin doğusunda, Lazca konuşulan kuşağın ortasında yer alan Fındıklı kasabasına bağlı Sümer köyünde incelenen yetiştiricilerin algılarına ve davranışlarına daha yakından bakalım. Yerel ekonomiye köyde yapılan yaprak üretimi ve Fındıklı'nın birkaç mil uzaklıktaki sahil şeridinde bulunan çay fabrikasındaki ücretli emek hakimdi. Bu köyde çiftçilik yapan 150 hanede anket yapıldı ve ankete cevap verenlere (diğer konuların yanında) emek girdileri, ücretlendirmeyle ilgili algıları ve cinsiyetler arası işbölümü hakkında ayrıntılı sorular soruldu.[5] Askerî darbeden sonraki ilk hasadın başarısızlığıyla ilgili anılar hâlâ tazeydi. Yetiştiriciler çay bahçelerinde harcadıkları emek süresinin öneminin farkındaydılar. "Çay bahçelerinizde kaç günlük aile emeği gerekmekte?" sorusu yöneltildiğinde insanlar aile emeğinin aktif her üyesinin altı ay çalıştığını söylemekteydiler. Tekrar sorulduğunda ise bu süre üç aya ya da doksan güne kadar inmekteydi. Çay genelde Nisan sonuyla Kasım arasında üç farklı dönemde toplanır, ama aslında birçok hanede sadece Mayıs'taki ilk dönem bir aylık çalışmayı gerektirir.[6]

Emek süreleriyle ilgili bu abartılı yaklaşım emeğin karşılığının çok düşük ol-

4 Topluluk olarak ulusu ortaya koyan bir ahlaki ekonomi tartışması şeklinde yorumlanabilecek olan konuşmasında verdiği örnek, limon piyasasıydı!

5 Bu çalışmada formel anketlerin antropolojide alışık olunduğundan daha somut bir biçimde kullanılmasının iki nedeni vardı. İlk olarak bu yöntem kurumsal sponsorlarımız ve Türkiye'deki mihmandarlarımız tarafından tavsiye edilmiş ve hatta bizden beklenmişti. İkinci olarak, araştırma izni almadaki zorluklar Sümer'deki ikamet süremizi yaklaşık olarak üç ayla sınırlandırmaktaydı ki bu gerekli bir kalitatif araştırma (katılımcı gözlem) için yetersizdi. Anketin sıkça kullanılması bu yetersizliği telafi etmek içindi. Anket yöntemini 1990'lardaki daha uzun dönemli saha araştırmalarımızda çay yetiştiricileriyle birlikteyken kullanmadık.

6 Çok az kişi belirli bir dönemde çay tarlalarında tam gün çalıştığından emek girdilerinin kesin olarak ölçülmesi son derece zordur; işin çoğu ihtiyaç olan belirli dönemlerde ve başka ekonomik etkinliklerle de uğraşan kişiler tarafından yapılmaktadır.

duğu anlamına gelmekteydi, ancak 1983 yılında Çay Kurumu'nun belirlediği ücretlerin adil olmadığını düşünenler de sadece bir azınlıktı. Özellikle (1980'de yasaklanan) eski siyasal partilerden biriyle bağlantılı olanların bazıları, yüksek bir rakam için ısrar etmekteydiler. Başka birçok köylü yakın geçmişteki yüksek reel gelirleri hoşnutsuzluğun zemini olarak sıralamakta, fakat devletin yakın zamandaki eylemlerini de açık bir biçimde eleştirmekten kaçınmaktaydı. Çoğunluk, ücretin makul olduğunu düşünmekteydi, ancak bu onları, gelirlerini artırmak için kalite kontrolünü mümkün olduğunca ihlal etmeyi sürdürmekten alıkoymuyordu. Tutumları ve stratejileri aile emeğine dayalı çiftliğin genel özellikleriyle uyumluydu ve bu, üyelerin emeğinin bir maliyet yaratmadığı anlamına gelmekteydi. Devletin 1950'lerde aldığı küçük toprakların yapısına dokunmama kararı, bir kez herkes yeni ürüne geçtikten sonra devletin 'oraya mahkum olan' emeği sömürmesi için potansiyel yaratmaktaydı. Emek kaynaklarının başka hiçbir çıkış yolu ya da 'fırsat maliyeti' olmadığından hane halkının hasatlarını ve gelirlerini en yüksek düzeye çıkarması beklenebilirdi. Esneklik, sisteme, hanelerin gelişme döngüsü boyunca yaşadıkları farklı gelişmelerle girdi. Bu şekilde toplama işiyle ilgilenebilecek çocukları olan ve evlilik planlarını hayata geçirmek için paraya ihtiyacı olan haneler, sonbahara daha düşük verimli dördüncü bir hasat dönemini sıkıştırabilmekte ya da mali kazanç için diğer hanelere emek sağlayabilmektedir.

Bu durumda sömürüden bahsetmek yanıltıcı olabilmekteydi. Sümer'deki bazı çay yetiştiricileri ürünlerine verilen ücretin ahlaki bakımdan hiç de adil olmayan bir biçimde düşük olduğuna emindiler, ama çoğunluk tam tersini düşünmekteydi. Biz bunu devlet otoritesine yönelik saygılı tutumun bir sonucu olarak görmüyoruz. Bize göre bu tatminkârlık düzeyi, köylülerin Rize bölgesinin çaya sahip olmakla ne kadar şanslı olduğunu biliyor olmalarından kaynaklanmaktaydı. Çay yetiştirenler çaydaki emeğin karşılığının geçmişteki yüksek seviyelerle kıyaslandığında düşük olsa da ülkenin diğer yerleriyle ve diğer üretim dallarıyla kıyaslandığında göreceli olarak çekici olduğunun farkındaydılar.[7] Bunu da yine 1950'lerde başlayan iletişim devrimi sayesinde bilmekteler. Çay yetiştiricileri için ek bir bilgi kanalı da 1983'e gelindiğinde Sümer gibi köylerde oldukça dikkat çeken yeni ortakçı nüfus tarafından sağlanmaktadır. Ortakçıların başka yerlerde pamuk ya da tütün toplamaktansa Rize'ye gelmeyi tercih etmeleri yerel halk için devletle adil bir anlaşma yapmaya devam ettiklerinin iyi bir kanıtıydı.

Dolayısıyla çay yetiştiricilerinin çoğu işlerini, emekleri karşılığında aldıklarının hesabını yapmadan ve 'adil bir ücretle' ilgili ahlaki tartışmalara kafa yormadan yürütmeye devam ettiler. Verimlilik düzeyleri in ince ayarı emeğin bulu-

7 Son yarım asırda Rize bölgesi için bu gibi göreceli avantajları sağlayan siyasal etkenleri bilmiyoruz, ancak bunlar hiç şüphesiz Mesut Yılmaz'ın 1980'lerde siyaset sahnesinin önde gelen figürlerinden biri olarak ortaya çıkmasından önceye dayanmaktadır.

nabilirliğine, *ad hoc* koşullara ve düğün ya da ev kurmak için para biriktirmek gibi hedeflere göre düzenlenmekteydi. Bu ayar, yetkililerin tutumları ve de özellikle 'iki yaprak, bir tomurcuk' politikasının katılığı tarafından da belirlenmekteydi. Sümerli çay yetiştiricileri Orgeneral Kenan Evren'in 'ahlak'ını kabul ettiler. Ancak pratikte Çay Kurumu'nun ülke içindeki artan talebi karşılamak için üretim seviyelerini artırması gerekmekteydi ve bu sebeple birkaç yıl içinde kalite kontrolü yine ihmal edilmeye başlanmıştı bile. Daha düşük kaliteli bir ürün sunarak emek süresinden tasarruf yapma ve gelirlerini artırma fırsatını eline geçiren hangi rasyonel kişi başka türlü davranırdı ki?

Özelleştirmesiz bir özel sektör

Araştırmamızın ilk evresinin sonundaki incelememiz çay yetiştiricilerinin akılcılığıyla sanayinin makro düzeydeki akılcılığının arasında bir çelişki olduğuna işaret etmekteydi. Küçük toprak sahipliği en iyi kaliteli çayı üretmek için gerekli olan disipline sahip olamazdı. Bunu daha temel yapısal sorunlarla ilişkilendirdik: Hem ekolojik etkenlerin hem de daha düşük emek maliyetlerinin Asya ve Afrika'daki tropikal kuşakta yapılacak bir üretim lehinde olduğu düşünüldüğünde Türkiye'de çay yetiştirmek akılcı bir iş miydi? Rize bölgesinin, daha ucuz yabancı ürün rekabeti karşısında yetersiz kalan çaya, yüksek düzeyde bir devlet desteği sağlayan Kemalist modernleşmesi, başından beri yanlış mı değerlendirilmişti? Bu soruların önemi hızlanan küreselleşme süreciyle daha da arttı. Yaprak üretiminin 1980'lerin başında yaşadığı hızlı büyümeyi dikkate alarak devletle, yeni siyasal dayanışma biçimleri geliştirmeleri beklenebilecek olan çay yetiştiricilerinin arasında daha başka çatışmaların olabileceğini düşünmüştük.

Ancak böyle olmadı. Makas kullanımına karşı hoşgörülü olma kararından daha da önemli bir gelişme devletin çay üretimindeki tekelinin 1985 yılında Özal hükümeti tarafından kaldırılması oldu. Kotalar Çay Kurumu tarafından verimin en yüksek olduğu dönemlerde hâlâ uygulandığından çok sayıda özel fabrikanın hızla ortaya çıkması yetiştiriciler tarafından ürünleri için ek bir çıkış noktası olarak memnuniyetle karşılandı. Özel şirketler tarafından verilen fiyat, devlet tarafından sabitlenen fiyatla aynıydı. Ancak, özel sektör birkaç yıl içinde ödemelerini anında yapamadığı ve ürünleri çok düşük kaliteli olduğu için ağır bir biçimde eleştirilmeye başladı. Birçok küçük fabrika, çalışanlarına ve kendilerine ürün sağlayanlara büyük borçlar bırakarak iflas etti. Bunun tersine Çay Kurumu giderek bir istikrar kaynağı olarak görülmekteydi. Kurumun 45 fabrikası devlet mülkü olarak kaldı ve piyasadaki hakim konumunu korudu (ulusötesi Unilever'in müdahalesiyle piyasada avantajlı bir konuma gelen Lipton Yellow Label markasıyla tanınan poşet çay sektörü hariç).

Özel sektöre yönelik bu sınırlı açılımın farklı sonuçları oldu. Dinamik girişimcilere piyasaya girme ve Çay Kurumu'nun perakende fiyatlarını kırma fırsa-

tını verdi. Ancak bu şirketlerin çok azı uzun süre yaşadı ve bu şirketlerin etkisi, yukarıda bahsedilen fazla üretim sorununu derinleştirmek oldu. Yarattıkları en önemli etki belki de çatışmayı bölmek ya da en azından bunu devletten uzaklaştırmak oldu. Yetiştiriciler, ücretlerin ve kotanın düşüklüğünü bir araya gelerek protesto etmek yerine yeni özel işletmecilerle bireysel ilişkiler kurdular ve bu şahıslar tarafından yüzüstü bırakıldıklarında -ki bu çok sık oluyordu- devletten değil de özel fabrikadan şikayet etmekteydiler. Bu durum küreselleşme hapının daha kolay yutulmasını sağladı: Yetiştiricilere ödenen fiyat reel bakımdan düşmeyi sürdürürken yabancı çay ithalatı kaydadeğer bir artış gösterdi.[8] Birbirlerine karşı durmaktan uzak olan Çay Kurumu memurları ve yetiştiriciler, düşük kaliteli ithalat ve özellikle de İran'dan kaçak olarak ülkeye sokulan çay hakkında şikayetlerinde birleştiler.

Çay, bir dizi memurun sonu gelmez alternatif arayışına rağmen bölge ekonomisindeki hakim konumunu korumaktadır. Sümer'deki birçok yetiştirici 1983 yılında ipek böcekçiliğinin kendilerine ikincil bir çiftlik geliri sağlayacağından umutluydular, fakat bu plan başarısızlıkla sonuçlandı. 1999 yılında da bazı kişilerin kivi üretimiyle ilgili benzer umutları oldu, ama 1950'lerde çaya verilen destekle kıyaslanabilir bir devlet desteğinin yokluğunda hiç kimse çay bitkilerinden vazgeçme konusunda istekli değildi (tersine bazıları bahçelerini genişletmeyi sürdürdüler). 1990'ların başında bir iki sene boyunca Rus pazarı, çay sektörünün sorunlarından uzaklaşmak için büyük bir fırsat sağladı. Ancak, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden ve bunu takiben sınır bölgesinde küçük çaplı bir ticaretin ortaya çıkışından on yıl sonra bu temasların ekonomik anlamını çoktan aşmış olduğu ortadadır. Sahildeki otoyolun halen devam eden yenileme çalışmaları iletişimi kolaylaştıracaktır, ama Rize bölgesine önemli yatırım olanakları getireceği şüphelidir. Kaçkar Dağları'nda yapılan turizm biraz ilerleme kaydetti ama temel bir gelir ve iş kaynağı olması olası değildir.

Son zamanlarda bölge nüfusunda düşüş yaşanmaktadır. Bu düşüş en fazla birçok okulun merkezileştirme politikası sonucunda kapandığı daha uzak kırsal alanlarda dikkat çekmektedir. Rize'nin (kentte artık birçok yeni otelin yanında bir Gima mağazası ve bir de Anadolu Lisesi bulunmaktadır) ve pazara dahil olan daha küçük kasabalardan bazılarının (özellikle topografinin kentsel yerleşmeye, başka yerlerde fiziksel olarak mümkün olandan çok daha fazla olanak tanıdığı Ardeşen) süregelen hızlı büyümesine rağmen, yüzyılın sonuna gelindiğinde bölge genel olarak nüfus kaybetmekteydi. Ancak bu istatistikler çok daha karmaşık göçlerin üzerini örtmektedir. İstanbul ya da Ankara'ya gidenlerin bazıları (köyden ziyade pazara dahil olan bir kasabayı tercih etseler de) sonunda memleketlerine dönmektedir ve çay bahçelerinin piyasada elden çıkarılması istisnai bir durum olarak kalmaktadır. Bölgeye aynı zamanda Anado-

8 Ücret 1994 yılında 0.19 dolara düştü ki bu, 1970 sonlarının ortalama rakamı ın ancak üçte birine denk düşmekteydi. O dönemden beri küçük bir artış göstermiştir.

lu'nun iç bölgelerinden ve Karadeniz'in diğer bölgelerinden kaydadeğer sayıda ortakçı kalıcı olarak gelmiş ve özellikle zengin yerli ailelerin uzun süre önce toprağı kendi elleriyle işlemeyi bırakmış olduğu, düşük nüfus yoğunluğu olan yerlerde yeni bir kırsal 'alt sınıfın' temel öğesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla elitlere refah ve küçük toprak sahiplerinin yaşam standartlarına da önemli ilerlemeler getiren çay, ayrıca bölgede yeni sınıf yapılarının oluşumuna da katkıda bulunmuştur (karş. Hann, 1990b).

Özet olarak Rize bölgesinin ulusal toplumla giderek daha fazla bütünleştiğini söyleyebiliriz (bu, oy verme alışkanlıklarına da yansıyan bir bütünleşmedir). Modernleşme gurur kaynağıdır ve halk yeşil altının getirdiği faydaların farkındadır, ama aynı zamanda tek ürün olan çayın bağımlılık ve yerine getirilmemiş vaatlerin simgesi olduğu bir periferide yaşama hissi de varlığını korumaktadır. Eski geleneklerin sürekliliği, her şeyden önce üretim birimi olarak önemini korumuş olan kırsal aile içinde hâlâ önemini korumaktadır. Dolayısıyla bu makalenin son bölümünde cinsiyetler arası ilişkiler üzerinde yoğunlaşarak emek sürecindeki değişim ve süreklilik unsurlarına göz atacağız.

Cinsiyetler arası işbölümü: Stereotipler ve gerçeklik

Karadeniz bölgesi kadını, genellikle sırtında büyük sepetlerde ağır yük taşıyan biri olarak temsil edilmektedir. Bu tiplemeyle ilgili olarak Rize bölgesinde rastlanan yerel yaklaşımlar, dış görünümlerin sunduğundan çok daha fazla bir karmaşıklık içermektedir. Kadınlar ve erkekler Laz erkeklerinin bir sepet taşırken görünmelerinin eskiden utanç verici bulunduğu konusunda anlaşmaktadır.[9] Aynı zamanda bir kadının yük taşımadaki becerisi ve istekliliği onun potansiyel bir eş olarak çekiciliğini artırmaktadır. Çalışmaya büyük değer verilmektedir ve hem kadınlar hem de erkekler bundan büyük oranda kişisel saygınlık ve özgüven sağlamaktadır.[10] Yukarıda bahsedildiği gibi, erkekler uzun süredir emek göçünün konusu olmuşlardır. Yerel coğrafi koşullar ekin hayvanlarının kullanılmasına olanak vermemiş ve kadınların sırtları temel taşımacılık aracı olmuştur. Kadınlar arasındaki emek işbirliği son derece önemliydi ve karşılıklılığa dayanan yardımlaşma grupları (imece, meci) şeklinde gerçekleşmekteydi. Aynı terim camilerin, evlerin, yolların ve başka kamu hizmetlerinin yapımından ve tamirinden sorumlu olan erkek grupları için de kullanılmaktaydı.

9 Bu, herhalde kadınların biyolojik üremedeki rolleriyle ilişkilendirilerek açıklanabilir; ayrıntılar için bkz. Bellér-Hann, 1999. Ataerkil ideolojinin önemini inkar etmiyoruz, ancak ev içindeki davranış biçimlerinde bir rehber olarak alınamayacağını vurguluyoruz. Kısa bir süre önce yayımlanan kitabımız bu konuları üç merkezî noktadan ele almaktadır: İş, para ve miras (Bellér-Hann ve Hann, 2000). Bu makalede kendimizi emek süreciyle ilgili kısa bir tartışmayla sınırlandırmaktayız.

10 Bu durum Anadolu'nun başka yerlerine ilişkin yakın zamanda hazırlanmış bazı antropolojik raporlarla çelişmektedir: Bkz. Delaney, 1991: 115; Schiffauer, 1987: 106-18.

Çayın bölgeye girmesi, geleneksel iş bölümündeki sürekliliklerle uyum içindeydi. Kadınlar, özellikle çay yapraklarının toplanması ve toplama noktalarına taşınması gibi en görünür etkinliğin en temel tarım işçileri olarak kalmışlardır. Sebze bahçeleriyle ilgilenenler, hayvanlara bakanlar, evdeki işlerle ve 'bakım' işleriyle ilgilenenler hâlâ kadınlardır. Değişen ise, erkekler için yerel düzeyde hazır bulunan iş olanaklarının çeşitliliğidir. Birçok erkek doğrudan çayla bağlantılı işler yapmaktaydı: Erkekler, çay taşıyan kamyonlarda şoför ve köylerdeki toplama noktalarında üreticilerden çay satın alan 'çay eksperleri' olarak çay fabrikalarında çalışmaktaydı. Aynı zamanda mısır ve fındık bahçelerini çaya geçirmede, bitkilerin bakımını yapmada ve gübreyi yaymada da işin sıkıntısını çektiler. 1983 yılında Sümer'de cinsiyetler arasındaki iş bölümü ve çalışma koşulları hakkında soru sorduğumuzda genel kanı hem kadınların hem de erkeklerin, çayın bölgeye gelmesini takiben eskiye oranla daha fazla çalışmak zorunda oldukları ve kadınların neticede erkeklerden daha fazla çalışmaya devam ettikleriydi. Bu fark temel olarak evle ilgili tüm işlerin (yemek pişirme, temizlik yapma, çocuklara bakma ve yaşlılarla ilgilenme bunun en temel örnekleridir) sadece kadınlara düşmesiyle ilişkilendirilmektedir. Başka açılardan bakıldığında cinsiyetler arasındaki ilişkilerin ekonomik bakımdan eşit olduğuna inanılmaktaydı.

Emek işbirliği zaman içinde dikkate değer bir düşüş gösterdi. Önceleri, özellikle ev ve yol yapımında erkeklerin karşılıklı yardımlarıyla yürütülen bazı işler bugün özel şirketler ya da devlet tarafından yapılmaktadır. Komşu evlerin hepsi çaylarının hasadını aynı zamanda yapmak zorunda olduklarından çay üretimi imecenin boyutunu artırmamıştır. Dışarıdan gelen işçilerin ya da ortakçıların katılımı çay toplamada ortaya çıkan emek eksiğini çözmede en çok tercih edilen yol olmuştur.[11] Ancak kadınlar odun toplama ve taşıma ve hayvanlar için ot bulma gibi geçimlik etkinliklerinde birbirleriyle işbirliği yapmayı sürdürmektedirler. Ağır sepetleri kaldırmada ve indirmede genellikle yardım gerektiğinden çayı toplama noktalarına taşımada işbirliği yapabilmektedirler örneğin. İnsanlar, başka alanlarda açık uçlu karşılıklık, akrabalık ya da komşuluk temelinde devam etse de tarlalardaki emek işbirliğinin genel olarak gerilediğini söylemektedir.

Üç teknolojik değişim kadınların üzerindeki yükü kaydadeğer biçimde azaltmıştır. Çay toplamada harcanan zamanı büyük oranda azaltan makasın bölgeye gelişini daha önce de belirtmiştik. İkincisi, el arabasının 1980'lerden itibaren yaygınlaşması taşımacılık işini kolaylaştırmıştır. Üçüncüsü, yol olmadığından arabaların kullanılamadığı birçok yamaçta mallar giderek daha sık olarak teleferikle taşınmaktadır. Bu sonraki yenilikler, genellikle erkekler tarafından denetlenmekte ve işletilmektedir.

11 Komşu aileler çayın gelişme döngüsünün farklı evrelerinde olup birbirlerine yardım edebilecek fırsata sahip olduklarında bile bunu, geleneksel karşılıklılık temelinde değil de ücretli iş ya da ortakçılık olarak yapmaktadırlar.

Bizim saha araştırmamızı yaptığımız bölgelerde kadınları geleneksel tiplemede olduğu gibi ağır yükler taşırken görmek hâlâ mümkündür, ama bu noktada da önemli bir değişim vardır. Öncelikli olarak bu durum en azından yerel halk arasında doğuya doğru gidildikçe azalmaktadır. İkincisi, böyle yükleri taşıyan kadınların genellikle aileleri toprağa sahip olmayan ya da bu yeniliklere yatırım yapmamış olan yabancılar olduğunu söylemek mümkündür. Bu ailelerde erkekler ve kadınlar bazen çayı yanyana toplamaktadır. Bu erkekler için tarım işi bir erkek işi olarak önemlidir, fakat kadınlarının çay toplama işinde ücretsiz aile emeği olarak mobilizasyonu hem Chayanov'un teorisiyle hem de ataerkil ideolojileriyle uyum içindedir. Bazı durumlarda, ideoloji daha ileri noktalara götürülebilmektedir: Hane reisi çay toplama ve taşıma işlerini tamamıyla kadınlara (ve belki de hanenin daha genç erkeklerine) devretmekte, kendisi hiçbir el emeği kullanmamakta ancak başkalarının emeğini denetlemekte ve neticede elde edilen geliri hane halkı adına toplamaktadır. Biz kendi tecrübemizde, Laz tiplemesine içkin olan bu aşırı ataerkil halin, bugün bölgenin yerel halkı arasında sık rastlanan bir durum olmadığını vurgulamak istiyoruz.

Sonuç

Buraya kadar 1950'den sonraki yıllarda eski köylü ekonomisinin yerine geçen ve gerçek bir tek ürün statüsü kazanan çayın Rize bölgesine girmesini ve yerleşmesini ana hatlarıyla ele aldık. Devlet ücretlendirmeyi herhangi bir piyasa mekanizmasına başvurmadan kendi kendisine ayarlayabildiğinden çayın bir piyasa ürünü olarak desteklenmesi bir bakıma köylülerin sosyalist ülkelerdeki meslektaşları kadar devlet denetiminde olmalarına yol açtı. 1970'lerde bir dönem boyunca 'sahtekarlık' ve 'fazla üretim' köylü gelirlerini artırmanın etkin yöntemleri oldu. Daha sonra güç dengesi, geçinmelerini sağlayan üründen elde ettikleri gelirde kaydadeğer bir düşüş yaşamak zorunda kalan yetiştiriciler aleyhinde değişti. Özal döneminde yetiştiricilerle devlet arasında doğabilecek yeni bir çatışma, gerçek bir özel sektörün ortaya çıkmasıyla önlendi. Bu dönem ayrıca işçilerden ve ortakçılardan oluşan yeni bir alt sınıfın göç etmesiyle sosyal farklılaşmanın da büyümesine tanık oldu. Yeni bir yüzyılın başına gelindiğinde 1950'lerin küçük toprak sahiplerinden oluşan eşitlikçi toplum hayalinden çok uzakta olan Rize bölgesi, ulusal toplumun sınıf farklılıklarını aynen yansıtmaktadır.

Bu durumda köylü ekonomisiyle ilgili teoriler önemli bir bakış açısı sunmaktadır. Chayanov'un 'aile emeğine dayalı çiftliği', merkezî üretim birimi olarak kalmıştır. Burada söz konusu olan emek, kapitalist anlamda bir maliyet yaratmamaktadır ve bu da köylülerin 'kendi kendilerini sömürmelerine' giden yolu açmaktadır. Birçok etken; örneğin göç örüntüsü ve ataerkil ideoloji, bu üretim biçiminin tercih edilmesinde rol oynamaktadır. Çayın bir piyasa ürünü

olarak yaygınlaşması, tembel erkeklerle ilgili stereotip, en azından yerli halk arasında pek geçerli olmasa da, cinsiyetler arasında sınırları son derece belirli olan bir işbölümünü doğurmuştur. Ancak Chayanov'un yaklaşımı yetersiz kalmaktadır. Köylülerin kendi kendilerini sömürmeleriyle ilgili bir inceleme, sadece hane içindeki eşit olmayan ilişkilere değil, aynı zamanda ulusal ve küresel düzeydeki daha geniş iktidar yapılarına da bakan çalışmalarla desteklenmelidir. Üreticilerin ekonomik stratejileri, içinde bulundukları durumla ve kendileri için ulaşılabilir olan alternatiflerle ilgili bilgilerinden etkilenmektedir; Türkiye'deki durum dikkate alındığında çay yetiştiricilerinin devlet tarafından sömürüldüklerine dair güçlü bir inançlarının olmaması (hatta tam tersini düşünmeleri) anlaşılır bir durum olmaktadır. Uluslararası durum göz önünde bulundurulduğunda, dışarıdan bakan bir araştırmacı, Rize'deki çay yetiştiricilerinin ürünleri için neden hâlâ dünyanın başka yerlerinde daha kaliteli çay üretenlerden daha fazla kazandıklarını sorabilir. Bazı grupların, özellikle de kadınların ve ortakçıların emeği gerçekten sömürülüyor olsa da, açıkça belirtmek gerekir ki bu yetiştiriciler kolektif bir bütün olarak 'siyasal tahakküme' (Shanin, 1987: 4) maruz kalan mazlum köylü ideal-tipine tam olarak uymamaktadır.

Son olarak, 'belirlenen kalkınma stratejisine bağımlılığın' (*path dependency*) altını çizmek istiyoruz: 1940 yılında başlıca kararlar alındıktan ve 1950'lerde çoğu köylü mısır tarlalarının yerine çay bitkilerini diktikten sonra yapılacak yenilikler son derece kısıtlanmıştı. Bir nesilden uzun bir süre boyunca temel ayrım, Çay Kurumu tarafından temsil edilen devletle küçük toprak sahibi yetiştiriciler arasındaydı. Bu durum, devlet tekelinin kaldırılmasıyla çözülebilen bir krize yol açtı. Ancak üçüncü bir tarafın, yani özel sektörün işin içine girmesi bu bölgede bu ürünü üretmenin akılcılığıyla ilgili meseleyi çözmedi. Rize bölgesindeki kırsal nüfusun çoğunluğu, devletin küreselleşme mantığına karşı duruşunun kendilerine fayda sağladığının farkındadır.

İngilizce'den çeviren HANDE ÖZKAN

KAYNAKÇA

Bellér-Hann, I. (1999) "Women, work and procreation beliefs in two Muslim communities", P. Loizos ve P. Heady (der.) *Conceiving Persons: Ethnographies of Procreation, Substance and Personhood* içinde, Athlone, Londra, ss. 113-137.

Beller-Hann, Ildikó ve Chris Hann (2000) *Turkish Region*, James Currey, Oxford.

Boratav, Korkut (1981) "Kemalist economic policies and etatism", A. Kazancigil ve E. Özbudun (der.) *Ataturk: Founder of a Modern State* içinde, Londra.

Chayanov, A. V. (1986) *The Theory of Peasant Economy* (der. D. Thorner, B. Kerblay ve R. E. F. Smith; T. Shanin'in önsözüyle), Manchester University Press, Manchester.

Cook, Scott (1984) *Peasant Capitalist Industry: Piecework and Enterprise in Southern Mexican Brickyards*, University Press of America, Lanham.

Delaney, Carol (1991) *The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, University of California Press, Berkeley.

Fallers, Lloyd A. (1961) "Are African cultivators to be called 'peasants'?" *Current Anthropology*, vol. 2, no. 2, ss. 108-10.

Friedmann, Harriet (1980) "Household production and the national economy: Concepts for the analysis of agrarian formations", *Journal of Peasant Studies*, vol.7, no.2, ss.158-84

Gudeman, Stephen (1978) *The Demise of a Rural Community*, Routledge, Londra.

Hann, C. M. (1985) 'Rural transformation on the east Black Sea coast of Turkey: A note on Keyder', *Journal of Peasant Studies*, vol.12, no.4, ss. 101-10.

— (1990a) *Tea and the Domestication of the Turkish State*, Eothen, Huntingdon.

— (1990b) "Second thoughts on smallholders: Tea production, the state and social differentiati in the Rize region', *New Perspectives on Turkey*, vol. 4, ss. 57-79.

Keyder, Çağlar (1987) *State and Class in Turkey: A study in Capitalist Development*, Verso, Londra.

Ortiz, Sutti (1979) "The estimation of work: Labour and value among Paez farmers", Sandra Wallman (der.) *Social Anthropology of Work* (ASA Monograph 19) içinde, Academic Press, Londra, ss. 207-28.

Schiffauer, W. (1987) *Die Bauern von Subay*, Klett-Cotta, Stuttgart.

Scott, James C. (1976) *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven.

— (1985) *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven.

Shanin, Teodor (1982) "Defining peasants: Conceptualisations and deconceptualisations; old and new in a Marxist debate', *Sociological Review*, vol. 30, no.3, ss. 407-32.

— (1987) "Introduction: Peasantry as a concept" in Teodor Shanin (der.), *Peasants and Peasant Societies* (2. baskı) içinde, Basil Blackwell, Oxford, ss. 1-11.

Sirman, Nükhet (1990) "State, village and gender in western Turkey", Andrew Finel ve Nükhet Sirman (der.), *Turkish State, Turkish Society* içinde, Routledge, Londra.

Wolf, Eric R. (1966) *Peasants*, Prentice-Hall, Eaglewood Cliffs (Türkçesi: *Köylüler*, İmge Kitabevi, 2000)

Doğu Karadeniz Bölgesi fındık üretim kuşağında toprak ağalığı, köylülük ve kırsal dönüşüm

*Abdulkerim Sönmez**

Giriş

Doğu Karadeniz[1] sahil şeridinin batıda Ünye'den başlayıp doğuda Artvin'e kadar uzanan ve kuzey-güney doğrultusunda 25-40 km derinliğe sahip kesimi Türkiye'nin ve dünyanın en eski ve en önemli fındık üretim bölgesidir.[2] Bu kuşak içinde, bilhassa Ordu ve Giresun illerinde, işlenebilir toprağı olan hemen her hane halkı, fındık üretmekte ve bu yolla dünya üretiminin yaklaşık üçte birini karşılamaktadır.[3] Bölgenin doğal bir bitkisi olan fındık yerli halk tarafından doğrudan tüketime yönelik olarak küçük bahçelerde ya da tarla kenarlarında yetiştiriliyor olmasıyla çok eski zamanlarda kültür bitkisi niteliği kazanmış,[4] ihtiyaç fazlası ürünün satılması nedeniyle de yine çok eski zamanlardan beri yerel ve hatta uluslar arası ticarete konu olmuştur.[5] Fındıkta pazar için dü-

(*) Hacettepe Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

1 Coğrafi olarak Ordu ili kent merkezinin doğu kenarından geçen Melet Çayı ile Sinop arası Orta Karadeniz, aynı çay'dan Gürcistan sınırına kadar uzanan alan ise Doğu Karadeniz bölgesi olarak sınıflandırılır. Dolayısıyla bu çalışmanın ilgisinin merkezinde yer alan Ordu ili ve çevresi her iki coğrafi bölgede aynı anda yer aldığından metindeki 'Doğu Karadeniz' nitelendirmesi söz konusu coğrafi tanımlamayı tam olarak yansıtmamaktadır.

2 Ünye'nin batısındaki Terme ve Çarşamba bölgeleri de aynı kuşağın bir uzantısıdır. Ancak, buralarda fındık üretimi esas olarak 1960'larda başladığından, bu iki ilçedeki fındık alanları yeni üretim bölgeleri kapsamında düşünülür.

3 Türkiye'de ve belirtilen kuşak içinde fındık üretimi ile uğraşan hane halkı sayısı konusunda kesin bir rakam verebilmek mümkün değildir. Ancak bir tanıtım kitapçığı olan *FİSKOBİRLİK fındık tarım satış kooperatifleri birliği*'nde (yayım yılı yok) 1990 yılına ilişkin olarak ülkede 8 milyon insanın geçim kaynağının fındık üretimi olduğu yönünde tahmini bir rakam verilmektedir. Bu rakam kabaca 400 bin hane halkına karşılık gelmektedir ve bunların yarıdan fazlasının eski üretim bölgesinde yaşayan hane halkları olduğu söylenebilir.

4 Akdağ (1989: 409) fındığın M.Ö. 4. yüzyıldan beri bölge halkınca bilindiğini kaydetmektedir.

5 Peker (1953) Timur'la diplomatik görüşmelerini tamamlayan Roy Godzales Clavio başkanlığın-

zenli üretime geçiş ise 19. yüzyıl başında gerçekleşmiştir.[6] Pazar için fındık üretiminin bu uzun tarihi gerek ulusal, gerekse yerel boyutta Türkiye tarımında geçimlik üretimden pazar için üretime geçişte ifadesini bulan kırsal dönüşüm sürecinin, tarımın önce uluslar arası, sonra da ulusal emtia pazarları ile bütünleşme dinamiklerinin ve köylüler, tüccarlar, devlet ve yabancı sermaye arasındaki değişken ittifak ve çatışmaların ilginç ve önemli bir kesitini oluşturur. Öte yandan, yerel düzeyde, bu dönüşüm süreci yeni fikirlerin ve üretim pratiklerinin kırsal kesime tanıştırılmasında; çeşitli iktisadi, toplumsal ve siyasi iş ve işlevlerin yerine getirilmesinde belli kişilerin öncü, örgütleyici rol oynamasını gerektirmiştir. Bu anlamda, bölgedeki her köy ya da mahallin de kendine has bir tarihi olduğundan söz etmek mümkündür. Fakat bütün bu mikro-yerel tarihler birbirlerinden kopuk ve bağımsız olarak değil, hem kendi aralarında hem de daha geniş toplumsal, iktisadi ve siyasi yapılarla ilişki ve etkileşim içinde şekillenmiş; buna karşılık kendilerini etkileyen güç ve yapıların aldıkları özgün biçimleri etkilemişlerdir.

Bu çalışma, belirtilen bölgede yaşanan kırsal dönüşüm sürecinin birbirini izleyen aşama ve sonuçlarının bir incelemesini yapmaktadır. İncelemenin ampirik odağını Ordu ilinin Kayadibi köyünde 1990 yılında yapılan alan araştırması ve akabinde 1994, 1996 ve 1998 yıllarında yapılan ziyaretler esnasında aynı köyden ve bölgeden toplanan ilave malzeme oluşturmaktadır. Bu araştırma faaliyetleri esnasında toplanan verilerin önemli bir kısmı daha önceki iki çalışmada (Sönmez, 1993, 2000) incelenip, yorumlanmıştır. Bu çalışma, yürütülen araştırma faaliyetleri esnasında derlenen verilerin çalışmanın başlığı ile ilgili kesitine ait yönlerini Türk okuyucu ile paylaşmayı; önceki iki çalışmada tartışılmayan bir takım hususları gündeme getirip, irdeleme ve yorumlamayı amaçlamaktadır. Aynı zamanda, belirtmek gerekir ki, 1990'lı yılların sonu ve 2000'li yılların başı, uygulanan iktisat politikaları nedeniyle, geniş toplum kesimleri ve bilhassa köylüler ve küçük emtia üreticileri açısından ateşten gömlek giyilen yıllar olmaya devam etmektedir.[7] Böyle bir dönemde çalışmanın, Sirman'ın

daki İspanyol diplomatik heyetinin fındık yüklü bir gemide, 17 Eylül 1403'te Trabzon'dan İstanbul'a doğru yola çıktıklarını, 15 ve 16. yüzyıllardan itibaren fındığın Osmanlı Devleti ile Batılı ülkeler arasında imzalanan ticaret anlaşmalarında ihraç ürünü olarak yerini aldığından, izleyen yüzyıllarda ise ihracatın devam ettiğinden söz etmektedir.

6 Burada pazar için düzenli üretime geçiş olarak aldığım husus 1812-15 yılları arasında dönemin Ordu kazası kaymakamının, köylüleri ihraç edilebilir bir ürünü düzenli olarak üretmeye yönlendirmek, böylece de tarımsal ürün ihraç ederek dış borç döngüsünden kurtulmaya çalışan devlete yardımcı olmak amacıyla Ordu ve Giresun illerinin sınır bölgesinde yer alan Abulhayır mevkiinde bir örnek fındık bahçesi kurmasıdır (Ahmet Hamdi bey, 1923: 87, Ferhatoğlu,1934: 36, *İktisadi Yönden Ordu İli* 1967: 26).

2000 yılı ve bu çalışmanın kaleme alındığı 2001 Şubat ayı köylülerin daha önce görülmedik derece ve kapsamda meydanlara inerek hükümetin uyguladığı iktisat politikalarına itiraz seslerini yükselttikleri bir dönem olmuştur. 14 Şubat 2001 günü Kırklareli'nde bu yönde yapılan bir açık hava toplantısında bir litre işlenmemiş sütün fiyatının aynı hacimdeki şişelenmiş suyun pazar fiyatının yarısı kadar olduğunu söyleyen köylüler Türkiye'de iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gösterdiği gelişmenin ve kendilerinin yaşadığı iktisadi bunalımın çok çarpıcı bir örneğini ifade

(1996) 'sôndû' dediği Tûrkiye'de kırsal dönüşûme olan akademik ilginin canlandırılmasına mûtevazı bir katkı sağlamak amacı da bulunmaktadır. Çalışmada ele alınan konulara bir çerçeve oluşturmak için aşağıda önce Tûrkiye tarımındaki bazı eğilimlerin istatistiksel verilere dayalı bir betimlemesi yapılacak, bunu bazı kôy çalışmalarından elde edilen niteliksel sonuçların genel bir incelemesi izleyecektir.

Tûrkiye tarımında yakın dönemin belirgin eğilimleri

Yeni bir yüzyılın başında Tûrkiye tarımındaki bazı temel eğilim ve ôrûntûlerin bir betimlemesini yapabilmek için mevcut en yeni veriler 1991 yılı tarım sayımı sonuçlarından gelmektedir. Bu sayımın (DİE, 1994) sonuçlarına gôre Tûrkiye tarımında: 1) ûretimin bûyûk bir kısmı (toplam çıktının % 90'ı) pazar için yapılmakta, 2) tarımsal işletmelerin çoğunluğu (% 70'i) buğday ûretimi ile uğraşmakta, 3) işletmelerin çoğunluğu (% 69) traktôr kullanmakla birlikte bunların dôrtte ûçû bu teknolojiyi kiralama yolu ile istihdam etmekte, 4) tarımsal ûretim yapan hanehalklarının bûyûk bir kısmı (% 90) sadece sahip oldukları arazileri işlemekte, 5) tarımla uğraşan hanehalklarının çok az bir kısmının (% 4) mûlkiyeti kendine ait toprağı bulunmamakta, ancak 6) hane halklarının bûyûk bir kısmı kûçûk araziler ûzerinde ûretim yapmakta (% 35'i 20 dekardan daha kûçûk, % 67'si 50 dekardan daha kûçûk ve % 85'i 100 dekardan daha kûçûk işletme bûyûklûğûne sahip), 7) tarımsal toprak dağılımında belirgin bir eşitsizlik hûkûm sûrmekte (hane halklarının % 35'lik bir kesimi işlenen toprakların % 5,6'sını ellerinde tutarken, hane halklarının % 5.6'lık bir kesimi ise işlenen toprakların % 35'ini ellerinde tutmakta), ve 8) hane halklarının sahip oldukları ortalama işletme bûyûklûğûnde bôlgeler arası farklılıklar da en az genel eşitsizlik kadar (Güneydoğu Anadolu'da hane halkı başına dûşen ortalama toprak 128 dekar iken karşılık Karadeniz bôlgesinde 28 dekardır) bir sivrilme gôstermektedir.

Ôte yandan, Tûrkiye tarımı ile ilgili ulusal istatistiksel veriler (DİE, 1953: 2; 1956: 3; 1983: 160; 1990: 214-19; 1994: 5-14, 22-23, 44-45, 70-73, 132-33, 148-49) birbirini izleyen zaman kesitleri çerçevesinde incelendiğinde aşağıdaki eğilim ya da özelliklerin hızla gelişip öne çıktığı görülmektedir: 1) hane halklarının sahip oldukları/işledikleri ortalama toprak alanı giderek küçülmekte (1980'de 62 dekar iken 1991'de 57 dekar), 2) özel toprak mülkiyeti bûtûn diğer toprağı tasarruf biçimlerinin yerini almakta (1950'de % 74 iken 1991'de % 91), 3) mevsimlik ücretli işçi istihdamı büyüklü küçüklü bütün işletmelerde

etmektedirler. Bunun hemen ardından 21 Şubat'ta yaşanan büyük iktisadi kriz, mevcut sorunları daha da ağırlaştırmış görünmektedir. Nitekim Mart başındaki kurban bayramı süresince özel olarak bu dönem için hayvan yetiştiren üreticilerin masraflarının altında bir fiyata bile hayvanlarına alıcı bulmakta hayli zorluk çektikleri bayram süresince yazılı ve görüntülü medyada geniş bir şekilde yer almıştır.

yaygınlaşmakta (1980 yılında işletmelerin % 30'u mevsimlik ücretli işçi istihdam ederken 1990 yılında % 45'i istihdam etmekte) iken daimi ücretli işçi istihdam eden işletmeler hemen bütünüyle ortadan kalkmakta olup artık sayım sonuçlarında bir kategori olarak yer almamakta ve 4) tavukçuluk ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinde büyük ölçekli işletmeler doğrudan üretici olarak boy göstermeye başlamaktadır.

Bu istatistiksel veriler nicel-yapısal özellikleri nitel-toplumsal özelliklere dönüştürüp irdeleme ve yorumlamaya imkan sağlayacak ilave bilgiler içermemektedir. Bununla birlikte, *1987 Gelir Dağılımı* araştırma verileri (DİE, 1990: 214-19) Türkiye tarımında gözlenen bu belirgin eğilim ve değişmelerin toplumsal niteliklerini yakalamada bazı önemli ipuçları sağlamaktadır. Tablo 1'de gösterildiği üzere, 1987 yılında ülkede 4.5 milyonun üzerinde tarımla uğraşan hane halkı vardı. Fakat sadece tarım geliri elde eden hane halkları toplam sayının üçte birinden daha azını (% 31.6) oluşturmakta, geriye kalan üçte ikilik kesim (% 68.4) ise tarım dışı faaliyetlerden ya da kaynaklardan da gelir elde etmekteydi. Tarım dışı kaynaklardan gelir elde eden hane halkları sadece kentsel alanlarda oturup kır ile bağını sürdürenlerden oluşmamaktaydı. Aksine, kırsal Türkiye'nin kalbi olan köylerde (yani, 2000'den daha az nüfusa sahip yerleşim yerlerinde) bile hane halklarının % 61.7'lik bir kesimi tarıma ilaveten tarım dışı kaynaklardan gelir elde etmekteydi. Bu oran, 1950 yılındaki duruma göre (DİE, 1953: 2) köyde yaşayıp tarıma ek olarak tarım dışı kaynaklardan gelir elde eden hane halkı sayısında 5.2 katlık bir artışa tekabül etmektedir.

TABLO 1.
Tarımsal Üretimden Gelir Elde Eden Hane Halklarının Gelir Kaynakları ve İkamet Yeri İtibariyle Dağılımı, 1987 (DİE, 1990: 214-19)

	Hane halklarının ikamet ettikleri yerleşim yerinin türü							
Hane halkının gelir kaynağı	*Köy**		*Kır**		*Kent*		*Türkiye*	
	sayı	*%*	*sayı*	*%*	*sayı*	*%*	*sayı*	*%*
Sadece tarım	1,193,472	38.3	1,385,798	32.9	57,917	16.8	1,443,715	31.6
Tarım + tarım dışı	1,919,924	61.7	2,827,435	67.1	287,635	83.2	3,115,070	68.3
Toplam	3,113,396	100	4,213,233	100	345,552	100	4,558,785	100

(*) Survey'de nüfusu 2,000'den az yerleşim yerleri "köy"; 20,000'den az yerleşim yerleri ise "kır" olarak tanımlanmıştır.

1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi'nin yayınlanan sonuçları (DİE, 1999) benzer türden bir hesaplama yaparak aradan geçen sekiz yıllık süre içinde nasıl bir gelişmenin meydana geldiğini izlemeye ve ifade etmeye izin vermemektedir. Ancak, 1987 yılı verileri tarımla uğraşan hanehalklarının tarım dışı kaynaklardan

elde ettikleri gelirlerin onların geçinebilme kabiliyetlerine ve maddi refahlarına önemli bir katkı sağladığını göstermektedir. Hatta tarım dışı kaynaklardan elde edilen gelirin katkısıyla bu hanehalklarının şadece tarımsal üretimden gelir elde edenlere nazaran daha yüksek bir gelir düzeyi yakaladıklarını göstermektedir.

TABLO 2.
İkamet Yeri ve Kaynakları İtibariyle Hane Halkı Başına Yıllık Kullanılabilir Gelir (Dolar olarak), 1987 (DİE, 1990: 214-19)

Hane halkının gelirini nereden sağladığı	*Hane halkının ikamet ettiği yerleşim yeri*			
	*Köy**	*Kır**	*Kent*	*Türkiye*
I. sadece tarımdan	3,261	3,184	3,611	3,201
II. tarım + tarım dışından				
a) tarım	1,718	1,479	1,580	1,489
b) tarım dışı	1,751	1,881	3,027	1,986
c) toplam (a + b)	3,469	3,360	4,607	3,475
III. toplam tarım geliri (I + II a)	2,309	2,040	1,920	2,031
IV. toplam gelir (I + II a, b)	3,390	3,302	4,440	3,388
IV. tarım dışından	2,003	2,308	4,048	3,772
Genel ortalama	3,301	3,107	3,880	3,614

(*) Survey'de nüfusu 2,000'den az yerleşim yerleri "köy"; 20,000'den az yerleşim yerleri ise "kır" olarak tanımlanmıştır.

Tablo 2'de görüleceği üzere, ülke genelinde tarımla uğraşan bütün hanehalklarının hane başına yıllık kullanılabilir gelirleri (3,201 dolar) sadece tarım dışı kaynaklardan gelir elde eden hanehalklarının hane başına yıllık kullanılabilir gelirlerinden % 15.1 daha azdır. Bununla birlikte, bu miktar sadece tarım geliri elde eden hanehalklarının hane başına gelirinden (2,308 dolar) % 38.6 daha fazladır. Sadece tarımdan gelir elde eden hanehalklarının durumu köylere doğru gidildiğinde daha da kötüleşmekte ve tarım artı tarım dışı gelir elde eden hanehalklarının hane başına yıllık kullanılabilir gelirlerinin % 57.7'sine gerilemektedir. Bu açıdan bakıldığında, Stirling'in (1993) Türk tarımında modernleşme süreci tarımla uğraşan bazı hanehalklarının durumunu izafi, hatta mutlak olarak kötüleştirmiş olsa bile çoğunluk açısından daha büyük bir refah sağlamıştır hükmü haklı bulunabilir. Hatta 1960'lı yıllarda yapılan araştırmalarda hane halkının refah-tüketim düzeyini ve o yolla da modernleşme derecesini ölçmek için kullanılan metal kaşık, porselen tabak, yemek masası, radyo vb. ev eşyaları listesi ile *1994 Gelir Dağılımı Araştırması*'nda istihdam edilen buzdolabı, çamaşır makinesi, elektrik süpürgesi, televizyon ve benzerlerinden oluşan hane halkı dayanıklı tüketim malları listesi arasındaki farklılıklar aradan geçen sürede kat edilen mesafeyi göstermesi bakımından önemlidir.

Ancak, genel olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ideolojik çekişmelerin kapitalist düzen içinde siyasal istikrarı koruma ya da sosyalist devrimin maddi koşullarının araştırılması merkeze alınarak bakılan modernleşme/kapitalist gelişme sürecinin etkisi ve baskısı altında kırsal yapıların dönüşümü sorunu, basitçe köylülerin maddi durumlarının eskiye nazaran iyileşmesi-kötüleşmesi, ya da toplumun diğer kesimleri ile aralarındaki mesafenin açılıp-kapanması sorunundan ibaret değildir. Bu çerçevede olarak, tarımsal üretimi sürdüren hanehalklarının ilave gelir elde edebilmek için tarım dışı kaynaklara yönelmesi de sadece bir maddi refah sorunu ve köylülüğün olduğu gibi sürüp gitmesine yardımcı nötr vasıtalar olarak düşünülemezler. Aksine, tarım içinde geçinemiyor olmak kendi başına kırsal toplumsal ve iktisadi yapılarda meydana gelen bir dizi niteliksel dönüşümlerin habercisi oldukları gibi, tarım dışı gelir kaynakları ile kurulan ilişki ve bağların niteliği de kırsal toplum ve ekonominin dokusunu niteliksel olarak değişime uğratan önemli etkenlerdir. Ne var ki, Akşit'in (1993) de işaret ettiği gibi, eldeki mevcut ampirik verilerden hareketle ulusal düzeyde kapsamlı bir kırsal dönüşüm yolu ya da yolları modeli önermek mümkün değildir. Bununla birlikte, bölge ve köy düzeyi çalışmalardan elde edilen ayrıntılı nitel veriler yardımı ile ulusal düzey istatistiksel verilerde ifadesini bulan bazı eğilimlere bir anlam vermeyi denemek yine de girişilmeye değer bir işlemdir.

Köy araştırmalarında Türkiye'de kırsal dönüşüm sorunu

Türkiye'de 1950'li yıllara yapılan köy araştırmaları daha çok köy kalkınması, köycülük/köylücülük ideolojisi çerçevesinde yapılmış monografilerden oluşur. Bu dönemde olduğu kadar bunu izleyen dönemdeki monografilerin bazıları ise etnoloji, etnik yapı ve ilişkiler, sosyal ve kültürel değişmeler konularına odaklaşır.[8] Buna karşılık, gerek kamu gerekse bireysel araştırmacılar tarafından bil-

8 Bunlara örnek olarak yerli araştırmacıların şu araştırmalarına bakılabilir: Ali Rıza Balaman, *Te-Ve Köyü Genel Etnografyası*, E. Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi Yayın No: 5, İzmir: 1982; Turgut Cebe ve Turhan Yörükan, 'Çatak Köyü Araştırması', *Sosyoloji Dergisi*, 10-11: 1-27; Selahattin Demirkan, *Küçük Çekmece Köyü Monografisi*, Kültür Basımevi, İstanbul: 1941 ve *Celaliye Köyü*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul: 1941; Vedia Emiroğlu, 'Edilli Köyünün Kültür Değişmesi Bakımından İncelenmesi', Antropoloji Dergisi, 6: 222-234; Nermin Erdentuğ, *Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki*, A.Ü. DTCF Yayını, Ankara: 1956 ve *Sun Köyünün Etnolojik Tetkiki*, A.Ü. DTCF Yayını, Ankara: 1959; Mehmet Erôz, 'Silifkede Bir Alevi, Tahtacı Köyü: Kırtıl', *İş ve Düşünce*, XXX, 247: 25-33; Yusuf Kurhan, 'Eskitaşlı Köyü Monografisi' (1956), *Sosyoloji Dergisi*, 10-11: 44-59 ve 'Yeni Bedir Köyü Monografisi' (1956) *Sosyoloji Dergisi*, 10-11: 60-71; Cahit Tanyol, N. Ş. Kösemihal ve H. Z. Ulken, 'Karataş Köyü Monografisi' (1950), *Sosyoloji Dergisi*, 6:85-103; Mümtaz Turhan, 'Köy Topluluğu Üzerine Bir Tetkik' ve 'Köyde Kültür Değişmeleri', *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından bir tetkik* içinde, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları Nu. 16, İstanbul: 1987; Orhan Türkdoğan, *Malakanların Toplumsal Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Yay. Erzurum: 1962; Cavit Orhan Tütengil, 'İhsaniye Köyü İncelemesi' (1954), *Sosyoloji Dergisi*, 9:37-58 ve 'Keçiller Köyü İncelemesi' (1955), *Sosyoloji Dergisi*, 10-11: 36-43; İbrahim Yasa, *Hasanoğlan Köyünün İçtimai ve İktisadi Yapısı*, TODAİE, Ankara: 1955.

hassa 1960'lı yıllar ve devamında yapılan ulusal ya da yerel düzey kırsal alan ve köy araştırmalarının odağında ise modernleşme, pazar için üretim, kapitalist gelişme ve kırsal dönüşüm sorunsalı yer alır. Bu sonraki kategoride yer alan araştırmalardan gelen ampirik veriler ilk başlarda pazar için üretim ve kapitalist gelişme karşısında köylülüğün kaçınılmaz olarak tasfiye olacağını ve ülke tarımında büyük ölçekli kapitalist işletmelerin boy göstereceğinin habercisi olarak yorumlandı (Akşit, 1985, 1988, 1993). Bu ilk dönem yorumlarının bir diğer özelliği ise kapitalist işletmelerin ortaya çıkışının toprak temerküzü ile birlikte gerçekleşeceğinin peşinen kabul edilmiş olmasıdır. Ancak, 1980'li yıllara gelindiğinde gerek ulusal düzeydeki nicel verilerin, gerekse köy çalışmalarının bu beklentiyi haklı çıkaracak veriler sağlamamış olması fakat öte yandan kırsal göçle birlikte atıl kalan tarımsal toprakların bir kısmının modern teknoloji istihdam edebilen çiftçiler tarafından kira yolu ile işletilmesi olgusundan hareketle Margulies ve Yıldızoğlu (1983, 1990) büyük (kapitalist) işletmelerin mülkiyet temerküzü yoluyla değil kiralama yolu ile ortaya çıkacağı görüşünü ileri sürdüler.

Kapitalist gelişme/modernleşme karşısında köylülüğün/küçük üreticiliğin tasfiyesi beklentilerinin aksine 1980'li yıllarda Türkiye tarımı ve kırsalındaki dönüşüme ilişkin nicel ve nitel veriler basit meta üretiminin yerleşmesi yönünde hakim bir eğilim olduğunu; ancak, tarihsel etkenler, ürün biçimleri ve hükümet politikalarının etkisiyle yerel ya da köyler düzeyinde dönüşüm tarz ve yollarının farklı eksen ve yönlerde gerçekleşmekte olduğunu gösterdi (Akşit, 1985, 1988, 1993; Keyder, 1983a, b, c, 1988a, b; Sirman, 1988). Ayrıca, tarihsel olarak toprak ağalığının hüküm sürdüğü Güneydoğu Anadolu'da bazen köylülerin siyasal şiddet kullanılarak topraktan çıkarılıp kapitalist işletmelerin kurulduğu (Akçay, 1987) örnekler olmakla beraber, ne kendi başına böyle bir tarihsel geçmiş, ne de 1950'lerin uygun şartları altında palazlanıp büyümüş olmanın her yerde ve zamanda kapitalist dönüşüme imkan sağlamadığı (Akşit, 1967, 1985) görüldü. Sirman'ın (1988) pamuk üreten aile işletmeleri ile ilgili bulguları, başka etkenlerin yanında, belli bir ürünün emek talebi ve hane halklarının ihtiyaç duyulan emeğe ulaşmada kullanabildikleri toplumsal kaynak ve stratejilerinin etkilerini örneklemek bakımından önemli içgörüler sağlamaktaydı. Öte yandan, Stirling'in (1965) daha önce yaptığı hane halkı hayat döngüsünün işletmelerin büyüme eğilimleri üzerindeki etkisine ilişkin gözlemleri başka toplumsal etkenlerin de gözden ırak tutulamayacak derecede önemli olduğuna işaret etmekteydi.

Türkiye tarımında basit meta üretiminin yerleşmesi yönündeki eğilimle birleşen 1980'li yıllarda nüfus dengelerinin kente kayması, tarımın ulusal ekonomi içindeki payının gerilemesi ve dönemin siyasal konjonktürü, Sirman'ın (1996) ifadesiyle, kırsal dönüşüme olan akademik ilgiyi de geniş oranda söndürdü. Şüphe yok ki bu durum son on yıllık dönemdeki değişme ve gelişme-

lerdeki başat eğilimleri yakalamak ve yorumlamak bakımından önemli bir boşluk doğurmaktadır. Örneğin GAP yöresinde yapılmış olan bölgesel bir çalışma iktisadi sıkıntıların ve altyapı imkansızlıklarının baskısı altında hem büyük, hem de küçük işletmelerin çözülmekte olduklarına işaret etmektedir (Akşit vd., 1996). Buna karşılık Bağcı'nın (1998) aynı yörede bir ağa köyünde yaptığı çalışma, biçimsel olarak feodal görünümlü üretim ilişkilerinin kapitalist birikim amacına tâbi kılındığını ve iktisadi tutum ve amaçların üretim sürecinde asli kapitalist ilişkilerin kurulmasında örgütleyici, yönlendirici bir işlev üstlenecek aşamaya geldikleri izlenimini vermektedir. Ayrıca, bölgedeki ayrılıkçı çatışma nedeniyle topraklarından çıkmış/çıkarılmış köylülerin ucuz işgücü sağlamakta oluşunun ve kendi eski hamileri ile bağlarının koparılmış olmasının bu sonuca doğru ilerleyişte hissedilir bir etki doğurduğu görülmektedir.

1980'lerde tarımda küçük işletmelerin konumlarını pekiştirme eğilimleri esas olarak iki şekilde yorumlandı. Boratav (1981), eğilimi, az gelişmiş bir yapı içinde kentsel sınai kapitalizmin çıkarlarına hizmet eden bir tür üretim tarzlarının eklemleşmesi olgusu olarak düşünürken dünya sistemi yaklaşımından esinlenen Aydın (1986, 1987, 1990) ve Keyder (1983c, 1988b, 1993) sorunun merkez-çevre ilişkileri içinde ele alınmasını önerdiler. Bunun anlamı, bilhassa Keyder'in düşüncesinde daha belirgin olarak, ülke, dünya sisteminin çevresinden merkezine doğru bir hareketlenme göstermedikçe basit meta üretiminin çözülmesinin beklenemeyeceğiydi.

Öte yandan, tarımsal üretim birimlerinin toplumsal nitelikleri ya onların büyüklük, istihdam edilen ücretli işgücünün hane halkı emeğine oranı gibi yapısal özelliklerine ya da toplam üretimin ne kadarının pazarlandığı veya düzenli olarak pazarlanıp pazarlanmadığı gibi pazara yönelim derecesine ya da içinde yer aldıkları toplumsal formasyonun genel karakterine atıfla belirlenmeye çalışıldı. Örneğin, Boratav (1981) istihdam edilen toplam emek içinde ücretli emeğin oranı hane halkınca sağlanan emek miktarını geçtiğinde, yeterince büyük ve pazar için üretim yapan bir işletmenin kapitalist bir işletme olarak, aksi takdirde ise basit/küçük meta üreticisi olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürdü. Dünya sistemi yaklaşımını benimseyenler ise genel olarak kapitalist bir toplumsal formasyon içinde ve pazar yolu ile ona eklemlenmiş olarak faaliyette bulunan işletmelerin, büyüklük ve istihdam edilen ücretli emek oranı ve emek ilişkilerinin özel biçimlerinin ne olduğuna bakmaksızın kapitalist üretimin bir biçimi olarak düşünülmesi gerektiği kanaatindeydiler. Böylece, her iki bakış açısının, tarımsal işletmelerin toplumsal niteliklerinin okunması bakımından önemli içgörüler ve çerçeve sağlamakla birlikte, yapısal-nicel özelliklerin işletme düzeyinde örgütlenme biçim ve tarzlarının önemini kısmen göz ardı edip, ya bu özellikler ile toplumsal nitelikler arasında mekanik ve birebir bir bağlantı önerme ya da genel toplumsal formasyondan hareketle işletme düzeyi ilişkilerin niteliğini okumak suretiyle bir anlamda kapitalizmin güdümünde olmakla kapitalist olma

arasındaki ayrım çizgisini bulanıklaştırma riskine girdikleri söylenebilir.

Gerçekte bu noktada karşı karşıya bulunulan sorunun basit bir çözümü olduğunu söylemek mümkün değildir. Aksine, işletme düzeyine ait nicel ve nitel veriler ile genel toplumsal formasyonun aynı türden nitelikleri arasındaki bağın nasıl kurulabileceği/kurulması gerektiği kırsal dönüşüm araştırmalarındaki en çetrefil ve hakkında yoğun bir uzlaşmazlık yaşanan temel alanlardan birisini oluşturmaktadır. Bu haliyle sorun aslında, genel olarak toplumsal bilimler ve özellikle sosyolojide aşina olduğumuz bireysel olarak tanımlanan eylem ve faaliyet düzlemi ile toplumsal yapılar diye tanımlanan daha geniş eylem ve faaliyetler düzlemi arasındaki ilişkinin teorileştirilmesi sorunundan farklı değildir.

İşletme düzeyi ilişkiler ve yapılarla genel toplumsal formasyon arasındaki ilişkilerin teorileştirilmesi sorununun çözümü yönünde atılan bir adım Friedmann'ın (1982) basit meta üretimi çözümlemesidir. Bu çözümlemede Friedmann basit meta üretimini, üretimi sürdüren/gerçekleştiren aile ya da hane halkının iç ve dış çeperlerindeki belirgin ilişkilerin karakterine atıfla tanımlama yoluna gider. Buna göre basit meta üretiminin temel toplumsal niteliği dış çeperde ya da genel toplumsal formasyon (kapitalizm) içinde meta ilişkilerine söz konusu toplumsal formasyonun mantığı çerçevesinde katılıma karşılık, pazardaki meta ilişkilerinin hane halkı çeperinden içeriye girerken kullanım değerlerine dönüştürülmesidir. Böylece çözümlemede odak nokta işletmelerin yapısal özelliklerine odaklaşmaktan çıkarılıp bu yapısal özelliklere gerçek toplumsal niteliklerini kazandırdığı düşünülen hane halkı içi ve dışındaki toplumsal ilişkilere ve mekanizmalara kaydırılır. Sorunun çözümü açısından doğru yönde atılmış önemli bir adım olmakla birlikte, Friedmann'ın çözümlemesinin en önemli açmazı hane halkı olmanın toplumsal anlam ve niteliği ile bir hane halkının iktisadi faaliyetlerinin niteliği arasında tatmin edici bir ayrım yapamıyor oluşudur. Zira, bir hane halkı olmak üyeler arasındaki ilişkilerin meta ilişkilerinden arındırılmış olmasını ve pazardaki emtianın ve meta ilişkilerinin iç çevrede kullanım değerlerine dönüştürülmüş olmasını peşinen gerektirir (Sönmez, 1998). Bu nedenle, iç çevrenin niteliklerine ilişkin belirlemeler sadece basit meta üreticisi hanehalklarının değil, burada karşı kutbu oluşturan kapitalist hanehalklarının ve dahası hane halkı olmanın evrensel bir özelliğidir. Dolayısıyla, esas sorun özgün bir toplumsal birim olarak hane halkı tarafından emek ya da ürün pazarlarında yürütülen üretim ve diğer iktisadi faaliyetlerin toplumsal niteliğinin belirlenmesidir ki, bu belirleme söz konusu toplumsal birimin denetimi altındaki kaynakların nicel özellikleri, faaliyetler esnasında pazar ve emtia ile girdiği ilişkiler ve öznel amacı bir arada dikkate alınmak suretiyle yapılabilir görünmektedir. Bu yöndeki bir girişimin başarısı işletme düzeyi ile toplumsal formasyon arasındaki bağı koparmaksızın ve iki yönlü okumak suretiyle nicel ve nitel unsurların örgütleyici ilke/ilkelerini ve bunların örgütlenme biçimlerini yakalamaya bağlı olacaktır.

Marx'ın (1976) *İlk Üretim Sürecinin Sonuçları* (*Results of the Immediate Process of Production*) hakkında yaptığı çözümlemede önerdiği kavramsal ve yöntemsel araçların genel ruhu, bilhassa tarihsel olarak özgür köylülük ve küçük tarımsal işletmelerin hakim durumda olduğu kırsal-tarımsal yapıların kapitalist baskı ve yönlendirme altında dönüşümü ve işletme ya da yerel düzey ampirik çeşitliliklerin toplumsal niteliğini irdeleme ve çözümleme sorunu ile ilgilenirken, iyi bir başlangıç noktası oluşturma kabiliyetini hâlâ sürdürüyor görünmektedir. Spesifik olarak tarımsal yapıların dönüşümü sorunu ile ilgilenirken Marx'ın daha çok ilkel birikim sürecinin siyasal şiddet içeren yönlerinin betimlenmesi ve bu arada pazara açılan küçük köylü işletmelerinin önce palazlanıp, sonra iktisadi rekabet yolu ile tasfiye olacağı yönündeki çıkarımları iyi bilinir (Marx 1983, Bölüm 5). Kapitalizmin toplumsal, kültürel ve ekonomik baskısı altında işletme düzeyinde üretim ilişkilerinin dönüşümü, yani, siyasal şiddetten çok iktisadi rekabeti içeren ilkel birikim sürecinin işleyişi ve bu dönüşümün genel toplumsal formasyonla olan bağlantısı ve onu şekillendirmedeki etkileri üzerine ayrıntılı betimleme ve çözümleme ise *İlk Üretim Sürecinin Sonuçları*'nda yapılır. Çözümleme özel olarak zanaat işletmeleri hakkında olmakla birlikte kullanılan yaklaşım ve istihdam edilen kavramsal araçlar tarımda özgür köylü işletmelerinin basit meta üretimi ya da kapitalistleşme yönünde girişecekleri çabanın niteliğini de dolaylı olarak yakalamaya imkan tanımaktadır. Çözümlemede kullanılan kilit kavram *sermayeye tâbi oluş* yani, kapitalizmin birikim yapma amaç ve mantığının benimsenip, içselleştirilmesidir[9] ve işletme düzeyi üretim ilişkilerinin ve işletmelerin yapısal-nicel özelliklerinin kapitalist gelişme yönünde örgütlenmesinde iki kritik alt aşamaya ayrılır. İlkel birikimin gerçekleştirildiği birinci ya da sermayeye biçimsel tâbi oluş aşaması işletme düzeyi üretim ilişkilerinin kapitalizm öncesi toplumsal niteliğinin bir nakit ilişkisine dönüştürülmesi için önceki toplumsal sorumlulukların reddi, üretim araçlarının sermaye, emeğin meta niteliği kazanması ve emek ve üretim araçlarının birikim yapmaya imkan sağlayacak şekilde yeniden örgütlenmesinden oluşur. Bu aşama sermaye sahibinin kendi emeğinin üretim sürecine katılmasını gerektirir ve birikim sürecini başarılı bir şekilde yürütebilmek için işletme sahibinin emeğinin üretim süreci yerine bütünüyle yönetim sürecine kaydırıldığı zamana kadar devam eder. İkinci aşamayı oluşturan sermayeye gerçek tâbi oluş ise işletme düzeyi üretim ilişkilerinin, Marx'ın klasikleşmiş tabiriyle söylemek gerekirse, iki meta sahibi arasındaki çıplak bir mübadele ve nakit ilişkisine dönüşmüş olarak gerçek kapitalist ilişkiler çerçevesine birikim sürecinin ve sermaye yoğunlaşmasının yürütüldüğü ya da başarısız olunup işletmenin tasfiye olduğu dönemi ifade eder. Ancak tasfiye olma sadece bu döneme has olmayıp

9 Polonya tarımında işletmelerin sınıflamasını denerken Galeski (1972: 10-14) benzer bir yaklaşımla ayrıştırmayı pazar mantığının içselleştirilmesi-hane halkı ekonomisi mantığının sürdürülmesi ölçütlerine atıfla yapmaktadır.

bunu önceleyen dönemin de önemli ve zorunlu bir özelliğidir.

Bu sürecin hangi türden kapitalist olmayan ilişkiler ve yapılar içinde başlayacağı, işletmelerin ilkel birikim sürecini başarabilmek için hangi somut teknoloji, araç ve stratejileri kullanacakları Marx'ın çözümlemesi açısından gerekli-zorunlu (*necessary*) değil muvakkat-şartlara bağlı (*contingent*) olan hususlardır. Çözümlemelerinin bütününe sinmiş bir fikir olarak Marx'ın, sürecin özgün tarihsel, kültürel, toplumsal, siyasi ve teknolojik şartlar altında gerçekleşeceğini belirtmesi işletme düzeyinde ve yerel düzeyde birikim sürecinin başlatılıp yürütülebilmesi ve dönüşümün gerçekleştirilmesi için istihdam edilecek somut araç ve stratejilerin bu muvakkat karakterini iyi ifade eder. Bu anlamda ilkel birikim sürecinde siyasal şiddet kullanımı da bir gerekliliği değil muvakkatlığı ifade eder. Ancak, sürecin geçmişten bugüne gelişim çizgisinin yakalanıp yorumlanması (*retrospective*) esasına dayalı olmasından ötürü, iktisadi faaliyetlerde örgütleyici ilke olan öznel amacın kesinleşmemiş ya da silik olduğu durumlarda, Marx'ın yöntemi bugüne ilişkin süreç analizlerinin yapılmasında önemli ölçüde verimsizleşir. Bu nedenle ortaya çıkan açığı bir meta-anlatının genel öndeyilerinden hareketle ve itidal göstermeksizin kapatmaya çalışmak ise, Akşit'in (1988) Türkiye'de kırsal dönüşüm araştırmalarına ilişkin incelemesinde dikkat çektiği sorunların kaynağı gibi görünmektedir.

Tarımsal üretimi sürdüren asli toplumsal birimin iktisadi faaliyetlerinin öznel amacı ve bu amaca yönelik iktisadi faaliyetlerini ve denetimi altındaki kaynakları örgütleme biçimi dikkate alındığında, işletme düzeyinde ya da yerel düzeyde biçimsel olarak feodal ya da kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin gerçekte kapitalist dönüşüm ve birikim stratejilerinin hizmetine koşulduğunun bir örneğini Aydın'ın (1986) iki Güneydoğu Anadolu köyünde yaptığı çalışmada bulmaktayız. Bağcı'nın (1998) aynı yöredeki bir ağa köyünde yaptığı bir başka çalışma da aynı gözlemleri destekler niteliktedir. Öte yandan, Hann'ın (1985) Doğu Karadeniz bölgesinde mevsimlik emek göçü ile ilgili gözlemleri, küçük işletmelerin giderek artan ve geridöndürülemez bir şekilde çözülüp sahiplerinin işçileştiklerine işaret etmektedir. Buna karşılık, aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, biçimsel olarak basit meta üretimi görünümü altında aslında kapitalist birikim sürecinin işletildiği ya da geridondurulemez bir işçileşmeye yardımcı olunduğunun örneklerini aynı köyün sınırları içinde bulmak mümkündür.

Dolayısıyla, kapitalizmin kültürel, toplumsal, iktisadi ve siyasi baskıları altında tarımsal-kırsal yapıların dönüşmesi sorunu ile ilgilenirken çözümlemenin odağının işletme ya da çiftlikten bir faaliyet olarak çiftçiliğe kaydırmak ve muvakkat araçlar, yapı ve ilişkilerin nasıl örgütlendiğine bakmak gerekli görünmektedir. Böyle bir işlemin yapılabilmesi ise şu hususlara yeterince dikkat gösterilmesine ihtiyaç duyar: 1) kendi adına üretimi gerçekleştiren asli birimin toplumsal sınırlarının nerede başlayıp, nerede bittiği ve zaman ve mekanda nasıl örgütlendiği, 2) üretimi gerçekleştiren asli toplumsal birimi, üretimini belli bir tarzda örgütle-

meye sevk eden özgün toplumsal, kültürel, iktisadi, siyasi ve teknolojik koşulların ve öznel amaçların neler oldukları, 3) aynı toplumsal birimin tarımsal üretim faaliyetini diğer gelir getirici faaliyetlerle nasıl bir işbirliğine soktuğu, 4) bu işbirliğinin senkronik ve diakronik olarak işletmenin yapısal özellikleri, üretimi sürdüren toplumsal birimin kendi iktisadi faaliyetlerini yönelttiği öznel amaçlar ve kendini algılama biçimi üzerinde nasıl ve ne türden bir etki sağladığı, ve 5) bütün bunların somut olarak geçerliği gösterilebilir bir niteliksel farklılık ortaya çıkarıp çıkarmadığı. Bu çalışmanın izleyen kısımlarında, yukarıda işaret edilen hususlar ve belirlenen çerçeve içinde kalınarak bir örnek vaka etrafında sahadan derlenmiş ampirik verilerin bir irdelemesi ve yorumu yapılacaktır.

Kayadibi köyü: Dinamik sosyal tarihe sahip bir yerel örnek

Bazılarının tarihleri çok daha eskilere gitmekle birlikte, bugün Orta ve Doğu Karadeniz sahil şeridinde bulunan köylerin birçoğunun kuruluşu 15. yüzyılda gerçekleşmiştir. Hem bölgenin sosyal tarihi üzerine yapılan bilimsel çalışmalar (Yediyıldız, 1985; Yediyıldız ve Üstün, 1992), hem de sözlü rivayetler, bu köylerde kuruluş döneminden 18. yüzyıla kadar klasik Osmanlı toprak rejiminin sıkı bir şekilde uygulandığına işaret etmektedir. Ancak, Osmanlı merkezî hükûmetinin çevre üzerinde gevşeyen denetiminden yararlanarak, 19. yüzyıl başından itibaren yerel güç odakları bölgenin hem kırsal hem de kentsel alanlarında hatırı sayılır bir iktisadi/siyasi nüfuz kazanmışlardır. Bu süreç bölgedeki hemen her köyde birkaç güçlü ailenin ortaya çıkışına ya da mevcut konumunu pekiştirip genişletmesine de imkan hazırlamıştır. Ancak, son 30 ile 40 senelik dönemde kırsal yöredeki bu ailelerin büyük bir kısmı iktisadi ve siyasi nüfuzlarını bütünüyle kaybederken, bir kısmı kendilerini kentli ticaret ve sanayi burjuvazisine dönüştürme başarısı göstermişlerdir. Bu anlamda son iki yüzyılı aşkın süre içerisinde Kayadibi'nde olup bitenlerin bir husus dışında aynı sahil şeridinde yer alan diğer köylerde olup bitenlerden önemli bir farkı yoktur. Kayadibi köyünü diğerlerinden farklı kılan husus ise bir zamanlar onun, bölgenin sahil şeridinde emsali az görünür ve özel mülkiyete dönüştürülmüş bir toprak temerküzüne sahne olmasıdır.[10]

10 Bölgede Selçuklu döneminde oluşmuş ve birkaç ilçeyi ya da 40 ila 50 köyü kapsayan büyük patrimonyal mülk uygulaması örneklerine rastlamak da mümkündür. Ancak, bölge 15. yüzyıl ortasında Osmanlı egemenliğine geçtikten sonra, zamanla, bu patrimonyal mülklerin büyük bir kısmı prebendal mülklere dönüştürülmüştür. Bununla birlikte, bu uygulama toprağa dayalı yerel hanedanlıkların ortaya çıkışını bütünüyle durdurmaya yetmemiştir. Nitekim, Ordu yöresinde Perşembe ya da Efirli ağaları diye bilinen yerel hanedanlıkların bazılarının tarihsel kökenleri Selçuklu dönemindeki bu erken yapılanma ile bağlantılıdır. (Kaynak: Yediyıldız ve Üstün (1992)'nin ortak yazarı Ünal Üstün'le yapılan özel görüşme notları.) Özel'in (1999) II. Mehmet'in toprak reformu diye bilinen girişimi hakkındaki incelemesi, Orta-Kuzey Anadolu'da Osmanlı Devleti in patrimonyal mülkleri prebendal mülklere dönüştürme gayretleri hakkında oldukça önemli içgörüler sağlamaktadır.

Kayadibi köyü, Ordu ili kent merkezinin 13 km güneyinde bulunmaktadır ve muhtemelen bölgedeki Osmanlı egemenliği akabinde kurulan ilk Türk köylerinden birisidir. Bölgede 1455, 1485, 1520 ve 1613 yıllarında yapılan Osmanlı tahrirlerinde köyün adı bugünkü hali ile yer almaktadır. Buna karşılık daha eski bir yerleşim olduğu anlaşılan bitişiğindeki Akkese köyü aynı tahrirlerde Ak Kilise adıyla kayıtlıdır (Yediyıldız, 1985). Gerek tahrir kayıtları, gerekse köy yaşlılarının verdikleri sözel bilgiler Kayadibi köyünün hayli dinamik bir sosyal tarihi olduğuna işaret etmektedir. Mesela, köyde yaşayan hane halkı sayısı tarih içinde önemli dalgalanmalar geçirmiştir. İlk Osmanlı tahririnin yapıldığı 1455 yılında köyde vergi ödeyen 18 hane mevcut iken bu sayı 1485'te 13'e gerilemiş, 1520'de 120'ye yükselmiş 1547'de 107'ye ve 1613'te ise 30'a gerilemiştir (Yediyıldız, 1985; Yediyıldız ve Üstün, 1992). Vergi ödeyen hane sayısı başına ortalama 5 kişi hesabıyla bu rakamlardan köy nüfusunun geçirdiği dalgalanmayı da tahmin etmek mümkündür.

Köy yaşlılarınca aile ve sülalelerin kökenleri hakkında anlatılanlar ve köy nüfus kütüğü kayıtları köyde nüfus hareketlerinin izleyen dönemlerde de devam ettiğini göstermektedir. Buna göre, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar köye yerleşip hâlâ varlıklarını sürdüren ilk sakinler Şam ve Kars gibi uzak diyarlar dahil olmak üzere Osmanlı Devletinin dokuz farklı bölgesinden gelmiş ailelerden oluşmaktadır. Bunları 1860'larda Orta Anadolu'dan gelen bir düzine civarında Ermeni kökenli aile, ardından 1890'larda Balkanlardan gelen iki-üç aile, ardından 1877-78 yıllarında bölgeye gelip daha sonra da 1923-24'te köye yerleşen yarım düzine Gürcü kökenli aile ve o zamandan beri sayısı belli olmamakla birlikte değişik yörelerden gelmiş 25 farklı sülaleye mensup aileler izler. Osmanlı Devletince zorunlu göçe tâbi tutulan Ermeni yerleşimciler, geride sadece köyün ağasına emanet edilmiş kundaktaki bir bebeği bırakarak, 1915 yılında köyden ayrılırlar. Bunu, 1920'lerin ikinci yarısında, Balkanlar'dan gelenler ile Kurtuluş Savaşı ardından kendilerine toprak verilerek köye yerleştirilen birkaç gazinin aileleri ile birlikte ayrılışı izler. Geri dönüşü olmayan bu göçleri 1950'li yılların başından itibaren ağırlıklı olarak Istanbul'a, 1960'lı yılların başında ise ağırlıklı olarak Avusturya ve Almanya'ya yapılan geçici karakterli işgücü göçleri izler. Ancak, zamanla bu göçlerin bir kısmı da geri dönüşü olmayan göçe dönüşürken, önemli bir kısmı bölgede kırsal hane halkları arasında sık karşılaşılan bir uygulama olan çok mekânlı yerleşime dönüşerek farklı bir nitelik kazanır. Bütün bu göç hareketleri sonuçta, bu araştırmanın ilk aşamasının gerçekleştirildiği 1990 yılında, köyde iki etnik grup ve 37 farklı sülaleye mensup toplam 239 hane halkı ve 1200 kişiden oluşan bir nüfus bırakmıştır. Bu hane halklarından 34'ü çift ya da çoklu ikamet stratejisi izleyen hane halklarından oluşmaktaydı ve toplam 250 kişilik bir nüfusa sahiptiler.

Dönüştürürken dönüşmek

Köy yaşlıları kendi atalarının nereden, ne zaman ve ne amaçla köye gelip yerleştikleri konusunda oldukça zengin bir sözel tarih rivayet etmektedirler. Her sülalenin mensuplarının kendi ataları hakkındaki rivayetleri ilginç ve önemli olmakla birlikte bunların hiçbiri *Nasuhbeyoğullarınınki* kadar köyün sosyal, siyasi ve iktisadi tarihinde merkezî öneme sahip değildir. Geçmişle ilgili kısmı rivayetlere dayalı olarak, söz konusu aile ya da yerel hanedanın tarihi özetle şöyledir:

18. yüzyılın ikinci yarısında Nasuh bey namında bir şahıs yanında eşi ve muhtemelen bir iki çocuğu ile birlikte güneydeki Sivas'tan gelip köye yerleşir. Sözlü rivayetlerden Nasuh bey'in köye geliş amacı ya da nedeni hakkında bir ipucu yakalamak mümkün değil, ancak isminin ardındaki *bey* sıfatı onun Osmanlı askeri sınıfı ile bir bağlantısı olabileceğini ima etmektedir.[11] Köye gelişi izleyen yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk başlarında Nasuh bey/çocukları köy sınırları içindeki topraklarının yarıdan fazlası üzerinde fiili bir egemenlik kurarlar. Bu egemenlik istedikleri kişi ya da kişilere kendi denetimleri altındaki topraklardan bağışta bulunmayı içeren adeta mutlak bir egemenliktir, her ne kadar topraklar hukuken kendi mülkleri olmasa bile. Hatta bir vak'ada Nasuh bey'in küçük torunu Mehmet Ali *ağa*, seyyar demircilik yapan bir grubu (Kavrazlılar) köyde tutabilmek için kendilerine yaklaşık 300 dekar toprak verir. Kendilerine toprak bahşedilen bu kişilerin nesilleri hâlâ aynı topraklar üzerinde yaşamakta ve ölmeye yüz tutmuş ata mesleğini sürdürmeye gayret etmektedirler. Bağışlanan bu arazinin alanı hem o günün hem de bugünün şartları açısından büyük addedilecek boyutta olmasına rağmen, bu tür bağışlar söz konusu ailenin denetimi altındaki toprak alanında bir daralma oluşturmaz. Zira, aile, yukarıda işaret edilen nüfus hareketleri sonucunda köyden ayrılan hane haklarının toprak üzerindeki tasarruf haklarını satın almak yoluyla denetimi altındaki toprakları genişletmeye devam eder ve bu toprakları Medeni Kanun'un 1927 yılında yürürlüğe girmesi ile birlikte hukuken özel mülk statüsüne kavuşturur.

Söz konusu ailenin iktisadi, toplumsal ve siyasi nüfuzundaki genişleme basit bir genişleme olmaktan ziyade niteliksel bir dönüşümü de beraberinde getirir. Bunun en anlamlı göstergesi ilk ata Nasuh'un 'bey' sıfatına karşılık ondan sonraki nesiller içinde sadece bir kıdemsiz üyenin aynı sıfatla çağrılmasıdır; geriye kalan erkeklerin hepsi bundan böyle 'ağa' olarak çağrılacaklardır. Ancak, muhtemelen askerî sınıfa mensup orta düzey bir konumdan köyün topraklarının yarıdan fazlasını denetimi altında bulunduran ağalığa geçiş, insan-toprak dengesi ikinciden yana olduğu ve ailenin elindeki toprakların önemli bir kısmı-

11 Osmanlı'nın belirtilen dönemde geçerli idari uygulamasında ve toplumsal pratiğinde aşiret reisleri ve yüksek rütbeli memurların çocukları da *bey* sıfatı ile çağrılmakla birlikte, genel olarak bu paye askeri sınıfın paşa ya da miralaydan daha düşük rütbeli memurlarına verilen bir rütbe/payedir. Daha fazla bilgi için bakınız *İslam Ansiklopedisi* (Cilt II, 1979: 580).

nın çalılık ve ağaçlıklarla kaplı olduğu bir dönemin şartları altında, toprağı ıslah edip işleyecek yeterli emek gücünü temin edebilmeyi önemli bir darboğaz olarak ailenin karşısına çıkarır. Aile ve köyün tarihi hakkındaki sözlü tarih rivayetlerinin satır aralarında, 19. yüzyıl boyunca köydeki nüfus hareketlerinin emek darboğazına çözüm arayan Nasuhbeyoğullarının stratejileri ile de bağlantılı olduğu, toprak bağışlarının da yine böyle bir amacı bünyesinde barındırdığı izlenimini vermektedir. Ayrıca, köy içindeki diğer hanehalklarının bir çoğunun kendilerine ait işleyecek yeterli toprağının olmasının ve bu durumun dengenin nüfus lehine geliştiği dönemde de kısmen devam etmesinin, emek darboğazının oluşumundaki etkisi önemli görünmektedir.

Nüfus artışının atıl emek üretecek düzeye ulaştığı 20. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra da aile toprak işleyebilecek kabiliyette bir nüfusu köye çekme yönündeki stratejisini bazı niteliksel değişiklikler yaparak sürdürür. Her iki dönemde de aile açısından sürekli istihdam edilebilir emek temin etmenin yollarından birisi köy dışından hizmetkâr konumunda aileler getirip köye yerleştirmek olur. Bu yolla sağlanan emek, toprak işlemekten çok ailenin hizmet işlerinin görülmesine yönelik faaliyetlerde istihdam edilir. Bu ailelerin hizmetlerinin karşılığı esas olarak toprak bağışları şeklinde ödenir; günlük ihtiyaçlardan bir kısmının karşılanması için de sınırlı nakit ödemesi yapılır. Tarımsal üretimi sürdürmek için gerekli emek ise ortakçılık ve civardan günübirlik ücretli emek kiralamak suretiyle sağlanır. Tarımsal yatırım işlerinde ise bu son iki emek türüne ilaveten ıslah edilmiş toprakların ıslah edilmemiş geniş topraklarla mübadele edilmesi gibi bir başka yol daha izlenir. Son olarak, daha çok tarımsal üretim dışı faaliyetlerde 'bir el tutma' türünden çağrılarla köy içinden ve çevresinden sağlanan ve bedeli daha çok nakit kredi sağlama, hâmilik sunma gibi hizmetlerle ödenen bir emek türünden de söz etmek gerekir.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ülkenin siyasi kadrolarının zor kazanılmış siyasal özgürlüğü teminat altına almak için yaptıkları iktisadi-toplumsal ulusal özgürlük mücadelesi çağrısına ailenin lideri ve köyün muhtarı Ferhat ağa köyde ve çevrede tarımsal ekonomi ve toplumsal hayatta bir dizi modernleşme girişimine öncülük ederek karşılık verir. Ferhat ağanın İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar bu yöndeki girişimleri arasında şunlar dikkate değer niteliktedir: 1) köyde bir ilkokul binası ve öğretmenlerin barınacağı meskenlerin inşası için 18 dekarlık bir arazi tahsis edip, köylünün de emek ve nakdi katkılarıyla bu binaları inşa ettirmesi, 2) kendi köyünün ve civar köylerin sakinlerini örgütleyerek köyü kent merkezine bağlayan bir yolu kol gücü ile açtırması, 3) elektrik, telefon ve yol altyapısının iyileştirilmesi gibi hizmetlerin köye gelmesine yardımcı olabileceği düşüncesiyle köyde kendisine ait bir evi jandarma karakolu kurulması için güvenlik makamlarına tahsis etmesi.[12]

12 Ferhat ağanın köyde bir jandarma karakolunun kuruluşunu istemiş olması kendisi ve ailesinin nüfuzunu pekiştirmek ve ailenin güvenliğine destek sağlama kaygısı gibi unsurları da içermiş

Köydeki toplumsal hayatın modernleştirilmesi yönündeki bu girişimleri yanında Ferhat ağanın tarımsal ekonominin modernleştirilip pazara açılması yönünde de önemli girişimleri olur. Ağa, ilk olarak, bölgede üretimi illegal olarak ve daha çok bireysel tüketim için eskiden beri sürdürülen tütün üretimine yönelir ve birkaç yıl buna devam eder.[13] Ancak merkezî hükümetin mıntıkada tütün üretimine koyduğu yasak kaldırılmayınca fındık üretimi konusuna yoğunlaşmaya karar verir ve mıntıkadaki köylüleri de aklının erdiği, dilinin döndüğü kadarıyla üretimlerini aynı yöne yönlendirmeye teşvik eder. Köyde daha önce Ermeni yerleşimciler tarafından başlatılmış olan ve onların ayrılması ile büyük bir kısmı kendi eline geçmiş olan topraklar üzerinde kurulu fındık bahçeleri bu yöndeki girişim için bir başlangıç noktası oluşturur. Ancak, hayatının sonuna kadar ağa ve ardından gelen neslin ilgisinin merkezinden hiç çıkmayacak bu üretim için gerekli tarımsal yatırım her şeyden önce, dönemin tarım bilgisi ve imkanları dahilinde, dik yamaçlarda sekilerin oluşturulması, toprak üzerindeki bitki örtüsünün temizlenmesi, toprağın derin kazılarak kirizma edilmesi ve ardından da fındık ocaklarının kurulacakları çocuk mezarı büyüklüğünde çukurların kazılması vb. işlerin yapılabilmesi için muazzam bir emek girdisi gerektirir. Bel, kazma ve kürek üçlüsünden daha ileri bir tarım teknolojisinin bulunmadığı; toplumsal geleneğin angarya uygulamasına yabancı olduğu; toprak dağılımının ise iktisaden böyle bir uygulama başlatmaya hiç de uygun olmadığı bir ortamda ağa, kendi toprakları üzerindeki tarımsal üretimi mısır-buğday üretiminden fındık üretimine kaydırmak amacıyla yapılması gereken toprak ıslahı ve bahçe tesisi için ihtiyaç duyduğu nakdi birkaç stratejiyi bir arada izleyerek temin etme yoluna gider: Ortakçılık yolu ile işlettiği toprak alanlarının genişlemesini teşvik ederek elindeki topraklardan bir kısmının zamanla fındık bahçesi kurulabilecek hale gelmesi için gerekli ön işlemlerden geçmesini sağlamak, tarımsal ürün satışlarından elde edilen nakdi gelirle ücretli emek kiralayarak elindeki uygun topraklar üzerinde bahçe kuruluşunu hızlandırmak; elindeki tarla alanlarını diğer köylülere ait fındık bahçeleri ile mübadele etmek; ve gerektiğinde ya da uygun gördüğünde arazi satmak.

Ancak, yeni rejimin köylülük ideolojisi ve bir sosyalist devrim korkusundan dolayı başlangıçtan beri gündeminden hemen hiç düşmeyen bir toprak reformu

---

olabilir. Ancak, alan araştırması esnasında gerek aile üyeleri, gerekse dönemin gelişmelerine şahit olmuş diğer köylüler böyle bir şeyin söz konusu olamayacağı konusunda fikir birliği sergilediler. Köylülerden bazıları ise böyle bir kaygıdan ziyade köyde bir jandarma karakolunun kurulmasına imkan sağlayarak ağanın mıntıkadaki tomruk kaçakçılığını önlemeye yardımcı olmayı amaçlamış olabileceğini belirttiler.

13 Bu dönemde Ferhat ağa ve aynı köyden birkaç kişi dışında yörede pazar için tütün üreten başka kimse muhtemelen yoktur. *Tarım İstatistikleri 1928-39* (Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın no: 93, s. 148) verilerine göre Ordu ilinde tütün üretimi altındaki toplam alan 1930 yılında 50 dekar, 1934'te 20 dekar ve 1935'te 100 dekardır. Aynı yıllarda üretilen tütün miktarı ise 2,141 kg, 2,125 kg ve 5,777 kg dır. Bu miktarlar köylülerin o yıllarda köyde üretilen tütün miktarına ilişkin olarak verdikleri tahmini rakamlarla kabaca örtüşmektedir.

yapma fikri (Karaömerlioğlu, 2000) 1945 yılında 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile somut bir şekil alınca ağanın müteşebbis modern çiftçi olma yönündeki gayretleri önemli bir darbe yer. Söz konusu kanunun belli bir büyüklüğün üzerindeki toprakların kamulaştırılması ve ortakçılık yolu ile işlenen toprakların ortakçılara verilmesi hükmü bilhassa kaygı verici bir nitelik arz eder. 1950'ler boyunca süren Demokrat Parti yönetiminin kamulaştırma yolu ile toprak reformu fikrine karşı çıkışı, kaygıları hafifletici ve, Keyder'in (1988b, 1993) de ifade ettiği gibi küçük köylülüğün toprak mülkiyetine olan güvenini pekiştirmiş olsa bile, ağanın toprak mülkiyetine olan güveninde açılmış yarayı gidermeye yetmez. Bunun üzerine Ferhat ağa ve ailesi olabildiğince hızlı hareket ederek ellerindeki toprak alanlarını bir toprak reformu uygulamasının kapsamı dışında tutacak yeni bir strateji benimserler. Aile üyelerinin kendi ifadeleri ile, bu yeni strateji gönüllü olarak uygulanacak olan bir 'toprak reformu'dur. Bu amaçla ağa önce topraklarını mirasçıları arasında taksim ederek hukuki olarak bireysel mülkiyet alanını daraltır ve bunu köy içinden ve dışından hane halklarına toprak satışı izler. Aile üyelerinin kendi ifadelerine göre 1990 yılına kadar bu amaçla toplam 71 hane halkına toprak satılır. Bu satışlar sonucunda (araştırma verileri, tapu ve kadastro kayıtları sonuçlarına göre) mülkiyeti aile üyelerine ait toprak alanı 1920'lerde 4,200 dekar iken, bu miktar 1960 yılında 1,800 dekara ve 1990 yılında 800 dekara geriler. Geride kalan bu toprak alanı aile çevresine mensup hane halkı başına 60 dekarlık bir ortalamaya (en büyüğü 220 dekar) karşılık gelmektedir ki, bu miktar mıntıkada cari hane halkı basına ortalama toprak alanının iki katından fazla olmakla birlikte bir hane halkının geçinebilmesi için gerekli toprak alanından çok fazla değildir.

Ancak, gönüllü toprak reformu büyük toprak mülkiyetinin çözülüp dağılmasının yegane sebebi değildir. Aksine, ağa ve aile üyelerinin çözülmeyi önleyebilecek ya da toprak satışından elde edilen geliri özel mülkiyete karşı bir siyasi tehdidin söz konusu olmadığı ticari ya da sınai alanlara yöneltecek bir iktisadi rasyonelite ve kapitalist disipline sahip olmayışları da önemli bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Ağalığın toplumsal gereği olarak aile kendi iç çevresinden hemen hiçbir emek katkısı olmaksızın fındık gibi emek-yoğun bir ürünü ücretli emek istihdamı ile sürdürür. Merkezî kontrolün gevşediği bir ortamda toprakta ilkel birikimi sağlamış olmakla birlikte, Wolf'un (2000) ifadesiyle, büyük mali ya da nakdi harcama gerektiren törensel sorumlulukları başarılı bir şekilde reddedemez; hane halkı tüketim harcamalarının iktisadi kapasitenin önünde ve üstünde seyrini engelleyemez. Aile çevresinden sadece bir üye kentte pek de başarılı sayılamayacak küçük çaplı bir ticari girişimi sürdürmek, bir kaçı da kentli profesyonel meslek erbabı arasına katılmak suretiyle bu mutlak çözülme ve çöküşten kendilerini kısmen kurtarmayı başarırlar. Geriye kalanlar ise geçmişin toplumsal mirasının giderek silikleşen hatıraları arasında vasat bir Kayadibi sakininin iktisadi ve toplumsal beka mücadelesini sürdürmeye çalışmaktadır.

Nakdin gücü ve geçimlik üretimin huzur veren emniyeti

1930'ların ortalarından itibaren Ferhat ağanın ısrarlı bir şekilde kendi köyünde ve çevrede yaşayan köylüleri fındık üretimine yönelmeye teşvik etmesinin yörede süreci hızlandırmada ne derece etkili olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değil. Ancak, bu ısrara karşılık köylülerin de aynı derece ve yoğunlukta bir ısrarla 'biz ne yiyeceğiz' kaygılarını dile getirmiş olmaları geçimlik üretimden doğrudan tüketimle bağı hemen bütünüyle kopuk bir ürünü pazar için üretmeye başlamada kendilerini ihtiyatlı davranmak zorunda hissettiklerinin anlamlı bir yansımasıdır. Dönemin şartları dikkate alındığında bu ihtiyatlı davranma ihtiyacının bütünüyle rasyonel bir değerlendirmenin sonucu olduğunu söylemek mümkündür: Ilk olarak uzmanlaşmış bağ-bahçe tarımcılığının (Wolf, 2000: 67-68, 78) bir örneği olarak fındık üretimi uzun vadeli bir yatırım ve iktisadi kararlılığı gerektiren ve, bir kez yapılınca, geriye dönmeyi hayli zorlaştıran bir üretim faaliyetidir. Ekimi yıllık, hatta mevsimlik olarak yapılan tarla ürünlerinin aksine, bir fındık bahçesi ortalama 12 ile 15 yıl arasında yetişmekte ve ürün ya da pazardaki bir kriz halinde köylünün çabuk hareket ederek başka bir ürüne yönelmesini zorlaştırmaktadır. Nitekim, Birinci Dünya Şavaşı yıllarında hükümetin doğrudan müdahalesini gerektirecek ölçüde pazarda bir krizin yaşanmış olması ve Çebi'nin (1978) ifadesine göre mıntıkadaki bazı köylülerin fındık bahçelerini sökûp geçimlik tahıl üretimine yönelmiş olmaları köylülerin hiç de yabancısı olmadıkları çok yeni bir durumdur. Ikinci olarak, 1930'lu yıllarda fındık üretiminde düzenli verimliliği sağlayacak türden girdiler ve modern teknolojilerin hemen hiçbirisi mevcut değildir. Verim düzensizliğinin ana sebebi olan *fındık kurduna* (*balanius nucum*) karşı tarımsal mücadele tarımsal ilaçlarla değil, ancak Şubat ayının çok soğuk günlerinde fındık ocaklarının etrafındaki toprağın kazma ile kazılıp devredilerek kurtçuğun soğuktan donup ölmesini sağlamak ve ilerleyen aylarda kozaları toplayıp yakmak suretiyle yapılabilmektedir; toprakta verim artışı ve ocakların büyüyüp serpilmesi suni gübre ile değil, ocakların aralarına dikilen kızıl ağaçların köklerinin alttaki sert zemini çatlatarak fındık çalısının zayıf ve narin köklerinin daha geniş ve derin bir toprak alanındaki mineralleri sömürmesine imkan sağlamak suretiyle sağlanabilmektedir; ahır gübresi geçimlik üretimde verimliliği teminat altına almak için kullanılmaktadır; haftada en az bir kez denebilecek sıklıkta yağış alan bir bölgede hasat-harmanlama esnasında ürünü kuru tutmaya yarayacak plastik çadırın adı bile duyulmamıştır; sınırlı sayıdaki at ve katırdan başka ürünü pazara taşımaya yardımcı olacak taşıma aracı ve yol yoktur; ve ürünün hasat ve harmanında on parmağın hüneri ile 1,5 ila 2 metrelik alelade bir sopadan başka kullanılabilecek hiçbir teknoloji mevcut değildir. Belirtmek gerekir ki, verim artıcı üretim girdilerinde 1950'li yılların ortalarına, harman etme teknolojisinde ise 1970'lerin başına kadar dikkate değer bir değişme ya da gelişme de kaydedilmemiştir.

Öte yandan, aynı dönemde, önce fındık üretim kuşağında köylülerin kendi girişimleri ile kurdukları satış kooperatifleri ve ardından 1938 yılında pazarlama ve kredi mekanizmalarını örgütlü ve denetimli bir üst yapıya kavuşturmak üzere kurulmuş olan Fiskobirlik ve Tarım Kredi Kooperatifleri henüz çok cılız bir güce sahiptir. Bundan dolayı, esas olarak Batı'nın sanayi sermayesi ile köylülük arasında ön anlaşmalı satış (*alivrer*) yolu ile aracılık yapan tüccarlar tarafından kontrol edilen pazar ve kredi mekanizmaları köylüye yeterince güvenli görünmez. Mevsimlik yüzde 30 ile 50 arasında değişen faiz oranları ile kredi bulmak zor olmasa bile, nakit olarak alınan kredinin aynî olarak ve üstelik pazar fiyatlarının genellikle en düşük düzeyde tutulduğu hasat mevsiminin hemen peşinden ödenmesi zorunluluğu köylünün iktisadi kapasitesini hayli zorlamaktadır. Bu durum üretimin doğal şartları üzerinde denetim eksikliğinden kaynaklanan hasılda aşırı düzensizlik ya da başarısızlıkla birleştiğinde köylüyü iktisadi bakımdan tasfiye etmese bile, kırılması uzun yıllarını alacak bir borç döngüsünün içine sokmaktadır. Tökin'in (1990) aynı yıllarda küçük köylülüğü yakın gelecekte tasfiye edecek diye öngördüğü bu mekanizma ve fındık üretiminin içinde bulunduğu teknolojik şartlar köylünün temsilcileri ile tüccar, tarım teknisyenleri, ekonomi bürokrasi ve siyasi erk sahiplerini buluşturan örgütlü faaliyetler esnasında ve dönem boyunca yayımlanan raporlarda ısrarla gündeme getirilir.[14]

Bu olumsuz şartlara karşılık, yine de, fındık üretimine yönelmeyi cazip kılan bazı hususlar vardı. Kurtuluş Savaşı'nın hemen akabinde başlayan fiyatlardaki yükselme 1929 Dünya İktisat Bunalımı ile birlikte reel olarak artık bir daha aynı düzeyi yakalamamak üzere düşüşe geçmesine rağmen, dünya fındık üretimi esas olarak bir bolluk değil aksine kıtlık arz etmekteydi; bölgede yetiştirilebilecek başka ürünlere nazaran fındığın net getirisi daha fazlaydı. İkinci olarak, fındık, bölgenin iklim ve arazi şartları altında pazar için üretilebilecek en uygun ürün görünümündeydi. Tarla alanlarının genişlemesi toprak erozyonunu artırdığından başlangıçtan itibaren fındık tarım teknisyenlerinin de gözdesiydi; elma yetiştiriciliğine yönelmek ise yedekte tutulan bir fikir olarak dönem boyunca hüküm sürdü ve ancak 1960'lara gelindiğinde gündemden bütünüyle kalktı. Üçüncü olarak, daha çok hayvan yetiştiriciliğinden elde edilen kırsal nufusun nakdi gelirleri oldukça sınırlıydı ve bir kimsenin cebindeki nakit miktarı onun iktisadi gücünün gerçek göstergesiydi. Köyde sadece ağa, onun erkek çocukları ve hali vakti yerinde olanların bazılarının cebinde nakit bulmak

14 Bu konuda ilk ve fındık üretimi tarihinde belki de en önemli buluşma 1935'te toplanan Birinci Ulusal Fındık Kongresi'dir. Türkiye iktisat tarihinde bir ürünü konu alan ulusal düzeydeki bu ilk kongreyi 1931'de toplanan Birinci Ulusal Tarım Kongresi önceler ve 1938 yılında toplanan Tarım Kongresi izler. Giresun İl İdare Meclisi tarafından 1930 yılında yayımlanıp yururluğe konulan *Fındık Talimatnamesi*, *Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları* (Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara: 1931) içinde yer alan 'Fındık Encümen Raporu', 1938 yılındaki tarım kongresine sunulan *Türkiye Fındık Ziraatinin Kalkınmasına Dair Rapor* ve *Fındık* (Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği, Giresun: 1940) bu dönemde dikimden ihracata kadar fındık üretimini düzenlemek ve ilerletmek yönünde yapılmış çalışmalardır.

mümkündü. Geriye kalanlar kente gitmek istediklerinde ihtiyaç duydukları cep harçlığını ağadan temin ediyor ve ancak hasat ya da yayla dönüşü ödeyebiliyorlar, bazı hallerde ise emek arzı yolu ile ödemek zorunda kalıyorlardı.

Bu yıllarda bölgede kırsal ekonominin nakitten yana sıkıntısı, onun temsil ettiği iktisadi güç[15] ve fındık üretiminin sınırlı da olsa nakit üretme kabiliyeti çok ilginç bir tanımlamayı da ortaya çıkarır: *fındık ayı erkek ayı*. 1970'li yılların sonlarına kadar tedavülde kalacak olan bu deyiş hane halkı düzeyinde hüküm sürecek yeni bir işbölümünün de habercisi olur. Kırsal ekonominin pazara yönelik cephesinin örgütlenip yürütülmesi erkeklerin işi olarak ortaya çıkarken geçimlik üretime yönelik cephesi giderek artan oranda kadınların denetimi altına girer. Bu örgütlenme erkek ve kadınların pazardaki konumlarına da yansır: fındığın pazarlanması ve bundan elde edilen gelir esas olarak erkeğin tekeline geçerken, bir zamanlar erkeklerin tekelinde olan geçimlik üretimde yaratılan fazlanın pazarlanması kadınların tekeline geçer. Kent merkezinde 'karılar pazarı' diye anılan bir ihtisas pazarı bu şekilde ortaya çıkar ve hâlâ varlığını sürdürmektedir. Buna karşılık bir zamanların en faal ihtisas pazarı olan tahıl pazarı tümüyle yok olur, hayvan pazarının varlığı ise hemen tümüyle silikleşir.

Başlangıçtan itibaren fındık üretiminde öncülük yeni bir şeyi denemeye imkan sağlayacak bir iktisadi marj imtiyazına sahip olmaya dayanmaktaydı. Bu iktisadi marj ise ya geçimlik üretimi sekteye uğratmaksızın ilave bir deneme alanına, yani ilave toprağa sahip olanların ya da üretimde veya pazarlamada bir başarısızlık oluştuğunda ortaya çıkacak iktisadi açığı borçlanma yolu kapatabilecek ilişki ve kültürel imkanlara sahip olanların elindeydi. Bu nedenledir ki 19. yüzyıl boyunca fındık üretimi esas olarak büyük topraklıların ve kent merkezindeki Ermeni ve Rum tüccarlardan faizli kredi alabilen aynı kökene sahip köylülerin denemeye cesaret edebildikleri bir şeydi.[16] Ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki savaş ve akabinde gelen iktisadi bunalım yılları geçirildikten sonra şartlar yukarıda belirtilen sebeplerden ötürü orta düzey çiftçileri de böyle bir denemeye zorlamaya başlar. Bu kategorideki çiftçiler toplumsal ve ekonomik bakımdan 'erkek' olmakla 'kadın' kalma arasındaki ikilemi fındık üretiminin sağladığı ilave bir avantajı da kullanarak birinciden yana çözme yoluna giderler.[17] Bu avantaj, fın-

15 Dönemin şartları altında fındık üretiminin izafi nakit üretme kabiliyeti ve nakdin temsil ettiği iktisadi gücün köyde nasıl algılandığına ilişkin olarak, alan çalışması esnasında bir köylünün babasından naklettiği şu sözler oldukça anlamlıdır: 'Beş kantar (yaklaşık 300 kg) fındığım olsa bu köyde kimse benim önümde duramaz'.

16 Genel bir kural olarak yöredeki en eski fındık bahçeleri ya bir ağanın adıyla ya da Rum veya Ermeni kökenli bir şahsın ismiyle bilinir. Öte yandan, Çebi'nin (1978: 21) verdiği rakamlara göre, 1919 yılında Ordu Ticaret Odasına kayıtlı 147 tüccar bulunmakta; bunlar arasında fındık ticareti ile uğraşan 63 tüccarın üçte biri Ermeni ve Rum kökenlilerden oluşmaktaydı.

17 Burada 'erkek' olmak ve 'kadın' kalmak olarak vurgulanan durum uygunsuz bir abartı olarak görünebilir. Ancak, 'fındık ayı erkek ayı' ifadesinin yöre halkı tarafından ve hatta hasat mevsiminin geldiği ilan edilmek istendiğinde yerel gazeteler tarafından dahi yoğun olarak kullanılması gibi, köylüler arasındaki ikili konuşma ve görüşmelerde tercihini fındık üretiminden yana koymuş olanların hâlâ tereddüt yaşayanları kışkırtmak, eleştirmek ya da ikna etmek amacıyla

dık bahçelerinin kuruşlarının başlangıç aşamasında ara ziraatı yolu ile geçimlik üretimi sürdürmeye izin vermesidir. Bu uygulama ilerleyen yıllarda hem bahçelerin gelişmesini engelleyerek fındık üretiminde hem de geçimlik üretimde verim azalmasına yol açmakla birlikte, büyük toprak sahiplerinin fındık üretiminde deneme yapmalarına imkan sağlayan ilave iktisadi marja benzer bir manevra alanı kazandırmaktaydı. Birçok durumda fındık bahçelerinde geçimlik üretim amacıyla mısır, fasulye, bezelye (kürül) ve kısmen soya yetiştirme 1960'ların sonuna kadar devam etti. Yine ara ziraatının çok verimsiz biçimi fakat tek türden bir ürüne bağımlılığa karşı duyulan güvensizliğin iyi bir örneği olarak fındık bahçeleri arasına dikilen bilhassa elma ağaçları ancak 1970'li yıllardan sonra tedrici olarak kesilip ayıklandı.

Fındık üretimine yöneliş bu üretime tahsis edilen alanın toplam işlenen alan içindeki payının artış hızına paralel olarak kırsal ekonominin geleneksel iç örgütlenmesi üzerinde parçalayıcı bir etki meydana getirdi. Kırsal ekonominin geleneksel iç örgütlenmesinde verimli ekilebilir alanlar ağırlıklı olarak mısır ve bazen de buğday üretimine tahsis edilmekteydi. Alt ziraate izin vermesi nedeniyle mısır üretimi bilhassa daha avantajlıydı. Örneğin, mısırla birlikte ekilen soya fasulyesi suni gübre yokluğunda toprağa azot kazandırarak mısırdaki verimliliği artırmanın yanında, mısır kökleri arasında zorunlu olarak bırakılması gereken mesafenin aynı üretim mevsimi esnasında değerlendirilmesine uygun; doğrudan tüketildiğinde besleyici, pazarlandığında makul bir fiyattan satılabilecek bir üründü.[18] Ayrıca mısırla birlikte yine bir alt ziraat ürünü olarak yaprak lahana ve fasulye de yetiştirilmekteydi. Bu geçimlik üretim kırsal ekonominin ikinci önemli dayanağı olan hayvan yetiştiriciliği için gerekli yem ve sapı sağlamak açısından da kritik öneme sahipti. Ancak, geçimlik tarımsal üretimin hayvan yetiştiriciliği ile bir arada yürütülebilmesi tarlaların ekim altında olduğu Mayıs-Ekim ayları arasında hayvanların yaylalara götürülmesini ve hane halkı içindeki iş bölümünün buna göre düzenlenmesini gerektirmekteydi. Büyüyen ve gittikçe yaygınlaşan fındık üretimi bir yandan hayvan yemi üretiminde daralma meydana getirmesi, diğer yandan yaz ortasında önceden gündemde olmayan yeni bir emek talebi yaratmasından dolayı giderek artan bir şekilde bu iç örgütlenmeyi sürdürülemez hale getirdi. 1930'lardan 1950 sonlarına kadar tüccarlar, tarım teknisyenleri ve Fiskobirlik yetkilileri de köylülerin önceki iç örgütlenmeyi sürdürmek uğruna fındık hasadına erken başlamaları; ayıklama,

'karı gibi tarlada dörünmeye devam ediyorsun; fındık dik, cebin erkek gibi para görsün' denildiğine yazar kendi yetiştiği dönemde bizzat şahit olmuştur.

18 Ordu'da 1960'larda Sümerbank tarafından kurulan Soya Yağı Fabrikası ihtiyaç duyduğu hammaddeyi aslında ihtisaslaşmış bir soya fasulyesi üreticiliğinden değil esas olarak böyle bir alt ziraat uygulaması yolu ile elde edilen üretimden sağlamaktaydı. Ancak fabrikanın kuruluşu bölgede kırsal ekonominin fındıktan yana tercihinin kemikleşmeye başladığı bir dönemde gerçekleşti ve 1970'lere gelindiğinde fabrikanın teknolojik donanımı yenilerek diğer illerden sağlanan ayçiçeğinden sıvı yağ üretmeye devam etti. Son yıllarda ise yeni bir girişimle fındık yağı üretimine başladı.

seçme ve kurutma işlemlerini yeterince yapmadan çarçabuk ürünü ahırlara doldurup yaylaya geri dönmesinden kaynaklanan iç buruşmalar ve çürümelerin ihracatta yarattığı sıkıntılardan yoğun bir şekilde şikayet etti. Öte yandan, fındık üretimi geçimin sağlanmasında hane halkı düzeyinde doğrudan tüketim ile pazar için üretime kaynak tahsisi konusunda da erkek ve kadın arasında hissedilir bir sürtüşme ve çatışmayı gündeme getirdi. Gıda işlenmesi ve günlük yiyecek hazırlanmasında asli sorumluluk kendilerine yüklenmiş olan kadınlar bütün bir yıl boyu ihtiyaçların ciddi bir sıkıntı yaşanmaksızın karşılanabilmesi için geçimlik üretime tahsis edilen alanları olabildiğince geniş tutmaya, hatta yetişmiş bahçelerdeki fındık üretiminde verimliliği bariz bir şekilde düşürdüğü halde ara ziraate devam etme yönünde çabalarken; erkekler, bazen kadınlara karşı fiziksel şiddet kullanma yoluna da giderek, fındık üretiminin önceliğini ilerletme ve pekiştirmeye çalıştılar. Böylece, giderek artan ve genişleyen fındık üretimi kırsal ekonomi ve buna dayalı toplumsal hayatın dinamik, güç yaratan fakat güvenilmez cephesi; buna karşılık, geçimlik üretim ise iktisadi ve toplumsal varoluşun güven ve huzuru temsil eden cephesi haline geldi.

1930'ların başında iki ya da üç hane halkı şeklinde örgütlenmiş olan Ferhat ağa ve aile üyelerinin mülkiyetinde toplam 4,200 dekar toprak varken geriye kalan köylülerin hane halkı başına sahip oldukları toprak miktarı 30 dekar civarındaydı. Az da olsa toprağa sahip olmanın köylü açısından taşıdığı iktisadi ve toplumsal önem, konu ile ilgilenenler tarafından iyi bilinir; hatta köylülerin toprak konusunda belirgin bir açgözlülük sergiledikleri sıkça dile getirilir. Wolf (2000) az da olsa toprak sahibi olmanın sadece bunalım dönemlerinde hane halkı üyelerine güvenli bir sığınak sağlamak için değil, kırsal ekonomi dışında girişilecek faaliyetler ve kaydedilecek ilerlemeler için önemli bir sıçrama taşı olduğuna dikkat çeker. Buna karşılık Chayanov (1966), köylülerin atıl emeklerini değerlendirebileceklerini düşündükleri müddetçe, fahiş fiyatlarla toprak alma yoluna gittiklerini ve bu hali ile köylü ekonomisinin örgütleyici zihniyeti ile kapitalist bir ekonominin kârlılık arayışı arasında niteliksel bir faklılık olduğunu öne sürer. Ancak toprak satın alabilmek hem onun toplumsal olarak alınıp-satılabilir bir meta olması ve hem de mübadele edilebilir bir değerin elde bulundurulması ön şartlarının karşılanmış olmasını gerektirir. Bu açıdan bakıldığında, 1930'lu yıllarda ekonominin nakit üretme kabiliyeti in sınırlı olması nedeniyle Kayadibi'nde toprak pazarına satın alıcı olarak girebilmek ancak sınırlı sayıda hane halkı için mümkündür. Öte yandan, köylülerin ifadesine göre ağa ve ailesi, çok belirgin olmamakla birlikte, toprak satma konusunda seçici davranmakta, toprağı olmayan ya da az olanlara karşı fiyat ve ödeme koşullarında daha buyuk kolaylık göstermektedir. Ağanın bu tutum ve eğilimi toprak reformu tartışmalarının hararetlendiği dönemlerde giderek daha bir belirginlik kazanır ve gönüllü toprak reformun uygulamasından yararlandırılan pek çok kişinin önceki ve 1990'lardaki toprak mülkiyeti durumunca ge-

niş oranda teyit edilir. Böyle bir stratejinin geriden gelenlerle ağa ailesi arasındaki iktisadi mesafenin korunması gibi bir amacı da olmuş olabilir. Bununla birlikte, köydeki piyasaya toprak arz edebilecek tek kişi ağa değildir. Ayağını yorganına göre uzatamayan daha başka bireyler de, gösterişçi hane halkı tüketimini karşılamak ya da kumar borcunu ödemek gibi sebeplerle aynı piyasaya sınırlı da olsa toprak arz ederler.[19] Ayrıca, kültürel ve toplumsal olarak zorunlu hane halkı tüketim ihtiyaçlarını karşılamada karşılaşılan güçlükleri gidermek, kentte taşınmaz mal satın almak, mirasçılar arasındaki taksim anlaşmazlıklarını çözmek, eve yakın bir yerde toprak satın almak ve kentte başlatılacak bir iş için sermaye temin etmek amacıyla da köydeki piyasaya toprak arz edilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki iktisadi koşullar ve imkanlar köyde yeterli toprağı olmayan ve ortakçı ya da işçi olarak çalışmaktan başka alternatifi olmayanlar için yeni imkanlar ve yollar açar. Aslında savaş yıllarının ortalarında başlayan yakın bölgelere mevsimlik ferdi emek göçünü[20] 1950'lerle birlikte önce köyün genç nüfusunu öncelikli ve ağırlıklı olarak İstanbul'a taşıyan bir iç göç, 1960'lı yılların başından itibaren ise Avusturya ve Almanya'nın sanayi merkezlerine yönelen bir dış göç dalgası izler.[21] Bu göç dalgaları hane halkı ve kırsal ekonominin yeniden düzenlemesi zorunluluğunu da beraberinde getirir.

Köyde ve bölgede iç ve dış göçün ilk önemli etkilerinden birisi küçük ve orta boy işletmelerde toprak üzerinde giderek artan nüfus baskısının etkisini hafifletmesi olur. Bazı vakalarda iç göçe katılanlar tarafından köye geri gönderilen nakit üretimi sürdürmek amacıyla geride kalanların hayat standartlarını yükseltmeye de yardımcı olur. Bununla birlikte, çoğu vakada iç göçe katılanlar büyük metropollerde ancak kendi geçimlerini sağlayabilecekleri bir başarı gösterirler ve geride kalan ebeveyn ve kardeşlere sunabildikleri en iyi yardım, hasat-harman döneminde köye geri dönerek üretim faaliyetlerinin yürütülmesine emek katkısı sağlamak olur. Köylerden ayrılanların adeta cenaze ağıtlarıyla uğurlandığı (Sönmez, 2000) bir dönemde böyle bir uygulamanın başarılabilmiş olması, bunun dönemin şartları içinde hane halkı emeğine dayalı olarak yürütülmesi, toplumsal ve iktisadi bir zorunluluk arz eden fındık üretimine yönelişi hızlandırır, iktisadi ya da toplumsal sebeplerden ötürü bu tür işletmelerin çözülebileceği yönündeki kaygıları hafifletip, yatıştırır. Ayrıca, hükumetin 1955 yılında satış kooperatifleri aracılığı ile fındıkta destekleme alımları başlatması ve bütün ürünü makul bir fiyat üzerinden satın alma garantisi vermesi

19 Alan çalışması notlarına göre, bu sebeplerle satılan toplam toprak alanı 234 dekardır. Bu rakam, köyde ağa ve aile üyeleri tarafından satılan alanlar hariç tutulduğunda, hane halkı reisleri tarafından satılmış toprak alanının % 42'sini oluşturmaktadır.

20 Alan çalışması kayıtlarına göre koyden dışarıya ilk ferdi mevsimlik emek goçu 1942 yılında gerçekleşir.

21 Köy muhtarlığının resmî olmayan kayıtlarına göre, köyde doğup kente göç etmiş nüfus köyde yaşayan nüfustan daha fazladır. Köy nüfus kütüğü kayıtlarına göre ise 1990 yılı itibariyle köyde doğmuş ve hayatta olan nüfus 2,700'dür. Buna karşılık, sürekli olarak köyde ikamet eden nüfus 950 ile 1,100 arasında değişmekte; hasat-harmanlama döneminde 2,000'in üzerine çıkmaktadır.

hem pazarda yaşanan güçlükleri bertaraf etme, hem de fındık üretimine güveni geliştirme yönünde çok olumlu bir katkı sağlar.

Ancak, yurt dışına emek göçü toplumsal ve iktisadi örüntü ve sonuçları ile daha farklı bir kategoride ele alınmayı gerektirecek bir süreçtir. Yurt dışına emek göçü, başlangıçta, sadece köyde kalmakla kazanacağı, gitmekle de kaybedeceği bir şeyi olmayan fakir köylülerin kendilerine ev yapmaya, ev eşyası satın almaya ve eğer mümkün olursa bir parça toprak satın almaya yetecek kadar para biriktirmek amacıyla göze aldıkları; ayrılık, hasret, yalnızlık ve toplumsal ve kültürel yabancılaşma risklerini bünyesinde barındıran ve bireysel olarak katıldıkları bir göçtür. Alan çalışması kayıtlarına göre, ilk aşamada Kayadibi'nden dış göç sürecine katılan bireyler ortalama 2 yıllık bir çalışma sonunda köye dönerler. Fakat 1960'ların sonlarına gelindiğinde, yurt dışında daha uzun süre kalma toplumsal ve kültürel açıdan tahammül edilmesi mümkün, iktisadi bakımdan ise daha bir zorunlu görünmeye başlar. Zira daha fazla tasarruf etmek ve geleceğe bir yatırım olarak daha fazla toprak satın almak için bu yol diğer bütün alternatiflere göre belirgin, ispatlanmış avantajlara sahiptir.

1970'lerin ortalarından itibaren ise yurt dışında çalışma önceleri köyde bırakılan karılar ve çocukları da beraberinde götürme veya yanına almayı içeren, tasarlanmış kalış süresi daha uzun ve iktisaden daha güvenli bir gelecek için 'Alaman aylığı'na hak kazanmayı hedefleyen yeni bir nitelik kazanır. Ancak karılar ve çocukların da göç sürecine katılması, birincilerin eğitimi, ikincilerin de tasarruf sürecini sekteye uğratmamak çalışması ile ilgili yeni düzenlemeler yapılmasını gerektirir. Böylece, izleyen yıllarda, yurt dışında çalışma tedrici olarak, köydeki toprakları kaybetmeksizin ve fakat artık toprak mülkiyetine yatırım da yapmaksızın, yurt dışında sürekli yaşamaya dönüşür. Bu örüntü yurt dışında çalışıp (emekli aylığına hak kazanmış olarak ya da kazanmaksızın) geri dönen hane halkı reisleri (toplam 44 kişi) ile alan araştırması yapıldığı esnada yurt dışında çalışmakta olup mülakat edilebilen hane halkı reisleri (9 kişi) tarafından satın alınan toprak alanında da kendini göstermektedir. Birinci kategoride yer alanların kişi başına 13.2 dekar (toplam 579 dekar), ikinci kategoridekilerin de kişi başına 10.7 dekar (toplam 96) toprak satın aldıkları tespit edilmiştir. Ayrıca, yine çalışmanın yapıldığı esnada yurt dışında yaşamakta/çalışmakta olan ve yurt dışına gitmeden önceki topraklarını ya da miras yolu ile edindikleri toprakları aynen muhafaza etmekle beraber, köyde toprak satın alma yoluna gitmemiş 12 hane halkı reisi daha bulunmaktaydı. Buna karşılık, yurt dışında çalışmaya gitmemiş hane halkı reislerinin (mülakat edilen 195 hane halkı reisinin 140'ı) kişi başına 5.9 dekar (toplam 833 dekar) toprak satın aldıkları hesaplanmıştır. Böylece, iç ve dış toplumsal, iktisadi ve siyasi baskılardan bunalan köydeki toprak ağalığının gönüllü toprak reformu uygulamasını 1960'lara kadar olan dönemde başarıya taşıyan esas köylü katmanı tarım içinden yeterli nakit üretebilenler iken, kırsal göçün yurt dışına yöneldiği dönemde daha önce ortak-

çılık ya da ücretli işçilik yolu ile ayakta kalmaya çalışan en alttaki katman olur. Hatta bunlardan bir kısmı yurt dışında yaptıkları tasarrufları esas olarak ticari faaliyetlere yönelterek kapitalistleşme yönünde önemli adım atarlar. Nitekim, kentte faaliyet gösteren köyün iki fındık tüccarının başlangıç sermayelerinin temininde yurt dışındaki tasarrufların büyük katkısı olur.

Toprak üzerinde giderek artan nüfus baskısı ve miras yolu ile bölünmeler, Kayadibi'nde 1990'ların başında küçük ve hatta cüce denilebilecek işletmeleri sayı bakımından başat konuma geçirmiştir. İşlenecek toprağı olmayan 6 hane halkı hariç tutulduğunda, köyde ortalama işletme büyüklüğü 27.3 dekara gerilemiş olup, bunların en büyüğü 220 dekarlık bir toplam alanla Ferhat ağanın büyük oğluna aittir. Daha kesin bir şekilde ifade etmek gerekirse, köydeki bütün işletmelerin % 22.5'i 10 dekar, % 49.7'si 20 dekar, % 73.8'i 30 dekar, % 86.6'sı 40 dekar ve % 93.3'ü 50 dekardan daha küçüktür. Küçülme sürecine kendini uyarlama stratejilerinin bir sonucu olarak işletme büyüklüğü ile hane halkı tipi arasında da istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Yaşlı karı ve kocadan oluşan hane halklarında kişi başına 15.4 dekar toprak alanı düşerken diğer tiplerde kişi başına ortalama 4.8 ve hane halkı başına 27.1 dekar toprak düşmektedir. Bu sonrakiler arasında dört nesli bünyesinde barındıran hane halkları hane halkı başına 35 dekar ve kişi başına 3.9 dekarlık toprak alanı ile en kötü durumdadırlar. Bunları hane halkı başına 22 dekar ve kişi başına 4.7 dekarlık toprak alanına sahip iki nesilden oluşan genç hane halkları (ya da literatürde sıkça kullanılan şekli ile çekirdek aileler) izlemektedir. Kayadibi'ne ilişkin bu sonuçlar ilk bakışta Timur'un (1972) iddia ettiği gibi geleneksel ailenin geniş toprak mülkiyetince desteklendiği gibi bir iddiayı haklı çıkarıyor gibi görünse de aslında, aksine bir durumu, yani kişi başına toprak alanı dikkate alındığında, köyde geleneksel geniş ailenin toprak mülkiyetinde fakirliğin bir ifadesi olduğunu göstermektedir.[22]

Toprak para gibi standart bir likit durumu ifade etmediğinden, yukarıda işaret edildiği gibi, dönüşümün toplumsal ve iktisadi niteliğini kavramak ve ifade etmek açısından işletme büyüklüğü kendi başına oldukça aldatıcı bir nicel veridir. Bu nedenle, Kayadibi köyünde karşımıza çıkan işletmeler arası toprak dağılımı ve toprak mülkiyeti yapısının iktisadi niteliğini birkaç farklı göstergeyi bir arada kullanmak suretiyle ifade edip yorumlamak gerekmektedir. İlk olarak, köyde ve bölgede cari toplumsal sınıflama ilkelerine göre, 10 dekardan daha küçük bir toprak alanı bir köylünün toprağım var demesine yetmeyecek olan bir büyüklüktür; 10 ile 20 dekar arası küçük ya da yarım bir işletmeye, 20 ile 40 dekar arası orta büyüklükteki bir işletmeye, 40 ile 70 dekar arası tam bir işletmeye ve bundan daha fazla bir alan ise büyük bir işletmeye sahibi olmanın öl-

22 Hane halkı başına düşen toprak miktarı yerine kişi başına düşen toprak alanı dikkate alındığında sonuç istatistiksel olarak (% 1 düzeyinde) da anlamlı çıkmaktadır.

çütü olarak düşünülür. İkinci ve bundan daha kesin bir iktisadi ölçüt fındık üreten ortalama (5 kişilik) bir hane halkının bu üretimin sağladığı nakdi ve ayni gelirleri dışında başka bir geliri olmadığı bir durumda ne kadar toprağa ihtiyaç duyacağıdır. 1990 yılındaki alan çalışması esnasında fındık üretimi dışında başka gelirleri olmayan hane halklarına ait veriler bunun kişi başına 7.5 dekar net üretim alanı ve 9 dekar brüt alan olmak üzere vasat bir hane halkı için toplam 45 dekarlık bir toprak alanını gerektirdiğini gösterdi. Ürün ve toprak fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı olarak bu büyüklükteki bir toprak alanının yatırım olarak maliyeti ya da sermaye olarak karşılığı, ve hanehalkına sağlayabileceği gelir miktarı şüphesiz değişmektedir. Ancak, mıntıkada 2000 yılında cari toprak fiyatları (4,700/da dolar) ile böyle bir toprak alanı 211,500 dolarlık bir yatırım sermayesine karşılık gelmektedir. Yine yöredeki cari ortalama tarımsal verimlilik azami (110 kg/da) ve 2000 yılı ortalama ürün fiyatları (1.40 dolar) üzerinden hesaplandığında böyle bir işletmeden hane halkının eline geçebilecek yıllık brüt gelir 5,775 dolar ve safi gelir ise 3,522 dolar civarında olurdu. Bu safi miktar, hükümetçe ilan edilen dolara endeksli destekleme alım fiyatlarının 2.20/kg dolar olduğu 1997 ve 1998 yıllarına göre, sadece fındık üretimi ile geçinen vasat bir köylü hane halkının ürün satışından eline geçen yıllık nakdi gelir miktarında yaklaşık 2,000 dolarlık bir azalmaya karşılık gelmektedir.[23]

Bu noktada iki farklı karşılaştırma daha yaparak konuyu daha geniş bir bakış açısına yerleştirmek de mümkündür. Toprak dağılımı sorununa hane halkı başına toprak alanı açısından değil vasat bir hane halkını geçindirmeye yetebilecek miktarda toprak dağılımı sorunu olarak bakıldığında -ki bu geleneksel Osmanlı toprak rejiminin de ana ilkesidir- köydeki hanehalklarının ancak % 13'lük bir kısmının başka kaynaklara yönelmeksizin geçinebilecekleri miktarda toprağa sahip oldukları görülür. Buna karşılık, Türkiye tarımında ağırlıklı kategoriyi oluşturan buğday üreten çiftliklerin aynı düzeyde bir gelir seviyesi yakalayabilmeleri için fındık üretimindeki kişi başına toprak miktarının yaklaşık üç katı alana ihtiyaçları vardır. Öte yandan, Amerikan tarımında küçük diye tasnif edilen (yıllık 2,500 dolarlık brüt satış geliri) işletmelerle (Thomas vd., 1996: 356) karşılaştırıldığında, fındık üretiminde 14 ile 23 dekar arasındaki bir işletmenin aynı miktarda bir yıllık brüt satış kapasitesine sahip olduğu söylenebilir.

Bu rakamlardan hareketle, genel olarak, sadece toprak fiyatı yatırılmış sermayenin karşılığı olarak alındığında, fındık üretiminin birim yatırım sermayesine karşılık üretici birime, kendi emeğinin bedeli de dahil olmak üzere, yıllık % 2 ile 3 arasında değişen bir kazanç sağladığı söylenebilir. Bu miktarın ülkedeki cari ticari net gelir ya da net faiz oranlarından hayli düşük olduğu ve, Mann ve Dickinson'u (1978) doğrular şekilde, dışarıdan gelerek sermaye yatı-

23 Toprak ve ürün fiyatları konusundaki veriler Ordu Ziraat Odası yetkililerinden bizzat öğrenilen rakamlara dayanmaktadır. Verimlilik rakamları ise Sönmez (1993)'teki veri ve hesaplamalara dayanmaktadır.

rımı yapmak isteyen biri açısından çok verimsiz olduğu, belirtmeye gerek olmayacak kadar açıktır. Fakat, aynı şey köyün ve tarımın içinden gelenler için de geçerlidir ve yukarıda belirtildiği gibi, topak satın alabilmek için yeterli miktarda tasarruf yapabilenler de ancak belli bir noktaya kadar ellerinde birikmiş olan tasarrufu toprak mülkiyetine yatırmakta ve bu yolla geleceklerini belli bir oranda güvenceye aldıklarını hissettikten sonra daha kârlı ya da kazançlı olacağını düşündükleri alanlara yönelmektedirler. Bu yöneliş her zaman bir kapitalist girişimcilik ruhu taşımamakla birlikte bunu bütünüyle dışlayan bir şey de değildir. Aksine, aşağıda ele alınacağı üzere, böyle bir noktada toprak mülkiyeti, tarımsal üretim ve gelir, üretimi sürdüren hane halkını kuşatan başka toplumsal ve iktisadi şartlarla eklemleşerek bir dizi niteliksel değişmeleri beraberinde getirmektedir. Kişi başına yıllık kullanılabilir nakit gelir miktarının 1990 yılında 3,200 dolar civarında seyrettiği ve bu miktarın ancak dörtte birinin tarımdan sağlanabildiği bir köy ortamında bu eklemleşme ve niteliksel dönüşümlerin yakalanıp yorumlanabilmesi, yukarıda yapıldığı gibi, köyü ve orada yaşayan hane halklarını çevreleyen daha geniş yapı ve süreçlerle bağlantının sürdürülmesi halinde mümkündür.

Geçinebilmenin şartlarının ve geçimlik üretimin değişen anlamı

1970'li yılların ortalarına gelindiğinde köyde ve yörede fındık üretimi hem kırsal hem de kentsel ekonomi ve sınai faaliyetlerin merkezine bütün ağırlığı ile yerleşir; kırsal nüfusun gelir ve refah düzeyinde geçmişe nazaran hissedilir bir iyileşme görülür. Bu his çalışmanın yapıldığı 1990 yılında Kayadibi'nde yaşayanların büyük bir çoğunluğunca da paylaşılmaktaydı. Ancak, işlenebilir alanların % 95'i aşan bir oranda fındık üretimine tahsis edilmesi, hanehalklarını, geçmişte tarladan eve bir üretim örgütlenmesi içinde karşıladıkları çoğu günlük tüketim ürünleri (taze sebze, meyve) için bile pazara bağımlı hale getirir. Sabahları çorba içmekten çayın eşliğinde kahvaltı yapmaya geçiş gibi günlük tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikler ve 1980'lerin hemen başında sahil kuşağındaki köylerin elektriğe kavuşturulması ile buzdolabı, televizyon, ve elektrikli yayık gibi dayanıklı tüketim mallarının da kırsal hayatın vazgeçilemez tüketim ürünleri haline gelmesi bu bağımlılığı daha da pekiştirir. Üretimde yakalanan istikrar ve verimlilik artışı hane halkı başına düşen toprak miktarından kaynaklanan açıkları kısmen telafi etmekle birlikte, yegane nakit ve geçim kaynağı olarak fındık üretimi artan ihtiyaçları karşılamaya yetmez. Bir borçluluk sonucu olmasa bile yine de toptan satılan fındıktan bir anda elde edilen gelirin bütün bir yıl boyu süren ve günlük ya da en azından haftalık nakit çıkışını gerektiren alışverişler için dikkatli ve ölçülü bir şekilde harcanabilmesi için gelişkin bir harcama disiplinine sahip olmayış küçük fakat önemli bir sorun oluşturur. Bu nedenle, nispeten büyük sayılabilecek toprakları işleyen hane halkları

bile kendilerini, fındık üretiminden elde edilen geliri büyük meblağda harcama gerektiren tüketim ve üretim ihtiyaçlarını (ev yaptırmak, ev eşyası satın almak, düğün yapmak, gübre ve ilaç satın almak, işçi ücreti ödemek vb.) karşılayabilmelerine imkan sağlayacak bir ölçülülük ve disiplin içinde kullanabilmek için tarımsal üretimi çeşitlendirmek ya da tarım dışı alanlarda sürekli istihdam yolu ile günlük tüketim ihtiyaçlarına hasredilebilecekleri miktarda düzenli nakit gelir üretme zorunluluğunda hissetmeye başlarlar.

Dönemin genel toplumsal, kültürel ve iktisadi şartları altında tarım içinde ya da dışında ek gelir üretme yönündeki bu baskı bazı bakımlardan iç ya da dış emek göçüne katılanlardan farklı üç yeni köylü tipi ortaya çıkarır. Bunlar kentte düzenli ya da günlük işlerde ücretli olarak çalışan fakat köyde ikamet eden köylü, sürekli olarak hem köy hem de kentte ikamet eden köylü ve nakit gelir getirici tarımsal üretimini çeşitlendirmiş köylü. 1960'lı yılların sonları ve izleyen on yılın başlarında fındık üretim kuşağındaki köylerin yaz ve kış ulaşıma imkan veren stabilize bir yol ağına kavuşturulmuş olması birinci ve ikinci tip köylünün ortaya çıkışını kolaylaştırıcı bir etki meydana getirir. Birinci tip köylü kentte yaşamanın maddi külfetinden sakınma ile çiftliği üzerinde olmanın emek katkısı ve yönetim avantajlarını birleştirerek kendisine aksi takdirde elde edilmesi mümkün olmayan bir iktisadi manevra alanı yaratma amacı taşır. Çift ikametli köylü ise, kentteki sürekli istihdamı sürdürme ve hane halkı üyelerinin ancak kentte başarılı bir şekilde karşılanabilen öğrenim ve mesleki eğitim gibi ihtiyaçlarının giderilmesine uygun bir zemin oluşturma gayretinde olan ve bu amaçla hane halkını mekânda yeniden örgütleme yoluna gitmiş birisidir. Birinci kategori içinde yer alanları, ağırlıklı olarak haberleşme, ulaşım, bayındırlık ve benzeri hizmetlerin köylere ulaştırılmasında ihtisaslaşmış kamu kurumlarında mevsimlik ya da sürekli olarak istihdam edilen işçiler; genişleyen konut üretim sektöründe işçi, kalfa, usta olarak çalışanlar; küçük zanaatkârlar, çıraklar, tezgahtarlar; ve fındık değirmenleri ve diğer sınai kuruluşlarda çalışan işçilerdir. İkinci kategori ise ağırlıklı olarak küçük işletme ve dükkan sahipleri, memurlar ve fındık tüccarlarından meydana gelir. 2000'li yılların başında sayıları daha da kabarmış olan bu kategorilerdeki köylülerin köy ile kent arasında her gün düzenli olarak taşınması ihtiyacı yanında, aynı köylerde yaşayan öğrenim çağındaki nüfusun hatırı sayılır bir kısmının kentteki okullarda öğrenim görmesi bireysel girişimcilikle yürütülen oldukça faal bir ulaşım sektörü ve bu sektör içinde köylü şoför ve yardımcıları için istihdam olanakları yaratır. Tarım içinde yeni nakdi gelir kaynakları arayışında olan köylüler ise çoğunlukla arıcılık olmak üzere, mandıracılık, tavukçuluk, seracılık ve nadiren de olsa kivi üretimine yönelirler. Bu arada yine 1970'li yılların ortalarından itibaren kırsal kesimde artan nüfus yanında çift ya da çoklu ikamet stratejisi uygulayanların barınma ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak adeta bir patlama yaşayan ev yapımı, birçok köylüye köyünün dışına çok fazla çıkmadan marangoz,

demirci, inşaat işçisi ve ustası olarak çalışma ve nakdi gelir elde etme imkanı sağlar ve sağlamaya da devam etmektedir.

Bütün bu gelişmeler 1990 yılında Kayadibi köyünde oldukça anlamlı örüntülerle yansımasını buldu. Köydeki toplam 239 hane halkının % 74'ünün köy dışında başka bir ikamet yeri bulunmamaktaydı. Buna karşılık % 3.7'si çift ikametli; % 8.7'si Ordu kent merkezinde, % 7.9'u diğer kentlerde ve % 5.0'ı yurt dışında yaşayıp yaz döneminde köye gelen hane halklarından oluşmaktaydı. Diğer yandan, çalışma esnasında başkanları ile mülakat yapılmış olan 195 hane halkının toplam 184 üyesi tarım dışı sürekli bir işte çalışmaktaydı ve bunların 149'u köy dışında ikinci bir ikameti olmayan hanehalklarının üyeleriydi.[24] Ayrıca, tarım dışı bir alanda çalışan üyelerinin olup olmadığından bağımsız olarak, bu 195 hane halkı arasında 25'i (% 15) arıcılık, 4'ü (% 2) de hayvancılık yapmaktaydı. Başkanları ile mülakat yapılmışlar arasında tarım dışı alanlarda faaliyet gösteren hane halklarından 16'sı (% 8.2) fındık ticareti, perakende dayanıklı tüketim malları satıcılığı, restoran işletmeciliği gibi orta boy kapitalist ticari faaliyetler, 11'i (% 5.6) bakkal, ayakkabı dükkanı vb. küçük ölçekli ticari faaliyetler yürütmekteydiler. Ayrıca, 10 hane halkı da diğer tarım, zanaat ve işçilik faaliyetleri yanında ipek halı dokumacılığı yapmaktaydı.

Tarım dışı alanlarda sürekli istihdam ve tarım içinde gelir kaynakları çeşitlenmesi Kayadibi köyünde ekonominin yapısını, üretim pratiklerini ve bireylerin kendi toplumsal statü ve sınıf konumlarını algılayışlarını belirgin bir şekilde dönüştürmüş görünmektedir. Tarımsal ekonomi söz konusu olduğunda, topraksızlar da dahil, köyde bütün hane halkları fındık üretiminden gelir elde etmekteydiler.[25] Fakat, fındık üretiminden elde edilen nakdi gelirler hanehalklarının toplam nakdi gelirlerinin ancak % 23.6'sını oluşturmaktaydı. Diğer tarımsal üretim faaliyetlerinden elde edilen nakdi gelirler de eklendiğinde, tarımsal gelirlerin toplam nakdi gelirler içindeki payı % 32'yi geçmemekteydi. Hane halkı nakdi gelirlerinin geriye kalan % 68'lik kısmı tarım dışı faaliyetlerden sağlanmaktaydı. Ancak, fındık üretiminin toplam hane halkı gelirleri içindeki payında görülen azalma ile ona hane halkının refahındaki konumu açısından atfedilen önem arasında belirgin bir uyuşmazlık göze çarpmaktadır. Toplam nakdi gelirleri içindeki payından geniş oranda bağımsız olarak, hane halkı reislerinin % 45'i fındık üretiminden elde edilen geliri hanehalklarının refahını

24 Sürekli olarak bir işte çalışan bu bireylerin yaptıkları iş ya da mesleklere dağılımı şu şekildedir: kendi hesabına çalışan inşaat ustası (% 7.6), inşaat müteahhiti (% 0.5), inşaat işçisi (% 3.3), zanaatkâr (% 14.1), memur (% 7.6), sigortalı işçi (% 32.6), esnaf-bakkal (% 5.4), öğretmen (% 1.1), kendi hesabına çalışan şoför (% 8.7) tüccar, toptancı, perakende ticaret erbabı (% 7.6), ücretsiz aile işçisi, halı dokumacısı (% 7.6), diğer (% 2 7).

25 Topraksızların fındık uretiminden gelirleri, hasat esnasında toplanamamış olan fındıkların başaklama denilen usulle toplanıp pazarlanmasından gelmektedir. Başaklama uygulaması cemaatin bütün üyelerine hasadı bitmiş bahçelerde bu ikinci devşirmeyi yapma hakkı tanır. Başarılı bir başakçı yaklaşık iki hafta süren bu ikinci devşirme döneminde emeğini ücret karşılığı satmak suretiyle elde edebileceği gelirin iki katına eşdeğer miktarda fındık başaklayabilir.

sağlama ve sürdürmede birincil öneme sahip, % 40'ı ikincil öneme sahip, geriye kalanlar ise üçüncül ya da daha az öneme sahip olarak değerlendirmekteydiler. Güvenirlik bakımından ise, fındık üretimi kendileri ile mülakat yapılan hane halkı başkanlarının büyük bir çoğunluğu açısından en güvenilir gelir kaynağı ve kategorisini oluşturmaktaydı. Bu yönü ile fındık üretimi pazardaki fiyat dalgalanmaları, üründeki verimlilik krizleri ve hane halkı refahı içindeki payı her ne olursa olsun köylülerin iktisadi ve toplumsal hayatlarında, tıpkı 1930'lu yıllarda fındık üretimi yolu ile pazara açılma esnasında geçimlik üretimin kendilerine verdiği türden bir emniyet telkin etmekte ve böyle bir duygunun sürdürülmesine somut bir taban sağlamaktadır. Yılın büyük bir kısmındaki işleri şimdi geniş oranda kadınların, çocukların ve yaşlıların eline terkedilmiş olan bu taban onların diğer gelir getirici faaliyetlere girişebilmeleri, bu faaliyetlerde ilerleme kaydetmeleri, o yolla ekonomi ve toplumsal hayatın diğer kesimlerine başarılı bir geçiş yapabilmeleri ve arkadan gelen kuşaklara buralarda yeni ufuklar ve imkanlar yaratabilmeleri bakımından büyük önem arz etmektedir. Yine, aksine bir durumla karşılaşıldığında, olabildiğince en az toplumsal ve iktisadi zararla geri dönüş için de bu taban adeta bir sığınak işlevi görmektedir.

Ancak geçiş ve dönüşüm başarılı bir şekilde gerçekleştirildiğinde, bunun nereye ve nasıl yapıldığına bağlı olarak köydeki toprak ve bu toprak üzerinde sürdürülen üretim, Marx'ın (1976) çözümlemesini hatırlatır şekilde, yeni toplumsal nitelikler ve anlamlar kazanmaktadır. Kendi ifadeleri ile, köyde yaşadıkları halde köylülükten vasıflı ya da vasıfsız tarım dışı işçiliğe doğru geçiş yapanlar açışından artık önemli olan kendilerinin fındıktan ne gelir elde edecekleri değil tarım dışı alanlarda boğazlarını sürekli ve güvenli bir şekilde doyurmalarına yardımcı olacak bir istihdam imkanı ve yeterli ücretin kazanılıp kazanılamayacağıdır. Bu kategoridekiler genel olarak fındık fiyatlarının yüksek olmasının bu yolla geçimini sağlayanların kendi emeklerine olan talebi artırması gibi dolaylı bir katkısı olabileceğini, fakat tarım ürünleri fiyatlarının artmasını genelde olumsuz bir gelişme olarak düşünmektedirler. Köylülük kökeninden kentli profesyonel meslek erbabının arasına katılıp orada kendileri ve bağımlıları için güvenli ve istikrarlı bir gelir kaynağı yaratmış olanlar açısından ise artık önemli olan fındık üretiminden elde edilen gelir değil toplumsal-ailevi kökenin yattığı yerde bir parça toprak sahibi olmak, ataların manevi mirasını sürdürmektir ki, bu hiçbir net getirisi olmadığı ve hatta diğer faaliyetlerden kaynak transferini gerektirdiği durumlarda bile üretimi sürdürmeyi de içermektedir.[26]

Burada söz konusu olan 1950'ler ile 1970'ler arasında farklı ülke ve bölgeler-

26 Memlekete bağlılık burada ele alınan vak'aya özgü bir şey değildir. Karpat (1976) Gugler (1982) kente göçmüşler arasında aynı türden duygulardan söz etmektedir. Bölgede yürütülen çalışmalar esnasında derlenen verilerin bu konu ile alakalı yönleri Sönmez (2000)'de daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

de kente göçmüş olanların kendi köy ve kökenleri hakkındaki duyguları ve bu yönde sürdürdükleri uygulamalarla kısmen örtüşürken, kısmen de farklıdır.[27] Ulaşım, iletişim ve bir zamanlar ancak kentlerde ulaşılabilen imkan ve hizmetlerin giderek yaygınlaştığı ve kentlerde artık metalaşmış olan yeşillik, temiz hava gibi doğal çevre sunumları köy ile bağı koparmadan kentte yaşamayı, köylülük dışı bir toplumsal varoluşun peşinden koşarken mevsimlik bile olsa köyde barınmayı mümkün ve cazip hale getirmektedir. Yılın çoğunda boş duran ya da bir yaşlı anne-baba tarafından kullanılan yeni evler bu yönde atılan somut adımların ifadesidir. 1950'lerde büyük şehirlere göç edip emekliliğe hak kazanmış olanların artık geri dönüyor olmaları (1990 yılında böyle yapmış 6 kişi vardı) da yine aynı şeyin ifadesi olsa gerektir. Köylülük tabanından destek alıp kentte giriştikleri faaliyetlerde artık tüccar ya da iş adamı olma başarısı göstermiş olanlar açısından ise köydeki toprak, sermayenin güvence altına alınmış bir kesiti, üretimden elde edilen gelir ise işi daha da genişletmek için temin edilen ucuz ticari kredinin bir biçimi haline gelmektedir. Bunlar arasında fındık ticaretindeki kariyer hiyerarşisinin en alt basamağında bulunan fındık manavı açısından bir ayağının sürekli olarak köyde tutulmasının başka bir işlevi daha vardır: kimlerin verilecek nakdi krediyi ayni olarak geri döndürme kapasitesine sahip olduklarının belirlenebilmesine yardımcı olacak gerekli bilgilerin köylülerin mevsimlik üretim başarıları ve hane halkı tüketim eğilimleri ve ihtiyaçlarını yakın takibe alınarak öğrenilmesi. Zira, sık sık karşılaşıldığı üzere, bu bilgilerden mahrum olarak ve bilhassa kendi köy cemaatinin dışındaki köylülere kredi vermek böyle bir ticari girişimde başarısızlığa davetiye çıkaran en tehlikeli davranışlardan birisidir.

Fındık üretim pratikleri ve örgütlenmesi cephesinde en önemli değişme üretimin harman etme aşamasında kullanılabilecek bir modern teknolojik yeniliğin ulaşılabilir hale gelmesiyle bağlantılı olarak gerçekleşti. Prototipi 1930'larda Amerika'dan ithal edilip Giresun yöresinde denenen fakat pahalı oluşu ve ulaşım ağının yetersizliği nedeniyle gözden ve kullanımdan düşen ayıklama makinelerinin (patoz) yeni bir tipi 1970'li yılların başında buğday harman makinesinden hareketle Terme yöresi zanaatkârlarınca üretildi ve 1960'lı yıllarda yürütülen kırsal yoredeki ulaşım altyapısı çalışmalarının ulaştığı mıntıkalarda hızla kullanıma girdi. 8 ile 10 kişilik bir işçi takımı tarafından elle beslenen patoz aynı sayıdaki işçinin yaklaşık iki haftalık çalışmasını gerektirecek olan har-

27 Örneğin, Batı Afrika ülkelerine ait verilerin bir incelemesinde Gugler ve Flanagan (1978) göçmenlerin çok büyük bir kısmının kendi köylerine-memleketlerine dönme niyetinde olduklarını tespit etmişlerdir (aktaran Gugler, 1982: 63). Benzer bir niyet Karpat'ın (1976) çalışmasında, İstanbul'a göç etmiş gecekondu sakinleri arasında da tespit edilmiştir. Ancak, Karpat gerek Türkiye'de gerekse diğer ülkelerde yapılan çalışmalarda geri dönüşün ciddi olarak kastedilmediğini ifade ederken, Gana'da 1963 yılında yapılan geniş bir tarama çalışmasında 64 yaşın üzerindeki uzun dönemli göçmenlerin beşte dördünün geri döndüğü tespit edilmiştir (Caldwell, 1969: 196, aktaran Gugler, 1982: 63).

man etmenin dövme ve ayıklama işlerini birkaç saatte tamamlanabilen bir üretim aşamasına dönüştürdü. Aynı makinenin 1998 yılında kullanıma giren ve en fazla 4 işçiyi gerektiren vakumlu modeli hane halkları arasında bu aşamada emek alışverişine gidilmesi ya da ücretli işçi çalıştırılması gereğini büyük ölçüde hafifletti. Üretimin hasat harmanlama aşamasının tamamlanabilmesi için gerekli zamanı yarı yarıya kısaltan bu teknolojik yenilik hane halkı emeğinin tarım içinde ve dışında gelir getirici başka faaliyetlere yönelmesini kolaylaştırmak suretiyle köylerdeki atıl emeği boşaltmak, hali hazırda başka alanlarda sınai bir disiplin altında çalışanların hasat-harman işlerini yaz tatili süresi içinde kolaylıkla tamamlamalarını kolaylaştırmak ve üretim maliyetini düşürmek gibi bir dizi sonucu da beraberinde getirdi. Buna karşılık aynı yenilik ve süreç bütünüyle insan gücü ile yapılabilen hasat ya da toplama aşamasını gerçekleştirmek için hane halkı ve köy içinden istihdam edilebilecek emekte bir daralmayı da beraberinde getirdi. Ortaya çıkan emek açığı başlangıçta bütünüyle bölgenin fakir hinterlandından sağlanan mevsimlik işçilerle kapatıldı. 1990'lara gelindiğinde ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen mevsimlik tarım işçileri ve kentsel alandan günübirlik sağlanan işçiler üretimin sürdürülebilmesinde giderek hissedilir kritik bir işlev üstlenmeye başladılar. Bu suretle, kendi üyeleri arasında meta-pazar ilişkileri yaşamıyor olmakla birlikte, hane halkları fındık üretimini sürdürebilmek için giderek artan oranda kendilerini emek ve sermaye ilişkilerinin içinde bulmaya başladılar.

Kayadibi köyünden 1990 yılında aynı yılın üretim mevsimi hakkında derlenen nicel ve nitel veriler bu konuda şöyle bir resmi ortaya koymaktadır: Köyde üretimi sürdürmek için istihdam edilen toplam emeğin hemen yarıya yakınını (% 47) ücretli emek oluşturmaktadır. Kategorik olarak her büyüklükte işletme ücretli emek istihdamına başvurmakla birlikte işlenen toprak alanının büyüklüğü, hane halkı içinden sağlanabilecek emeğin miktarı ve bu sonraki emeğin fındık üretimine yöneltilmesi ile başka alanlara yöneltilmesinin alternatif maliyet ve getirisine bağlı olarak değişmektedir. Nitekim, ücretli emek 10 dekardan daha küçük toprağa sahip olan hane halklarının 1990 üretim yılı içinde istihdam ettikleri toplam emeğin % 11'ini oluştururken 70 dekardan daha fazla toprağı olan hanehalklarının istihdam ettikleri toplam emeğin % 66'sını oluşturmaktadır. Öte yandan karı-koca hane halkları bir yıl boyunca istihdam edilen toplam emeğin % 73'ünü ücretli işçi çalıştırmak suretiyle sağlarken karı-koca ve çocuklardan oluşan hanehalklarının istihdam ettikleri toplam emek içinde ücretli emeğin payı % 40'a gerilemektedir. Ayrıca, veri tabanından hareketle nicel bir betimleme yapmak mümkün olmamakla birlikte, başka alanlarda istihdam edilmesi daha fazla bir gelir getirmesi söz konusu olduğu müddetçe, hane halkları kendi iç bünyelerinde mevcut emeği fındık üretimine hapsetmek istememektedirler. Ancak, daha önceki bir çalışmada (Sönmez, 2000) ele alındığı üzere, hasat ve harman etme aşamalarında hane halkı emeğinin istih-

dam edilip edilmemesinin bedeli ücretli emeğin bedeli gibi basit kol gücü değeri üzerinden değil, üretimin bu iki kritik aşamasının örgütlenmesi, denetlenmesi, üretim sürecinin emek-sermaye arasındaki çekişme ve yabancılaşma ilişkilerinden olabildiğince arındırılması, bir bütün olarak hane halkı ve ailenin köy ve toprakla bağlantılı varlığının toplumsal olarak yeniden üretilip sürdürülmesi gibi farklı boyutlar dikkate alınarak hesaplanmaktadır. Tarım içi ve dışı faaliyetleri bir bütün olarak dikkate alındığında kapitalist olarak nitelendirilmesi kaçınılmaz olan hane halkları arasında da görülen bu rasyonelite ve tavır işçileşmiş hane halkları arasında silikleşirken tarımsal üretimin ve bilhassa fındık üretiminin asli gelir kaynağı olduğu hane halkları arasında hemen göze çarpacak derecede belirginleşmektedir.

Ücretli emeğin yoğun olarak istihdam edildiği hasat ve harman aşamaları hane halkı üyeleri ile ücretli işçiler arasında çatışan çıkarlardan ve farklı toplumsal konumlardan kaynaklanan oldukça yoğun bir didişme ve çekişmeye sahne olur. Hane halkı bir bütün olarak kendi iktisadi çıkarları açısından ücretli emeği olabildiğince verimli kılabilmek için üretim sürecine salt kendisi katıldığında sergilemeyeceği derecede bir iş disiplini sergilemek, işin başlangıç ve bitiş saatlerine olabildiğince riayet etmek gereği duyar. Elde olmayan sebeplerle çalışma süresi kesintiye uğradığında kaybedilen çalışma süresini ya ücretten o oranda kesintiye giderek ya da emek verimliliğini olağan düzeyin üzerine çıkarmak suretiyle telafi etmeye çalışır. Büyük işletmeler iktisaden verimli olacağını düşündükleri müddetçe emek verimliliğini sürdürme sorumluluğunu işçinin omuzlarına yıkacak günlük çalışma süresi yerine toplanan ürün miktarı üzerinden ücret ödeme yoluna giderler. Çatışma ve didişmeleri yumuşatmak ve ücretli emeğe kendi çiftliği üzerinde çalışıyormuşcasına bir öz disiplin duygusu aşılamak ve geliştirmek için, kendilerinin de çiftçi oldukları ve işçi çalıştırdıkları sık sık hatırlatılır; aynı grup izleyen yıllarda tekrar istihdam edilir. Ancak, ücretli emeği hane halkı emeğine benzetme amacıyla yılın ilerleyen zamanlarında karşılıklı ziyaretlerle ilişkileri pekiştirme, kız alıp verme gibi Sirman'ın (1986) pamuk işletmelerinde karşılaştığı türden ilişkilere rastlanmaz. Akraba ya da komşu emeği de olsa ücretli emek son tahlilde kendisine hane halkı potansiyel gelirinin bir kısmı kaybedilen yabancı bir emek olarak kalır; hane halkının diğer faaliyetlere yönelerek gelirini takviye etmesi ya da yeni iktisadi ve toplumsal ufuklara doğru yelken açmasının, bu yabancı emeğin mevcudiyeti ve istihdamı sayesinde mümkün olduğu gözle görülür ama hemen hiç telaffuz edilmez. Öte yandan, çekişme ve didişmeleri azaltarak ilişkileri olabildiğince yumuşatma yönündeki bütün girişimlere rağmen, istihdam eden ile istihdam edilenin hem üretim süreci hem de bu sürecin bir kesitini oluşturduğu genel toplumsal sistem içindeki iktisadi güç ve toplumsal statü farklılıkları, kentte profesyonel bir mesleğe sahip bireylerin yönetimindeki hane halkları ile kentte orta ve büyük boy kapitalist işletme sahibi olan hane halkları örnekle-

rinde perdelenemeyecek derecede bir belirginlik kazanır.

Bu betimleme çerçevesinde akla gelebilecek son soru Kayadibi'nde 1990 yılında başkanları ile görüşülen hane halklarının ne kadarının kapitalist, ne kadarının geri dönüşü olmayan bir işçileşme durumunda oldukları ve ne kadarının ise köylü işletmesi olarak kabul edilebileceğidir. Hane haklarının yürüttükleri iktisadi faaliyetlerin nesnel olarak belirgin nitelikleri ve örgütleyici amaçları dikkate alındığında, fındık manav ve tüccarlığı yapanlar ile esnaflıktan öte ticari faaliyette bulunan 14 hane halkı, çok belirgin, yaklaşık bir o kadarı da sermaye birikimi sorununu henüz tam anlamıyla aşamamış olanlardan ibaret yaklaşık % 14'lük bir kesim, köydeki görüntülerine aldanmaksızın kapitalist olarak nitelendirilebilecek durumdadır. Buna karşılık hanehalklarının yaklaşık % 20'lik bir kesimi cüce işletmeler üzerinde kurulu meskenlerinde yaşayıp emek pazarında var alma mücadelesi veren ya da geçmişte verilmiş bir mücadelenin akabinde emekli olarak köye dönmüşlerden oluşan işçileşmiş hane halkları olarak tasnif edilebilir. Yaklaşık % 2 ile 3'lük bir kesimi oluşturan profesyonel meslek erbabı kişilerin başkanlığını yaptıkları hane halkları da belki ancak toplumsal olarak pozitif avantajlı işçileşmiş hane halkları olarak düşünülebilecek durumdadır. Geriye kalanlar ise kâh tarımsal üretimi çeşitlendirmek, kâh tarım dışı alana emek ihraç etmek suretiyle gelirlerini şimdilik takviye eden ya da tamamiyle fındık üretimine bağımlı olan köylü işletmeleri olarak tasnif edilebilir. Toprak üzerinde nüfus baskısının artmaya devam ettiği; hane halklarının bilinçli stratejilerle arkadan gelen genç kuşağı, köyden, kökenlerinden, topraktan ve tarımdan kopmaksızın ekonomi ve toplumsal hayatın diğer alanlarında sürdürülecek bir varoluş mücadelesine hazırlamaya çalıştıkları (Sönmez 2000); Stirling'in (1966) sözünü ettiği geleneksel hane halkı hayat döngüsünün geniş ölçüde kırıldığı; ticari ve sınai sermayenin giderek yoğunlaştığı ve iç ticaret hadlerinin tarım lehine kötüleştiği bir dönemin şartları altında bu dağılımın oranının yerinde kalması beklenemez. Aksine, birinci ve üçüncü kategoride yer alan hane halklarının ikinci kategori lehine çözülüyor olmaları daha muhtemel görünmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Hamdi bey (1339/1923) *Meyve Ağaçlarının Ziraati*, İstanbul.

Akçay, A. (1987) "Türkiye tarımında büyük topraklı işletmelerin oluşum süreçleri üzerine notlar", *11. Tez Kitap Dizisi* içinde, ODTÜ, Ankara.

Akdağ, Y. Z. (1989 *sic*) "Türkiye'de fındık yetiştiriciliği ve pazarlaması", *Türkiye Ziraat Odaları 3. Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990* içinde, TMMOB Ziraat Odası ve A. Ü. Ziraat Fakültesi, Ankara.

Akşit, B. (1967) *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği Yayınları, Ankara.

— (1985) *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Turhan Kitabevi, Ankara.

— (1988) "Kırsal dönüşüm ve köy araştırmaları (1960-1980)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, (der.) Ş. Pamuk ve Z. Toprak, Yurt Yayınları, Ankara.

— (1993) "Studies in rural transformation in Turkey 1950-1990", *Culture and Economy. Changes i Turkish Villages* içinde, (der.) P. Stirling, The Eothen Press, Cambridgeshire.

Akşit, B., Mutlu, K., Nalbantoğlu, Ü. ve Şen, M. (1996) "Population movements in Southeastern Anatolia: Some findings of an empirical research in 1993", *New Perspectives on Turkey*, no. 14.

Aydın, Z. (1986) *Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Turkey: The Household Economy in Gisgis and Kalhana*, Ithaca Press, Londra.

— (1987) "Turkish agrarian debate: New arguments and old scores", *New Pesrpectives on Turkey*, no. 1.

— (1990) "Household production and capitalism: A case study of Southern Turkey", *The Rural Middle East: Peasant Lives and Modes of Production* içinde, (der.) K. Glavanis ve P. Glavanis, Birzeit University and Zed Books Ltd, Londra ve New Jersey.

Bağcı, Y. (1998) *Toprak Ağalığı ve Kırsal Dönüşüm: Adıyaman İli Boztepe Köyü Vak'a İncelemesi*, (basılmamış master tezi), H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Boratav, K. (1981) *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Birikim Yayıncılık Koll. Şti., İstanbul.

Caldwell, J. C. (1969) *African rural-urban migration: The Movement to Ghana's Towns*, Colombi University Press.

Chayanov, V. A. (1966) *The Theory of Peasant Economy*, (der.) D. Thorner, B. Kerblay ve R. E. F. Smith, Richard D. Irwin Inc., Homewood, Illinois.

Çebi, S. (1978) *Çağlar İçinde Ordu*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Matbaası, Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü (1953) *1949 Köy Sayımı Özet Sonuçları*, Yayın no 344.

— (1956) *1950 Tarım Sayımı Sonuçları*, Yayın no 371.

— (1983) *1980 Tarım Sayımı Hanehalkı Anketi Sonuçları*, Yayın no 1028.

— (1990) *1987 Gelir Dağılımı ve Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları*, Yayın no 1441.

— (1994) *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Anketi Sonuçları*, Yayın no 1985.

— (1999) *1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi Sonuçları*, Yayın no 2229.

Ferhatoğlu M. Fahrettin. (1934) *Ordu Külliyatı*, Kâmil Matbaası, Sivas.

Friedman, H. (1985) *The Family Farm in Advanced Capitalism: Outline of a Theory of Simple Commodity Production in Agriculture*, University of Toronto, Department of Sociology, Working Paper Series no 33, Toronto.

Galeski, B. (1972) *Basic Concepts of Rural Sociology*, (çev.) H. C. Stevens, Manchester University Press, Manchester.

Gugler, J. (1982) "The rural-urban interface and migration", *Cities, Poverty and Development Urbanization in the Third World* içinde, (der.) A. Gilbert ve J. Gugler, Oxford University Press.

Gugler, J. ve Flanagan, W. G. (1978) "Urban-rural ties in West Africa: Extent, interpretation, prospects and implications", *African Perspectives*, no. 1.

Hann, C. M. (1985) "Rural transformation on the East Black Sea Coast of Turkey: A note on Keyder" *Journal of Peasant Studies*, vol. 12, no. 4.

İktisadi Yönden Ordu İli (1967) Ordu Ticaret ve Sanayi Odası, Yayın no 1, Ankara.

Karaömerlioğlu, M. A. (2000) "Elite perceptions of Land Reform in early Republican Turkey", *nal of Peasant Studies*, vol. 27, no. 3.

Karpat, K. (1976) *The Gecekondu: Rural Migration and Urbanization*, Cambridge University Press, Cambridge.

İslam Ansiklopedisi, (1979) Cilt II, (beşinci baskı), MEB Devlet Kitapları, ME Basımevi, İstanbul.

Keyder, Ç. (1983a) "The cycle of sharecropping and the consolidation of small peasant ownership in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, vol. 10, no. 2-3.

— (1983b) "Paths of rural transformation in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, vol. 11, no. 1.

— (1983c) "Small peasant ownership in Turkey: Historical formation and present structure", *Review*, vol. VII, no. 1.

— (1988) "Türk tarımında küçük meta üretiminin yerleşmesi (1946-1969)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, (der.) Ş. Pamuk ve Z. Toprak, Yurt Yayınları, Ankara.

— (1993) "The genesis of petty commodity production in agriculture: The case of Turkey", *Culture*

and Economy: Changes in Turkish Villages içinde, (der.) P. Stirling, The Eothen Press, Cmabridgeshire.

Mann, S. ve Dickinson, J. M. (1978) "Obstacles to the development of a capitalist agriculture", *Journal of Peasant Studies*, vol. 5, no. 4.

Margulies, R. ve Yıldızoğlu, E. (1983) *Agrarian Change in Republican Turkey: Evidence and Interpretation, 1923-1970*, (Working Paper), School of Development Studies, University of London, Norwich.

— (1990) "Tarımsal değişim", *Geçiş Sürecinde Türkiye* içinde, (der.) I. C. Schick ve E. A. Tonak, Belge Yayınları, İstanbul.

Marx, K. (1976) "Results of the immediate process of production" (Appendix) *Capital*, Vol. 1 içinde, Penguin Books.

— (1983) *The Portable Karl Marx*, (der.) E. Kamenka, Penguin Books.

Özel, O (?) "Limits of the Almighty: Mehmet II's 'Land Reform' revisited", *JESHO*, 42,2.

Peker, K. (1953) *550 Yıllık Bir Mahsul-Fındık 1403-1955*, Ege Matbaası, İstanbul.

Sirman, A. N. (1988) "Pamuk üretiminde aile işletmeleri", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* içinde, (der.) Ş. Pamuk ve Z. Toprak, Yurt Yayınları, Ankara.

— (1996) "From economic integration to cultural strategies of power: The study of rural change i Turkey", *New Perspectives on Turkey*, no. 14.

Sönmez, A. (1993) *Peasant Household Survival Strategies: Rural Transformation in the Heartland of Turkey's Hazelnut Production Belt*, (basılmamış doktora tezi), University of Durham, Durham.

— (1998) "Toplumsal araştırmalarda analiz birimleri olarak aile ve hanehalkının mahiyet ve yapılarının belirlenmesi sorunu", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, no. 1.

— (2000) "Aile dayanışması ve kırsal ekonomi: Orta Karadeniz Bölgesinde Fındık üretimiyle bağlantılı aile dayanışması üzerine niteliksel bir inceleme", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, no. 1.

Stirling, P. (1965) *Turkish Village*, Weidenfield and Nicholson, Londra.

— (1993) "Introduction: Growth and changes. Speed, scale, complexity", *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages* içinde, (der.) P. Stirling, The Eothen Press, Cambridgeshire.

Thomas, J. K., Howell, F. M., Wang, G. ve Albrecht, D. E. (1996) "Visualizing trends in the structure of U. S. Agriculture, 1982 to 1992", *Rural Sociology*, vol. 61, no. 2.

Timur, S. (1972) *Türkiye'de Aile Yapısı*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-15, Ankara.

Tökin, İ. H. (1990) *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayıncılık, İstanbul.

Wolf, E. R. (2000) *Köylüler*, (çev.) A. Sönmez, İmge Kitabevi, Ankara.

Yediyıldız, B. (1985) *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yayın no 598.

Yediyıldız, B. ve Üstün, Ü. (1992) *Ordu Yöresi Tarihi in Kaynakları I*, AKDTYK ve TTK Yayınları Dizisi XIV, Ankara.

Mısır'da siyasi otoritarizm ve tarım reformu

*Ray Bush**

Mısır'da Kasım 2000 tarihinde düzenlenen milletvekili seçimleri süresince tarım reformuyla ilgili herhangi bir tartışmanın gündeme gelmemesi dikkat çekiciydi. Seçimler sırasında kırsal yönetimle ilgili herhangi bir tartışmanın gerçekleşmemesi göze çarpan diğer bir nokta olmuştur. Bu seçimler, Cumhurbaşkanı Mübarek'in Mısır Hükümeti'nin 1991'de başlattığı ve yardım kuruluşlarınca yönetilen yapısal reformlarla uyumlu bir biçimde sürdürülecek siyasi liberalleşmeyi çok fazla öne çıkardığı 1999 Cumhurbaşkanlığı referandumundan sonra yapılmıştır.

Bir yandan, hükümet kontrolündeki basın, milletvekili seçimlerini siyasi liberalleşme yolunda kesin bir adım olarak nitelerken, diğer yandan Mısır devleti, fiilen tek parti devleti olmayı sürdürmektedir. Deliberalizasyon politikaları demokrasinin gazetelerin demokrasisi olduğunu savunan tarihsel görüşü bile zayıflatmıştır (Kienle, 1998). 1995 seçimlerinde 410 sandalye kazanan iktidar partisi Milli Demokrasi Partisi (MDP), 2000 seçimlerinde 388 sandalye kazandı. Seçim sandıklarının bulundukları bölgeler yargı tarafından denetlendi. Adaylıklarını Bağımsızlar olarak koyan üyeleriyle Müslüman Kardeşler ise, 17 sandalye kazanarak diğer 14 resmî partiyi geride bıraktı ve mecliste fiilen muhalefet partisi oldu. Daha önceleri 14 muhalif üyesi bulunan Mısır Parlamentosu'nda şu anda 35 adet muhalif üye bulunmaktadır. 1995'te seçim kampanyası sırasında 40 kişi ölmüştü, 2000 seçim kampanyasında 5 kişi öldü. 1995'te % 94'lük bir oranla parlamentoda yerini alan MDP, halen toplam 444 sandalyenin % 88'ine (388) sahiptir. Pek çok "eski" önemli figür parlamentodaki yerini kaybetmiştir.

Mısır'da siyasi liberalleşmenin başladığını savunan retoriğe rağmen, bu hare-

(*) Leeds Üniversitesi, School of Political and International Studies.

ketin otoriter yarı-militer rejimi ortadan kaldıracağına dair herhangi bir kanıt olmadığı gibi, iktidardaki rejimin daha fazla reform yapması için de hiçbir sebep bulunmamaktadır. Mısır'da reformların artması için, ne ülke içinden ne de uluslararası kurumlardan hiçbir baskı yapılmamaktadır. Dünya Bankası ve Amerikan Uluslararası Gelişme Ajansı* gibi uluslararası kurumlar ülkeye, reformların zaten yavaş olan hızını daha da düşürebilecek gelişmiş bir yönetim modeli getirmekten ziyade, siyasi istikrarı sağlamaya daha fazla önem vermektedirler.

Son iki seçim döneminde boşa verilen siyasi liberalleşme sözlerinin ardından Mısırlılar, kıdemli personelin görevlerine tekrar geri dönmesiyle acı bir şekilde hayal kırıklığına uğramışlardır. Dahası, söz verilenin aksine, siyasi liberalleşme yerine, bir *deliberalizasyon* sürecinin devam ettiği de açıktır ve bu sadece İslâmcı grupları hedef alan bir deliberalizasyon süreci değildir. Siyasi aktiviteleri ve sivil toplumdaki sosyal çalışmaları sürdürebilmek, şimdi, son 20 senede olduğundan çok daha fazla kısıtlanmış şartlara bağlıdır. Ve bu kısıtlama büyük bir özgürlük ve fırsatlar retoriğiyle beraber yapılmıştır. Hükümetin iletişim olanaklarının Orwellci doğası daha da genişlemiş ve yapıcı eleştirici yapabilmek için gerekli olanaklar daha da azalmıştır. Siyasi partiler ve diğer toplumsal güçler için düşüncelerini harekete geçirmek, denemek, eleştiri geliştirebilmek ve alternatif sunmak imkansız hale gelmiştir. Mevcut olağanüstü yasama düzeni altında toplantı düzenlemek ve kırsal bölgelerde örgütlenmek hükümet izni gerektirdiği için siyasi partilerin seçmenleriyle iletişim kurmaları çok zordur. Bu konuda Mısır Hükümeti ile işbirliği içinde olanlar, Mısır'a yardımda bulunan kurumlar ve de özellikle de ABD'dir. Nasıl Mısır'a yardım veren kuruluşların iç siyaseti şekillendirmesi düşünülemezse, ekonomik reformlar fakirlerin geçim standardını iyiden iyiye kötüleştirirken, küresel özgürlüklerin ve demokrasinin kendine özgü savunucularının da, başarısızlığa uğramış bir siyasi liberalleşme modelini, gerek özelde gerekse kamu önünde kınamaktan kaçınmaları düşünülemeyecek bir şeydir.

1991'den ve ekonomik reformların başlamasından bu yana yoksulluk oranında ciddi bir artış olmuştur. Yoksulluk oranındaki bu artış, - bugün Mısır nüfusunun yarısı günlük 1 dolardan az bir miktarla yaşamlarını sürdürmektedir -, politikacılar, ekonomik reformun olumsuz etkilerine karşı olduklarını açıkladıktan sonra gerçekleşmiştir. Bu durum akıllara bir soruyu getirmektedir. Acaba siyasi liderler fakirlerin çıkarlarını savunduklarını söylediklerinde gerçekleri saklıyorlar mı ya da bu konuda herhangi bir şey yapma yetileri yok mu? Fakirliğin azaltılması sorununu sadece sözde ele aldıkları görülmektedir ve 1992'de çıkarılan 96. Kanun'un etkileri de bu argümanı destekler görünmektedir.

(*) USAID: US Agency for International Development.

Tarım reformu

Mısır Hûkûmeti ve Uluslararası Finans Kurumlarının (IFIs)* politikalarını belirleyen kişiler tarımsal modernleşmeyi, kırsal üretim güçlerinin bürokratik devlet gücünün pençelerinden kurtarılmasını;

- pazarların ve girdi (*input*) alımlarının serbest bırakılmasını,
- Avrupa'ya ithal edilecek yüksek değere sahip gıda maddelerinin (ve kesme çiçeklerin) üretiminin teşvik edilmesini sağlayacak bir proje olarak görmektedirler.

İki önemli şey kavranamadığı için bu stratejide çatlaklar bulunmaktadır. İlk olarak, üretimin artırılmasında evrensel bir reçete olarak görülen pazar reformlarının, neo-klasik kitap yorumlarını boşa çıkaran, kırsal bölgelerde yaşayan ailelerde üretimin organize olma biçimleri ve karar alma mekanizmaları anlaşılamamıştır. Kırsal bölgelerdeki *gerçek* üretim ilişkilerini ve toplumsal yeniden üretim sürecini anlayamamak ya da anlamak istememek, reformların neyi değiştirmekle yükümlü olduğunu idrak edememek demektir; pazar liberalleşmesinin yeni değerleri, hayali, ve pazarla ilgisi olmadığı düşünülen köylü tercihleriyle çatışmaktadır. Sanki çiftçiler pazarları ve fiyatları daha iyi bilselerdi, Mısır'da tarım sorunu çözülecekmiş gibi. (Reform stratejisi üzerine bkz. USAID 1991; 1992; 1992a; Dünya Bankası 1992 ve eleştirisi için Bush, 1999; Mitchell, 1998).

Söz konusu stratejinin ikinci çatlağı da, politika üreticilerinin devlet gücünün karakterini anlamakta yetersiz kalmaları sebebiyle ortaya çıkmıştır; politika üreticileri, devletin verimsiz ve *rent seeking*** olduğu kadar güçlü de olduğu görüşüne çok fazla inanmaktadırlar. Mısır tarımı göz önüne alındığında, şimdiye kadar çok fazla devlet müdahalesinin yapıldığı fakat bu müdahalelerin pek azının *ethili* olduğu görülür. Tarım Bakanlığı'ndaki uluslararası danışmanların ulaştıkları sonuç, devletin tarımsal modernizasyon sürecinden tamamiyle çıkarılması gerektiğidir, ya da en azından 1986'dan bu yana süregelenin bu olduğunun açıklanması şartır. Tarım Bakanlığı ve IFI danışmanları Amerikan ve Avrupa tarımını destekleyen ve besleyen açık ilişkiler ve sübvansiyonlar söz konusu olduğunda hafıza kaybına uğramış gibi davranmışlardır. Ve bu hafıza kaybı hali, 1986'dan beri yeni değerlerin ve normların takip edildiği ve ülkenin kırsalındaki liberalleşmenin başının USAID olduğu bir yolun tam da merkezinde yer almıştır.

Tarımın modernleştirilmesi için geliştirilen stratejinin iddiasına göre, politikadaki değişiklikler peşin parayla satılan ürünlerin üretimindeki gelişmeyi teşvik edecektir. Kırsal mülkiyet haklarındaki değişiklikler ise geniş arazi sahipleri için tarıma dayalı yapıları geliştirecektir. 10 feddan'dan büyük -genellikle da-

(*) IFIs :International Financial Institutions.

(**) Rent seeking state: siyasi mekanizmalar aracılığı ile kişisel çıkarların peşinde koşmak; bürokratların, bulundukları pozisyonlardan kişisel çıkarları adına yararlanmaları.

ha da büyük- arazisi olan büyük toprak sahiplerinin sermaye toplayabildiği ve pazar reformlarını teşvik ettiği düşünülmektedir.

Mısır tarımının modernleşmesi, şimdi, ölçek ekonomilerinin ve teknik verimliliğin gerekliliklerini karşılayabilmek için şekillendirilmiştir. Bu da politika üreten kişileri, küçük çiftliklerin kendilerini idame edebilme güçlerinin azaltılması ve kiracılık haklarının değiştirilmesi yoluyla, çiftlik birimlerinin standardizasyonunu teşvik etmeye itmiştir. Artan toplumsal farklılaşmadan kaynaklanacak olan kırsal üretim birimlerinin standardizasyonu, politika üreticilerin, biri açıklanmamış olan iki ihtiyacını karşılamaktadır. Açıklanmamış olan amaç, statükoyu etkili bir biçimde tehdit etmeyen bir kırsal sosyal düzen modelinin devamını sağlamaktır. Kiracı-toprak sahibi ilişkilerini düzenleyen reformlar, fakir köylülerin refah düzeyini şimdiye kadar hiç olmadığı kadar ciddi bir şekilde tehdit ederken, bütün bunlar fiyat reformlarının, yükselen *girdi* fiyatlarını ve toprak maliyetlerini telafi ettiğini iddia eden retorik tarafından dengelenmiştir - ortada bu durumu kanıtlayacak herhangi bir kanıt olmamasına ve de fakir ailelerin geçimlerinin zorlaşmasını önleyecek pek az hükümet hazırlığı bulunmasına rağmen.

Ekonomik reformlar, bir başarıya merhaba dediyse de, hasat şekillerindeki ve girdi ve çıktı (*output*) fiyatlarının serbestliğindeki birtakım değişikliklere rağmen, sektörde istenilen gelişme derecesine erişilememiştir, dahası 1990'dan beri elde edilen tarımsal büyüme oranı, 1980-1987 arasındaki dönemdekinden daha az olmuştur. Ayrıca tarımsal ithalatta ciddi bir yükselme meydana gelmiştir. İthal mallarına olan talep, son yıllarda düşen Mısır'ın ihracatına oranla daha az esnektir. Mısır'ın ithal ettiği tarım ürünlerinin çoğu, talep esnekliği düşük olan, buğday, şeker ve yenilebilir yağlar gibi ürünlerdir. Tersine, Mısır'ın ihraç ettiği malların çoğunun karakteristiği esnek talebe sahip olmalarıdır. 1980'de 418 milyon Mısır pound'u olan tarımsal ihracat ürünleri 1998'de 1,9 milyar Mısır pound'una kadar yükselirken, aynı dönem içerisinde tarımsal ithal maddeleri 1,2 milyar Mısır pound'undan 11 milyara çıkmıştır. Aslında, tarımsal ihracat maddeleri, 1995/96 arasındaki dönemde, 1994/95 arasında ulaştığı 615,5 milyon dolardan 320,7 milyon dolara düşmüştür. Mısır'ın 1998'deki ticaret açığına tarım sektörünün katkısı yüzde 33 olmuştur. Mısır'ın bahçeciliğe dayalı ihracat potansiyeline dair kuvvetli bir iyimserlik hâlâ hüküm sürse de, 10 yıldan fazla süredir devam eden liberalleşme, başı ihracat tarafından çekilen bir ekonomik büyüme elde etmeyi başaramamıştır. 1998'de Mısır, tahmini 21 milyon ton bahçe ürünü üretmiştir ve bunların sadece yüzde 5'i ihraç edilebilmiştir (Shura Konseyi Raporu'ndan akt. *Al Ahram Weekly*, 13-19 Ocak, 2000).

Mısır'ın tarım stratejisinin gerçek problemleri bulunmaktadır ve bu problemlerin Mısır ulusal ekonomisi üzerinde pek de açıklanmayan ciddi etkileri vardır. Bu sorunlar kırsal bölgelerdeki yoksulluğun yüksek seviyelere çıkması-

na neden olmuştur; üretimdeki önemsiz artışlar -ki bu artışların büyük bir kısmı çiftlik çıkışı fiyatlardaki artışlardan ziyade, ürünleri artırmak ve ekim modellerini değiştirmek için düzenlenen çiftçi stratejileri tarafından sağlanmıştır-, zayıf ihracat performansı ve stratejisi, yalnızca 1990 ve 1995 seneleri arasında, tahminen 700.000 tarım işçisinin işlerini kaybetmelerine sebep olmuştur.

Toprak mülkiyetinde reform

Mısır'da kırsal alanın liberalleşmesinin en önemli yanı, 1992'de çıkarılan 96. Kanun'un uygulanmaya başlamasıdır. Mısır basınının hakkında sessiz kalmayı tercih ettiği bu yasa, Nasır'ın, siyasi ve ekonomik olarak güçlü paşa sınıfının elinde tuttuğu arazilerin büyüklüklerini kontrol altında tutmaya çalışan sınırlı toprak reformu tedbirlerini tersine çevirmiştir. Siyasi itaatin karşılığında, kiracı çiftçiler, daimi haklara ve toprak sahibi olduklarına dair yasal statüye kavuşmuşlardı. Kiralar sabitlenmiş ve ilk kez küçük toprak sahipleri güvence altına alınmıştı. Fakat bu güvence durumu 1997'de bitmiş ve devrim öncesi dönemin güvenliksiz koşullarına geri dönülmüştür. Beş yıllık bir geçiş döneminden sonra, 96 numaralı Kanun, bütün Mısır'daki çiftçilerin hayretleri arasında, kiracı çiftçilerin toprak mülkiyeti garantisini kaldırmış, çoğunun gıyabında, toprak sahiplerine kiraları piyasa oranlarında alma hakkını vermiş ve (yazılı olmayan) sözleşmelerin sadece 12 ay sürmesini kararlaştırmıştır. Gerçekte bu sözleşmeler, herhangi bir ihtar olmadan tek taraflı olarak iptal edilebilmektedir.

Kiralardaki artışın toprağa yapılan yatırımları artıracağını iddia eden 96. Kanun (genel ve ekonomik mantığı ayrıntılarıyla açıklanmamış olsa da), ilk olarak ikili uluslararası yapıyı ve Mısır hükümetini tatmin etmiştir. İkincisi, yeni yasa Mısır Parlamentosu'nda oturanların ve hükümettekilerin mali çıkarlarını desteklemektedir (Saad, 1999). 96. Kanun, yaygın bir topraktan çıkarılma pratiğine yol açmış, kırsal alandaki yoksulluğu ve borçlanma oranını artırmış ve eski kiracıların genç üyelerinin iş bulabilmek için başka yerlere göç etme isteklerini kamçılamıştır. Bu duruma ek olarak yeni bir tür *sözleşmeli* işçi ortaya çıkarmıştır. Bu, kırsal kapitalizm pazarının genişlemesiyle yaratılması amaçlanan serbest ücretli işçi değil, yeni *lümpen kırsal proletaryanın* aşırı ekonomik ve sosyal baskısı altında zorla kiralanmış bir işçi tipidir.

Kiracılık kanunundaki değişme, kırsal kesimde yaşayanlar için birtakım başka krizlere de sebep olmuştur. Sivil toplum örgütlerinin sözü geçen kanunun 1997'den itibaren uygulanmasına tepki olarak kırsal bölgelerde yürüttüğü şiddet gösterileri , 87 ölü, 545 yaralı ve 798 tutuklamayla sonuçlanmıştır. Medyanın ve Tarım Bakanlığı'nın açıkladıklarının tersine, kanunun uygulanmasına tepki olarak yükselen şiddet olayları 1997'den bu yana hiç durmamış ve Kanuna karşı olan muhalefet, 1992-1997 arasındaki geçiş döneminde bazı yörelerde görüldüğü şekliyle kitlesel bir tepkiyle değil, fakat kanunun kendisine, güven-

lik güçlerinin faaliyetlerine ve toprak sahiplerine mahkemelerde meydan okuyarak gerçekleşmiştir (LCHR, 1999).*

Hükümetin kanunu uygulamak için seçtiği yolun en önemli özelliği, ülkede sivil ve siyasi hakların herkes için eşit bir biçimde garanti altına alındığına dair olan kanıyı zayıflatması ve bunun sonucu olarak, çiftçilerin insan haklarını tehdit etmesi olmuştur. Mısır'da genelde tartışmalar sivil toplumun ve haklarının *kentsel* bölgelerde varlığı ya da yokluğu üzerine yoğunlaşırken, kırsal alandaki siyasi ve sivil haklar neredeyse tamamıyla göz ardı edilmektedir. Bu durum da, konuyla ilgili sorulması gereken birtakım sorular ortaya çıkarmaktadır ve bu sorular göz önüne alındığında, Mısır hükümetinin sivil ve siyasi hakların korunması ve teşvik edilmesinde yetersiz kaldığı açıkça görülmektedir.

Güvenlik güçlerine karşı duyulan güvensizliğin seviyesi ve çiftçilerin hissettiği yolsuzluk oranı oldukça fazladır. Güvensizlik seviyesi (toprak sahiplerinin isteklerini yerine getirmek için kiralık katilleri kullanmasıyla), kamusal ve özel terörün yükselmesiyle artmıştır. Kırsal alandaki ekonomik reformların toprağa bağlı çıkarları teşvik etmek ve sağlamlaştırmak için kullanıldığı açıktır. Yeniden sağlamlaştırma süreci ve bazı hallerde, arazi sahiplerinin çiftçiler üzerinde ilk kez ekonomik ve siyasi kontrol sağlaması, *fellah*ların kendilerine fiziksel olarak zarar geleceği korkusundan ve ihtimalinden muaf olmadıklarını göstermektedir. Hareket, ifade, kurum ve parlamento özgürlükleri konusunda eşit ve etkili bir koruma bulunmamaktadır ve çiftçiler ekonomik ve sosyal haklarını geliştirmek için çalışırken saldırılara ve gözdağlarına maruz kalmaktan kendilerini koruyamamaktadırlar. Hükümetin kamusal olarak tanımlanmış sorunlara çözüm bulacağına dair neredeyse hiçbir kanıt yoktur ve kırsal alanın sorunlarını çözmek hükümet için herhangi bir öncelik arzetmemektedir.

Diğer şeylerin yanında, bu başarısızlıklar Mısır hükümetinin BM Sivil ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'ne verdiği onaya olan bağlılığını tehdit etmektedir. 96. Kanun, Pandora'nın kutusunu açmıştır ve bu kutu sadece kiralanan arazilerle ilgili değil, aynı zamanda mülkiyet ve toprak sahipliği konuları üzerine açılmış dava ve karşı davalarla dolu bir kutudur. Kanun en az sekiz çeşit çatışmaya sebep olmuştur: topraktan ihraçlar, tartışmalı mülkiyet hakları, Agwaf'tan kaynaklanan tartışmalar, Toprak Reformu ile ilgili toprak tartışmaları, erozyonlu toprak tartışmaları, çiftliklerdeki evlerle ilgili tartışmalar, sınır tartışmaları, sulama tartışmaları ve yükselen fakirlik oranlarına bağlı olarak ortaya çıkan cinayet, mal mülk hırsızlığı ve borçlanma gibi şiddet olaylarıyla ilgili tartışmalar.

Toprak mülkiyetinin özelleştirilmesi konusu, ekonomik reform sürecinin temel konusu halini almıştır. Her ne kadar genel biçimi açık bir öfkeden, mahkemelerde yürütülen savaşlara ya da gizli mücadelelere dönüşse de, Toprak Kanununa karşı yürütülen muhalefetin 1997 Ekim'inden beri azaldığına dair ka-

(*) LCHR: Lawyers Committee for Human Rights.

nıt pek azdır. Yine de muhalefetin gerçek oranını öğrenebilmek çok güç. Gerçek muhalefet oranı, güvenlik güçlerinin ve hükûmetin halka açıklanmasını istemediği bir şey olmaya devam etmektedir. Taktik değişikliklerinin sebeplerinden biri, çiftçilerin, güvenlik güçlerinin ne kadar güçlü olduklarını ve toprak sahiplerinin onları hizmetlerinde çalıştırmadaki kabiliyet ve güvenlerini anlamalarıdır. Toprak kiracılığındaki değişikler kendi "kaybedenler"ini ve "kazananlar"ını doğurmuştur. Kazananlar, topraklarını kiraya veren toprak sahipleri ve 5 *feddan*'dan* çok toprağı olan, artan kiraları ödeyebilme gücüne sahip görünen ve gelirde artış sağlayabilecek ekim biçimlerini değiştirme konusunda daha rahat karar alabilen çiftçilerdir. 1997'den önce toprak kiralama gücüne sahip olan, fakat şimdi neredeyse hiç toprağı bulunmayan *fellahin*,** çiftlik dışı gelir elde etme olanaklarının azaldığı bir dönemde, mallarını ve topraklarını kaybetme olasılığı olan çiftçi sınıfıdır.

Mısır hükûmeti kırsal protestonun neler doğurabileceğini anlar gibi görünürken, yine de Kanun'un başarılı bir şekilde uygulanması, katı yasama reformunun gerçekleştirilmesinde Mısır hükûmeti için bir ölçüt haline gelmiştir. Muhalefet ise, Mısır hükûmetinin düşündüğünden çok daha güçlü olmuştur. Ve bu muhalefet basitçe çiftçileriyle ilgilenmeyen bir devleti eleştiren bir muhalefet olarak kalmamıştır. Kiracılar ve diğer küçük toprak sahipleri, 1999'dan itibaren bu kanunun, toprak sahipliği konularına muhalefet yapmak için bir bahane olarak kullanıldığını farketmişlerdir. Toprak sahiplerinin ve Nasır'ın sınırlı yeniden dağıtım reformlarının kinini tutan ailelerin toprağa hücumunun sonucu, toprak sahiplerinin gücünün pekişmesiydi. Geniş toprak sahiplerinin sınıf statülerini değiştirmek, kırsal bölgelerdeki ekonomik gücün asıl kaynaklarını artırmak ve bazen ilk kez olarak inşa etmek, aileler ve köy arasındaki farklılıkların ve de yerel kaynaklara dair taleplerin kutuplaşmasına sebep olabilir. Toprak mülkiyetindeki değişiklikler ve yüksek kiralar, toplumsal farklılaşmanın ve topraklarından kovulmuş ve kentsel büyüme tarafından absorbe edilememiş küçük toprak sahiplerinin sebep olduğu kırsal topraksızlığın daha da artmasına sebep olmaktadır. Politika reformları ürünlerin karıştırılmasını da gerektirmektedir ve üretimin, *kendiliğinden* nüfus büyümesi ve yiyecek üretimi arasındaki ilişkinin düzeltilmesi için uygun bir seviyede kalması sağlanacaktır. Fakat diğer herkes gibi çiftçiler de riskten çekinir ve belirsizlikten sakınır. Buna rağmen Mısır hükûmetinin kiracı çiftçileri zorladığı şey tam da budur. Delta ve Yukarı Mısır'ın birkaç idaresinde yürütülen son dönem alan çalışmalarında çiftçiler, gelirlerinde gerçekleşen düşüşle ilgili yaygın bir korkuyu dile getirmişlerdir. Pek çoğu, bir nesilden fazladır işletilen topraklarına ulaşmaları engellenen çiftçilerdir.

(*) Feddan: 1.038 acre (acre: 4.39 dönüm).

(**) Fellahin: Mısır köylüleri.

Artan kırsal muhalefete rağmen, Mısır hükûmeti yenilenmiş *landlordism** olarak algılanan düzene genelde karşı olan pek çok üzgün kiracının ve kırsal toplulukların sorunlarına çare bulmakta başarısız olmuştur. Mısır hükûmetinin, terörist gruplar tarafından tahrik edilen ve bu sebeple de hükûmet politikalarının eleştirisi olmaktan çok, yasa ve düzene ilişkin bir sorun halini alan kırsal memnuniyetsizliği tasvir edişi çok ciddi bir biçimde incelenmemiştir.

Gelecekteki tartışma, toprak alanındaki pek çok farklı mücadelenin, daha gelişmiş yönetim modelleri ve daha geniş bir çiftçi temsilini talep eden, süregelen ve koordine edilmemiş siyasi mücadelenin ne derecede parçası olduğu üzerine yoğunlaşabilir. Mısır hükûmetinin *Shorouk* girişimi, BM Gelişme Programı** ve yardım kuruluşları tarafından yürütülen entegre olmuş kırsal gelişmeyi ve dahi iyi bir kırsal temsili sağlamak için başlatılmıştır. *Shorouk*, yerel kaynakların kullanımının geliştirilmesi, hükûmetin ve yerel sivil toplum örgütlerinin performanslarının artırılması yollarıyla, kırsal ve kentsel alanlardaki gelişme oranları arasındaki uçurumu kapatmayı amaçlamıştır. *Shorouk*, açıklanan amaç ve hedeflerinde çok iddialı bir programdır. 1994'te başlatılan bu girişim, 2002'ye kadar bütün Mısır köylerini kapsamayı hedeflemiştir. Planlanan yaşam süresi 2017'ye kadardır. Altyapı, insan kaynakları yönetimi, ekonomik gelişme ve kurumsal gelişme olarak dört temel gelişme alanı bulunmaktadır. Yine de, programın dili, hem "halk katılımı"nın dili ve hem de "kırsal nüfusun karar alma mekanizmalarına katılımını sağlamak için demokratik kanalları oluşturma" söylemi üzerine kurulu olsa da, Mısır hükûmetinin çiftçilerin şikayetlerini hükûmete aktarabilmelerini sağlayacak sınırlı da olsa yönetimsel ya da kurumsal olanakları sağladığına dair herhangi bir delil bulunmamaktadır. Daha geniş kırsal katılım sağlamanın önündeki başlıca engel, Mısır hükûmetinin retoriği etkili bir politikaya çevirmemekte direnmesidir. Kağıt üzerinde *Shorouk* girişimi bütün doğru düğmelere basmış gibi görünmektedir. Kırsal alanda, halk seferberliği ve katılımının sağlandığına dair pek az delil bulunmaktadır.

Kırsal alanı dönüştürmek

Tarım alanındaki iktisadi reformlar üretimde artış sağlamak, daha güvenilir bir kiralama sistemi oluşturmak ve kırsal güvenliği sağlamak amacıyla yapılmıştır. Fakat tam tersine, Mısır'ın kırsal bölgelerinin 1997'den beri karakteristik özellikleri, artan çiftçi borçları, arazi sahibi aileler arasındaki (96. Kanunun ganimetleri için) bir parça toprak için yapılan kavgalar ve bu yüzden Kanunun amaçladığı toprak birliğini sağlamada başarısızlık; sözleşmeli işçiliği doğuran zorlamaya dayalı emek ilişkileri, okula kayıt olma oranında bir azalma ve özel-

(*) Landlordism: arsa sahiplerince kiracılardan alınan kiraları düzenleyen sistem.

(**) UNDP : United Nations Development Program.

likle kadınların reis olduğu ailelerde geçim masraflarını azaltmak amacıyla çocukların okuldan alınması gibi olaylar olmuştur. Bu değişim dinamiğine ek olarak, fakirlerin klasik hayat mücadelesi stratejilerine de rağbet artmıştır. Bu stratejiler, ev harcamalarını ekonomik bir oranda tutma amacıyla yemek masraflarında değişim yapmak, *souk*'ta daha ucuz yemek aramak, ekstra saatlerde çalışmak ve çiftlik hayvanlarını, mücevheratı ve diğer değerli ev eşyalarını satmaktır. 1997'den önce mal ve mülke sahip olan pek çok kiracı daha önceki satışlardan biriktirdikleriyle ya da hâlâ *berseem* (saman ya da ot gibi hayvan yemi) yetişme olasılığının olduğu, küçültülmüş alanlarda otlatma yapan komşularıyla hayvanlarını paylaşmak suretiyle, yaşamlarına devam etmektedirler. Bu aileler için en zor zaman pek çok açıdan önceki satıştan biriktirdiklerinin değerinin yavaş yavaş azalması ve buna ek olarak süt ve etin besin değerinde bir düşüşün gerçekleşmesiyle başlayacaktır. Hayatlarını devam ettirebilmeleri için sahip oldukları seçenekler, çiftçileri emek pazarının iniş çıkışlarına mahkum etmiştir. Pek çok durumda birikimler yavaş yavaş azalmış ya da hiçbir zaman varolmamışlardır. Bu durumdan özellikle zedelenenler, kiracılık sözleşmelerinin yenilenmemesi yüzünden korkunç bir yoksulluğa saplanmış kimsesiz kadınlar tarafından yönetilen ailelerdir. Bu grup, kocalarının ölümünden kısa bir süre sonra toprak sahiplerine olan finansal yükümlülüklerini yerine getirmiş, fakat 1997'den sonra sözleşmeleri, ödeyebilecekleri kira miktarlarına göre yenilenmemiş olan kadınları içermektedir. Bütün bunların sonucu da, özellikle kız çocuklarının okullardan alınması, çocukların ağır çalışma koşulları içinde çalıştırılması, kadınların gündüz işçileri olarak iş aramaları ya da köylerinde ufak sebze ya da şeker bohçalarını acınacak derecede düşük fiyatlara satmalarıdır.

Topraklarını kaybeden kadınların 1997 yılından itibaren, ekonomik ve sosyal haklarında çok önemli değişimler olmuştur, fakat bu değişimler en azından önceleri toprağı kullanma hakkına sahip oldukları için bu kadınların yaşadıkları en kötü deneyimler değildi. Önceleri, toprak, güvenlik, karşılıklı teminat ve kendilerini ve ailelerini geçindirmek için olanaklara sahip olan kadınlar, tarımsal üretimin artması, tarımın modernleşmesi ve kırsal alanın gelişiminin teşvik edilmesi için gerekli geçim standartlarını yaşamaya zorlanmışlardır. 96. Kanun daha büyük bir güvensizliğe ve aşağıya doğru bir fakirlik sarmalının oluşmasına sebep olmuştur ve ortada bu insanların iktisadi ve sosyal haklarını artırmak için başvurabilecekleri etkili bir destekleme mekanizması da yoktur.

96. Kanun'un etkileri üzerine yaptığım köy çalışmasına göre, Kanun aşağıdaki sonuçları doğurmuştur:

- Kırsal bölgelerdeki borçlanmada bir yükselme,
- Kırsal bölgelerdeki güvensizliğin aşırı uçlardaki olumsuz sonuçlarına sebebiyet veren topraktan çıkarılma ve zorla proleterleştirme,
- Çiftçi ailelerin yaşadıkları geçim sıkıntıları, toprak kanunundan önce, kredilerden, ulaşımdan, sağlık ve eğitim hizmetlerinden yeterince yararlanamama-

ları üzerine yoğunlaşmıştı. Halbuki 1992-1997 arasındaki geçiş dönemi süresince sorunlar daha çok, toprak kaybetme ve borçlarla ilgiliydi. Toprak kanunundan sonra, incelemelerimde görüştüğüm insanlar, daha çok toprakları olmadan yaşamlarını nasıl sürdürebilecekleri ve gelir kaynaklarının bölündüğü bir dönemde yiyecek, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını nasıl sağlayacakları üzerine olan sıkıntılarını dile getirdiler.

• Kiracı aileler Mısır'daki en fakir aileler değillerdi ve 96. Kanun'un tam anlamıyla uygulamaya konulmasından üç sene sonra bazı ailelerin daha önceki kiracılıklarından, çiftlik hayvanlarının ya da ev eşyalarının satılmasından kazandıkları henüz tahsil edilmemiş gelirlerden kendilerine kalanlarla yaşayabiliyorlardı. Fakat bu güvence şimdilerde ortadan kalkmıştır.

• Aşağıya doğru olan yoksulluk sarmalı, ileride ailelerin özerkliğini ve şartlar üzerindeki denetimlerini daha da zayıflatacak ve aile fertlerini gelecekteki ekonomik ve toplumsal şoklara karşı daha da savunmasız kılacaktır.

• Sözleşmelerini yenileme şansına sahip olan kiracılar peşin paraya sattıkları sebze ve pirinç miktarını artırmak ve hayvan yemi (saman ya da ot gibi) veya pamuk üretmekten kurtulabilmek için ekim hesapları yapmışlardır. Fakat bu, pazar için daha fazla ürün elde edileceği anlamına gelmeyeceği gibi, ekonomik reformların olumlu bir sonucu olarak da görülmemelidir. Çiftçiler aynı zamanda kendi ev tüketimlerini, alım yükünü azaltmak için artırmışlardır. Pamuk ya da hayvan yemi üretimi artık sığırları olmayan çiftçiler için gereksiz bir şeydir. Fakir çiftçiler içinse yetiştirmesi pahalıya malolmaktadır.

• Şimdi sadece büyük toprak sahipleri pamuk yetiştirmek için gerekli emek ve nakit para kaynağına sahipmiş gibi görünmektedir. Hasat biçimlerindeki kaymalar, toprağa ulaşabilme konusundaki kısa dönemli kaygılarla şekillenmektedir ve kiracılık konusundaki bu yeni güvensizlik, incelemelerim sırasında görüştüğüm bir kişinin belirttiği gibi, "toprak sahibinin moduna" bağlı hale gelmiştir.

• Pazara yönelik bir düşünüş tarzı tarafından şekillendirilen reformun içeriği, çiftçi hesaplarının kiracılık çatışmalarından etkilendiği gerçek dünyada pek de anlamlı görünmemektedir.

• Çiftçilikten kazanılanlarda değerli sayılabilecek bir artış olmamıştır, bu kazançlar *feddan* başına, (her yıl değişik bir ürün ekerek toprağın bereketini artırma yoluyla) 1000 ila 2000 Mısır pound'u arasında değişmektedir. Fakat kiralar ciddi bir biçimde artmıştır - Dakhalia'daki bir Delta köyünde 1500 Mısır pound'undan 2000'e çıkmıştır. Eski kira feddan başına 600 pound'du.

• Yeni kanunun doğurduğu güvensizlik dikkate değerdir. Kanunun toprak sahiplerine tanıdığı esneklik, sözleşme dönemleri içerisinde kiracıları yerlerinden etme yetkileri, kiracıların bir takvim yılını geçen süreler için toprak zenginleştirme hesapları yapmalarının gereksiz olduğuna inanmalarına sebep olmuştur.

• Topraktan ihraçların artması maaşlı emek gücüne olan talebi artırmıştır fakat toprak sahipleri daha çok komşu köylerden işçi kiralamayı seçmişlerdir ve toprak sahipleri topraklarını tacirlere kiraladıklarında tacirler kendi işçilerini beraberlerinde getirmişlerdir. Yerel çiftçiler, toprakları yeni kiracılık sözleşmeleriyle yeniden işgal ederlerse, onları kovmanın zor olabileceğine dair korku devam etmektedir.

96. Kanunun Mısır Hükümeti tarafından çok kötü bir biçimde ele alındığına ilişkin, çiftçiler tarafından dile getirilen bir görüş hakimdir. Hükümet ve genişleme yetkilileri ve idari personel, çiftçilere Kanun'la ilgili nadiren bilgi vermişlerdir. Haberler komşularla olan tartışmalarla ya da radyo yoluyla parça parça yayılmıştır. Çiftçiler hayal kırıklığına uğramışlar ve beş yıllık geçiş dönemi esnasında toprak kaybına karşı -eğer yapmak mümkün olabildiyse- çok az hazırlık yapabilmişlerdir. Çiftçilerin hepsi, toprak sahipleri topraklarını geri istediklerinde ve de polis ve toprak sahiplerinin arasındaki, kiracıları topraklardan atmak için kurulmuş danışıklı dövüşü fark ettiklerinde, eşit derece de şok olmuşlardır.

Alternatif bir tarım stratejisi

Burada belirtilen kırsal alanın geçim şartlarındaki kötüleşmenin geri çevrilebilmesi, ya geçmiş deneyimlere bakınca pek de olası görülmeyen kırsal ekonomik gelişme oranının ciddi miktarlarda artış göstermesine, ya da kırsal malların daha adil bir şekilde yeniden dağıtımının teşvik edilmesine bağlıdır. Mısır hükümetinin kırsal bölgelerdeki mal sahiplerinin çıkarlarını desteklemek için yaptıkları göz önüne alındığında, ikinci seçenek de aynı oranda imkansız gibi görünmektedir. Bu tahminin karamsarlığının karşısına, Mısır köylülerinin inanılmaz canlılığı ve coşkusu konulabilir, fakat bu, sağlıklı ve sürdürülebilir bir kırsal yaşam yaratmak için tek başına yeterli değildir. Neo-liberalizmin ortodoksluğunun sorgulanmasına sebep olacak bir şekilde, Mısır'da kırsal hayat standardını artırmak için hiçbir şey yapılmamış olması inanılmazdır. Bütün bunlardan sonra, fakirlerin gelirlerinde gerçekleşecek ortalama % 1'lik bir artış, biftek ve sut tuketiminde % 4'ten fazla bir artışa sebep olacaktır. Halbuki, zengin sınıfın gelirindeki aynı oranda bir artış, tüketimi sadece % 1'lik bir oranda artıracaktır. Mısır'da yerli üretim için inanılmaz büyüklükte bir potansiyel pazar bulunmaktadır, fakat bu potansiyel, ihtiyaçlarını etkili bir talebe dönüştürebilecek gelire sahip değildir.

Mısır'da, kırsal alandaki ailelerin sabit dönüşüme karşı çıkabilmelerinin, pazardaki ekonomik çatışmalara, aile fertleriyle toplumdaki karar mercileri ve devlet ile tarımsal politikanın formülasyonu arasındaki ilişkilere bağlı olduğunu ifade edecek herhangi bir siyasi girişim bulunmamaktadır. Uluslararası finansal kurumların hegemonik neo-liberalizmi ile Mısır hükümetinin siyasi

otoritarizminin ve *rent seeking* bir karakterinin olması, kırsal yoksulluğu artıracak ve kırsal üretim sisteminin merkezi olmaya devam eden çiftçileri zor duruma düşüren kırsal modernleşmeyi iyileştirmek yerine daha da kötü seviyelere getirecektir.

Mısır'daki tarımsal reforma ilişkin tartışmaların temelinde ülkenin nasıl bir tarımsal modernleşmeyi takip etmesi gerektiği yer almaktadır, fakat garip bir şekilde tarım ve daha geniş bir ekonomi arasındaki ilişki çok nadiren kurulur. Bu durum sadece MALR'dekilerin* değil, siyaset üreticilerinin de öngörü ve yaratıcılıktan yoksun olduklarını gösterir. Tarımsal "gerileme" ve "kriz"in (Mısır tarımından bahsederken çok fazla tekrarlanan iki terim) tanımlanmasından anlaşılacağı gibi, tehlikede olan şey, kırsal bölgelerin modern döneme girmesini sağlama çabalarından başka birşey değildir. Bu, yorumcuların zihnini meşgul eden bir konudur. Mısır'ın en fazla okunan kitaplarından birisinin ülkenin toprağı ve insanları üzerine olan giriş bölümünde "Tecrit politikasının ve muhafazakârlığın 'fellah' varlığının başlıca dayanağı olduğu" belirtilmiştir ve yazar, "paradoksal bir şekilde yine de fellah, toprak ekip biçmenin en gelişmiş metodlarına kolayca adapte olmuştur" diye eklemiştir, ayrıca da bu metodlar köylülere "şehirli kardeşleri" (!) tarafından getirilmiştir (Vatikiotis, 1991:7). Mısır köylüsüne bu tarz bir bakış, kırsal insanın yaratıcılığını ve çiftçilerin çevrelerini dönüştürme kabiliyetlerini teşvik etmiş ve çatışmaları, önemsememekte etkili olmuştur. Mısır'daki tarımsal krizin suçunu köylülere yıkmak bir hatadır. Vatikiotis "Muhafazakârlık ve dar görüşlülük köylülerin toplumsal pratiklerinde, eski tarımsal metodlara bağlılıklarında ve zorlu durumlar karşısındaki dinsel inançtan kaynaklı sabırlarında kendisini açıkça göstermektedir" (1991:9) derken yalnız değilse de, bu tür bir bakış kesinlikle tarih dışı ve derinliksiz bir bakış olmayı sürdürmektedir. Bu, Vatikiotis'i aynı zamanda, "Muhafazakârlık, izolasyon ve geleneksel toplumsal yapı, Mısır'ın ısrarlı 'Mısırlılığı' olarak da adlandırılabilecek her ne varsa kapsar" şeklindeki görüşe itmektedir (*age.*).

Mısır köylü ve çiftçilerine karşı bu çeşit bir bakış açısı, tarım reformu için yapılan politika stratejilerince de paylaşılmaktadır. Bu pek çok yönden köylüyü modernleşme politikalarından *dışlayan* bir strateji olmuştur. Bunun da iki sebebi bulunmaktadır. Birinci sebep, bilgi akışını ve şikayetlere sebebiyet veren durumların kırsal yörelerden idari makamlara ulaştırılmasını kolaylaştıracak herhangi bir siyasi mekanizmanın bulunmamasıdır. İkinci sebep ise, egemen olan tarımsal modernleşme görüşüdür.

Köylülerin siyaset üretme sürecine dahil edilmesini sağlayacak mekanizmaların ya da köylü sorunlarının ifade edilebileceği platformların oluşturulması için gerekli girişimlerin eksikliği tarım reformunun önünde bir engel olmaya devam etmektedir. Etkili bir sivil topluma olan ihtiyaç ve bunun siyasi ve eko-

(*) MALR: Ministry of Agriculture and Land Reclamati

nomik liberalleşmeyle olan ilgisine dair devam eden tartışmalara rağmen, Mısır köylüleri görüşlerini ifade edebilmek için çok az olanağa sahiptirler. Bunun yerine, politikalar, faturaları köylü üreticiye çıkarılan çevrenin bozulmasına ilişkin, gereğinden fazla öne çıkarılan sorunlara ve azalan üretkenliğe yöneltilmiştir. Halbuki çiftçiler, üretkenliğin ve modernleşmenin önündeki engelleri, toprağa eşitsiz erişim ve reform döneminde tahammül edilebilecek çiftçilik maliyetleri olarak tanımlamışlardır. Bunlar aynı zamanda kırsal altyapı, istihdam ve çocuklar için eğitim olanakları gibi konulara bağlanmaktadır.

Uluslararası finans kurumları ve Mısır hükümetinin, pazarı Mısır'ın kurtarıcısı olarak düşünmeleri yanlıştır. Bu tarz bir düşünce statükoyu belirleyen devlet görevlilerinin ve geniş toprak sahiplerinin çıkarlarına hizmet etmektedir. Bu statüko ekonomik ayarlamalardan önce başlamış olan toprak sahipliğinin belli ellerde toplanmasını teşvik eden bir statükodur. 1961 ve 1982 arasında örneğin, kiralanmış toprak oranı %40'tan %25'e düşmüştür. Bu da 900.000 *feddan*'ın kiracılardan, büyük toprak sahiplerine geçtiğini göstermektedir. MALR bu toprağın %16.4'ünden sorumludur. Politikanın açıklanan mantığı, yeni yeni filizlenen girişimci güçlerin enerjisinin serbest bırakılmasıyken, sonuç sadece büyük toprak sahiplerini ve de devlet makinesi içerisinde ve kırsal yörelerde güç uygulayan siyasi güçleri daha da güçlendirmek olacaktır. Pazar güçlerinin serbest bırakılmasının, Mısır politik yaşamını çok uzun süreden beri şekillendiren *rent seeking* devlet anlayışını zayıflatacağına dair örnek çok azdır.

Ekonomik reform ve tarımsal dönüşüm için alternatif bir strateji, pazarın kendisinin ekonomik büyüme için yetersiz bir aygıt olduğunun farkına varılması olacaktır. Pazarlar ekonomik ve siyasi güçler için arenalardır. Çiftlik çıkışı fiyatları ve toprak kiracılığı reformcular için tercih edilen araçlar olmaya devam ederken, bunlar sürdürülebilir bir büyüme getirmezler. Pazarın somutlaştırılması reform için yapılan diğer bütün politika girişimlerini önemsiz kılar. Örneğin, Mısırlı siyasetçiler, büyümelerini toprak reformuna (daha adil bir biçimine) dayandıran ve bir yandan çok daha etkili bir iç talep oluştururken diğer yandan yerel pazarlarını uluslararası ürün fiyatlarındaki değişikliklerden korumuş, yeni sanayileşen Asya ülkelerinin deneyimlerinden ders almayı başaramamışlardır. Kırsal zenginleşmeyi, etkili karar alma mekanizmalarını ve verimli kaynak dağılımını desteklemek yerine, kentsel çıkarları genişleten kentsel büyümeyi desteklemek siyasi olarak daha kolay ve pratik olarak da daha verimli görünmektedir. Kırsal figürlerin güçlenmesi, kırsal altyapıya, yollara, telekomünikasyona, sağlığa ve eğitime yatırım yapmayı gerektirmektedir. Fakat, modernitenin temel bakış açısı kırsal olmaktansa kentsel ve tarımsal olmaktansa sanayiye dayalı olduğundan, kırsal alanlardaki yatırımı teşvik etmek oldukça zordur. Kaynakların köylerden ve kırsal ailelerden çok, kasaba ve şehirlere aktarımını öngören derinliksiz bir modernleşme perspektifi ile etkili ve sürdürülebilir bir kırsal büyüme elde etme umudu azdır.

Kentsel olanın lehine olan taraflı tutumları ile, Mısır hükümeti ve uluslararası finansal kurumlar bir kez daha, kasaba ve şehirlere yapılacak yatırımların sayısının artırılmasının yerine, kırsala yapılacak yatırımların özendirilmesiyle birlikte gerçekleşecek (ekonomik büyüme oranındaki artış ve fakirlik oranında azalmayla) görece rahatlığı kavrayamamışlardır. Planlamacılar kırsal gelirin artırılmasının, fakirliğin azaltılmasında orantısız bir etkisinin olacağı görüşünü görmezden geldiler. Ve aynı zamanda ülkenin kırsalından iş aramak için şehirlere gelen pek çok işçi göçmen ile kırsalın geri kalmışlığı yüzünden kentsel hizmetlerin ilgi çekmesi arasındaki bağlantıyı da pek algılayamamışlardır.

Tarımsal gelişme konusunda Mısırlı siyasetçiler ve danışmanlar arasında stratejik bir unutkanlık başlamış durumdadır. 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere'deki ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'deki tarımsal devrimlerde pazarın kendi başına tarımsal büyümeyi sağladığı ve verimliliği artırdığı düşünülmektedir. Halbuki iki durumda da pazar, gelişme olgusu içerisinde periferik bir konumdaydı. İki durumda ve de daha yakın zamanlarda Güney Doğu Asya'da, tarımsal büyüme, korunan pazarların, ve tarımsal çıkarları korumak, savunmak ve genişletmek için yapılan aktif devlet müdahalelerinin bir sonucuydu. Mısır devletinin önemli etkinliklerini azaltmasının sonucunun sürdürülebilir tarımsal gelişme olacağına dair olan görüş savunulamaz bir görüştür - en azından eğer kırsal refah seviyesi 1991'den bu yana olduğu gibi ciddi oranlarda düşmeye devam etmezse. Mantık, toprağın etkili kullanımı yoluyla ürünün artacağı ve ürün artacağı için de kırsal emeğe olan talebin artacağı ve bunun için de pazara müdahale edilmemesine dayanır, ancak bütün bunların gerçekleştiğine dair delil pek azdır. Dahası, kırsal refah düzeyleri üzerindeki baskılar da şiddetlidir. Bunun sebebi de, eğitim ve sağlık hizmetlerinin pahalılaşması, ve fiyat değişikliklerinden etkilenme oranı büyük toprak sahiplerine kıyasla daha fazla olan küçük toprak sahipleri için, çiftlik çıkışı fiyatlarındaki artışları da geçecek miktarlarda yükselen kırsal *girdi* maliyetleridir. Reform stratejisi, kırsal alandaki fakirlerin düşen refah düzeyleri karşısında kendilerini koruma yetenekleri üzerinde yarattığı etkiler yüzünden zayıflayacaktır. Bu zayıflama sadece yükselen fakirlik seviyesinin aileleri çocuklarını okuldan almaya zorlamasıyla gerçekleşmemiştir. Bu, toplumu düşük verimliliği olan tarım işçilerine mahkum etmiştir ve eğer bu insanlar kırsal bölgeleri terk ederlerse, düşük verimliliği olan kent işçilerinin ya da işsizlerin oluşturduğu gruba katılmışlardır.

Hükümetin cesur davranamadığı konu, toprak konusu olmuştur. Bu yeni toprak kanunu sadece büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını pekiştirecek ve de spekülasyonu ve topraksızlığı artıracaktır. Hükümet, topraklarından kovulmuş çiftçileri tarıma elverişli hale getirilmiş çöl topraklarına yerleştirmekle uğraşırken, çiftçilerin bu toprakları işleme maliyetleri ve yeniden yerleştirme sebebiyle ortaya çıkan sosyal ve kültürel yozlaşma, bu stratejinin başarılı olmasını engelleyecektir.

Bunun yerine, Mısır hükûmetinin yapabileceği, 5 *feddan*'ın üzerindeki kiralanmış topraklar üzerine bir tavan fiyat koymaktır. Yeni topraklarda ve stratejik amaçlar ya da döviz için, seçilen bazı önemli ürünlerin geniş ölçekli ekimlerinin yapıldığı alanlarda bu politika için birtakım istisnalar olabilir. Fakat eğer toprak için azami fiyat belirlenmemiş olursa, Delta'daki ve herhangi bir yerdeki baskılar, toprağı işleyen çiftçilerin geçim kaynaklarını ve çıkarlarını dışlamayan ve kapsayan bir tarımsal modernleşmenin gelişme kapasitesini zayıflatacaktır. Tarımsal modernleşmenin etkili ve sürdürülebilir olması için, ailelerin çiftçilik pratiklerinden, yeteneklerinden, ürün seçme metodlarından ve köylülerin ailevi ve köy ilişkileriyle şekillendirdikleri emek sürecinden haberdar olması gerekmektedir. Hükûmet kararnamesi ya da pazar güçleri tarafından empoze edilen ya da şekillendiren tarımsal modernleşme, çok daha sert ve de geç kalmış bir modernleşme olacaktır ve otoriter bir devletin olağanüstü yasamayla ve daha fazla insan hakları ihlaline başvurmadan üstesinden gelmekte zorlanacağı antagonizmalar doğuracaktır.

Mısır tarihi eğer bizlere birşeyler anlattıysa, o da Mısır tarım sektörünün devletin müdahaleleri sayesinde değil ona rağmen bir şeyler yapabildiğidir. Altyapının büyümesinin kolaylaştırılması, fiyatların ve teşvik edici yapıların ucuzlatılması ve de köylü ve kentli işçiler arasındaki ilişkilerde daha büyük rahatlık sağlanması için tarımda devlet reformu, istenen bir şeyken, üretimin canlılığını koruyanlar, çiftçilerin kendileri olmuştur. Şikayetleri dinlenmesi gereken ve kentsel gelişmeyi ve ulusal ekonomik büyümeyi sağlayacak olan girişimleri ve tarımsal çıktıyı elde ederken engellenmemesi gereken grup, yine çiftçilerdir. Tarımsal büyüme sadece 5 *feddan*'ın üzerindeki topraklar üzerine bir tavan fiyat konulursa, sağlanabilecek ve sürdürülebilecektir. Bu, ortalama büyüklükteki bir aile için uygulanabilir bir toprak sahipliği şeklidir ve Mısır hükûmetinin son dönem stratejisiyle yeniden ortaya çıkan, toprağı bir daha kullanılamaz hale getiren toprak sahiplerinin ya da topraklarının başında durmayan *landlord*'ların sayısının artmasını engelleyecektir.

Yeniden dağıtıma yönelik bir toprak reformu siyasi gündemde yer almamaktadır. Ve konuyla ilgili pek çok kişi böyle bir şeyin önerilmesini akıl almaz bulacaktır. Halbuki alternatif, hızlanan kırsal ve toplumsal farklılaşma ve kırsal işsizliği absorbe etmekte başarısız bir kentsel ekonomik büyüme olacaktır. Dahası ulusal ekonomik büyümenin, her sene emek pazarına yeni giriş yapan fazladan 700.000 kişi için iş olanakları yaratacağı fikri ütopiktir. Ayrıca kırsal konulara, sistemik krizin bir parçası olarak değinmeden Mısır ekonomisini şu andaki krizinden kurtarabilecek herhangi bir stratejiden bahsetmek de ütopik olacaktır.

Yeni bir tarım stratejisi sosyal eşitsizliğe hangi faktörlerin sebep olduğuna dair uygun bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Bu faktörler kaynaklara, bu kaynakların üretici güçlerine ve bütün bunların zaman içinde nasıl değişebileceğine

dair belirtileri kapsamaktadır. Bu da, siyaset yapıcılara, onları "yokluk"a sebep olan fakirliği önleme yolları hakkında bilgilendirmede yardımcı olabilecek bir konu haritası sağlamaktadır. Uluslararası finansal kuruluşların ve Mısır hükûmetinin kırsal alandaki karar alma mekanizmalarını anlamaları gerekmektedir.

Mısır hükûmeti ve Uluslararası Finans Kuruluşları Mısır'daki kırsal çatışmaları anlamakta başarısız ve isteksizdirler, çünkü durumu kavramaları statükonun değişmesine sebebiyet verebilecektir. Ayrıca insanları ekonomik değişimler karşısında zarar görebilir bir pozisyona sokan koşullar üzerinde düşünmek ve de fakirleri korumak için sadece pazarın kullanılamayacağını da anlamak zorundadırlar. Mısır hükûmeti ve de Uluslararası Finans Kurumları, çiftçilerin yaşadıkları koşulları anlamanın önemini kavramak için gerekli teorik çerçeveden yoksundurlar. Esasen, Mısır'ın kırsal alanında olan şey, insanların ellerindeki kırsal mal miktarındaki ve buna bağlı gelişen ve savunmasızlığın en kötü formu olan "yokluk"a karşı savaşma kapasitelerindeki değişikliktir.

Mısır tarımı şimdi bir dönüm noktasında bulunmaktadır. Bu, hangi geçim kaynaklarına sahip olursa olsun herkes için artan kırsal ve toplumsal farklılaşmaya sebep olacak bir dönüm noktasıdır. Bu, kırsal fakirlerin 1950'lerden beri zar zor sürdüregeldikleri hayata aynı şekilde devam etmeleri için gerekli bütün imkanları azaltan bir durumdur. Sosyal güvenlik programları şimdilerde geri çekilmektedir. Pazarın liberalleşmesi, nakit ekonomisine bağımlılığı, yaşam standartlarını korumak için tek önemli araç haline getirecek şekilde, kırsal ekonomiyi nakit ekonomiye bağımlı kılacaktır. Pazar ekonomisi, özellikle ekonomik gerileme dönemlerinde, yetersiz finansal kaynaklara sahip olan ya da nakit paraya ulaşma imkanları kısıtlı olan insanları cezalandırır.

Mısır'ın problemlerine bulunan pazar odaklı çözümler, kırsal bölgelerde yaşayan insanların kaynaklara adil olmayan ulaşım olanaklarıyla başa çıkma yollarını göz ardı etmektedir.

İnsanların krizle başa çıkma yolları ve pazarın başarısızlığının etkisine çok az dikkat çekilmektedir. Uluslararası kuruluşlar fakirliği tam anlamıyla kavrayabilmiş değillerdir. Diğer şeylerle birlikte, bu kuruluşlar basitçe ve kabaca, fakirliği çevrenin bozulmasıyla bağdaştırmış durumdadırlar. Köylü cehaleti ve düşük teknolojik bilgi kavramlarına odaklanan bu kuruluşlar, basitçe bir anakronizma olarak görülen, ortak kaynak yönetiminin önemini kabul eden herhangi bir öneriyi reddetmektedirler. Siyasetçiler, toprak reformunun derin konularını ve çiftçilerin kendi reform gündemlerini belirlemeleri ve geliştirmeleri için yapılacak en kısıtlı güçlendirmeyi bile kapsayabilecek sosyo-politik reformu anlayamamışlardır. Bu da, mevcut dönüşüm sürecinin, Mısır hükümetinin pek de uğraşmak istemediği konularda doğaçlama bir şekilde siyasi sorular yöneltirken ortaya koyduğu büyük bir fırsatı kaçırmak demektir.

İngilizce'den çeviren BAŞAK YEŞİL

KAYNAKÇA

Bush, R. (der.) (2001) *Counter Revolution in the Egyptian Countryside*, Zed Books, Londra.

Bush, R.(2000) "An agricultural strategy without farmers: Egypt's countryside in the new millennium" *Review of African Political Economy*, vol. 27, no.84, June, ss. 235-250.

Bush, R. (1999a) *Economic Crisis and the Politics of Reform in Egypt*, Westview Press, Boulder ve Oxford.

Faris, M. A. ve Khan, M. H. (der) (1993) *Sustainable Agriculture in Egypt*, Lynne Rienner, Boulder ve Londra.

Fletcher, Lehman, B. (1996) *Egypt's Agriculture in a Reform Era*, Iowa State University Press, Iowa.

Hopkins, N.S. (1993) "Small farmer households and agricultural sustainability", M.A.Faris ve M.H. Khan, (der.), *Sustainable Agriculture in Egypt* içinde, Lynne Rienner, Boulder ve Londra.

Kienle, E. (1998) "More than a response to Islamism: The political deliberalisation of Egypt in the 1990s" *Middle East Journal*, vol. 52, Spring, no. 2, ss. 219-235.

Kischk, M.A. (1999) *Toshka: Illusions and Facts* (Arapça), Merit for Publication and Information, Kahire.

Land Center for Human Rights (1999) "Violence in Egypt's countryside relating to the implementation of Law 96 of 1992" Mimeo, Markaz el Ard, Kahire.

Mitchell,T. (1999) "No factories, no problems: the logic of neo-liberalism in Egypt", *Review of African Political Economy*, vol. 26, no.82, December, ss. 455-468.

Mitchell,T. (1998) "The market's place" Nicholas Hopkins ve Kirsten Westergaard (der.) *Directions of Change in Rural Egypt* içinde, The American University in Cairo Press, Kahire.

Saad, R. (1999) "State, landlord, parliament and peasant: the story of the 1992 Tenancy Law in Egypt" Alan Bowman ve Eugene Rogan (der.), *Agriculture in Egypt from Pharaonic to Modern Times* içinde, Oxford University Press.

Sadowski, Y. (1991) *Political Vegetables?Businessmen and Bureaucrat in the Development of Egyptian Agriculture*, Brookings Institution, Washington D.C.

USAID (1992) Congressional Presentation Fiscal Year 1992, Washington D.C.

— (1992a) Congressional Report 1992, Washington D.C.

— (1990) US Economic Assistance to Egypt, Status Report 1990, April, Washington D.C.

USAID/Egypt (1991) Implementing AID Privatization Objectives, January, Mimeo, Kahire.

— (1992) Country Programme Strategy FY 1992-1996: Egypt, Kahire.

— May (1992a) Country Program Strategy FY 1992-1996: Agriculture, Kahire.

— May (1992b) Country Program Strategy FY 1992-1996: Environment, Kahire.

— (1992c) Country Program Strategy FY 1992-1996: Economic Reform, Kahire.

— (1992d) Country Program Strategy FY 1992-1996: Private Sector, Kahire.

— (1990) Agriculture Briefing Paper, Kahire.

USAID ve MALR, (1999) *Land Tenure Study Phase II* APRP, RDI Unit, March, Kahire.

Vatikiotis, P.J. (1991) *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, 4. baskı, Weidenfeld and Nicolson, Londra.

World Bank (1992) Arab Republic of Egypt: An Agricultural Strategy for the 1990s. 11 December. Agricultural Operations Division, Country Dept., II, Middle East and North African Region.

— (1994b) Background Documents, Consultative Group Meeting, January 25-26, Paris. Arab Republic of Egypt. *Mimeo.*

— (1996) Press Relief. "News Release No. 96/25/mena.

— http://www/worldbank.org/html/extdr/extme/9725men.htm.

— (1996) World Development Report, Oxford University Press, Oxford.

Bölgesel ve tarımsal haklar: Meksika'da 18 yıllık neo-liberal politikalar sonrası toprak hareketliliği ve toprak pazarı

*Roberto Diego Quintana - Luciano Concheiro Bórquez - María Tarrío García**

Meksika'nın tarım tarihinde 1992 yılı, bir dönüm noktasını temsil eder. Bu sene içerisinde Meksika'nın ekonomi politikasında Dünya Bankası ve IMF tarafından belirlenen neo-liberal paradigmayla uyum içerisinde yürütülen reformlar, ulusal tarım politikalarını kökten etkiledi. Bunu anayasanın 27. maddesindeki ve bu maddeyle bağlantılı olarak Tarım Kanunu, Su Kanunu ve Ormancılık Kanunu'ndaki değişiklikler izledi.[1] Esasında bu değişikliklerin amacı bütün arazileri, su ve doğal kaynakları (ormanlar gibi), tek ve serbest bir pazar içerisine, kullanım haklarından bağımsız şekilde dahil etmekti. Dolayısıyla bu reformlar, girişim ve toprak kullanım haklarının, toprağın mülkiyetini köylüden modern girişimciye geçirecek olan bir pazar aracılığıyla, yeniden yapılanmasını gerektirdi. Başka bir deyişle, toprağın çok türlü sahipliğinden daha homojen ve daha büyük ekonomik ölçekli sahipliğe geçildi. Bu kırsal 'modernleşme' süreci, bir kez daha yabancı sermayenin rekabet gücünü, daha az oranda da ulusal özel teşebbüsü gerekli kılıyordu.

Meksika'nın OECD'ye katılımını meşrulaştırma isteğinden kaynaklanan ve 'rekabete dayalı avantajlar' anlayışını benimseyen kırsal modernleşme süreci, tarım sektörünü uluslararası pazara dahil etmenin yollarını aradı. Bu amaçla hükümet, kırsal üretici aktörlerin yararına, neredeyse kökten bir değişiklik talep etti. Resmî söylem, en başından beri köylü ve yerli *minifundistas*'ın,[2] 'modern' girişimcilerin ve çok uluslu şirketlerin[3] çıkarına olan bu dönüşüme dahil edileceğini açık bir şekilde belirledi. İltimaslı özel tarımcıların -Yeşil Dev-

(*) Ekonomik Uretim Bölümü üyeleri ve Universidad Autonoma Metropolitana'daki (Özerk Metropolitan Üniversitesi) Kırsal Kalkınma master programında öğretim görevlileri.

1 Bkz. Diego, 1995.

2 Minifundio ve minifundistas küçük arazilerde üretim yapan köylülere karşılık gelmektedir.

3 Açıklaması için bkz. Levy ve van Wijnbergen, 1991.

rim'in[4] nihayetinde neoliberaller tarafından modası geçmiş duruma düşürülen kahramanlarının- bu sürece örtük dahil oluşunu pek az kişi anlayabildi.

Bir çeyrek yüzyıldan bu yana ülkenin başına bela olan tarımsal krizi çözmek amacıyla, hükümete göre en uygun yöntem olan neo-liberal tarımsal karşı-devrim gerçekleştirildi. Resmî görüşe göre krizlerin suçlusu, *minifundio*, *ejido*,[5] yerli topluluk, kolektif sömürünün doğası ve köylü zihniyetine bağlı düşük verimlilikti. Şu teklifler açık bir şekilde sunuldu: (i) daha büyük ölçekli ekonomiler doğrultusunda toprak kullanım hakkının yeniden yapılandırılması, (ii) *ejido* ve topluluk yapısının ortadan kaldırılarak bunların üretim kaynaklarının, uluslararası pazarda rekabet edecek büyük çokuluslu şirketleri de kapsayan modern girişimcilere transferi (iii) kırsal kesimde sürmekte olan her tür kolektivizmin ortadan kaldırılması ve (iv) toprağı ' verimsiz' köylüden girişimciye aktarırken, girişimci yapının yeniden biçimlendirilmesi.

Kırsal 'modernleşme', resmî belirlemelere göre yaklaşık 16 milyon yerleşimcinin topraklarından kovulması anlamına geliyordu[6] (ülkenin kırsal nüfusunun yaklaşık %60'ı). Bu beklenen bir sosyal bedeldi ve sözkonusu 'verimsiz' kitleyi ucuz el emeğine dönüştürmeyi planlayan resmî sözcüler bu durumu pek de önemsemiyordu. Resmî görüşe göre bu tür iş kaynakları, verimsiz *minifundios*'un kaldırdığı, bir ailenin geçimini sağlamaya yetmeyen hasada tercih edilirdi.

Girişim ve toprak kullanım hakkı örüntülerini 'serbest piyasa' aracılığıyla yeniden yapılandırma teşebbüsü, kamu yönetiminde büyük değişiklikler gerektirdi. Toprak kullanım hakkını düzenleyerek köylüyü kontrol eden resmî organ *La Secretaria de la Reforma Agraria* (SRA: Tarım Reformu Bakanlığı), uygulamada kırsal alanı terkederek yerini *Tribunal Agrario* (Tarım Mahkemesi) ve *Procuraduria Agraria* (Tarım Avukatlığı) kurumlarına bıraktı. Bunlardan ikincisi, 27.000'den fazla ejido'nun toprak kullanım haklarının ruhsatlandırılması ve kişilere tahsisi amacıyla çıkarılan Kentsel Arazinin ve Tapu Haklarının Sertifikalandırılması Programı'ndan sorumluydu. Aslında hükümetin yaptığı, *ejido* toprağının bireysel kullanım hakkını meşrulaştırmak amacıyla kendi fonksiyonunu yeniden yaratmaktı. Bu durum, *Ejido* Kurulu'nun ve *ejido* otoritelerinin, *ejido* toprağına ilişkin işlemlerdeki yetkileri i kaybetmelerine yol açtı.

---

4 'Yeşil Devrim' temel yıllık ürünlerdeki verimliliği artırma amacıyla, yüksek verimlilikteki tohumların, ziraat mühendislerinin bilgisinin ve sulamanın kullanıldığı bir teknolojik yenilik süreciydi. Meksika'da bu teknolojik paket, mısır, buğday, sorghum (bir tür darı), soya ve daha birçok ürünün üretimindeki etkileyici artışlara bağlı olarak Meksika mucizesinin kahramanları oldukları düşünülen özel müteşebbislerin elindeki sulamalı bölgelerde uygulandı.

5 *Ejido*, devletin toprağın belli bir miktarının mülkiyetini değil kullanımını bir grup köylüye verdiği bir toprak tasarruf hakkı biçimidir. Her *ejido* bir kurula, başkanı olan bir komiserliğe, bir sekreteryaya, bir muhasebeciye ve bir de İzleme Komitesi'ne sahiptir. 1992 Tarım Kanunu'na kadar toprağın kullanımını, ne için kullanılacağını, hareketliliğini ve *ejidatario*lar arasında transferini düzenlemek bu kurumların göreviydi. Bir ejido toprağı parsellere bölünebilir, kolektif olarak kullanılabilir ya da her ikisi aynı anda uygulanabilir.

6 Luis Tellez, SAGAR'ı ikinci sekreteri, bu durum hakkında yorumda bulunmuştu.

Tarım hakları, bölgesel haklar, ve Meksika'daki 7 ejido'nun toprak hareketliliği ve toprak piyasası

Tarım sorununun kaynağı ve bu soruna nihai bir çözüm bulunmasının gecikişinin sorumlusu neoliberal modeldir. Meksika köylülerinin ve yerli halklarının bölgesel ve özerk talepleri, tarihsel olarak üzerinde Ulus Devlet'in kurulduğu ekonomik ve politik temellere tepki vermektedir. Cemaatçi gelenekten, bulanık bir yatay (*horizontal*) demokrasi anlayışından ve geleneksel/töresel hak sahipliğine dayalı özerklik uygulamalarından esinlenen, sosyo-kültürel köylülük projesi, 1917 Anayasası'nda yer alan, köylüler ve devlet arasındaki bir sosyal antlaşma ile ikame edilmişti (Reyna, 1980; Tunino, 1990). Bu antlaşma resmî olarak toprağın, ekonomik bir perspektiften bölgesel hakları temelde taraflardan birine bırakarak dağıtımını ön görüyordu. Köylüler, öncelikle karmaşık bir ortaklık yapısına, ardından yeni bir ortaklığa (yeni-korporasyona) dahil ediliyordu.

Ekonomi, tarım ve bölgesel haklar arasındaki çelişkiler 18 yıl iktidarda olan neoliberal hükümetlerin uyguladığı tarımsal karşı-reform sonucunda daha da arttı. Bu hükümetler 'toprak dağıtımına son' tercihini desteklediler ve büyük sermayenin toprak üzerinde mutlak kontrolünün yolunu açtılar. Neoliberal söylem, eskiden liberaller tarafından ısrarla savunulan ve tarım reformu ile kısmen ertelenmiş bulunan özel mülkiyetin üstünlüğünü kurmayı önermekle kalmadı, aynı zamanda postmodern sürdürülebilirlik retoriğini kullanarak, toprakla ilgili hakların doğayı kapitalleştirme doğrultusunda düzenlenmesini bir gereklilik olarak yarattı.

Bölgenin bu şekilde sermaye tarafından semiyotik fethi (Altvater, 1989, O'Connor'da alıntılanmış) doğa hakkındaki bir çifte söyleme karşılık gelir: doğa bir bakımdan materyallerin ve hizmetlerin sağlayıcısı olarak 'harici' bir şeydir. Öte yandan, eğer bu tür toprakları aslında sahibi olmasalar da ellerinde tutan sosyal gruplar, kendi toprak hakları için savaştıklarında, ortada ticari olarak sürdürülebilir ve bir üretim faaliyeti olarak 'akılcı bir şekilde idare edilmesi' gereken bir mülkiyet hakkı olur ve atalardan kalan fiziksel mekân sermaye olarak yeniden tanımlanır (O'Connor, 1984:19).

Bu çalışma, neoliberal politikalar çerçevesinde, toprağın hareketliliği ve piyasasını yansıtan özgül bir biçim olarak bölgesel ve tarımsal hakların dinamiklerini, yedi örnek olaya odaklanarak detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlıyor. İçerdikleri büyük farklılıklar sebebiyle birçok durumu temsil edebilecek olan yedi *ejido*'da toprak pazarı üzerinde yapılmış olan araştırmaların genel sonuçlarını göstermek niyetindeyiz.

Puebla eyaletindeki çalışma, biri mısır, sebze ve çicek üreticisi olan Atlixco[7]

7 UAP'den Ricardo Pérez Avilés bu araştırmanın sorumlusuydu.

bölgesi, diğeri ise kahve ve milpa[8] üreticisi yerlilere ait bir bölge olan Sierra Norte olmak üzere iki farklı alanda yürütüldü. Üçüncü bir araştırma bu eyaletin güneyinde, buğday, mısır, pamuk ve sebze ekilen bir yerli tarımsal birim olan Sonora'da yapıldı.[9] Diğer bir çalışma, şeker kamışı üreticisi olan ve aynı zamanda mısır, sebze ve çiçek de yetiştiren Morelos'ta yürütüldü.[10] Bu türde bir *ejido*'ya, Mexico şehrinin ve diğer kentsel yerleşimlerin yakınlarında rastlanabilir. Beşinci araştırma Bajio bölgesindeki tahıl ve alfalfa üreticisi Guanajuato'da gerçekleştirildi.[11] Altıncı ise tütün ve temel mısır üreticilerinden biri olan Tuxtlas bölgesindeki Veracruz'da yürütüldü.[12] Sonuncu araştırma, Hidalgo[13] eyaletindeki, otlaklarıyla ve mısır ve sebze üreticiliğiyle tanınan bir bölge olan Tulancingo vadisinde gerçekleştirildi.[14]

Ejido toprağı pazarı

Sosyal mülkiyete toprak pazarının dışında rastlanabileceği iddiasıyla karşılaştığımızda, bunun yalnızca bir ilk izlenim olup olmadığını sorgulayabiliriz. Bütün çalışmalar *ejido* toprağının yüksek ve yaygın bir hareketliliğe sahip olduğunu bildirmektedir. 1992 tarım reformları öncesinde, çiftlik arazilerinin kiraya verilmesi (*sub-letting*) sık rastlanan bir uygulamaydı. *Ejido* toprağının %50 ila %70'i kiralanmıştı (Cocheiro, 1993: 144). 70'lerin başlarında rastlantısal olarak tarımsal krizle birlikte hemen hemen bütün bölgelerde *ejido* ve komünal arazi işlemleri süregitmekteydi: bunların %8 ile %55 oranları arasındakileri çiftlik arazisinin kiralanmasından kaynaklanıyorlardı ve temelde toprağın pahalı ol-

8 Milpa, mısır, fasulye, acı biber ve salatalıktan oluşan bir karışımdır. Daha fazla ürün de kapsayabilir.

9 CIAD'dan Elsa Romo Paz bu araştırmayı yönetti.

10 UAM-X'ten Luciano Concheiro Borquez bu çalışmayı yönetti.

11 UAM-X'ten Maria Tarrio Garcia bu çalışmayı yönetti.

12 Decotux, A. C.'den Elsa Almeida bu çalışmayı yönetti.

13 INEC, A. C.'den Herminio Baltasar Cisneros bu çalışmayı yönetti.

14 Alan çalışması toprağın mobilitesini ve pazarını araştırma gayesiyle 3 yol izledi: (i) mülkiyeti ve toprağın kullanımının aile bağlarının içinde ve dışında aktarımı, (ii) toprağın harekete geçirildiği yol da dahil olmak uzere her tasarruf ve mülkiyet hakkının tarihi; (iii) aralarında *ejidatario*lar ve akrabaları, yerleşimciler, özel mülkiyet sahipleri, işletmeler ve kurumların da bulunduğu (cinsiyet, yaş ve her vakada önemli bulunan diğer karakteristikler de göz önüne alınarak) farklı yerel ve bölgesel aktörlerin toprağa bağlı olan tarihsel, aktüel ve potansiyel davranışları. Ayrı çalışmaların yapılmasını belirleyen tek şart onların *Procode* uygulamasıyla karşılaşıp karşılaşmadıklarıydı.

Alan çalışması boyunca verilerin toplanması çeşitli teknikleri ve tamamlayıcı araçları kapsadı. Bazı vakalarda, hanehalkı düzeyinde olduğu kadar toprak ve topluluk düzeyinde de olmak üzere, en kompleks teknikler toprağın pazarıyla ilgili olarak anahtar konumunda olan bireylere uygulanan yoğun görüşmeleri ve hayat hikâyelerini içerdi. Açık görüşmeler araştırmaların ana sorunlarının belirli boyutlarını ortaya sermeye yönelikti. Niceliksel bilginin derlenmesi anketler vasıtasıyla sağlandı. Çalışmalar diğer vakalarla, bölgesel ve federal birimler düzeyinde, *ejido* toprağının pazarı ve mobilitesini kapsayan topolojik düzenin genel formüllerine ulaşmak amacıyla karşılaştırıldı.

duğu veya nakit ve kredi kaynaklarına ulaşmanın gerekli olduğu yerlerde yetiştirilen ticari ve patentli ürünler içindi.

90'ların başlarında, yirmi yıl sonra, üretildikleri koşullar gibi kendilerine ilişkin de kesin rakamlar vermenin zor olduğu, resmiyete dökülmüş toprak işlemlerinin,[15] en iyi biçimde işlenmiş toprak, geniş otlak, *ejidal* ve komünal orman alanlarının %50'den fazlasını temsil ettiği açıktı. Bunlar temelde nakde dayalı kira işlemleri ve değişik türdeki düzenlemelerle gerçekleştiriliyordu: ortakçılık: *medias* (ürünün yarısı), *al tercio* (üçte biri), 'ödünç verme' ve 'ipotek' vb. Bu süreç boyunca, büyük bir harici büyükbaş hayvan üretimi *-medieria-*[16] parayla veya malla kira gibi mekanizmalar aracılığıyla komünal ve *ejido* toprağının büyük bir bölümüne yayıldı.

Toprak devri anlaşmalarının en yaygın biçimleri arasında yer alan, miras ve hakların transferine değindik. Toprağın harici aktörler tarafından alınması ve satılması, sosyal mülkiyet göz önüne alındığında, şimdiye kadar illegaldi. Buna rağmen *ejido*ların çoğunluğu bu işlemlerin yapılmakta olduğunu bildiriyor. Değişmeyen ise satılan parsellerin çoğunluğunun aynı bölgenin köylüleri tarafından topluluklarının topraklarını korumak amacıyla satın alındığıdır. Dayanışma ve topluluk ruhunun böylece varolmaya devam ettiği söylenebilir. Toprağını satan biri, bir problemi çözmeye veya bu araç sayesinde topluluğun diğer üyeleriyle bir iletişim kurmaya çalışıyordur. Alıcı ise bir yandan açık bir şekilde ekonomik olarak satıcıya ve onun ahalisine bağlı olmayan bir ilişkiyi kabul ederken, kendi üretim kapasitesini artırma saikiyle hareket ediyordur. Bu sözleşmeler genelde "sözel"dir ve muameleler *ejido*lar genel kurulundan veya yerel otoritelerin diğer birimlerinden kurumsal bir şekilde gizlenir.

Meksika kırsalındaki geçici toprak muamelelerinin en önemli türleri: nakitle kira; ipotek; ödünç alma; ve *medieria* başta olmak üzere ortakçılığın çeşitli biçimleridir. Geçici transferler doğrudan toprağın sahibi ile toprağı işlemek isteyen şahıs arasında yapılır. Muamelelerin yapısı arazinin kullanımına bağlıdır: nakitle kira toprağın garanti edilmiş ürününe karşılık verilir; ortakçılık daha çok büyükbaş hayvan üretiminde görülür; toprağın ödünç verilmesi ise örneğin kahve tarlaları arasına mısır tohumları ekilmesi halinde vuku bulur (FAO, 1995). Bunun özgül ama çok önemli bir örneği, hasadı satın alan Coyoteler'e[17] toprağın kiralanmasıdır. Bu tür muamelelerde, özellikle de *medieria* ve kiralama hallerinde, herhangi bir şekilde sözleşme yapılmaz; çeşitli geleneklerle uyum içerisinde, sözlü taahhütlerde bulunulur. Bu nedenle muamelelerin ya aynı topluluğun üyeleri arasında ya da diğer köylerden olup köylülerin güvenini kazanmış kişilerle gerçekleşmesi tercih edilir.

15 1992 Tarım Kanunu Reformu'na kadar, ejido toprağı satılamaz, kiralanamaz, ödünç verilemezdi, ama yine de bu tür muameleler hukuk dışı bir şekilde gerçekleşmeye devam ediyordu.

16 Medieria ortakçılık sözleşmesinde toprağı işleyen ve toprağın sahibi hasadı yarı yarıya paylaşırlar.

17 Coyote, kırsal kesimdeki gayriresmi komisyonculara verilen addır.

Öyleyse, kiralama ve ortakçılığın değişik türleri bir yandan toprak parsellerinin ekilmesine öte yandan toprağı kiralayan kişi ile toprağın maliki arasındaki ilişkiye göre çeşitlilik göstermektedir. Kiranın miktarı, topraktan elde edilmesi beklenen ürüne, toprağın kalitesine ve yerine bağlı olarak belirlenir.

İpotek uygulamasına *ejido* bölgelerinde pek rastlanılmaz ama örnekleri, Papalolta ve Tlaxcala gibi özel *microfundista*larda ve Morelos'un Nahua kabilelerinde olduğu gibi yerli topluluklarda görülebilir. Bu uygulama genelde bir "acil durum"u gizlemek amacıyla yapılır; köylü belirlenen miktarı karşılayabilecek duruma gelene kadar vadeli bir krediyi toprağını ipotek ederek ister. Toprağı geçici veya sürekli olarak kaybetmek mümkün olmakla birlikte, anlaşma bittiğinde toprak asıl sahibine geri döner. Daha önceki uygulamalara benzer şekilde mekanizma yazılı bir sözleşme olmadan yapılır ve anlaşma tarafların sözlü taahhütleri ile gerçekleştirilir.

Yapısal ekonomik kriz bir yana bırakıldığında dahi, bölgenin (200 milyon hektar) yarıya yakınının (96 milyon hektar) 29.000 *ejido* ve kabile tarafından kullanıldığı düşünülünce, toprak pazarının çok önemli ve dinamik olduğu söylenebilir.

Kırsal Meksika yapısını oluşturan ilişkiler, ülkenin toplumsal dönüşümü göz önüne alındığında, kırsal aktörlerin özellikle de köylülerin kitlesel ve önemli doğrudan katılımının sonucudur. 1910-17 Devrimi'nden günümüze dek, *ejido* ve yerli toplulukların toprağının dağıtımı yeni ekonomik ve sosyal ilişkileri belirledi; iktisadi anlamda servetin yeniden dağılımına ve yeni bir sosyal adalet sürecinin başlangıcına işaret etti. San Juan Huilico vak'asının gösterdiği gibi tarım reformunun sonucunda Valle de Atlixco (Atlixco Vadisi'nde bu yüzyılın başında ağırlıklı olarak çiftlikler vardı) bölgesi şu anda bir *minifundista* bölgesi haline gelmiştir. Valle de Atlixco'daki toprağın %71.52'si *ejido*ların ve kabilelerin elindedir.

Güncel pratiğin diğer bir unsuru devletin kırsal alandaki rolüdür. Devlet, günümüz tarımsal yapısının ortaya çıkmasını ve tarımsal ideolojinin ete kemiğe bürünmesini mümkün hale getiren kuvvetlerin korelasyonunun inşasında aktif bir fail olarak yer almış ve almaya devam etmektedir. Ayrıca toprağın dağıtımı göz önüne alındığında, 80 yıldan beri sürmekte olan tarım reformunun, iç pazarın ve dolayısıyla da toprak pazarlarının temel özelliklerini belirlediğini söyleyebiliriz. Bu durum köylülere yeni, sembolik bir önem ve onları ulusal arenaya yerleştiren siyasi bir hak sağlamıştır.

Sosyal açıdan özel mülkiyetin en genel eğilimi, *microfundizacion* ya da toprağın parsellerinin çok küçük yüzeylere dek bölümlenmesi olmuştur. Benzer şekilde *minifundio*, her ikisi de toprak pazarının yerel karakterini güçlendiren *ejido* ve tarım toplulukları için de malikler arasındaki genel eğilim oldu. Arazilerin belirli ellerde yoğunlaşmasını önleyerek, sosyal ilişkilerin özgül çerçevesinden bihaber "harici aktörler"in müdahalesini de engellemiş oldular. Bu durum ekonomi dışı spekülasyonlara açık olan arazi fiyatları üzerinde de bir etkide

bulundu. Özel mülkiyetle ilgili olarak da, girişimcilerin *ejido*su üzerindeki bir yaptırım Buaysiacobe örneğinde vurgulandı. Özel bir ilişki, Puebla'da araştırılan vakalardaki toprak kirasının çeşitli biçimlerinde bulunabilir. Ayrıca, söz konusu köylerdeki hakim kimliğin ortaya çıkışında, *ejido*, özel ve komünal mülkiyet biçimlerinin bütünsel bir simbiyozu vurgulanmalıdır.

Daha önceki sürece zıt bir biçimde, *ganaderizacion*[18] gibi sürekli ve uzun vadeli, veya *sözleşmeli çiftçilik* gibi daha yerel, kısa vadeli ve göreceli olarak güncel süreçleri içeren, toprağın seçmeci bir politikayla belirli ellerde toplanması süreci gerçekleştirilmiş oldu. Bu uygulama *neolatifundismo*[19] olarak biçimlenir - özel mülkiyetin hukuki sınırlarını kavraması güç bir tarzdır bu. *Neolatifundismo* kendisini kapitalist tarımcılar, ulusaşırı tarımsal endüstriler ve özellikle San Vicente, Oacalco ve El Salto de Eyipantla'da görülen büyük çiftlikler etrafında oluşturur. Ayrıca yapılan çalışmalarda ve araştırmalarda yerel bir toplulaşma sürecinin yaygın olduğu doğrultusunda pek delil yoktur. Daha çok, *ejido*ların merkezlerindeki toprağın yeniden dağıtımı süreçlerini ve göreceli toplulaşmayı gösteren güçlü karşıt eğilimler ve sosyal mekanizmalar ortaya konur (Artis, 1997; Salazar, 1997). Örnek olarak, arazi büyüklüklerinin nadiren 5 hektara ulaştığı Oacalco *ejido*sunu verebiliriz.

Neoliberal politikaların köylü toprak pazarlarındaki etkileri

Hükümetlerin kırsal topluma yönelik neoliberal politikası genelde düşük verimlilikteki aktörlerin varlığını zorlaştırmaya yöneliktir. Bu amaca ulaşmak için zaten ağır olan yaşama koşullarının daha da dayanılmaz hale getirilmesi stratejisi uygulandı. Bu politika, devlet desteğinin çekilmesi ve zirai çalışmada düşük gelir uygulamasını kapsıyordu. 18 yıllık neoliberalizmin sonuçları, fakirleşmiş ve borçlandırılmış bir tarım sektörü ve çoğu kırsal kesimden olmak üzere yaklaşık 4 milyon Meksikalı'nın ABD'ye göçü oldu. Bu 4 milyon göçmene sayısı tahmin edilemeyen kaçak ve geçici göçmen de eklenebilir. ABD'ye yönelik bu "kelebek etkisinin" alegorisi daha çarpıcı olamazdı: Kuzey Amerika kökenli büyük sermaye Meksika'nın tamamını da boşlamadan, en kârlı kırsal bölgelerin sahibi olma kararlılığındaydı ve bunun sonucu, Meksika'nın neoliberal politikalarının mağduru olup bu "kârlı yerleri" terketmek zorunda bırakılanların çoğunun, serbest ticaret politikaları yoluyla kendilerini dışlamaya çalışan bu ülkede sığınma yolları aramasıydı. Binyılın sonlarına doğru, Meksika'daki sosyal baskının, devletin iktidarını ve müdahale gücünü aşıp, ulusal düzeyde silahlı bir savaşa yol açması beklenirdi.

18 Ganaderizacion süreci 1950'lerde başladı. Bu süreç tahıl üretiminde ve doğal yağmur ormanlarındaki bir azalmayla birlikte, toprağın kullanım biçiminde hayvan beslenmesi ve otlaklar lehine olan bir değişikliğe işaret eder.

19 Neolatifundismo, (sözkonusu toprakların sahipleri olarak görülen) farklı presta nombres'in kira bedelini verdiği, büyük toprak işletmeleri anlamına gelir.

Meksika kırsalında kalanlar kendi imkanlarını en iyi şekilde kullanarak "fırtına" ile mücadele ettiler, bazıları hayatta kaldı ve kuzeydeki komşu ülkedeki yakın akrabaların gönderdiği "mucize dolarlarla" toprak satın alabildiler. Diğerleri göç ederek benzer bir yol izlediler, onların dolarları uyuşturucu trafiğinden geliyordu. Geri kalanlar ise, toprak pazarında satıcı ve alıcı olarak yer alıp hayatta kalma stratejilerini çeşitlendirmek zorunda kaldılar.

Meksika Anayasası'nın 27. maddesinde[20] yapılan değişiklikler ve bu maddeye bağlı olarak çıkarılan kanunlar 1992'ye kadar etkili oldu; çünkü, seyyariyet ve toprak pazarına yönelik neoliberal ekonomi politikası bu değişiklikleri 10 yıl kadar önceler. Yapısal uyum ve ekonomik istikrar programları, kamu yatırımlarında ve resmî kırsal kredilerde keskin bir düşüşe neden oldu.[21] Toprakları sulama gerektiren, bu nedenle krediye ve kamu yatırımına sıkı bir şekilde bağımlı olan köylüler, -örneğin San Vicente ve Buaysiacobe *ejido*larında- üretimin sulama için gerekli kaynaklarda olduğu gibi yüksek bedellerini karşılayabilecek güce sahip özel girişimcilere topraklarını kiralamak zorunda kaldılar.

Bu ani kırsal yeniden yapılanma süreciyle bağlantılı olarak devletin "sorunları hafifletme" çabalarına değinmek yerinde olur. Tarım sektöründe anahtar rollere sahip olan kurumlar, iyi veya kötü niyetle, kendilerinin yerine geçecek kurumları ya da toplumsal pratikleri oluşturmadan aniden ortadan kayboldular. Mali kaynak, teknik yardım, kahve ve tütünün pazarlanması gibi konularda baş aktörler olan Inmecafé ve Tabamex gibi şirketler kapanmıştır. Bu çözülme Telolotla ve El Salta'da (Eyipantla) görüldüğü gibi köylülerin büyük bir kısmını kaynak problemiyle karşı karşıya bırakmıştır. Bazı *ejidatario*lar, devletin çekilmesiyle oluşan boşluğu dolduran krizlere dayanabilmek için (kahve üreticileri örneğinde olduğu gibi) örgütlendiler. Diğer köylüler, cılızlaşan veya hiç varolmayan devlet desteği nedeniyle hayatta kalma metodlarını yeniden tasarlayarak, elden geldiğince kendilerini bu değişikliklere uydurdular.

San Vicente (Bajio) *ejido*sundan olan köylüler sulama gerektiren topraklarını ekmekten vazgeçerek geçici işler aramak zorunda kaldılar. Aynı zamanlarda Sierra Norte (Puebla), San Juan Huilico (Valle de Atlixco) veya Salto de Eyipantla (Veracruz) *ejido*larından olanların ve Acocul *ejido*sunun (Hidalgo) köylülerinin hepsi Mexico City yakınlarına, hatta ABD'ye göç etmeye mecbur oldular. Bütün bu değişiklikler topluluğu devam ettirmeye ve haneleri korumaya yönelik stratejik manevralardı.

Neoliberal politikalar ayrıca, topraksız köylüler, kadınlar ve *ejidatario*lar arasında açık bir farklılaşmadan da sorumludur. Bunun bir örneği, toprağın kont-

20 Bu madde bölge, toprak ve doğal kaynaklarla bağlantılı olan her şeyi düzenler.

21 1980'de kamu yatırımı 80,887 milyon pesoya ulaştı. 1987'de bu rakam 14,758 milyona düştü ve 90'larda 18 milyon civarında sabitlendi (bütün hesaplar pesonun 80'lerdeki değerine göre yapılmıştır). Düşüş %78'dir. Tarım sektöründeki resmî kırsal krediler benzer bir şekilde, 1982'de 7.3 milyon hektarlık bir alanı kaplarken, bu alan 1994'de 1.1 milyona düştü (Cruz, 1995: 106-107).

rolüne yönelik yerel bir kaosun doğmasına yol açan ulusaşırı şirket La Moderna'nın tütün üretmek amacıyla toprağı kiralamak için uyguladığı baskıdır. Bu 'kaos', toprağını satmayı reddeden insanların yerel *caciqueler*[22] tarafından öldürülmeleri ve komünal arazilerde yaşayan yerleşimcilerin çiftliklerinden, buraları La Moderna'nın kiralamasını sağlamak amacıyla, zorla atılmaları ile sonuçlandı.

Neoliberal politikaların diğer bir sonucu birçok tarımsal endüstrinin faaliyetine son verilmesiydi. Tarımsal endüstriler, ani ve şiddetli bir ticari açıkla, ayrıca devlet destek ve teşviklerinin azalmasından kaynaklanan haksız rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilme mücadelesiyle yüz yüze geldiklerinde faaliyetlerini sona erdirmeye zorlandılar. Bölgedeki işsizliği önemli ölçüde artıran, Oacalco şeker fabrikasının kapanmaya zorlanması bunun iyi bir örneğidir. Bu olay, tarımsal ürünleri çeşitlendirmelerini mümkün kılacak başka hiçbir seçenekleri olmayan şeker kamışı üreticilerini de çaresiz bıraktı. Şeker fabrikasının kapanışı ona bağlı ekonomilerin yok olmasına ve kültürün şeker kamışıyla bağlantılı olduğu bu bölgede bir kültür ve kimlik kaybına da sebep oldu. Bu durum, Defenolar'ın[23] villa yapmak için toprak talebiyle birleşince, yerel *caciquelere* ait olan güçlü bir alım satım pazarı yarattı. Bu gelişmelerden en çok zarar görenler, koşulların ve *caciquelerin* baskısıyla topraklarını satmaya zorlanan *ejidatario*lardı.

Bu politikaların toprağın kiralanması üzerindeki doğrudan etkileri göz önüne alındığında, Sonora'nın güneyindeki Buaysiacobe'de, *ejido*ya ait olan işlenmiş toprağın oranı %95 gibi büyük bir rakama ulaştı. Toprağın kiralanması neredeyse neoliberal reformlardan hemen önce gerçekleşti. *Ejido* ve şahsi toprakların yarıdan fazlasının sığır yetiştirmek, meyve, sebze, çiçek ve temel tahıllar üretmek amacıyla ulusal ve yabancı girişimciler tarafından kiralandığı sulama bölgeleri üzerine 70'lerden bu yana konuşulmaktadır. Bu durum, mali girdilere eşitsiz erişim ve farklı yerel aktörler tarafından desteklenmeyle açıklanabilir. Aynı zamanda ticarileşme konusundaki bilgileri ve bu ürünlerin ulusal ve uluslararası pazarlarına ilişkin kurulu ilişkileri de diğer faktörlerdir. Bununla birlikte toprağın kiralanması, köylü zihniyetine verdiği anlamdaki değişimi takiben, son yıllarda yeni boyutlar ve farklı bir nitelik kazanmıştır.

Toprak pazarında Procede'nin[24] etkisi

Procede'nin amacı, başlangıçta, sadece her *ejidatario*ya toprak kullanım hakkı konusunda bireysel temelde güvenlik sağlamayı hedefleyen, gönüllülük esası-

22 Cacique, baskı ve terör yoluyla bir bölgede hüküm süren yerel tiranlara verilen addır.

23 Mexico City'nin kentli sakinleri.

24 Procede'nin işlevi, toprağın, komünal toprağın, ejidoların kendilerinin ve onlara katılan parsellerin sınırlarını belirleyerek ve toprağın kente ait parselleri üzerine unvan hakları sağlayarak, *ejido* toprağı kullanım hakkına güvenlik sağlamaktır. *Ejido*ların yaklaşık olarak yarısında bu program uygulandı, ama bu uygulama ne resmileştirilmiş muamelere uygun olarak takip edildi ne de toprağın doğrudan takasına izin veren yönetsel prosedürler önemli denebilecek ölçüdeydi.

na dayalı bir program olmaktı. Bu program araştırılan *ejido*ların çoğunda başlatıldı ve nihayetinde her *ejidatario* için bir zorunluluk haline geldi. Özel ve resmî kurumlar bu sertifikayı toprağın büyüklüğü ve kullanım hakkının kanıtı olarak talep etti. Bu nedenle bugün *Procampo*'ya kabul edilmek, *Alianza Para El Campo*'dan (Kırsal Birlik) yardıma hak kazanmak, banka ve tüketici kredisi almak ve toprağı özel müteşebbise kiralamak için bu sertifikayı ibraz etmek gerekmektedir.

Birçok *ejidatario* Procede aracılığıyla bankanın topraklarına el koyması ya da devletin istimlak etmesi üzerine arazilerini kaybetme tehlikesinin farkına vardılar. Araştırılan *ejido*larda bu program, komşu toprak sahiplerinin (*ejido*ların kendi içerilerinde veya *ejidatario*larla özel mülkiyet sahipleri arasında) sınır ihtilaflarının çözümünün bir yolu olarak kabul edildi. Puebla'nın kuzeyindeki Telolotla'da görüldüğü gibi, kolektif *ejido*lar[25] için Procede'ye katılım, bireysel toprak kullanım hakkını resmileştirmek için verilen yetmiş yıllık bir mücadelenin ardından büyük bir başarı anlamına geliyordu. Benzer nedenlerle bu program, topraklarının gerçek ölçülerini bilmek isteyen Acocul (Hidalgo) ve Valle de Atlixco'daki (Peubla) San Juan Huilico *ejido*ları tarafından da kabul edildi.

Araştırmalar süresince, tarımsal kanunlardaki değişiklikler ve tapu haklarının Procede ile sertifikalandırılması toprak pazarının genişlemesini sağladı. Bu durum, alım-satımın yanısıra, kiralama ve harici aktörlerin dahil oluşu gibi yerel topluluklar için son derece merkezî bir yer tutan diğer toprak muameleleri bakımından da geçerlidir. Yerel topluluklar için merkezî öneme sahip olan seyyariyet ve toprak pazarı, hanelerin farklı üyelerinin elinde bulunan toprağın birikiminin ve dağılımının uzun döngülerini yansıtır. Kısa vadede bazı birimler göç veya tarımsal üretimle ya da ürünlerin ticarileşmesi aracılığıyla sağlanan ekonomik kaynaklarla, sermaye sağlamayı başarabildiler. Bu haneler, çeşitli nedenlerle sermaye kaybına uğrayan diğer köylülerden toprak satın almaya eğilimlidirler.

Toprak pazarlarının yerel kontrolü bakımından, *ejido* toprağı göz önüne alındığında, senaryo en az *minifundista* özel mülkiyet için olduğu kadar korku vericiydi. 'Hukuki' değişiklikler ve *ejido* toprak pazarının kısmi liberalleşmesi nedeniyle, toprağın alım-satımının onaylanması, *ejido* yetkilileri ve *ejidatario*ların genel kurulu arasındaki bir rekabet olmaktan çıktı. Bugün bir *ejidatario* tarımsal haklarından, herhangi bir resmî gözlemci olmadan ve satıcının ikametgâhı konusunda otoritelerin onayına gerek duymadan, yalnızca iki şahitle, bireysel olarak başka bir *ejidatario* ya da aynı köyden bir yerleşimci lehine feragat edebilir.

Ejido yetkililerinin ve genel kurulun, -bireysel hakların kolektif hakların al-

25 Başlangıçta birçok *ejido* kolektif bir biçimde kuruldu. Zaman içerisinde, belirli parsellerin senelik bir ürüne ayrılması ve otlakların ve orman toprağının genel kullanıma bırakılmasıyla da birlikte bu *ejido*lar topraklarını bireysel bir temelde böldüler.

tında olduğu bir durumda- arazilerin kullanım hakkının devri üzerindeki müşterek nominal kontrolünden kurtulmanın avantajlı olduğu düşünüldüğünde, anayasanın 27. maddesindeki değişikliklerin beklenenin tersi bir etkide bulunduğu görülür. Artık *ejido* toprağının alım-satımına ilişkin olarak bireysel haklar, alıcı *ejido* toprağının yüzde beşinden fazlasını kontrolü altına almadığı sürece topluluk içinde açık bir biçimde beyan edilebilir. Bu bireysel özgürlük göz önünde bulundurulduğunda, aile çekirdeği, toprak artık kullanım hakkına sahip aile tarafından kontrol edilmediği için, bir tarafa itilmiştir.

San Vicente ve El Salto (Eyipantla) vakalarının da göstermiş olduğu gibi, mirasın geleneksel biçimlerindeki bu değişiklik hanehalkı birimlerinin kıyımına yol açtı. Bu durum özellikle kadınların toprağın yeniden dağıtımı sürecinin haricinde tutulması, "sözel miras"ın dikkate alınmaması ve *ejidatario*ların çocuklarının çoğunluğunun yer değiştirmesi ile ilgiliydi. Mevcut kanuni düzenlemenin kabul ettiği tek şey, aile üyelerinin bir hakka sahip olduğudur. Bununla birlikte, ailenin reisi herhangi bir nedenle arazisini satmaya karar verdiğinde, bu hakkın uygulanışındaki güçlük, durumun ailenin iradesini aşıp ekonomik sıkıntılar içerisine gömülmesidir, çünkü çok az sayıda çocuk veya kadın bu hakkı ileri sürebilecek ekonomik istikrara sahiptir.

Procede tarımsal sertifikaları, *ejido* kullanım hakkına *minifundista* özel mülkiyetinden daha güçlü bir koruma sağlayarak arazi kullanım haklarının güvenliğini kesin bir biçimde artırmıştır. Bu, temelde sözel bir biçimde, toprağın alım-satımına ilişkin özel sözleşmelerle sağlanır. Her ne kadar sözleşmeler topluluklar içinde tanınsa da, noterlikte veya kadastro dairelerinde yapılmadıkları için hukuki nitelikten yoksundurlar. Bu üstün güvenlik duygusu tahmini olarak daha yüksek bir değer kazanmış olan *ejido* arazilerinin yeniden değerlendirilmesine dönüşmüştür.

Toprak pazarı üzerinde düzenleyici rolü üstlenen *Ejido* Kurulu gibi *Procede*. hukuki değişikliklerle birlikte, anlaşmazlıklar üzerinde arabuluculuk işlevi gören kurumların misyonunu da üstlendi.

Yine de *Procede* ile arazinin topluluğun üyeleri arasında alım-satımını yasal laştırma fırsatı doğdu. Bahsedilen muamelelerin çoğunluğunda bu hukuki işlem gayrı resmî bir şekilde, topluluğun adetlerine uygun olarak ve yeni Tarım Kanunu'un gerektirdiği halde Tarım Mahkemesi'ne başvurmadan, "arazide" gerçekleşir. Bu muameleleri resmileştirmeye karşı olan güçlü direniş, kamu kurumlarının köylülerde ve hatta bazı durumlarda bu işlemler için "katkı" isteyen kendi memurlarında uyandırdığı kuşkudan kaynaklanan güvensizliğe ve dolayısıyla seksen yıl süren illegaliteye bağlanabilir.

Sertifikalandırma programı, sosyal yeniden yapılanma ve toprağın fiziksel ve bölgesel tanımı göz önüne alındığında, *ejido* tarafından uzun bir zaman boyunca alınmakta olan kararların yeniden teyidini sağladı. *Procede* sürecinin en önemli başarısı, *microfundismo*nun artışı ve tanınışı ile birlikte, *ejidatario*ların

sayısında 1/5 ve hatta incelenen bölgelerin bazılarında %60 oranında bir artış sağlamasıydı.[26] Programın getirisi iki sürecin doğrudan sonucudur: *ejidatario*'ların, arazinin satışının ve parçalara bölünmesinin düzenlenmesinde çıkarı vardır -bunu yaparken esasen akrabalarını kollamaya çalışırlar-; bunun yanısıra, toprağın -politik ve ekonomik bölgesel ve ulusal iktidarca özümlenmiş olan- resmî yetkililer ve harici aktörlerce parçalara bölünmesini meşrulaştırıcı bir rol oynarlar.

Procede uygulamasının başlarındaki çok küçük toprak parçalarının gerçek değerlerinin altında bir fiyatla alım-satımı olağanüstü hızlı idi; daha sonra toprağın değerinde bir artış görüldü ve bu, satışlarda duraklamaya ve gerilemeye yol açtı.

Toprağın ve pazarın mobilizasyonu

Köylü topluluklarında toprağın tasarrufundaki hareketlilik, cemaat düzenlemeleriyle, farklı toprak pazarlarının mantıkları, miras mekanizmalarını çevreleyen farklı rasyonalite ve adetler, özel mülkiyet toprakların ve *ejido* toprağının mirasçılarının hakları tarafından belirlenir. Bu işlemlerle köylü olmanın ya da olmamanın koşulu ve toprağın önemi yalnızca üretim anlamında değil kültürel anlamda da riske atılır.

Yapısal bir bakış açısıyla gözlemlendiğinde hanelerin toprağın kullanım ve kontrolüne ilişkin cevaplarındaki farklılık, genel örüntüleri ve eğilimleri tespit etmenin zor olduğu özgün kişilikler ve gelenekler bulunduğu görüntüsü verir. Eğer miras mekanizmalarına öznenin görüş açısından bakılırsa (farklılığa ve çeşitliliğe imkan tanıyan yerel bir perspektif) ve bireyleri ailenin farklı üyelerini mirasçılar olarak belirleme yolunda etkileyen nedenler ve mantık kavranmaya çalışılırsa, belki karar verme mekanizmalarına dair yeterli açıklama yapılabilir.

*Ejidatario*lar yaşlanmadıkları sürece, herşey miras kurumunun ailenin çekirdeğinin korunmasına bağlantılı olduğunu işaret ederdi. Bu nedenle karar verme, *ejidatario*lara yaşlandıklarında kimin bakacağına dair daha şahsi bir stratejiye dönüşür. Her aile üyesinin sermaye birikimi de hesaba katılır. Eğitimli olanlar otomatik olarak dışarıda bırakılırken, topluluk içinde prestiji olanlar listeye dahil edilir. Ortakçılık da varisi belirlemek için kullanılan mekanizmalardan biridir.

Bu yöntemle net bir şekilde belirlenen sosyal çerçeve açısından, toprağın tasarrufundaki hareketliliğin ana müzakere konusu olduğunu tespit etmek önemlidir. Tarım sorunları üzerinde objektif fikirlerin beyan edildiği sosyal alan, aynı zamanda iktidar ve kontrol ilişkilerinin de çözüme kavuştuğu alandır.

26 *Microfundismo, latifundismo*ya karşıt olarak, toprağın parselleri in çok küçük olduğu bir toprak kirası biçimidir.

Aşağıdakiler toprak pazarlarını bir arada analiz etmenin değişken nitelikleridir: toprağın kalitesi, toprağın yeri ve özelliği, toprağın sulamaya mı yoksa yağmurlu mevsimlere mi tabi olduğu ve ürünlerin cinsi. Köylüler ürün sınıflarına farklı isimler ve tanımlar verirler. Dolayısıyla toprağın tasarrufundaki hareketliliğin modellerini ve mekanizmalarını çözümleyebilmek için onların parametrelerini takip etmek zorundayız.

Miras aracılığıyla toprağın tasarrufundaki hareketliliğin farklı biçimleri, toprağın her bir bölümünü erkek çocuklardan birine bırakmak şeklinde bir geleneğin olduğu topluluklardaki toprak pazarını baskı altına alır. Bu baskı, geleneğin kadınları da dahil ettiği yerlerde daha da büyüktür. Bu tür durumlarda, büyümekte olan sermayeye sahip olan aileler her çocuğa yeterli oranda toprak bırakabilmek amacıyla toprak satın almaya eğilimlidirler. Dolayısıyla eğer topraklarını büyütme yeteneğindeki aileler varsa, toprağını kaybetmeye devam eden ve hatta varislerini bu kaynaktan yoksun bırakan aileler de olmalıdır. Bu varisler üretime günlük işçiler olarak katılarak veya özellikle inşaat sektöründeki şehir işçilerine intisap ederek katkıda bulunacaklardır.

Yeni hukuki planla birlikte toprak tasarrufundaki hareketliliğe ilişkin mekanizmalar, bizim gördüğümüz kadarıyla, toprağın bir meta değil sosyal bir hak olduğu eski geleneklerin bir toplamı haline geldi. Bununla birlikte diğer vak'alarda, toprağın kullanım hakkının güvenliği, özellikle geçici muamelelerin topraksız köylü lehine olduğu geleneksel biçimlerin öneminin azalışına dönüştü.

Toprağın tasarrufundaki hareketlilik sosyal alanı, bölgesel topluluklarla ve aile topluluklarıyla bağlantılıdır. Toprak tasarrufundaki hareketliliğin döngüsü toprağın işlenişi ve şartları (toprağın kalitesi, ve işlenişinin kısa vadeli döngüleri); miktarı (daha fazla bölümlenme daha az kira anlamına gelir) ve sosyal ve biyolojik olarak belirlenmiş periyodlar süresince (yaş, cinsiyet, akrabalık) köylü ailelerinin evrimiyle tanımlanan farklı zaman dilimleri ile bağlantısı içerisinde anlaşılabilir.

Ortakçılık ve kiralamayla ilgili mal veya para değişimi, *ejidotario*ların varolmaya devam etme doğrultusundaki açık iradelerinin göstergesidir. *Ejidatario*ların yaratıcı geçinme yöntemlerinin kaynağında, hayatta kalma zorunluluğunun yanında bireyin çalışma yaşamının dışındaki belirli miktarda duraganlık ve etkinliğe yönelik isteği yatar. Bu aynı zamanda tapuya sahip olan şahsın medeni hali, yaşı ve genelde yerleşimci veya *ejidatario*ların akrabası olan ortakçılarla ilişkileriyle de bağlantılıdır.

Toprağın tasarrufunda miras ve krediler aracılığıyla gerçekleşen değişim çok önemlidir. Toprak dağıtımının sona erdirilmesi toprağın kazanımına yönelik bütün yolları kapamıştır. Bu durum mirası ve satın almayı, toprak kazanımının yegane biçimleri haline getirmiştir. Hatta yoksul köylüler için tek yol mirastır.

Toprağın kullanım hakkına dair bütün muamele tipleri, toprağın tasarrufundaki hareketliliğin genellikle insanların yetki alanına dahilmiş gibi algılandığı-

na işaret etmektedir. San Juan Huilico'da görüldüğü üzere *minifundista*ların şahsi toprakları bile köyden olmayan kişilere satılmıştır. Bütün bu nedenlerle *ejidatario*ların kimliğinin ötesine geçen genel bir kimlikten söz edilebilir.

Toprağın alım-satımı, temelde anayasal değişikliklerin sonucu olarak artmıştır. Ama bu artış hükümet üyeleri de dahil olmak üzere birçok kişinin beklediği seviyeye ulaşmamıştır. Herşeyin ötesinde yerel seçkinler pazar mantığı yerine köylü zihniyetine yanıt verdiklerinde veya harici aktörlerin topluluğun topraklarını satın almadaki çıkarlarından kaynaklanan kısa vadede kolay kazanç imkanını hissettiklerinde, topluluğun üyeleri arasındaki alım-satım önemli düzeylere ulaşabilir.

Morelos eyaletindeki Oacalco ejidosu, yazlık evler yapmak amacıyla kırsal alanda toprak alım-satımının tipik bir örneğidir. Aynı durum birçok kişinin bu pazardan çıkar elde ettiği ve bir gece içerisinde "hakiki emlak acentası" veya sigortacı olduğu El Salto de Eyipantla *ejido*sunda da görüldü. Bu süre boyunca *ejidatario*lara genelde sözkonusu "hakiki emlak acentaları" tarafından toprakları için düşük bedeller ödendi.

Bu yerel seçkinlerin toprak kazanımındaki çıkarları Veracruz'daki El Salto de Eyipantla'da da açıktır. Bu vakada, tütün üretme amacıyla toprağı kiralamak isteyen harici aktörlerin varlığı, bölgenin elitlerinde, La Moderna şirketine kiralamak için daha fazla toprak elde etmek yolunda bir ilgi uyandırdı. Talepten dolayı toprağın fiyatının artması, yerleşimcilere ve *ejidatario*ların mirasçılarına verilecek parsellerde ve kredilerde bir düşüşe yol açtı.

Özel müteşebbislerin tarımsal üretimden bir kâr elde etmeyi amaçladıkları düşünüldüğünde, aslında toprak elde etmekle ilgilenmedikleri zannedilebilir. Ama onların bölgeye girişi toprağı satın alabilme kapasitesine sahip olan yerel aktörlerde bir hırs uyandırabilir. Bazı durumlarda bu müteşebbisler *ejido* toprağı üzerinde tekel olabilir ve hatta sosyal topluluğu kutuplara ayırabilir.

Bu çerçeve içerisinde pazarı genişleten alıcılar, sosyal kalkınma ve tarımsal üretimi artırmayı amaçlayan resmî programları da yöneten ve aynı zamanda elit *ejidatario*ların bir bölümünü oluşturan yerel *cacique*lerdir. Pazarı çok az etkileyen diğer alıcılar, temelde göç sayesinde elde edilen gelirle, topraklarına küçük bir ek yapacak kadar tasarruf biriktirebilen küçük *ejidatario* ve yerleşimcilerdir.

Topluluklarda ve harici özel yatırımcıların ilgisini çekmeyen bölgeler arasında, toprağın alım-satımı daha çok topluluğun kendi zihniyetine ve satıcıların "acil" durumlarına hitap eder. Kesin olan şudur ki, hiç kimse toprağını, hele de topluluğun dışından bir kişiye satmak istemez. İnsanların çoğu sağlık masraflarını karşılamak, bir akrabaya yardım etmek ya da yalnızca kötü bir senenin ardından ailelerini besleyebilmek için bunu yapmaya zorunlu hissetmektedir. Dolayısıyla hukuken yasak olmasına rağmen *ejido* toprağının çoğu parçalar halinde satılır ve bu satışlar toprağın toplam yüzey alanının tamamını kapsa-

maz. El Salto de Eyipantla *ejido*ları bu vahim duruma örnek teşkil eder.

Uzun vadede, toprak pazarının dahili aktörlerle sınırlı olduğu topluluklarda, hanelerin toprağı kullanım hakkının döngüsel doğası, kontrolleri altındaki toprağın miktarının arttığı dönemler boyunca ilerler. Bu artış, dahili aktörlerin katılımı ve böyle bir sürecin sermayesizleşme, yaşlanma ve bu katılımcıların yarı sürekli göçü gibi nedenlerle tersine döndüğü dönemlerin sonucudur. Yüzyılın başında geniş toprakları olan birçok aile bu topraklarını kaybetmiş hatta bazıları, Telolotla araştırmasının ortaya koyduğu gibi, geride yalnızca ölülerini bırakarak köylerini terketmişlerdir. Dahili aktörler ve toprak pazarı göz önüne alındığında çok az sayıda topluluk aynı kalmıştır. Hanehalklarının toprağının birikimi ve dağılması döngüsü düşünüldüğünde, şüphesiz bu harici aktörlerin yükselişi, senaryoyu hane halklarının mülklerini ve toplulukların bölgelerini kaybetmeleri doğrultusunda değişikliğe uğratmıştır. Buaysiacobe ve El Salto de Eyipantla *ejido*larında yaşanan budur.

Toprağın sulama gerektirdiği veya özel müteşebbislerin tarımsal üretime ilgi gösterdiği topraklarda, toprağın nakit karşılığında kiralanması en yaygın biçimdir. El Salto de Eyipantla, San Vicente, Oacalco ve Buaysicobe *ejido*larında benzer bir süreç yaşanmıştır. Daha önce de gösterdiğimiz gibi, bu sözleşme metodu 70'lerde de bazı *ejido*larda görülmekteydi. Bu metod, devlet desteğini geri çektiği için ve bu durum da genel bir finansal kaynak sıkıntısına yol açtığı için 80'lerde daha da yayıldı. Diğer *ejido*larda toprağın harici mobilitesi, ürünün türüne bağlı olan parsellerin kirasına dönüştü; ürünün kendisi, güven ve arkadaşlık gibi ekonomik olmayan unsurlarla belirlenir.

Buaysicobe *ejido*sundaki bütün araştırmalar parsellerin son iki yıl içerisinde kiralandığını gösterdi. Mayo ve Yaqui vadilerinde görüldüğü üzere vadilerin kiralanması ne yeni bir uygulamadır ne de anayasanın 27. maddesindeki değişikliklere karşılık gelir. Hatalı hükümet politikalarının bir sonucu oarak *ejido*lar 1984'ten bu yana tam bir iflasa sürüklendiği için, 80'lerin başlarında Buaysicobe *ejido*sunda bu uygulama artış göstermiştir.

Buaysicobe'yi de içeren Mayo vadisindeki toprak kirası pazarında yer alan harici aktörler en ileri teknolojiye sahip olan büyük tarımcılar ve şirketlerdir. Bu şirketler sulama modüllerini[27] kontrol ederler ve Procampo'dan[28] yararlanırlar.

Acocul *ejido*sunda toprağın kiralanması pek yaygın bir uygulama değildir. Yalnızca bekar kadınlar, yaşlılar ve *ejido*nun dışında yaşayanlar toprağı kirala-

27 Sulama "modülleri" (*modulos de riego*) Meksika kırsalını özelleştirmeyi amaçlayan neoliberal reformların bir parçasını oluşturur. Daha önce devlet tarafından idare edilen sulamalı alanlar, sulama modülleri diye adlandırılan kuruluşlara transfer edilmiştir.

28 *Procampo*, topraklarını mısır, fasulye ve diğer temel ürünlere ayıran her başvuran üreticiye sağlanan bir doğrudan sübvansiyondur. Bu sübvansiyon her üretici in toprağının alanına uygun olarak tasarlanır. Verimlilikle ilgisi olmaması şartıyla, bu sübvansiyonun yoksullar için olan bir sübvansiyon olduğu ve "yararlanıcılarını" siyasi olarak etkileyebilecek bir baskı unsuru olduğu düşünülür.

maya eğilimlidirler. Üreticiler genellikle bu toprakları kendi parsellerine katarlar ya da bu parselleri arazileri uzakta olan komşularına kiralarlar.

Toprak pazarı ve bölge (territory) duygusunun kaybı

Hemen hemen bütün çalışmalar, toprak pazarlarının çeşitli özelliklerine bağlı olarak topluluklarda farklı derecelerde bir bölge duygusu yitimine rastlandığını göstermektedir. Oacalco, Buaysiacobe, El Salto de Eyipantla ve San Vicente *ejido*su gibi topluluklarda toprağın harici aktörler tarafından alım-satım ve kiralanması önemli derecede bir bölge ve topluluk ruhu yitimine işaret etmektedir. Topluluklar için en önemli sonuçlardan biri toplumsal yeniden üretimi sağlayan fiziksel mekan üzerindeki kontrolün kaybı olmuştur. Toprak üzerindeki paylarını kaybeden birçok gencin göç etmesi bunun bir göstergesidir.

Ülkesellik/bölgesellik hakkındaki genel kanının aksine, topluluk içerisinde üretime veya sosyal bedelleri karşılamaya yönelik altyapı gelişimleri, bu gelişmelerden yararlanmak isteyen özel müteşebbislerin ilgisini çekebilir. Bu durum bölgenin insanlarını "kendi toprakları" ve işleri üzerinde etkisiz bir konuma sürükler. Bu girişimciler ticarileşme ve pazar süreçleri üzerindeki kontrolleri sayesinde söz konusu faydaları ele geçirirler. Şüphesiz bu durum Telolotla ve Eyipantla'da görüldüğü üzere toprak fiyatlarını yükseltir ve topluluğun üyelerini toprağın alım, satım ve kiralanması sürecinin dışında bırakır.

Yürütülen 7 çalışma, anayasanın 7. maddesinde yapılan değişikliklerden ve *Procede* ile gerçekleştirilen toprağın kullanım hakkının sertifikalandırılmasından önce de varolmuş olması muhtemel, toprağın tasarrufundaki hareketlilik ve toprak transferi konusunda kaygı verici bir senaryoyu sergilemektedir. Araştırmalar, birçok vakada toprak pazarının ve toprağın tasarrufundaki hareketliliğin ritm ve sonuçlarının, birçok köylü ailenin ve içinde yaşadıkları toplulukların varlığının tehlikede olduğunu göstermektedir.

Harici veya dahili bir toprak pazarının ortaya çıktığı yerde, yerel veya bölge dışından bir azınlık, en iyi *ejido* veya yerel toplulukların özel toprağının üzerinde kesin bir kontrol sağlarken, köylülerin çoğunluğu topraklarını kaybetmektedir.

Aslında toprak pazarı sonucunda toprağın kaybedilmesi süreçleri, köylülüğün toprak pazarına yönelik muhtemel bir düzenleme için uyarı niteliğindedir. Toprağın kullanım veya mülkiyet hakkından feragat edenler için belirli muameleler yapmaya izin verilir. Ama bu karar çeşitli zorunluluklar sonucunda alınmaktadır. Eldeki verilere göre El Salto de Eyipantla'daki satılan toprağın %70'i fakir köylü ailelerin sağlık sorunlarından kaynaklanan masrafları karşılamak için elden çıkarılmıştır. Dolayısıyla alıcılar ucuz fiyata toprak satın alma avantajını bu "acil durumlar" sayesinde elde eden elit *ejidatario*lardır.

Pazar zihniyetinin süregittiği doğru olsa bile, köylüler bu mantığı, sözkonusu

manevralardan bir çıkar elde etmek amacıyla izlememektedirler. Tersine, toprağını kiralayan kişi, toprağı kendisinin işlemesinin geçici veya sürekli imkansızlığını önceden hesap eder ve bu yolla ürün satıldığında daha iyi bir kazanç elde etmeyi bekler. Köylünün toprağının kullanımını bırakması, onu işlemek için gerekli olan kaynakların ve sermaye elde edebilmek için yer edinmek zorunda olduğu pazara girecek bilgi ve ticari ilişkilerinin yokluğu nedeniyledir.

Esasında ister kiralama ister alım-satım yoluyla olsun toprak, üretimi devam ettirebilecek ve ürünü piyasaya sürebilecek kaynaklara, ilişkilere ve ehliyete sahip olanlara devredilir. Talihli yeni toprak sahipleri aynı zamanda geleceğin toprak pazarına ilişkin spekülatif bir görüşe de sahiptirler. Bu aktörler genelde yerel veya bölgesel elitler, yabancı *broker*lar[29] ve arabulucu işlevi gören aynı yerel veya bölgesel elitler tarafından desteklenen büyük ulusal veya ulusaşırı şirketlerdir. Köylülerin topraklarını aracılara, sigara şirketlerine, sebze üreticilerine ve diğer ulusaşırı şirketlere kiralamalarıyla elde edilen gelirin dışında, böyle bir sözleşme aynı zamanda bir ipotek akti olarak toprağın ekilmesini de garanti altına alır.

Özetlemek gerekirse, yerel veya bölgesel elitler, yabancı brokerlar ve büyük ulusal veya ulusaşırı şirketler, anayasal tarımsal değişiklikler sayesinde toprak elde ederek avantaj sağlamaktadırlar. Bu temelde, Morelos eyaletindeki Oacalco vakasında olduğu gibi şehirleşme veya turizm potansiyeli olan *ejido*lar haricinde, kiralar aracılığıyla, ve bazen de alım-satım sözleşmeleriyle gerçekleşir.

Öte yandan, toprak pazarının mevcut dinamikleri toprağı kaybetme süreçlerini doğurmuştur. Toprağı kiralayan ve geleneksel bir şekilde toprağın bir bölümünü ödünç olarak isteyen *ejidatario*ların çocukları bu duruma örnek teşkil eder.

Bu süreç ilk bakışta göründüğünden daha dinamik olabilir ve sermayesizleşme, toprağın satılması veya bölgedeki toprağın fiyatını yükselten yeni aktörlerin negatif etkilerine bağlı olarak farklı metodlarla gerçekleşir. Bu şekilde yoğun satışlar nedeniyle toprağını kaybeden *ejidatario*larla, toprağı kiralamak için yeterli sermayeye sahip olmayan yerleşimcilerle ve ödünç verilen toprağı iade eden alacaklılarla karşı karşıya geliriz. Şu halde toprağı şirketlere kiralayanların ödünç verebilecek hiçbir şeyleri kalmamıştır.

Bu sürecin etkilerini hafifletebilecek olası bir çözüm, toprak pazarını canlandırmaya yönelik stratejiler uygulayarak topraksız köylüler lehine toprağın daha eşit dağılımını sağlamak olabilirdi. Bunun mağdurları da, kırsal bölge nüfusunun çoğunluğuna entegre edilen yoksul köylüler olurdu.

29 Brokerlar, her sene toprak kiralamak ve ithal edilecek sebze üretmek, ya da ABD'ye götürüp satmak amacıyla bölgenin ürünlerinden satın almak amacıyla Meksika'nın verimli bölgelerine gelen Kuzey Amerikalı üretici veya tacirlerdir.

Tarımsal-bölgesel sorunlar ve özerklik meselesi

Günümüzde Meksika'da bölgesellik ve yerli ve köylü toplulukların özerkliği ile ilgili yabancılaşmanın 1917 Anayasası'ndan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Anayasa yerli toplulukların kendi kolektif arazilerine[30] sahip olmasını nominal olarak tanımış ve verimlilik kaygısıyla, bölgeselliği bir kenara bırakmıştır.

Her ne kadar köylüler ve yerliler devrimci mücadele içerisinde tarımsal hakları için savaşmış olsalar da, çoğu "toprak işleyenindir"[31] sloganının ötesine geçmiştir. Bu slogan, bölgeselliğin nesnel unsurlarından yalnızca birini ve yerel yönetimsel, bölgesel ve kolektif bir yönetim için gerekli olan yaşamsal alanı temsil ediyordu. *Zapatismo*'ya[32] göre, yerel ve ulusal hükümet, sivil ve askeri otoritelerin de kendisine tâbi kılınması gerektiği sivil nüfusun doğrudan kontrolü altında olmalıdır (Warman, 1998: 9-23)

Bu algılayış biçimine göre, Meksika ulusu, cemaat temelleri üzerine kurulmalıydı. Ama silahlı mücadelenin sarsıntılarının ardından siyasi iktidarın kurulması sonrasında farklı siyasi aktörler ile sistem arasındaki ilişkiler ve devrim sonrası klikler arasındaki mücadeleler, ülkenin geleceğini kökten değiştirdi. Bu süreçler, modernleşme ve ilericilik paradigmalarının eşitlik ve homojen bir toplum temeli üzerine kurulu olduğu aşırı ölçüde merkezileşmiş, patrimonyal ve müdahaleci bir devlet yapısının oluşmasına yol açtı. Birbirinden çok farklı mikro-sosyal realitelerden kaynaklanan politik, hukuki, sosyal ve yerel güçler bu ulusal projeye engel olarak algılandılar. Sonuç olarak hükümet eylemlerinin büyük bölümü ulusun içerisinde varolan farklılıkları asgariye indirmeye zorlandı.

1917 Anayasası ile kurulan toplumsal sözleşme, iktidarın politik algılanışının ve bu baskın devlet biçiminin yansımasıdır. Bölgesel ve tarımsal meselelere atıfta bulunan anayasanın 27. maddesine göre: "ulusal sınırlar içerisinde toprağın ve suyun mülkiyeti, özel maliklere karşı ayrıcalıklarını ileri sürmeye hakkı olan ulusa aittir" (Agrarian Tribunals, 1994: 7).

Devletin toprak ve ulusal kaynaklar üzerindeki kontrolü, bu ayrıcalıkların özel ellere teslîminden sonra bile korundu. Her ne kadar toprağın yüzeyinin mülkiyeti veya kullanımı bir bireye veya şirkete bırakılabilse de, sözkonusu maddeye göre: "karadaki platformlardan adaların denizaltı platosuna kadar bütün ulusal kaynakların kontrolü ulusa aittir. Bu bütün mineralleri, maden filizlerini, endüstride kullanılan metal ve metalloidlerden elde edilen mineralleri,

30 Her ne kadar yerlilerin kolektif arazilerinin iadesi Anayasa'nın 27. maddesinde öngörüldüyse de, aynı anda *ejidal* sigorta (*endowment*) aracılığıyla alternatif bir yol açan tarım kanununun genel uygulama biçimi bu süreç için bir engel oluşturdu. *Ejidal* sigorta, *ejido* otoriteleri sayesinde devlet için kontrol açısından daha kolaydı.

31 Diğer zekice mitlerle birlikte Emiliano Zapata'ya atfedilen sloganlardan biri. Bu slogan çok daha sonraları Soto ve Gama tarafından da kullanıldı.

32 Zapatismo, temelde Morelos eyaletinde mücadele etmiş olan, Emiliano Zapata'nın önderlik ettiği devrimci bir harekettir. Bu hareket, 1910-1917 Meksika Devrimi'ndeki köylü hareketlerinden biridir.

tuz kaynaklarını, çözülen kayalardan elde edilen ürünleri, gübre olarak kullanılabilen maddelerden oluşan organik veya mineral birikintilerini, yanıcı katı maddeleri, petrol ve bütün katı hidrojen karpitleri, sıvıları veya gazları; ve ulusal bölgenin üstündeki koşulları uluslar arası hukukla belirlenmiş olan hava sahasını kapsar" (*age.*, 1994: 8).

Bu nedenle, ulusun varlıklarının mülkiyet ve kullanım haklarını da içeren bölgesel, özel-tarımsal ve sosyal haklar Meksika Devleti tarafından önemli ölçüde sınırlanmıştır. Gerçekten de pratikte petrol kaynaklarını kullanan, ulusal veya yabancı özel müteşebbislere ulusun doğal kaynaklarına yönelik imtiyazlar ihsan eden devletin kendisidir. Bu kaynakları belli bir süre boyunca kullanmaya alışmış olanlar, toprakları kamu çıkarı adına kamulaştırıldığında, ancak mülklerinin ticari değerinden az olan bir tazminat bedelini talep edebilirler. Bu kaynakların kullanımından sağlanan faydalar doğrudan hazineye veya ayrıcalıklı özel kurumlara gider ve yine hükümetin kontrolünde kalmış olur. Eski toprak sahipleri, topraklarının altında bulunan kaynaklardan elde edilen faydalardan uzak tutulmuş olacaklardır. Duruma ironi katan, eski maliklerin bir zamanlar kendilerinin olan bölgelerdeki doğal kaynakların kullanılmasında ücretli işçi olarak çalıştırılacak olmalarıdır.

Ulusal mülkiyet kavramı bir parça çekicidir, ilkece. Çeşitli doğal kaynaklar devletin kontrolü altında olduğunda, bunların kullanımından toplumun tamamının faydalanacağı düşünülebilir. Bugün bu fikir, vatandaşların toprağının ve tümü de devletin kontrolü altında olan çeşitli kaynaklardan elde edilen faydaların ellerinden alınması nedeniyle tartışmalıdır. Özellikle devletin siyasi temsili ve meşruiyeti üzerinde ciddi kuşkular olduğunda, hele Petrolesos Mexicanos (PEMEX) gibi devlete ait veya özel şirketlere ayrıcalıklar tanınması üzerine bunların negatif sosyal ve ekolojik etkileri sorgulandığında daha da tartışmalı hale gelmektedir. Son zamanlarda devletin rolü ayrıca, doğal kaynaklardan elde edilen gelirler ulusal kalkınma ya da altyapıya değil, dış borçların ödenmesi için kullanıldığından daha fazla sorgulanır hale gelmiştir.

Bir bakımdan eğer etnik farklılıkları, yerleşim mekânlarını, değerleri ve hayat standartlarını dikkate almazsak, Meksika halkının tarihsel olarak doğal kaynakların kontrol, bakım ve kullanım haklarından yabancılaştırıldığı belirlenebilir. Bu durum Meksika Devrimi ile kurumlaştırılan, devletin kendisini kamu kaynaklarının ve çıkarlarının bekçisi olarak addettiği, toplumsal sözleşme aracılığıyla meşrulaştırılmıştır.

Devletin bütün Meksikalılar adına yer altı kaynakları ve yukarıda sayılan diğer kaynakları kontrole hakkı olduğu görüşü son zamanlara kadar geçerliliğini korudu. Bir ekonomik ve sosyal fenomen olarak globalleşme, ulus devletin egemenliğini sorguladığında ve uluslararası finans kuruluşları tarafından empoze edilen neoliberal paradigma çokuluslu kapitalist şirketlere bu kaynaklara erişim olanağı sağladığında bir problem ortaya çıkmaktadır. Bu problem yerli

toplulukların mücadelesi patlak verince iyice belirgin hale gelmiştir. Yerlilerin isyanı, doğal kaynakların ve yerli toprağının altının kontrol, bakım ve kullanım haklarını da içeren kendi bölgesel ve özerklik haklarını elde etmeye yönelikti (Dussel, 1994).

Chiapas vakası çok açıklayıcıdır. Bölgesel çoketnili alanlarda yeniden üretikleri bölgesel kontrollerinin önemine inanan EZLN'nin (Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu) bölgesel ve özerklik talepleri bu coğrafyanın sakinlerinin katılımıyla önem kazanmaktadır (CEOIC). Bu talepler San Andres Antlaşmalarıyla (Diaz Polanco, 1996) ortaya konulmuş ve gerekli değişime ilişkin kendi sözüne, imzasına ve hatta mücadelesine şimdi artık saygı duymayan hükümet tarafından imza edilmiştir.*

Neozapatismo'ya katılan yerli toplulukların yerleşik olduğu Canadas bölgesi, sömürülmeyi bekleyen petrol ve uranyum kaynakları açısından zengindir (Cecena ve Breda, 1995). Devlet, tıpkı bu kaynakların sömürülmesi için ayrıcalıklar elde etmeye çalışan özel şirketler gibi, bu senaryoda başka aktörlerin varlığını istememektedir. Yönetimsel ve girişimci bir bakış açısından bu kaynaklardan elde edilecek kârın dağıtımı üzerindeki tartışmalara yerli toplulukların katılımı, panoramayı daha da karmaşık hale getirecektir. İdarenin yerlilerin bölgesel haklarını tanımaya karşı inatçı muhalefeti buradan kaynaklanmaktadır.

Düşünülenin aksine, bölgesellik ve özerklik hakları bütünüyle yerlilere ve köylülere ait olmamalıdır. Toprağa, bölgeye ve kimlik sorununa ilişkin efsanevi ve öznel tarihsel kurgu, tarihin ve bölgenin oluşumuna içkin olan özerklik talebi; köylü ve şehirli sakinlerin bir şekilde kendi hayat alanlarını etkileyen eylemlere ve kararlara katılmaya yönelik pragmatik ihtiyaçları; bu sosyal esasların, Mixe de Oxaca'nın yerlileri, Chiapas'daki Canadas için olduğu gibi, diğer komşu ve şehir toplulukları için de, bütün ülke çapında ve global köy içerisinde de eşit ölçüde geçerli oldukları anlamını içerir.

19. yüzyılın liberal projesinde olduğu gibi, Meksika'nın neoliberal paradigması kendisini ülkedeki yabancı yatırımlar temelinde kurdu. Geçmişte bu yatırımların beklenen miktara ve ritme bile ulaşmadığını söylemek gereksizdir. Ayrıca bu zaman boyunca yatırımcılardan sağlanan tek avantaj, daha sonra çok daha ekonomik bir yol olan kiranın tercih edilmesi nedeniyle yitirdikleri, toprak elde etmeye yönelik zaten pek de büyük olamayan ilgileridir. Bu şekilde aşırı ve savruk ticari açığın sonucu olan ulusal tarımsal krizlerle hız kazanan *ejido* ve özel toprağın görece artan arzı, alıcıların olmadığı, çökmekte olan bir sektörle karşı karşıya geldi; diğer unsurlarla birlikte kamu kuruluşlarının ani ve özensiz geri çekilişine, geleneksel olarak devletin kontrol ettiği iç piyasanın liberalleştirilmesi eşlik etmiştir. Toprak sahipleri, topraklarına bankalar tarafından el ko-

(*) 2000 yılı aralık ayı başında Meksika'da Vincento Fox devlet başkanı oldu ve EZLN ile görüşme kararı aldı. Subcomandante Marcos, yerli cemaatlerinden oluşan EZLN komutanlarıyla birlikte Mexico City'ye yürüdü ve dört komutan Meclis'te Zapatistaların taleplerini dile getirdi.

nulmasına karşı inatçı kararlılıklarıyla, sosyal sınıfları ve bütün kira biçimlerini yansıtan "El Barzon"[33] adında yeni bir sosyal kırsal-kentsel özne yarattılar.

Hata yapmamalıyız. Toprak pazarı kırsal gerçekliğin daima bir yanını teşkil etti. Liberal, devrim sonrası, Cardenist, karşıdevrimci rüyalardan bağımsız olarak, hem yerlilerin hem de özel veya *ejido* toplulukların toprağı miras bırakıldı, ödünç verildi, kiralandı, ortakçılığa bırakıldı, ipotek edildi ve satıldı. Bununla birlikte toprağın tasarrufundaki hareketliliğin ve transferinin dışsal lojistikleri, ekonomik zihniyetler de dahil olmak üzere, pazarın etkisiyle toprağı bir üretim faktöründen daha fazla bir şey haline getirdi.

Bu bağlamda toprağı almak veya satmak bölgeselliğin yeniden inşası için gücün transferini, sosyal ağların oluşumunu, kimlik bağlarının yeniden güçlendirilmesini ifade eder. Bu yolla toprak rastgele bir kişiye veya aynı fiyatla satılmaz. Bu çoğunlukla kimin sattığı ve satın aldığına; benzer şekilde kimin kiraladığına ya da ödünç toprak talep ettiğine, ya da toprağının geçici veya sürekli kazanımına veya yitimine yol açan kötü şans veya faydaların kime ait olduğuna bağlıdır.

Eğer devletin tasarımlarının farklı tarımsal paradigmalar yaratmaya çalıştığını kabul edersek, kırsal senaryonun farklı aktörleri topraktan kâr elde etmiştir. Öte yandan bu aktörler değişik nedenlerle ve politik-ekonomik iktidarın değişik zihniyetlerine bağlı olarak topraklarını kaybetmişlerdir. Belli bir dereceye kadar, hukuki çerçeveden faydalanırken, bazıları zarar görmüştür. Ama her durumda ulaşılan sonuçlar, kanun yapıcıların beklediklerinden çok farklıdır.

Neoliberalizm sosyal sektördeki toprağın kullanım hakkını bireyselleştirmeyi ve özelleştirmeyi umuyordu. *Procede* hakkındaki son veriler *ejido*lara verilen 15 bin sertifikanın sahibi olanların üçte ikisinin toprağın kullanımına bir yandan kendi kullanım ve adetlerine (*usos y costumbres*) göre belirlemeyi sürdürürken, aynı zamanda, toprağın önemli bir bölümünü bir kolektif toprak kullanım sistemi altında tutmaya karar verdiklerini göstermektedir. Yapılan değişikliklerle neoliberalizm toprağın kullanımının daha büyük ölçekli ekonomiler doğrultusunda yeniden yapılanacağını biliyordu. *Procede* tarafından sağlanan bilgiler, 2 milyon *ejidatario*nun yerini 5 milyon toprak sahibine bıraktığı bir süreç içerisinde, toprağın çeşitli parsellerinin güncel sertifikalandırılmasından önce, bu programın uygulanmasının daha büyük bir *microfundizacion* sürecine yol açtığını yansıtmaktadır. Bu durum en azından *ejido*lar göz önüne alındığında toprağın kullanım şeklinin sertifikalandırılmasının devletin umduğundan farklı bir yolda ilerlediğini göstermektedir. Neoliberalizm rekabete yönelik avantajlara bağlı olarak kırsal kesimdeki üretim faktörlerinin avantajlarını elde etmeyi ummuştu. Tam tersine, son tarım araştırmaları köylülerin hayatta kalma stratejilerinin bir parçası olarak, ulusal düzeyde *milpas* ekiminde bir artış olduğunu göstermektedir.

33 El Barzon, ulusal ekonomik politikanın hataları sonucu yarım milyondan fazla üreticinin borçlarına bir tepki olarak ortaya çıkan kırsal ve kentsel bir sınıflararası harekettir. Açıklaması için bkz. Francis Mestries, 1995, "La crisis financiera y el Agrobarzon".

Kuşkusuz bu modellerin yerel ifadeleri çeşitlilik göstermektedir. Etrafları çokuluslu şirketlere ait okaliptus ağaçlarıyla çevrilmiş olan yerliler veya *ejido*lar, veya toprağını hafta sonunda temiz hava almak için kaçabilecekleri bir mekân arayışındaki "mutlu" başkent sakinlerine satanlar için, yaşamaya alıştıkları dünya gözden kaybolmuş gibidir. Bununla birlikte bu çeşitlilik, Meksika tarihinin her döneminde görüldüğü gibi, gerçeğin ekonomi-politiğin onu götürmek istemediği yöne gittiğini inkar etmez; ekonomi-politiğin büyük tasarımları, aktörler ve toplumsal özneler adına farklı bir cevap için alan yaratmaya çalışanlarca, yerinden edilir. Toplumsal özneler, kendi mantıkları, hayatta kalış stratejileri ve sermayeleriyle pazarın içinde ve dışında toprağı transfer eden faillerdir. Daha önce bahsettiğimiz ulusal verileri göz önüne alırsak, toprağın kullanımına yönelik özelleştirme ve bireyselleştirme için yapılan bu teşebbüse verilen değişik cevap tarzları, bunun da önceki teşebbüsler gibi sona ereceğine işaret etmektedir.

İngilizce'den çeviren SERKAN GÖLBAŞI

KAYNAKÇA

Artis, G. (1997) "Mi ifundio y fraccionamiento de la tierra ejidal parcelada", *Estudios Agrarios*, 8, ss. 11-32.

Ceceña Ana Estherve A. Barreda (1995) "Chiapas y sus recursos estratégicos", *Chiapas* 1, ss. 53-99.

CEHAM (1982) *Zapata y el municipio*, CEHAM, México D.F.

CEOIC "Regiones Autónomas Pluriétnicas: una propuesta hacia la autonomía indígena", *mimeo*.

Concheiro L. (1993) "Mercados de tierras y campesinos", C. Gonzalez, (der.), *La agricultura 500 años después* içinde, UNAM, México, ss. 137-153.

Cruz, I. (1995) "Transformaciones en el financiamiento rural mexicano durante el sexenio sali - balance y tendencias (1988-1994)", *Cuadernos Agrarios (Nueva Epoca)*, 15, ss. 95-120.

Díaz Polanco Hector (1996) "Los acuerdos de San Andres", *Memoria*, no. 90, ss. 32-40.

Diego, R. (1995) "El paradigma neoliberal rural y las reformas agrarias en México", *Cuadernos Agrarios (Nueva Epoca)*, no. 11-12, México. 13-26.

Dussel E. (1994) "Sentido ético de la rebelión maya de 1994: dos juegos de lenguaje", *Vientos del Sur*, no. 2, ss. 63-77.

FAO (1995) *Mercado de tierras en México*, FAO, Roma.

Levy S. ve S. Van Wijnbergen (1991) "El maíz y el acuerdo de libre comercio entre México y Estados Unidos", *El trimestre económico*, vol. LVIII (4), no. 232, México, ss. 823-862.

Mestries, F. (1997) "La crisis financiera rural y el Agrobarzón", *Cuadernos Agrarios (Nueva Epoca)*, 15, ss. 72-93.

O'Connor, M. (1994) "El mercado de la naturaleza. Sobre los infortunios de La naturaleza capitalista", *Ecología Política*, no. 7.

Reyna L. (1980) *Las rebeliones campesinas en México (1819-1906)*, Siglo XXI eds. México D.F.

Salazar, J. (1997) "El ejido tipo Procede en Distritos de Desarrollo Rural", *Estudios Agrarios*, 8, ss. 33-64.

Sector Agrario (1997) *La transformación agraria, origen, evolución y retos*, Secretaría de la Reforma Agraria, México.

Servicios del Pueblo Mixe A.C. (1996) "Derecho indígena y autonomía", *Ce Acatl*, ss. 15-44.

Tribunales Agrarios (1994) *Legislación agraria*, Tribunal Superior Agrario, Mexico D.F.

Warman A. (1988) "El proyecto político del zapatismo", F. Katz, *Revuelta, rebelión y revolución*, der. Era, México D.F. ss. 9-23.

Köylülükte farklılaşmanın yersel temelleri ve orman köylüleri örneği

*Yücel Çağlar**

Türkiye'de köylere, köylülere ve tarımsal işletmelere ilişkin çözümlemeler ve tartışmalar, çoğunlukla; i) ülke yüzeyindeki yersel dağılım, ii) "işletmelerin" alan genişliği ve tarım arazilerinin işletmeler arasında dağılımı gibi yüzey verileri ile iii) "işletmelerin" ürün desenlerine; iv) iç ticaret hadlerindeki değişmelere dayandırılmıştır: Oysa, tarımsal işletmeler ve/veya köyler ve köylüler arasındaki farklılaşma üzerinde, yersel konumlarındaki ekolojik koşulları da belirleyici olmaktadır. Yersel konumlarının özellikle denizden yüksekliği ve dolayısıyla da arazi yapısı, toprak özellikleri ve iklim koşulları, köylerin ve tarım işletmelerinin çeşitli yönlerden farklılılaşmasına yol açmaktadır. Sözgelimi, denizden yüksekliğe koşut olarak üretim konuları, koşulları ve ilişkileri ile işletmelerin yapısal özellikleri de (ölçek, teknoloji kullanımı, pazarlama düzeyi vb.) değişebilmektedir. Gerçekten de, Tunçdilek'in belirttiği gibi; "...topo-bio-klimatik koşullar sadece bir mekan ünitesinin doğal koşullarını yansıtmak gibi karaktere ait tabloyu sergilemekle kalmaz, o mekan ünitesinin insan ve uğraşısı ile olan ilişkilerine yön verdiği gibi kırsal uğraşılar ve bu uğraşıların sonucu olan kır yaşamı ve ekonomisinin de karakterini saptar" (Tunçdilek, 1978). Türkiye'nin yeryüzü biçimi, iklim ve doğal bitki örtüsü özelliklerinin hem dikey ve hem de yatay olarak, kısa sayılabilecek uzaklıklar içinde son derece değişken olması ise hem topo-bio-klimatik, daha yaygın bir söyleyişle ekolojik koşulların belirleyiciliğini pekiştirmekte ve hem de yaşama biçimlerini, dahası üretim ilişkilerini çeşitlendirmektedir.

Yazıda bu saptamalardan hareketle, aşağıdaki önermelerin gerçekçilik düzeyinin tartışılmasına çalışılmıştır:

• Türkiye koşullarında denizden görece olarak daha yüksek yerlerde ve özel olarak da dağlarda yerleşik köylülerin işletme arazileri görece olarak küçük ol-

(*) Orman mühendisi, Kırsal Çevre ve Orman Sorunları Araştırma Derneği.

makta ve kuru tarım yapılabilmekte; dolayısıyla, daha az ücretli emek kullanılmakta ya da hiç kullanılmamakta ve ürün pazarlama oranları; daha doğru bir söyleyişle, ilke olarak pazar için üretim yapan işletmelerin oranı daha düşük olmaktadır.

• Denizden yükseklik arttıkça ekonomik amaçlı hayvancılık, bitkisel üretimin önüne geçmektedir: Türkiye koşullarında hayvancılık etkinliklerinin ağırlıkla ve de yaygın olarak meralarda yürütülmesi; meralardaki mülkiyet düzeninin kurumsallaşmış bir yapıya sahip olmaması hayvancılık yapan köylüler ve/veya işletme sahipleriyle yerleşik köylüler ve/veya devletle arasında çeşitli karşıtlıklara ve çatışmalara yol açmaktadır.

• Çevrelerindeki doğal kaynakların niteliği ve niceliği de köylerdeki ekonomik ve toplumsal yapıların ve ilişkilerin farklılaşmasına neden olmaktadır.

Bu önermeler, önce ülke genelinde ve sonra da "örnek olay" olarak ele alınan "orman köyleri" özelinde irdelenmeye çalışılmaktadır. Doğal olarak irdeleme sırasında, tarımsal üretim, temel belirleyici değişken olarak ele alınmaktadır.

Türkiye'nin yeryüzü biçimi, arazi ve iklim yapısı hem dikey ve hem de yatay olarak son derece değişkendir.

Türkiye'de; i) denizden yükseklik 0 ile 5137 m; yıllık ortalama sıcaklık 4,2 ile 19.2 derece ve yıllık ortalama nem de % 49 ile % 77 arasında değişmektedir ii) 3000 m'den yüksek 130, 4000 m'den yüksek 3 ve 5000 m'den yüksek 1 dağ; 8,3 bin km deniz ve 9 bin km de ada kıyısı; toplam 4.3 milyon hektar genişliğinde göl; 20.7 milyon hektar genişliğinde orman; 27 milyon hektar genişliğinde tarım yapılan arazi vardır ve yaklaşık olarak 12 milyon hektar arazi de "çayır ve mera" olarak kullanılmaktadır. Bu yapıya daha yakından bakıldığında, köylülüğün farklılaşmasında belirleyici olan yersel koşullar daha kolay kavranabilmektedir.

Dünyanın dağ oluşum kuşağı üzerinde bulunan Türkiye, engebeli yeryüzü biçimine sahiptir ve yüksek bir plato özeliğindedir. Bu nedenle de Türkiye yüzeyi yüksek dağlar, platolar, derin vadiler ve değişik özelliklere sahip ovalarla kaplıdır. Üstelik, bu yapı, kısa ve düşük sayılabilecek uzaklık ve yükseltilere göre değişmektedir. Türkiye'nin Batı bölgelerinden İç Anadolu'ya yönelindiğinde batıdaki batı-doğu yönlü uzanan dağlar ile bunların arasındaki derin vadi olukları görünümü ortadan kalkmaktadır. İç Anadolu, kuzey ve güneydeki dağ sıraları arasında bulunan geniş bir plato düzlüğü olarak belirginleşmektedir. Ancak ortalama olarak 1000 m yüksekliğindeki bu plato çeşitli yüksekliklerdeki sırtlarla birbirinden ayrılan çok sayıda ovadan oluşmaktadır. İç Anadolu'dan Doğu Anadolu'ya geçildiğinde yüksek sıra dağlar ortaya çıkmaktadır. Tektonik yönden büyük bir sıkışma alanı özelliğinde olduğu için Doğu Anadolu, Türkiye'nin görece olarak en dağlık bölgesini oluşturmaktadır. Dağlar ve

dolayısıyla da vadiler, Bölge'nin orta kısımlarında genel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanmakla birlikte, yakın dönemlerde yaşanan kırılmalar nedeniyle bu doğrultunun yer yer aşıldığı alanlar da bulunmaktadır. Türkiye'nin doğu-batı yönündeki yükselmede üçüncü aşamayı oluşturan Doğu Anadolu'da yükselti 5000 m'yi aşabilmektedir. Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri ise yeryüzü biçimleri yönünden benzerlik göstermektedir: İki bölgede de yeryüzü, yer yer 2000 m'yi aşan yükseltilere sahip, çoğunluğu kıyılara koşut sıradağların da bulunduğu engebeli bir yapıya sahiptir. Karadeniz Bölgesi'nde yüksek platolardan gelen nehirlerin, özellikle de Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın yanı sıra Bölgedeki dağlardan kaynaklanan akarsuların deltalarının oluşturduğu düzlükler de vardır. Akdeniz Bölgesi'nde ise, dağların kıyıya koşut durumunun değiştiği yerlerde yine bu dağlardan gelen akarsuların oluşturduğu verimli ovalar bulunmaktadır (Tunçdilek, 1978). Ege Bölgesi'nde ise kıyıdan doğu-batı yönünde uzanan 1500-2000 m yükseltili dağların arasında vadiler derinleşerek doğu-batı yönünde uzanan 1520 km genişliğinde uzun vadi tabanları oluşturmaktadır. Bu ovalar kıyıya bağlanırken genişleyerek bölgenin verimli ovalarını oluşturmaktadır. Dağlık, yüksek, engebeli ve eğimli genel görünüm, Güneydoğu Anadolu ile Trakya Kocaeli Bölgelerinde değişmektedir. Güneydoğu Torosların güneyinde, orta ve yer yer de düşük eğimli, 500-600 m yükseltili düzlüklerin oluşturduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kuzeydeki dağlık görünüm güneye yönelindiğinde yerini geniş düzlüklere bırakmaktadır. Trakya-Kocaeli Yarımadası'nın yer aldığı bölge ise orta % 0-6 arasında değişen eğimi ve 100-200 m arasında değişen ortalama yükseltisiyle verimli tarım alanlarının bulunduğu düzlüklerden oluşmaktadır. Ancak bölgenin Kuzeyinde Istranca Dağları ve Naldöken dağları 1000 m'yi aşan yükseltilere ulaşmaktadır. Trakya-Kocaeli yarımadasının güneyinde kalan Güney Marmara Bölgesi'nde de Bursa dolaylarındaki Ulu Dağlarda yükselti 2000 m'yi aşmakla birlikte % 0-12 eğimli araziler, Bölge yüzeyinin % 26'sını oluşturmaktadır.

Yeryüzü biçimindeki yersel değişkenlik arazilerin toprak yapılarında da ortaya çıkmaktadır: Öyle ki, Türkiye'de, başta iklim ve bitki örtüsü olmak üzere, doğal etmenler yönünden de benzer özelliklere sahip üç temel arazi kuşağı vardır. Ancak, iklim ve bitki örtüsü özelliklerinden çok ana madde özellikleri ile engebelilik yönünden ayrı bir kuşak olarak sınıflandırılamayan ve her temel kuşakta da bulunabilen "kuşak dışı" ile bir de ot kuşağından orman kuşağına geçişte yer alan "geçit kuşağı" araziler bulunmaktadır (KHGM, 1987). Bu arazi yapıları,

Orta Anadolu, Ot-Çayır Kuşağı Araziler:

Yıllık ortalama yağışın 400 mm altında kaldığı ve yazların sıcak geçtiği; doğal bitki örtüsünün otsu ve ağaççıklar olduğu bu arazi kuşağında, denizden yükseklikle birlikte artan yağışa koşut olarak bitki örtüsü de değişmekte ve "orman

topraklarına geçiş" niteliğinde toprakların bulunduğu kahverengi ve kestane renkli toprakların bulunduğu bu araziler ülke yüzeyinin % 8'ini kaplamaktadır.

Geçit Kuşağı Araziler:

Ege, Doğu Anadolu ve Trakya Bölgelerinde yaygın olan ve ot kuşağından orman kuşağına geçişte doğal olarak karışık ot çayır çalı orman örtüsüyle kaplı olan bu araziler, ülke yüzeyinin yaklaşık % 8'ini kaplamaktadır ve ot kuşağı arazilerde genel olarak daha derin topraklar bulunmaktadır.

Nemli Orman Kuşağı Arazileri:

Yıllık yağışın ortalama olarak en az 600-700 mm olduğu yörelerde, üzerinde doğal olarak ağaççık ve orman yetişebilen, humusça zengin (%23), derin topraklı arazilerdir. Daha çok Akdeniz, Ege ve Marmara Bölgeleri ile Güneydoğu Toroslarda bulunan bu tür arazilere yer yer Orta ve Doğu Anadolu Bölgelerinde de rastlanmakta ve Türkiye yüzeyinin yaklaşık olarak % 16'sını oluşturmaktadır

Akdeniz Kuşağı Arazileri:

Gerçekte "çalı-orman kuşağı" kapsamında de değerlendirilebilecek olan bu araziler, Akdeniz ve Ege kıyı şeridindeki yüksek sıcaklıklar ile çok kurak geçen yazların egemen olduğu ve yüksek kış-ilkbahar yağışı alan kesimlerinde bulunmakta ve Türkiye yüzeyinin ancak % 3'ünü kaplamaktadır.

Kuşak Dışı Araziler:

İklim ve bitki örtüsünden çok ana maddesinin yapısı ile yeryüzü biçiminden kaynaklanan ve öteki arazi kuşaklarının tümüne ilişkin toprak özelliklerini gösteren bu araziler, Türkiye yüzeyinin % 28.6'sını oluşturmaktadır.

Türkiye'de arazilerin doğal verim güçleri de yersel olarak son derece değişkendir.

Genel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'de arazilerin toprak derinliği "sığ"dır: 50 cm'den daha az derinliğe sahip toprakların bulunduğu arazilerin Türkiye yüzeyi içindeki payı % 67.7'dir ve bu kapsamda değerlendirilen "çok sığ" arazilerin Türkiye kara yüzeyi içindeki payı ise % 39.5'dir. Öte yandan; TOPRAKSU'nun belirlemelerine göre Türkiye'de kara yüzeyinin % 24'ünü (19.3 milyon hektar) tarımsal üretime elverişli araziler (I,II ve III. Sınıf) oluşturmaktadır. Buna karşılık % 9.3'ünde topraklar, ancak gerekli önlemler alındıktan sonra tarım yapılabilecek niteliktedir. Herhangi bir biçimde tarımsal üretim yapılamayacak arazilerin (VI, VII ve VIII. sınıf) oranı ise Türkiye yüzeyinin % 64.3'ünü oluşturmaktadır (TOPRAKSU, 1978). Ayrıca, Türkiye' de arazilerin % 8.3'ünde taşlılık, % 7.1'inde drenaj ve % 3.2'sinde de tuzluluk alkalilik sorunu bulunmaktadır. Tarım bölgelerinde arazilerin kullanım yeteneği sınıflamasına göre dağılımı da Çizelge 1'de verilmiştir:

ÇİZELGE 1.
Türkiye'de Arazilerin Kullanım Yeteneği Sınıflarına ve Tarım Bölgelerine Göre Dağılımı (Bölge Toplamı=100)

Tarım Bölgeleri	*Toplam*	*Arazi Kullanım Yeteneği Sınıfları*							
		I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*
Orta-Kuzey	100,0	6,62	10,19	12,12	10,94	0,14	15,01	42,37	2,61
Ege	100,0	6,28	8,38	7,36	5,81	0,12	14,74	53,50	3,81
Marmara	100,0	6,52	22,25	17,38	11,27	0,25	14,37	25,99	1,98
Akdeniz	100,0	7,75	6,78	5,69	5,03	0,42	8,72	57,53	8,07
Doğu-Kuzey	100,0	3,81	7,12	9,02	14,02	0,07	17,29	43,00	5,67
Doğu-Güney	100,0	8,35	9,13	9,23	8,38	0,19	11,97	48,50	4,25
Karadeniz	100,0	2,96	3,13	5,95	9,55	0,02	13,06	61,50	3,83
Orta-Doğu	100,0	4,90	6,31	10,12	8,90	0,08	12,40	54,09	3,20
Orta-Güney	100,0	9,61	10,21	13,71	11,20	0,61	12,86	35,17	6,63
Türkiye	100,0	6,5	8,7	9,3	9,5	0,2	14,0	46,0	5,8

Kaynak: TOPRAKSU, *Türkiye Arazi Varlığı*, 1978, Ankara.

Çizelge 1'de de görüldüğü gibi Türkiye, yüzölçümünün genişliğine karşın işlemeli tarıma uygun arazi varlığı yönünden (I, II ve III. sınıf araziler) yeterli bir zenginliğe sahip değildir (% 24,5). Ek olarak, işlemeli tarıma uygun arazilerin yersel dağılımları da dengesizdir. Bu durum Çizelge 2'de de görülmektedir.

ÇİZELGE 2.
İşlemeli Tarıma Uygun (I, II ve III. Sınıf) Arazilerin Tarım Bölgeleri Arasında Dağılımı (%)

Tarım Bölgeleri	*Bölgelerarası I, II ve III. Sınıf Araziler Payı*	*Bölgeiçi I, II ve III.Sınıf Arazilerin Payı*
Orta-Kuzey	17,6	28,9
Ege	10,9	22,0
Marmara	10,4	46,2
Akdeniz	8,5	20,2
Doğu-Kuzey	7,6	19,9
Güney-Doğu	15,1	26,7
Karadeniz	4,3	12,3
Batı-Doğu	8,7	21,3
Orta-Güney	16,9	33,5
Türkiye	100,0	24,5

Kaynak: TOPRAKSU, *Türkiye Arazi Varlığı*, 1978, Ankara.

Öyle ki, Türkiye'de işlemeli tarıma uygun arazilerin % 30'u, nüfusun ve tarım dışı etkinliklerin görece olarak en yoğun olduğu Marmara ve Orta-Kuzey (İç Anadolu'nun Kuzeyi) Bölgelerinde bulunmaktadır ve bu bölgelerde işlemeli

tarım uygun arazi payları, sırasıyla, % 46,2 ile % 28,9'dir,

Yeryüzü biçimi ve toprak yapıları, doğal olarak, arazilerin tarımsal amaçlarla kullanma biçimi üzerinde de belirleyici olmaktadır. Bu gerçek, Çizelge 3'te açıklıkla görülmektedir (Cangir vd., 1996):

ÇİZELGE 3.
Arazilerin Kullanma Yeteneklerine Göre Kullanılma Biçimleri (1000 Ha)

Kullanma Biçimleri	*Arazi Kullanım Yeteneği Sınıfları*							
	I	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*	*VII*	*VIII*
İşlenen Arazi	4825	6041	6036	4877	8	3965	2301	
Nadaslı Kuru Tarım	1587	2802	3774	3508	4	2470	874	
Nadassız Kuru tarım	945	1696	1203	769	2	867	754	
Sulu Tarım	2015	1214	726	256	2	118	23	
Bağ	49	72	116	107	0,1	133	90	
Bahçe	179	136	88	72		56	32	
Özel Ürünler	52	121	128	165	0,05	321	527	
Çayır	55	158	99	73	75	48	139	
Mer'a	94	286	639	1568	15	4115	14141	
Orman	8	113	291	593	9	1639	12532	
Fundalık	5	66	129	253	19	985	6586	-
Tarım Dışı Arazi	98	109	89	61	2	73	138	324
Diğer Araziler								3061
Su Yüzeyleri								1158
Toplam (1000 Hektar)	5085	6773	7283	7425	128	10825	35837	4543
%	6,5	8,7	9,3	9,5	0,2	13,9	46,0	5,8

Kaynak: Cemil Cangir ve Duygu Boyraz, "Ülkemizde Yanlış ve Amaç Dışı Arazi Kullanımının Boyutları ve Arazi Kullanım Planlamasının Gerekleri", *Tarım-Çevre İlişkileri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Mersin Üniversitesi Mühendislik Fakültesi, 13-15 Mayıs1996, Mersin, s: 638.

Öte yandan, en son 1991 yılında gerçekleştirilen Genel Tarım Sayımı'nın bulgularına göre Türkiye'de 4,1 milyon işletme, 23,4 milyon hektar alanda bitkisel üretim ve hayvancılık yapmaktadır. Bu alanın % 13,7'si nadasa bırakılmakta; % 67,4'ünde tarla tarımı % 2,2'sinde sebze ve çiçek ve % 8,3'ünde meyvecilik yapılmakta; % 2,6'sı tarımsal üretime uygun olmakla birlikte kullanılmamakta; % 3,9'u "sürekli çayır ve otlak arazisi" olarak değerlendirilmekte; % 0,8'i "koruluk ve orman" olarak bırakılmaktadır.

Türkiye'de bitkisel üretim, hayvancılık ve ormancılık etkinlikleri doğal koşullara bağımlılık özelliğini henüz yitirmemiştir ve dolayısıyla da yersel ekolojik koşullar üç etkinlik alanındaki yapısal farklılaşmalar üzerinde çeşitli yönlerden belirleyici olmaktadır. Başka bir söyleyişle Türkiye'de, tarımsal üretime ilişkin tüm göstergeler, ekolojik koşullara bağlı olarak yersel koşullara göre değişmektedir. Çizelge 4, bu değişkenliğin boyutlarını büyük ölçüde sergilemektedir:

ÇİZELGE 4.
Tarımsal Üretim Yapısının Yersel Özellikleri

Tarımsal Göstergeler	*Tarım Bölgeleri*									*Türkiye*
	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	
Tarım Alanı Payı (%)	15,4	2,2	7,3	9,0	5,8	20,8	8,0	7,7	13,8	100,0
İşletme Sayısı Payı (%)	12,0	19,7	8,2	11,6	5,9	8,4	16,2	7,9	10,1	100,0
Hanehalkı Sayısı Payı (%)	11,8	19,7	8,1	11,7	5,8	8,9	15,9	7,9	10,1	100,0
Ortalama Genişlik (Da)	5,9	36,6	53,0	45,7	59,9	146,7	28,1	57,7	80,4	59,1
99 ve daha küçük işletme(%)	76,2	93,3	6,1	0,4	82,5	65,3	96,4	84,1	73,5	82,9
99 ve daha küçük alanı (%)	35,7	68,7	53,7	51,8	40,9	15,1	78,7	47,2	31,1	41,2
İşletme Başına Büyükbaş	4,3	2,4	3,3	2,8	7,8	4,6	3,8	3,9	2,8	4,2
İşletme Başına Küçükbaş	42,1	29,4	40,8	34,8	46,7	51,8	28,0	37,9	37,9	41,8
Traktörle İşlenen Alan (%)	83,5	66,8	82,7	76,4	50,8	75,8	29,8	65,5	77,0	70,8

Kaynak: 1991 Genel Tarım Sayımı, 1994, Ankara.
(Tarım Bölgeleri; "1" Orta-Kuzey, "2" Ege; "3" Marmara; "4" Akdeniz; "5" Doğu-Kuzey; "6" Doğu-Güney; "7" Karadeniz; "8" Orta-Doğu, "9" Orta-Güney)

Bu değişkenliğe yol açan ekolojik, toplumsal ve kültürel koşullar tarımsal etkinliklerin biçimi, yoğunluğu, gelenekleri ve yararlanılan teknik ve teknolojilerin niteliği üzerinde de etkili olabilmektedir. Çevresel etkilerinin de farklı olması nedeniyle bu etkinliklerin, en azından iki boyutunun ayrı ayrı irdelenmesi gerekmektedir.

Türkiye'de tarım işletmeleri, bitkisel üretim ağırlıklı yapısını sürdürmektedir.

Bilindiği gibi Türkiye'de bitkisel üretimin hayvancılıkla birlikte yapılması yaygın bir eğilimdir: Bu yapı 1990'lı yıllarda da egemenliğini sürdürmektedir: Saptamalara göre, Türkiye'de etkinlikte bulunan işletmelerin % 24,4'ü yalnızca bitkisel üretim, % 72,1'i ise bitkisel üretim ile hayvancılık etkinliklerini birlikte yürütmektedir.

Bitkisel üretim yapılan tarım alanlarının 3,6 milyon hektarında sulama yapılabilmektedir. Ortalama işletme genişliği 59,1 dönümdür. Bir çiftçi ailesinin geçinebilmesi için gerekli tarım alanı genişliğinin kuru tarım koşullarında 116 dönüm (Adana) ile 253 dönüm (Konya) arasında değiştiği göz önünde bulundurulduğunda (UÇEP, 1995) Türkiye'de tarım işletmelerinin çoğunlukla yeterli genişliğe sahip olmadığı söylenebilecektir. Öte yandan, işlenen alan genişliği yönünden işletmeler arasında dengesiz bir dağılım vardır: Tarımsal işletmeler içinde 5 dönümden küçük olanlarının payı % 6,3'tür. Tüm işletmeler içinde sayısal olarak % 85,4'lük paya sahip olan 100 dönümden küçük işletmelerin işleyebildikleri arazilerin payı % 42,1'dir. Buna karşılık tüm işletmeler içinde sayısal olarak % 0,3'lük paya sahip olan 1000 dönüm ve daha geniş arazilerde etkinlikte bulunan işletmelerin işledikleri alanın payı ise % 10,7'dir.

"Mera hayvancılığı", 1990'lı yıllarda da yaygındır

"Mera hayvancılığı", bilindiği gibi, büyük ölçüde, yersel ekolojik koşulların belirleyici olduğu ilişkilere yol açmaktadır ve Türkiye'de hayvancılık, çoğunlukla bitkisel üretimin yanı sıra çayır ve daha çok da otlaklarda yürütülen bir etkinliktir. 1991 Genel Tarımı Sayımı verilerine göre yalnızca hayvancılık yapan işletmeler, 4,1 milyon tarım işletmesinin yalnızca %3,4'ünü oluşturmaktadır. Buna karşılık daha önce de belirtildiği gibi tarım işletmelerinin % 72,1'inde bitkisel üretim ve hayvancılık etkinlikleri birlikte yürütülmektedir. Saptamalara göre küçükbaş hayvan varlığının % 93,4'ü, büyükbaş hayvan varlığının da % 95,9'u bitkisel üretim ve hayvancılık etkinliklerini birlikte gerçekleştiren tarım işletmelerinde bulunmaktadır. *1991 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları*'na göre Türkiye'de "daimî çayır ve otlak arazisi" olarak kullanılan 12,4 milyon hektar alan bulunmaktadır. Ancak, hayvan otlatılabilen toplam alan genişliğinin 21,7 milyon hektar olduğu öne sürülmektedir (Eraç, 1995). Hayvancılık etkinlikleri 15,5 milyon büyükbaş ve % 76'sı koyun olmak üzere 60,7 milyon küçükbaş hayvan varlığıyla gerçekleştirilmektedir. Bu belirlemelere göre Türkiye'de büyükbaş hayvan birimi başına (BBHB) 2,092 dönüm "daimi çayır ve otlak arazisi" düşmektedir. Öte yandan, Türkiye'de yalnızca yaklaşık 300 bin hektar genişliğinde bir alanda yem bitkisi (fiğ, yonca ve korunga) tarımı yapılabilmektedir. Saptamalara göre bir büyükbaş hayvan için yılda en az 150 gün beslenebilecekleri 35 dönüm otlağa gerek bulunmaktadır (TÇV, 1995). Bu saptamalardan hareketle, Türkiye'de hayvancılık etkinliklerinin çayır ve otlaklarda aşırı otlatmayla yürütüldüğü öne sürülmektedir. Bu durum da yersel koşullara göre değişkenlik göstermektedir. Sözgelimi, Ege ve Marmara Bölgelerinde BBHB başına düşen "daimi çayır ve otlak arazisi" 1 dönüm dolayında iken Doğu-Kuzey, Orta-Doğu ve Orta-Güney Bölgelerinde 3,1 ile 3,4 dönüm arasında değişmektedir.

Bu noktada, Türkiye'de hayvanların beslenmesinde yalnızca çayır ve otlaklardan yararlanılmadığı gerçeğinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Sözgelimi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da baltalık meşe ormanlarında ağaçların yapraklı dalları da hayvan yemi olarak tüketilmektedir. Bu bölgelerde yılda 6 milyon ton yaprağın hayvan besini olarak tüketildiği saptanmıştır (Sevimsoy, 1987). Orman ağacı yapraklarından hayvan yemi olarak yararlanma geleneği, hem köylüler ve hem de köylüler ile devlet arasında özgün ilişkilere ve keskinlik düzeyi farklılaşan çelişkilere yol açmaktadır

Türkiye'de köylerin yersel konumları da değişkendir.

Turkiye'nin yeryuzu bıçimi, arazilerin toprak yapısı ile iklim koşulları ve dolayısıyla doğal bitki ortüsundeki yersel değişkenlik "koy" sayılan yerleşmelerin yersel konumların yönünden farklılaşmasına da yol açmıştır. Açıktır ki, bu farklılıklar yalnızca yeryüzü biçimi ve dolayısıyla toprak özellikleri ile iklim

koşulları ile sınırlı değildir. Ancak, bu bağlamda, yalnızca, özellikle tarımsal etkinlikler üzerinde belirleyici etkileri olduğu düşünülen denizden yükseklik, arazi ve toprak yapısı farklılıkları ele alınabilmiştir.

DİE'nin en son 1991 yılında gerçekleştirdiği *Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi*'nde, tüm köyler ile nüfusu 5000'den az olan ilçe merkezlerini kapsayan "yerleşme yeri" tanımına göre Türkiye'deki kırsal yerleşmelerin % 34'ü ovalarda, % 22,2'si dağlarda, % 2,6'sı kıyılarda ve % 41,2'si de yamaçlarda bulunmaktadır. Aynı kaynağa göre, bu yerleşmelerin % 32,1'i ise ormanların içinde ve bitişiğinde; bunların da % 36,5'i dağlarda ve % 59,4'ü ise yamaçlarda kuruludur (DİE, 1992). Görece olarak dağlardaki kırsal yerleşme yeri en fazla olan on il ise, sırasıyla Erzurum (332), Sivas (309), Manisa (264), Mardin (245), Erzincan (219), Ankara (194), Malatya (185), Aydın (183), Adana (173), Balıkesir (167) şeklinde belirlenmiştir. Buna karşılık oransal sıralamada en yüksek oranda kırsal yerleşime sahip ilk on il ise sırasıyla; Hakkari (% 75,4), Mardin (% 47,6), Bitlis (% 41,9), Niğde (% 40,4), Erzincan (% 38,2), Gümüşhane (%37,0), Aydın (% 35,7), Bayburt (% 34,6), Malatya (% 34,4) ve Şırnak (33,6). Öte yandan, orman içinde ve bitişiğinde yerleşik köy sayısı en fazla on il, sırasıyla; Kastamonu (964), Balıkesir (700), Samsun (606), Bolu (577), Bursa (571), Tokat (479), Çorum (460), Çanakkale (452), İzmir (451) ve Kütahya (450). Ormanların içinde ve bitişiğinde yerleşik köy oranı yönünden bir sıralama yapıldığında ise, Artvin (100), Sinop (% 96,9), Muğla (%94,5), Burdur (% 93,1), Kastamonu (% 90,3), Bilecik (90,2), Bursa (% 83,5), Isparta (% 83,4), Antalya (% 80,1) ve Çanakkale (%79,7). Kuşkusuz, "orman köyü" sayılan yerleşmelerin iller düzeyinde yersel dağılımı, illerin "orman" sayılan alan varlığıyla bağlantılı (R2=0,33) bir durumdur.

İllerin dağda yerleşik köy sayıları ile "orman köyü" sayılan köylerin sayıları arasında doğrusal ilişki katsayısı +0,21 olarak hesaplanmıştır. Dağlarda yerleşik köyler ile "orman köyü" sayılan köylerin illerin toplam köy sayıları içindeki % paylarıyla yapılan çözümlemede ise ilişki katsayısı + 28 olarak elde edilmiştir. Başka bir söyleyişle; "orman köyü" sayılan köylerin bir kısmının dağlarda yerleşik köylerden sayılabilmesi de olanaklıdır.

Bu gerçeklikler, kimi dönemlerde, "dağ ve orman köyleri / koylüleri" olarak tartışma gündemine gelmiştir. Ancak, bu tartışmalar sırasında, daha önce de belirtildiği gibi, çoğunlukla, çeşitli yoksunlukların ve sorunların ortaya konulması ve bu yoksunlukların giderilmesine, sorunların çözümlenmesine yönelik önlemlerin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Topo-bio-klimatik koşullar ise, çoğunlukla, yalnızca verili bir durum olarak ele alınmış; yaşama biçimi üzerinde etkili olabilen bir bağımsız değişken kümesi olarak ele alınmamıştır.

Köylerin yersel konumları, tarımsal yapının da farklılaşmasına yol açmaktadır.

Denizden yükseklik ve arazi eğimi, tarımsal etkinliklerin temel üretim etmeni olan yeryüzü biçimi, toprak özellikleri ve iklim koşulları üzerinde önemli

ölçüde belirleyici olmaktadır. Bu gerçeğin boyutlarının sergilenmesi amacıyla iller düzeyinde doğrusal ilişki çözümlemeleri yapılmış ve bu çözümlemelerin sonuçları ve özet açıklamaları topluca, ancak, herhangi bir gerekçeyle sıradüzeni gözetilmeksizin aşağıda verilmiştir.

i) Illerin ortalama eğimi % 20'den fazla olan ("çok dik" ve "sarp") arazilerinin oranı (%) büyüdükçe;

• 50 dekardan daha küçük alanı işleyen tarımsal işletmelerin oranı da (%) büyümektedir: R= + 0,703.

• Mevsimlik işçi çalıştıran tarımsal işletmelerin oranı (%) düşmektedir: R= - 0,367.

• Buğday tarımı yapılan arazilerin oranı (%) düşmektedir: R= - 0,409.

• Küçükbaş hayvan sayısı azalmaktadır: R= - 0,356

• Yalnızca hayvancılık yapan tarımsal işletme oranı (%) düşmektedir: R= - 0,174.

ii) Illerin ortalama denizden yükseklikleri arttıkça;

• 50 dekardan daha küçük arazileri işleyen tarımsal işletmelerin oranı düşmektedir: R= - 0,351.

• Yalnızca hayvancılık yapan tarımsal işletmelerin oranı yükselmektedir: R= + 0,465

• Buğday tarımı yapılan arazilerin oranı yükselmektedir: R= + 0, 368.

• Küçükbaş hayvan varlığı artmaktadır: R= + 0,413.

• Şekerpancarı tarımı yapılan arazilerin oranı yükselmektedir: R = + 0, 358.

• Verimli tarım arazisi oranı düşmektedir: R= - 0,215.

• Dağlık alanlarda yerleşik köy sayısı artmaktadır: R= + 0,315.

• Tarım alanı başına düşen karasaban sayısı artmaktadır: R= + 0,320

Çözümlemeler sırasında buğday ve şekerpancarı tarımı yapılan alan, yalnızca hayvancılık yapan işletme, karasaban kullanımı, dağlık alanlarda yerleşik köy varlığı, 50 dekardan daha küçük arazili işletme, küçükbaş hayvan varlığı, mevsimlik işçi çalıştıran işletme sayısı gibi "bağımlı değişkenlerdeki" değişmelerin yalnızca "denizden yükseklik" ve "diklik" gibi değişkenlerdeki değişmelerle açıklanamayacağı açıktır. Ancak, hesaplanan "korelasyon katsayıları", çoğunlukla, "denizden yükseklik" ve "diklik" gibi yersel değişkenlerin tarımsal yapılardaki farklılaşmalar üzerinde anlamlı düzeylerde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Çözümlemelere, köylerin çevrelerindeki doğal kaynakların niteliği ve niceliği de katıldığında, yersel koşulların farklılaşmalar üzerindeki belirleyicilik düzeyi artmaktadır. Bu gerçek izleyen başlıklar altında "orman köyleri" özelinde sergilenmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de köylerin yersel konumlarından kaynaklanan farklılaşmalara bir örnek: "Orman Köyleri" ve "Orman Köylüleri"

"Orman köylüsü" nedir?

Türkiye'de "orman köyleri/köylüleri", gerçekte, hukuksal olarak tanımlanan bir kavramdır ve bu tanımlar farklı amaçlarla yapılmaktadır. "Kalkındırma" amaçlı hukuksal düzenlemelerden birisi olan ve en son 1995 yılında yeniden düzenlenen *Orman Köylüleri Kalkınma Fonu Yönetmeliği*'nin 5. Maddesine göre;

Orman içi köy: Mülki sınırları içinde orman olması şartıyla evlerin toplu bulunduğu yerleşim alanından itibaren aralıksız olarak devam eden arazileri dört yönden ormanla çevrili köyler;

Ormana bitişik köy: Mülki sınırları içinde orman olması şartıyla evlerin toplu bulunduğu yerleşim alanından itibaren aralıksız olarak devam eden arazileri herhangi bir yönde ormanlara bitişik olan köyler.

İkisini birlikte "orman köyü" başlığı altında toplayan Yönetmelik, "orman köylüsü"nü de, aynı maddesinde "orman köyü nüfusuna kayıtlı olup, sürekli olarak bu köylerde oturan halk" olarak tanımlamaktadır.

Öte yandan, "orman köyü/köylüsü", devlet ormanlarından ayrıcalıklı yaralandırma amaçlı hukuksal düzenlemelerde ise, "mülki hudutları içinde verimli ya da verimsiz devlet ormanı" bulunma ve bulunmama durumlarına göre de tanımlanabilmektedir: Örneğin, 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 31. Maddesine göre "mülki hudutları içinde *verimli* devlet ormanı" bulunan köyler; 32. Maddesine göre "mülki hudutları içinde *verimsiz* devlet ormanı" ve 34. Maddesine göre de "mülki hudutları içinde devlet ormanı" bulunan köyler çeşitli uygulamalarda ayrıcalıklı haklar tanınan "orman köyleri" olarak tanımlanabilmektedir. Görüldüğü gibi Orman Kanunu'ndaki tanımlarda "mülki hudutlar", "verimli/verimsiz", "devlet ormanı" gibi, Türkiye'de henüz, tümüyle netlik kazandırılamamış olgular temel alınmaktadır.

Görüldüğü gibi hukuksal tanımda "orman köyü/köylüsü" için belirleyici olan özellik, yerseldir ve özel olarak da "orman" sayılan arazi ile uzaklık ilişkisidir ve bu tanımlarda kültürel, toplumsal ve ekonomik bir ölçüt yoktur. Doğal olarak, hukuksal tanım herhangi bir nedenle değiştirildiğinde "orman köyü/köylüsü" sayıları da değişmektedir. Öte yandan, "orman köyü/köylüsü" tanımı "orman" sayılan alanlara ilişkin konumu gibi son derece yalın ve kolay ölçülebilir bir değişkeni temel almış olmakla birlikte bu tanıma uygun yerlerin belirlenmesi sırasında da nesnel ölçütlerden yararlanılamamakta ve aynı yıl için bile farklı sayılar verilebilmektedir. Oysa, bu değişikliklerin i) "orman" sayılan alanların içinde ve bitişiğindeki "köy" sayılan yerleşmelerin artması ya da azalmasına, ii) "orman" sayılan alanların azalması ya da daha önce "orman köyü" sayılmayan yerleşmeleri de kuşatabilecek denli genişlemesine bağlı olması beklenir. Açıktır ki, bu türden değişikliklerin de kısa süreler içinde gerçekleşmesi beklenemez.

"Orman köylüsü" ne değildir?

"Orman köylüleri"nin, neredeyse tümüyle özgün bir toplumsal sınıf ya da katman olarak ele alınması; i) "orman köyü" sayılan yerleşmelerdeki üretim ilişkilerinin niteliğinin, ii) sınıflararası çatışmanın temel belirleyicilerinin gözlerden kaçırılmasına yol açmaktadır. Oysa;

• "Orman köylüsü", özgül ve homojen bir toplumsal sınıf değildir. Sözgelimi, toprak mülkiyeti temel alındığında, "orman köylüsü" sayılanların da farklı sınıf ve katmanlardan oluştuğu açıklıkla ortaya çıkmaktadır (Çağlar, 1986). Öyle ki bu farklılaşma, orman işçiliği yapabilen köylüler arasında, sözgelimi, orman işçiliğinin gerektirdiği üretim araçlarının (motorlu testere, traktör, kamyon, vb.) dağılımında da gözlemlenebilmektedir.

• "Orman köylüsü" sayılan on milyon dolayında bir kitlenin tümü, çevrelerindeki devlet ormanları ile aynı düzeyde ve daha da önemlisi aynı biçimde ilişkili değildir: En son 1981 yılında yapılan köy envanterlerinin bulgularına göre yalnızca 6509 köy "orman bitişiği" ve 5312 köy de "orman içi" sayılabilecek bir konumdadır (KHGM, 1985). Oysa, Orman Bakanlığı'nın saptamalarına göre Türkiye'de orman içi ve bitişiğinde yerleşik köy sayısı 17.797'dir ve bu yerleşmelerde yaşayan 8,2 milyon kişi de "orman köylüsüdür" (ORKÖY, 1996). Öte yandan; yine köy envanteri verilerine göre "birinci derecede gelir kaynağı" orman ürünleri olan köy sayısı yalnızca 569; "ikinci derecede gelir kaynağı" orman ürünleri olan köy sayısı da 579'dur.

• "Orman köylüsü" sayılanların temel çelişkisi devlet ormancılığı düzeniyle sınırlı değildir: Bu kesim, bir yandan kendi içindeki görece olarak daha yüksek zenginlik düzeyine sahip sınıf ve katmanlarla; bir yandan da başta yerel tefeci ve ticaret burjuvazisi ile çeşitli düzeylerde yaşamsal önemde çelişkiler içindedir.

• "Orman köylüleri" de Türkiye genelindeki ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal değişme ve gelişmelerden ulaşım ve iletişim olanaklarının gelişmesine koşut olarak değişen düzeylerde etkilenmektedir.

• Tüm "orman köylüsü" sayılan yurttaşların, sözgelimi "ova köylüsü" sayılan kesimden ve/veya ülke ortalamasından, ortalama olarak daha geri bir gelir düzeyinde değildir.

• İçinde bulunduğu ekonomik, toplumsal ve kültürel koşulların yöresel düzeydeki koşullarla büyük ölçüde benzerlik içinde bulunan "orman köylüleri" de bulunmaktadır.

Özetlenirse, "orman köylüleri;" i) farklı (büyük, orta, küçük) ölçeklerde tefecilik, tüccarlık, ücretli işçilik, rantiyecilik, "çiftçilik" (bitkisel üretim, hayvancılık, balıkçılık) vb. etkinliklerden biri ya da birkaçını birlikte yaparak geçinenlerden oluşan; ii) hem kendi aralarında hem de düzenin egemen sayılan öteki sınıfları ve bu arada da devlet ile doğrudan ve dolaylı çelişkiler içinde bulunan; iii) ayırt edici sayılabilecek başlıca özeliği ormanların içinde ve/veya bitişiğinde yaşamak olan ve iv) yersel konumundan kaynaklanan çeşitli ayırdedi-

ci özelliklere sahip bir toplumsal kesimdir. Ne var ki, bu gerçeklikleri sayısal olarak da ortaya koyan herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.

Yersel konumları, "ormanın köylüsü" sayılanlara çeşitli ayrıcalıkların sağlanmasına yol açmıştır.

Türkiye'de, esnaf ve sanatkarlardan sonra en yoğun yönelimin olduğu kesimlerin başında "orman köylüleri" gelmektedir: Bu yönelimin temel amacı, "orman köylülerinin" "devlet ormanı" sayılan alanlar ile orman işletme etkinlikleri üzerindeki olumsuz etkilerinin önlenmesidir. Bu gerçek, ilk olarak 1974 yılında çıkarılan ve şimdilerde de yürürlükte bulunan *Orman Köylüleri Kalkınma Fonu Yönetmeliği*'nin amaç maddesinde de açıklıkla dile getirilmiştir: "Ormanların korunması, geliştirilmesi ve işletilmesi ve genişletilmesi hedeflerine ulaşılmasını sağlamak için, ormanların içinde veya bitişiğinde yaşayan halkın kalkınmalarına katkıda bulunmak suretiyle bunların ormanlar üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak..." Ancak, "orman köylülerinin" yaşama zorluklarının iyileştirilmesine yönelik duyarlılıklar, giderek, bu amaca yabancılaşmıştır. Artık söz konusu olan temel amaç, en azından söylemde, "orman köylülerinin" kalkındırılmasıdır. Bu amaçla Anayasada, doğrudan ve dolaylı olarak ilgili çok sayıda hukuksal düzenlemede ve örgütlenmede "orman köylülerine" yönelik uygulamalara çeşitli dayanaklar sağlanmıştır. Bu dayanakların başlıcaları aşağıda sergilenmiştir:

a) Anayasa

Anayasasının "Orman Köylüsünün Korunması" başlığı altında düzenlenen 170. Maddesinde şu yaptırımlara yer verilmiştir:

- ormanlar içinde veya bitişiğindeki köyler halkının kalkındırılması,
- ormanların ve bütünlüğünün korunması bakımlarından ormanın gözetilmesi ve işletilmesinde Devletle bu halkın işbirliğini sağlayıcı tedbirler(in alınması);
- 31.12.1981 tarihinden önce bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş yerlerin değerlendirilmesi;
- bilim ve fen bakımından orman olarak muhafazasında yarar görülmeyen yerlerin tespiti ve orman sınırları dışına çıkartılması;
- orman içindeki köyler halkının kısmen veya tamamen yerleştirilmesi için devlet eliyle anılan yerlerin ihya edilerek bu halkın yararlanmasına tahsisi(nin) kanunla düzenlen(mesi);
- Devlet(in), bu halkın işletme araç ve gereçleriyle diğer girdilerinin sağlanmasını kolaylaştırıcı tedbirler al(ması);
- Orman içinde nakledilen köyler halkına ait araziler(in) Devlet ormanı olarak derhal ağaçlandırıl(ması)

Doğal olarak bu yaptırımlar çeşitli yasa ve yönetmeliklere de yansıtılmıştır.

6831 Sayılı Orman Kanunu

6831 sayılı Orman Kanunu, "orman köylüsü" sayılanlara çeşitli ayrıcalıklı haklar sağlamaktadır:

i) 2. Madde:

Madde, 1982 Anayasasının yürürlüğe girmesini izleyen yıl yeniden düzenlenerek; "...devlet eliyle ihya edilerek kısmen veya tamamen orman içi köyler halkının yerleştirilmesi veya bu amaçla değerlendirilmesi maksadıyla..." orman sınırları dışına çıkarılabilecek yerler iki ayrı bentte tanımlanmıştır. Ancak madde, 1986 yılında değiştirildi "...devlet eliyle ihya edilerek kısmen veya tamamen orman içi köyler halkının yerleştirilmesi veya bu amaçla değerlendirilmesi maksadıyla..." orman sınırları dışına çıkarılabilecek yerler, "A" bendiyle sınırlandırılmıştır. Maddenin şimdilerde de yürürlükte bulunan "A" bendine göre; "Öncelikle orman içindeki köyler halkının kısmen veya tamamen yerleştirilmesi maksadıyla, orman olarak muhafazasında bilim ve fen bakımından hiçbir yarar görülmeyen, aksine tarım alanların dönüştürülmesinde yarar olduğu tespit edilen yerler ile halen orman rejimi içinde bulunan funda ve makilerle örtülü yerlerden tarım alanlarına dönüştürülmesinde yarar olduğu tespit edilen yerler..." orman sayılmayabilecektir. Maddenin "B" bendinde tanımlanan yerlerin orman sınırları dışına çıkarılmasında ise "orman içindeki köyler halkının kısmen veya tamamen yerleştirilmesi" amacı bulunmamaktadır. Bu nedenle, maddenin öncelikle ve çoğunlukla "B" bendi uygulanmış; "A" bendi doğrultusundaki uygulamalar sınırlı düzeyde olmuştur.

ii) 13. Madde:

"Orman Köylülerinin Kalkındırılması ve Nakledilmesi" başlığı altında yer verilen maddeye göre "Devlet ormanları içinde veya bitişiğinde bulunup, köylerde veya dağınık yerlerde oturanlardan; A) Bulundukları yerlerde kalkındırılmaları mümkün görülenler, bu Kanunun ek 3. Maddesinde belirtilen fondan öncelikle yararlandırılarak kalkınmalarına katkıda bulunulur. B) yerinde kalkındırılmaları mümkün görülmeyen veya su ve toprak rejimi bakımından bulundukları yerleşim yerlerinden kalkındırılmaları zorunlu bulunan bu köyler halkının kısmen veya tamamen öncelikle bu Kanunun 2. Madde birinci fıkra "A" bendinde belirtilen orman sınırları dışına çıkarılan yerlere, bu mümkün olmadığı takdirde diğer yerlere nakil ve yerleştirilmelerine ...karar verilir. Nakledilen köyler halkına ait araziler devlet ormanı olarak derhal ağaçlandırılır." Açıktır ki, bu kez, "A" bendi daha çok uygulanmıştır.

iii) 31-40. Maddeler:

"Orman köylüsü" sayılanlara; i) Ev, ahır, samanlık, yaylak gibi özel gereksinmeleri ile ii) köyün camisi, okulu, yolu, köprüsü vb. ortak gereksinmelerinin

karşılanması sırasında kullanılacak kerestelik tomruk ile yakacak odunun piyasa fiyatının çok altında bedeller alınarak sağlanması; iii) ormanlarda işçilik (ya da "müteahhitlik") yapacak olanlara çeşitli ek ödemelerin yapılması vb. uygulamalar bu maddelerle düzenlenmiştir. Bu nedenledir ki, 6831 sayılı yasada 1 ve 2. maddelerden sonra en fazla değişik bu maddelerde yapılmıştır. Ancak, 34 ve 40. maddeler, yol açtığı gelişmeler yönünden özel önem taşımaktadır. 34. madde, devlet ormanlarında tomruk, sanayi odunu ve yakacak odun üretimi işinde çalışacak olan "orman köylüleri" ile "orman köylerini kalkındırma kooperatiflerine"; i) baltalık ormanlarda kesip satış istif yerlerine taşıdıkların yakacak odunun % 100'ine kadar ile ii) uygunluğu Orman Bakanlığı tarafından belirlenmiş orman ürünü işleme tesislerine ya da % 51'lik hissesine sahip olanlarına kesip satış istif yerine taşıdıkları kerestelik tomrukların ve sanayi odunlarının ayrı ayrı % 25'ine kadarı maliyet bedeli ile satılabilecektir. Böylece, kooperatiflerin, bu orman ürünlerinin maliyet fiyatı ile piyasa fiyatı arasındaki farkı elde etmelerine olanak verilmiş olmaktadır. Kooperatifler, istediklerinde, bu haklarını parasal olarak alabilme olanağına da sahiptir. Ek olarak; madde, "devlet ormanlarında istihsalde çalışan gerçek ve tüzel kişilerin kesip satış istif yerlerine taşıdıkları yapacak ve yakacak emvale ait istihkak tutarları(nın) ayrıca % 10 fazlasıyla" kendilerine ödenmesine de olanak vermektedir. Bu noktada sorulması gereken; "- Devlet bu olanakları "Orman köylüleri"ne neden sağlamaktadır? Çok açık: i) Devlet,"*orman köylüleri*"ni ormanların işletilmesi düzenine bağlamayı amaçlamaktadır. Bu yolla "devletin" ormanına zarar vermeyecekleri umulmaktadır. ii) "Orman köylüleri"ile tek tek uğraşmak yerine; grev, toplu sözleşme vb. hiçbir olanağa sahip olmayan örgütleri ile (!) muhatap olmak istemektedir. Öyle ki, devlet, bu konumunu pekiştirmek amacıyla 37 ve 40. Maddelerde şu yaptırıma da yer vermektedir: "...kooperatiflerin ve köylülerin iş güçlerinin yeterli bulunmaması veya işe ehil olmamaları veya aşırı fiyat istemeleri veya işin dağıtımı veya yapılması ile ilgili konularda çözülmesi mümkün olmayan ihtilaflar çıkarmaları gibi hallerde...", işler başka köylerdeki kooperatifler ile köylülere, dahası müteahhitlere de yaptırılabilecektir. Böylece, 40. Maddeyle getirilen, işlerin yapılacağı yerdeki ya da yakınındaki "orman köylüleri"ne yaptırtma önceliği gibi bir ayrıcalıklı durum, devlet orman işletmelerinin tek yanlı olarak alabileceği bir kararla ortadan kaldırılabilmektedir.

Bu noktada, 34. Maddede geçen "vahidi fiyat" ya da şimdilerdeki söyleyiş biçimiyle "birim fiyat"la çalışma olgusu üzerinde daha ayrıntılı durulması gerekmektedir: "Vahidi fiyat", yürürlükteki ormancılık düzeninde ağaç kesme, tomruklama ve taşıma işlerinde uygulanan bir bedel ödeme biçimidir. Yapılacak işin birimi üzerinden belirlenen bedeller (TL/m3), işin belirli bir sürede sonuçlandırılmasından sonra, işçilik yapan köylülere ya da kooperatiflerine toptan olarak ödenmektedir. Bu bedeller, her yıl, devlet orman işletmeleri (gerçekte, alt ve üst sınırları, Ankara'da, Orman Genel Müdürlüğü) tarafından, tek yanlı

olarak belirlenmekte; işi üstlenebilecek köylülere duyurulmakta; köylülerle işletmeler arasında, çalışma yerinin koşulları da göz önünde bulundurularak bir uzlaşı sağlanmasıyla kesinleşmektedir. Çoğunlukla uzlaşı sağlanmakta ve köylüler kendi üretim araç ve gereçleriyle; kimi yörelerde çocukları ve eşleriyle birlikte işi yapmaktadır. Bu düzende işçilik yapacak köylüler ile devlet orman işletmeleri, yöresel tüccar ve tefeciler, yöreden ve/veya yöre dışından getirilen başka köylüler arasında, çeşitli ilişkiler yaşanmaktadır (Özdönmez, 1977 ve Çağlar, 1979). Ek olarak, yürürlükteki orman işçiliği;

- "orman köylülerinin", devlet orman işletmelerinin kapısında "kapıkulu" konumunda kalmalarına yol açmakta; böylece, iktidarlara siyasal amaçlarla kullanabilecekleri son derece güçlü bir araç sağlamaktadır;
- orman işçiliği yapacak köylülerin grevli, toplu sözleşmeli sendikal haklara ve sosyal güvenliğe sahip olmasını engellemektedir.
- kırsal kesimde aracılık ve tefecilik ilişkilerinin yaygınlaşmasına ve güçlenmesine katkıda bulunmaktadır.

Özel bilgi ve beceri gerektiren orman işçiliği, bu doğrultuda hiçbir eğitimi olmayan köylülere yaptırılarak bir yandan, hiçbir biçimde tazmin edilemeyen iş kazası ve meslek hastalıklarının yaygınlaşmasına; orman ürünleri üretiminde ve tüketiminde verimsizliğe ve orman ekosistemlerinin zarar görmesine yol açmaktadır.

c) 2924 sayılı "Orman Köylülerinin Kalkınmalarının Desteklenmesi Hakkında Kanun"

Amacı; "nakline karar verilen orman içi köyler halkının yerleştirilmesi ve orman sınırları dışına çıkartılmış ve çıkartılacak yerlerin değerlendirilmesi suretiyle orman köylülerinin kalkınmalarını desteklenmesi" olan bu yasa, gerçekte, 1983'de, 1982 Anayasasının yürürlüğe konulmasından hemen sonra çıkarılmış olmakla birlikte 1990'lı yılların başına değin hiç gündeme gelmemiştir. Bir ara, 1986 yılında, 6831 sayılı yasanın 2. Maddesinin değiştirilmesinden hemen sonra sınırlı düzeyde bir uygulama girişiminde bulunulmuş, ancak, yoğun ilgi ve tepkiler karşısında yine gündemden çıkarılmıştır. Yeniden gelebilmesi için de 1991 yılında, genel seçimleri hemen öncesinde, yasanın değiştirilmesinin gündeme gelmesi gerekmiştir. Ne var ki, bu değişiklik, daha sonra, Anayasa Mahkemesi tarafından, Anayasaya aykırı bulunarak iptal edilmiştir. Fakat, yasada, 1995 yılında yeni bir değişiklik yapılarak uygulama hazırlıklarına geçilmiştir. Öte yandan, Yasa, daha önce "devlet ormanı" sayılan arazi iken "31.12.1981 tarihinden önce bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş yerlerden tarla, bağ, bahçe, meyvelik, zeytinlik, fındıklık, fıstıklık (antep fıstığı, çam fıstığı) gibi çeşitli tarım alanları veya otlak, kışlak, yaylak gibi hayvancılıkta kullanılmasında yarar olduğu tespit edilen araziler ile şehir, kasaba ve köy yapılarının toplu olarak bulunduğu yerleşim alanlarının

"hak sahibi" olarak tanımlanacak kişilere satılmasını sağlıyor. Böylece, Türkiye'de bir türlü gerektiği gibi yapılamayan toprak reformunun, en azından "orman köylüsü" sayılan kişiler özelinde, hem de ağa, bey arazilerine hiçbir biçimde dokunulmadan yapılması olanaklı kılınıyor. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Ormancılık Özel İhtisas Komisyonu Raporu'ndaki bilgilere göre, yılda 150 bin dönüm eskiden "devlet ormanı" sayılan arazi, bir bakıma, buralarını ormansızlaştıranlara dağıtılabilecektir.

Öte yandan, "orman köylüleri" ile doğrudan ilgili kurumsal düzenlemeler de yapılmıştır. Bu düzenlemelerin başında Orman ve Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü (ORKÖY) gelmektedir. ORKÖY'ün görevleri; "*Ormanların korunması, geliştirilmesi ve genişletilmesini gerçekleştirmek*; orman içi ve bitişiğindeki köylülerin sosyal ve ekonomik gelişmelerini sağlamak maksadıyla kalkınma havzalarında etüt araştırma, plan ve projeleri hazırlamak ve uygulamak; her türlü kredi ve yardım kaynaklarının bu hizmetlere yönetilmesini temin etmek ve diğer kuruluşlarla işbirliği yapmak..." (ORKÖY, 1996) olarak tanımlanmıştır. ORKÖY, ilk olarak Orman Bakanlığı düzeyindeki örgütlenmenin gündeme geldiği 1970'li yıllarda kurulmuştur. Ancak, 12 Eylül sonrasında, Orman Bakanlığı lağvedildiğinde ORKÖY de, önce, Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı bir daire başkanlığına indirgenmiş; 1984 yılında da tümüyle kapatılarak tüm donanımı, Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı'nın ilgili birimlerine devredilmiştir. Ancak, Orman Bakanlığı 1991 yılında yeniden kurulunca ORKÖY yeniden örgütlenmiştir. Öte yandan, "orman köyü kalkındırma kooperatiflerinin"de, "orman köylüsü" sayılan köylülerle ilgili kurumsal düzenlemeler bağlamında irdelenmesi gerekmektedir

ORKÖY;

- 1974-1984 döneminde 17 797 orman köyünü kapsayan 534 ilçede, "Orman Köylülerini Kalkındırma Planı"nı hazırlamıştır (yeniden açıldıktan sonraki üç yıl içinde ise 630 köyü kapsayan 94 ilçede de planlama çalışmalarını tamamlamıştır);
- 1974-1995 döneminde 33 farklı etkinlik alanında 246 bin "orman köylüsüne", 1995 yılı fiyatlarıyla 17,5 trilyon TL kredi verilmiştir;
- 1975-1996 döneminde kooperatiflere, 1996 yılı fiyatlarıyla 501 projeye, toplam 7,6 trilyon TL kredi vermiştir (kredilerin yıllık faizi 1997 yılı için %7 dir.);
- Aynı dönemde köy tüzel kişiliklerine de 2,6 trilyon TL bağış yapılmıştır.

ORKÖY etkinlikleri, büyük ölçüde, "Orman Köylüleri Kalkınma Fonu" aracılığıyla sağladığı kaynaklarla gerçekleştirilmiştir. Ne var ki, 1985-1996 döneminde, anılan yasaya göre her yıl genel bütçenin % 0,1'inden az olmamak koşuluyla ayrılması gereken payın yalnızca % 12,7'si ayrılabilmiştir. Bu yasal gereğe karşın Orman Genel Müdürlüğü' nün satışlarından aktarılabilen pay da olması gerekenin % 13,5'i düzeyinde kalmıştır. Bu Fon da, Mart 2001'de yapılan bir yasal düzenlemeyle yürürlükten kaldırılmıştır.

ORKÖY, "orman köylüsü" sayılanlara önemli sayılabilecek düzeylerde kaynak aktarılmasına aracı olmaktadır. Bu noktada sorgulanması gereken bir nokta da, bu aktarım düzeneğinde, "orman köyü" sayılan yerleşmelerdeki hangi sınıf ve katmanların görece olarak daha fazla yararlanabildiğidir.

Yukarıda özetlenerek açıklanan uygulamaların yanı sıra; "orman köylüleri", devlet ormanlarını ve devlet orman işletmeciliğini özelleştirme yaklaşımının kamuoyuna benimsetilmesine yönelik yaklaşımlar sırasında da öne çıkarılmaya çalışılan bir olgudur. Ne var ki, 1982 Anayasası "devlet ormanı" sayılan alanların ve devlet orman işletmeciliğinin "orman köylüleri"ne devredilmesini engellemektedir. Bu nedenle, çeşitli dolaylı yordamlara başvurulmaktadır. Sözgelimi;

- Anayasanın 170. maddesi 6831 sayılı Orman Kanunu'nun 2. Maddesinin "B" bendi uyarınca artık orman sayılmayacak yerlerin satılarak *değerlendirilmesine* indirgenmiş; elde edilecek sınırlı düzeyde gelirin "Orman Köylüleri Kalkındırma Fonu" hesabına aktarılması öngörülmüştür ve bu amaçla, her yıl, "orman" sayılmayan 150 bin dönüm "devlet ormanı" sayılan arazi, "hak sahibi" sayılan "orman köylülerine" satılmaktadır.
- Orman Kanunu'nun nerelerin orman sayılabileceğine (ya da sayılmayacağına) açıklık getiren 1. Maddesinin değiştirilerek kızılağaç cinsini "orman ağacı" saymama yoluna başvurulmuştur. Böylece, bu ağaç cinsiyle kaplı devlet ormanlarının ve ağaçlıklı arazilerinin özelleştirilmesi hedeflenmiştir. Ancak, bu girişim henüz başarıya ulaşamamıştır.
- "Orman Ürünlerinin Tahsisli Satışları Hakkında Esaslar"a ilişkin Bakanlar Kurulu Kararı değiştirilerek kesilmesi öngörülen ağaçların dikili durumda köy tüzel kişiliklerine satılması sağlanmıştır.
- En son 23 şubat 1998 günü yürürlüğe konulan *Ağaçlandırma Yönetmeliği* "bozuk devlet ormanı" sayılan arazileri, "öncelikle" "orman köylüsü" sayılanların defne, kekik güveyotları, gebere, adaçayı, kuşburnu vb. tıbbi ve aromatik bitkiler ile süs ve boya bitkisi tarımının yapılacağı alanlara dönüştürmelerine olanak verilmiş ve bu amaçla uygulama projeleri geliştirilmiştir.

Sonuç

Türkiye'de köylerdeki ekonomik, toplumsal ve kültürel farklılaşma, köylerin yersel konumlarından da kaynaklanmaktadır. Özellikle, yeryüzü biçimi ve denizden yükseklik ile doğrudan ilişki içinde bulunulan doğal kaynakların niteliği, niceliği ve mülkiyet biçiminin bu farklılaşma üzerinde belirleyici olduğu gözlemlenmektedir. Bu gerçek, dağlarda, sözgelimi ormanların içinde ve bitişiğinde yerleşik köylerdeki ekonomik, toplumsal ve kültürel yapılarda ve ilişkilerde açıklıkla görülmektedir. Ne var ki, köylülükteki farklılaşmaların irdelenmesi sırasında bu gerçek çoğunlukla göz önünde bulundurulmamaktadır. Söz-

gelimi, Türkiye'de, özel ve bir anlamda da ayrıcalıklı anayasal ve yasal düzenlemelere; yanı sıra, özel örgütsel yapılara yol açan "orman köylerinin" ve orman köylülerinin" içinde bulundukları son derece özgün ekonomik, toplumsal ve kültürel gerçeklikler bile köylülükteki farklılaşma sürecine ilişkin tartışmaların kapsamında ele alınmamaktadır. Oysa, Türkiye'de köy sayılan 35 bin yerleşmenin yarısından fazlası (18 688) ormanların içinde ve bitişiğinde yerleşiktir ve "orman köyü"; toplam "köylü" nüfusun da % 32'si "orman köylüsü" sayılmaktadır. Yalnızca yersel konumları ve çevrelerindeki ormanların niteliği ve niceliği, bu köylerdeki farklılaşma süreçlerine özgün boyutlar kazandırmaktadır. Böylesi özgünlükler, açıktır ki, "kıyılarda" ve/veya "ovalarda" yerleşik köylerdeki farklılaşma süreçlerinde de yaşanmaktadır. Bu nedenle, köylülükteki farklılaşma süreçlerinin sorgulanması sırasında yersel konumların ve özellikle de denizden yükseklik, yeryüzü biçimi, iklim ve doğrudan ilişkili olunan doğal kaynağın (toprak özellikleri ile orman, deniz, göl, sulakalan vb.) niteliği ve niceliğinin de açıklayıcı değişkenlerden biri olarak çözümlemelere katılması yöntemsel bir zorunluluk olmaktadır.

KAYNAKÇA

Anıl, Yalçın (1974) "Orman köylülerinin oluşumuna tarihsel açıdan bakış", *Ormancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Temmuz 1974, Ormancılık Araştırma Enstitüsü, Ankara.

Cangir, Cemil vd. (1995) "Tarım topraklarının amaç dışı kullanımı", *Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi*, 9-13 Ocak 1996, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.

Çağlar, Yücel (1979) *Türkiye'de Orman İşçiliği ve Sorunları*, MPM, Ankara ile 1970'li yıllarda çıkan *Demokrat* gazetesinde "Çağdaş Kölelik: Orman İşçiliği" adıyla dizi olarak yayımlanan inceleme.

Çağlar, Yücel (1986) *Türkiye'de "Orman Köylüleri ve Kalkındırılmasına Yönelik Etkinlikler*, MPM, Ankara,

DİE (1992) *1991 Genel Tarım Sayımı Köy Genel Bilgi Anketi Sonuçları*, Ankara.

Eraç, Ahmet vd. (1995) "Çayır ve mer'aların koruma ve kullanımı" *Tarım Haftası'95 Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.

KHGM (Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü) (1985) *35074 Köyümüzün Köy Envanter Etüdleri 1981*, Ankara,

KHGM (Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü) (1987) *Türkiye Genel Toprak Amenajman Planlaması (Toprak Koruma Ana Planı)*, Ankara.

ORKÖY (1996) *TC Orman Bakanlığı Orman Köy İlişkileri Genel Müdürlüğü Brifing Dosyası 1996*, Ankara.

Özdönmez, Metin (1977) *Türkiye'de Orman İşçiliği ve Sorunları*, İÜ Orman Fakültesi, İstanbul.

Sevimsoy, Mahmut ve Osman Sun (1987) *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Meşe Baltalıkları, Ormaniçi Mer'alardan Hayvan Beslenmesi Yönünden Faydalanma ve Buna İlişkin Ekonometrik Araştırmalar*, Ormancılık Araştırma Enstitüsü, Ankara.

TÇV (1995) *Türkiye'nin Çevre Sorunları*, Ankara.

TOPRAKSU (1978) *Türkiye Arazi Varlığı*, Toprak Etüdleri ve Haritalama Dairesi Başkanlığı, Ankara.

Tunçdilek, Necdet (1978) *Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve Sorunları*, İÜ Coğrafya Enstitüsü, İstanbul.

UÇEP (1995) *Ulusal Çevre Eylem Planı Toprak ve Su Kaynakları Kullanımı Tarım ve Mer'a Arazileri Alt Grubu Raporu*, Ankara.

Tek parti döneminde Halkevleri ve Halkçılık

*M. Asım Karaömerlioğlu**

"Avrupa'da ve Orta Doğu'da köylülüğün baskın olduğu tek ülke kalmıştı: Türkiye" diyen ünlü tarihçi Eric Hobsbawm (1994: 291) köylülüğün azalmasına rağmen, 1980'lerin ortalarında dahi hâlâ salt çoğunluğu oluşturduğunu söylüyordu. Hobsbawm'ın ilk bakışta yanlış ya da abartılmış gibi görünebilecek bu saptaması, ne yazık ki, istatistiksel veriler tarafından da doğrulanıyor.[1] Gerçekten de, yakın zamana kadar Türkiye, köylülüğün hem ekonomide, hem toplumsal, kültürel hayatta son derece önemli olduğu bir ülke olarak kaldı. Bu olgunun sonuçları ise ülkemizdeki toplumsal ve entelektüel hayatı önemli ölçüde etkilemesine rağmen, ne yazık ki, tarihçiler tarafından hak ettiği ölçüde incelenmedi.

Türkiye'de gerek iktisat tarihinin, gerek siyasal iktisadın toplumbilimlerinde görece gelişkinliğinden dolayı köy iktisadiyatının ve köylülüğün ağırlığının arkasındaki *yapısal* nedenler büyük ölçüde ele alınmıştır. Ancak köylülük olgusunun oluşumunu ve süregelmesini etkilemiş olan düşünce ve kültürel etkiler gibi daha öznel nitelikli etkenler maalesef yeterince incelenmedi. Oysa düşünceler, özellikle de siyasal hareketlere esin kaynağı ya da devlet politikalarına yön vermişlerse, tarihsel süreçte önemli ve etkin bir rol oynarlar. Bu noktadan hareketle, bu yazı, yakın zamana kadar Türkiye'nin bir köylü toplumu olarak kalmasına etkisi bulunduğunu düşündüğüm köycülük ideolojisini ele alacak. Tersten söylemek gerekirse, Türkiye'de entelektüel düzeyde tutarlı, iyi tasarlanmış, ciddi ve sürekliliği olan şehirsel ve sanayi politikalarının olmaması, beri yandan tek parti rejimi aydınlarına ve önderlerine fazlasıyla sirayet etmiş köycü görüşün bu noktada

(*) Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü öğretim üyesi. Yazar yardımları için Prof. Carter Findley ve Cennet Ünver'e teşekkür eder. Yazar ayrıca Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonuna da (pr. no: 00Z101) teşekkürü bir borç bilir.

1 Örnek olarak bkz. The World Bank (1995: 147-148, 222-3) tarafından İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem ile ilgili derlenmiş data bankası.

azımsanmayacak bir önemi olduğu gösterilmeye çalışılacak. Cumhuriyet'in özellikle 1920 ve 30'lu yıllarında rejimin önderlerinin ve aydınlarının muğlak ve eklektik tutumları, bir taraftan şehirsel ve sanayici bir görünüm sergilemiş, öte yandan köye ve köycülüğe yoğun vurgu yapmış, sonuçta bu belirsizlikler Türkiye'nin bir köylü toplumu olarak kalmasında önemli bir rol oynamıştır. Hal böyle olmasına rağmen, 1930'larda özellikle aydınlar arasında yaygın olan köycülük ideolojisi, ilginçtir, Türkiye'nin entelektüel tarihinde hakettiği ilgiyi görmemiştir.[2] Bu yazı böylesi bir boşluğu gidermek için köycülük ideolojisini tartışmayı hedefliyor. Bu tartışmada üzerinde yoğunlaşılacak kurum ise Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) ideolojisini yaymak amacıyla kurulmuş, faaliyetlerinde dönemin önde gelen aydın ve siyasetçilerini seferber etmiş Halkevleridir. Ancak Halkevlerinin köycülük faaliyetleri ve ideolojisini ele almadan önce Halkevlerinin kuruluş nedenleri üzerinde biraz durmakta fayda var.

Neden Halkevleri?

CHF 1932 yılında kültür, spor ve eğitim alanlarında faaliyet göstermeleri amacıyla yetişkinler için eğitim merkezleri olarak Halkevlerini kurdu.[3] Halkevlerinden en genelde CHF'nin prensiplerini yayması bekleniyordu. Elbette daha konjoktürel nedenlerden de sözedilebilinir. Örneğin 1930 yılındaki Serbest Fırka deneyiminin beklenmedik ölçüde halk desteği görmesi (Aydemir, 1968a: 403) rejimin önde gelenleri için hayli düşündürücü olmuştur. Bu güdümlü çok-parti deneyimi yeni rejimin tam anlamıyla oturmadığını göstermişti. Dahası, vatanın ve milletin tehlikede olduğu, rejim düşmanlarının güçlerini ayrılıkçı emeller için pekiştirmekte oldukları gibi Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in erken döneminde kök salmış, yaygın ve obsesif bir zihniyet için de uygun bir alt-yapı teşkil etmekteydi. CHF'nin 1931'deki üçüncü parti kongresinde bu nedenle önemli bazı siyasal ve ideolojik kararlar alınıyordu ki Halkevlerinin kurulması da bunlardan bir tanesiydi. Parti ile devlet arasındaki ilişki bu kongrede yeniden tanımlandı. Valileri aynı zamanda CHF il örgütlerinin başına getirildi. Faaliyetlerine o ana kadar son verilmemiş, devlet dışında kalabilmiş kurumlar üzerindeki parti-devlet kontrolü daha da sıkılaştırıldı. Bütün bunlara yol açan "tüm ulusal güçleri birleştirme" söylemi 1950'lere kadar iktidardaki elitin siyasal tarzını etkileyecekti. Hükümetin kontrolü dışındaki birçok kurum, güçleri birleştirmek yolunda, Halkevleri gibi devlet denetiminde olan kurumlara, biraz da zorla, dönüştürülerek varlıklarına son verildi.[4]

2 Bu konuda yapılmış değerli çalışmalardan birisi için bkz. Toprak (1992).

3 1930'lu yıllar boyunca, 379 Halkevi Türkiye'nin pekçok büyük il ve ilçesinde kuruldu. Bu rakam, 1946 yılında 455'e çıktı. Buna ek olarak, 4066 Halkodası mevcuttu. Bkz. Başgöz (1995: 198).

4 'Milli Birlik' söylemi, *Ülkü* gibi, 1930'ların tüm resmî yayınlarında görülebilir. Bkz. Necip Ali (1934: 403). İstanbul Öğretmenler Birliği, kendini fazla partikülleristik bularak tasfiye edip Hal-

Bu zihniyet gözönüne alındığında Halkevlerinin faaliyetlerini daha iyi anlamak mümkün. Halkevleri devletin doğrudan kontrolünde olmayan her türlü siyasi, kültürel, entelektüel vb. gibi kurumların yerine devlet güdümlü bir kurumsallaşma projesinin parçasıydı. Türk milliyetçiliğini yayma amacıyla 1912'de kurulan Türk Ocakları, örneğin, başka nedenler bir yana, devletten fazla bağımsız gibi algılandığından kapatıldılar.[5] Türk Ocakları, Serbest Fırka gibi, siyasal bir tehdit, en azından Kemalist iktidara potansiyel bir seçenek olarak görülüyordu. Ocakların kapatılması ile Halkevlerinin doğrudan Ocakların binalarında teşkilatlanmalarını bu tür bağımsız ya da yarı-bağımsız örgütlerin yeni ve devlet güdümlü örgütlerle ikamesi olarak görmek mümkündür (Webster, 1939: 186; Karpat, 1963: 59). Belki bu nedenledir ki, Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Ocakları kapatma kararı dolayısıyla CHF'nin totaliter taktiklere başvurduğu suçlamasını doğal karşılamak gerekir. Tanrıöver, Halkevlerinden beklenilenin Almanya ve Sovyet Rusya'da hakim olan totaliter uygulamalara benzediğini öne sürmekteydi (Aydın, 1996: 109).

Halkevlerinin kuruluşundaki en önemli saiklerden bir tanesi de Kemalist İnkılabın kitlelerin bilincinde ve gönlünde yeterince yerleşemediği düşüncesiydi. Serbest Fırka deneyiminin öğrettiklerinin bu düşünceyi desteklediği düşünülmekteydi.[6] Bu nedenle Kemalist ilkeleri yaymak son derece önemli bir amaç olarak belirdi (Kolesnikov, 1984: 76-9; Webster, 1939: 186-96). Halktan rejime yeterli desteğin gelmemesi durumu özellikle nüfusun neredeyse yüzde seksenini oluşturan köylü kesim için geçerliydi.[7] Halkevlerinin köycülük ideolojisine vurgusu da tastamam bu bağlamda gerçekleşti. Sıkça söylendiği gibi, Halkevlerinin yetişkinler için eğitim merkezleri olarak algılanmaları da aynı bağlamda değerlendirilmeli hiç şüphesiz. Elbette şunu da unutmamak gerekir ki, yetişkinlerin eğitimi meselesi sadece Türkiye'nin gündeminde olan bir mesele değildi. Aslına bakılırsa 1930'larda birçok Avrupa ülkesinde bu tarzda eğitim merkezleri kurulmuştu. Özellikle İtalya, Almanya ve Orta Avrupa ülkelerindeki deneyimler, bu tür eğitim merkezlerinin başarısına örnek teşkil ediyor, Türk aydınları için ilham kaynağı oluyordu (Çeçen: 91; Aydın: 108-9). Hatta

kevlerine katılmaya karar verdi. Bkz. *Ülkü* 6, 36 (1936), s. 462-63. Kadınlar Birliği aynı üslupla kapatıldı. Birliğin kapatılmasına neden olarak devletin kadınlara resmî oy hakkını vermiş olması gösterilmekteydi! Bkz. Yetkin (1983: 86).

5 Türk Ocakları hakkında, bkz. Akçuraoğlu (1990: 176-81); Arai, (1992: 71-75); Karaer, (1992); ve Üstel (1997).

6 Dönemin iktidar çevrelerindeki hakim olan havayı çok güzel bir şekilde anlatan bir eser için bkz. Başar (1981).

Halkın şuurunu fethetmek için Halkevleri'nın rolü üzerindeki resmî söylevler, *Ülkü*'de birçok makalede bulunabilir. Rejimin ideolojisini kitlelere yaymak amacını gösteren açık örnekler için bkz. İnönü (1933: 100); Atatürk'ü aktaran Kansu (1938: 213); Çağlar (1938: 550); Çeçen (1990: 107). Halkevlerinin yayınlarında da yazmış olan Tütengil ve birçok başka aydının da öne sürmüş olduğu gibi, Halkevleri in köycülük faaliyetleri halka ulaşmak çabasını taşıyordu. Bkz. Tütengil (1983: 87).

1930'ların başlarında, bazı aydınlar ve devlet memurları Avrupa'ya bu tür eğitim kurumlarını incelemek üzere gönderildiler.[8] Kısacası, yetişkinlerin eğitimine özel bir önem veriliyordu. 1932'de Halkevlerinin açılış nutkunda Kemal Atatürk, yetişkinlerin eğitimi ile desteklenip, tamamlanmayan bir eğitim sisteminin, hiçbir zaman milliyetçi hedeflere ulaşamayacağını söylemişti.[9] CHF'nin yönetici kadrosuna göre Halkevleri gerçek bir millet yaratmanın da aracı olabilecekti.[10]

Halkevlerinden sadece kitleleri yönlendirmek ve dönüştürmek beklenmiyordu. Aydınlar da önemli bir hedefti. Onların harekete geçirilerek kitlelerin bilinçlendirilebileceği umulmaktaydı. Dönemin genel kabul gören görüşlerinden birisi yeni rejimin ideolojisini yayabilecek entelektüellerin yokluğundan çok, Türk aydınlarının İnkılabın prensipleri uğrunda hizmet etmekte isteksiz olmalarıydı (*age.*:7). Aydınlar ve elitler arasında Kemalist inkılaplara karşı şevk ve heyecanın eksik olduğu düşünülüyordu. Dönemin çeşitli seçkin Kemalist yazarlarının bu konudaki hayal kırıklıkları 1930'ların başlarında aydınlar arasındaki bu ilgisizliği göstermesi açısından ilginçtir. Şevket Süreyya Aydemir 1932'deki ünlü *İnkılap ve Kadro* adlı eserinde ülke aydınlarının inkılapçı bir düşünce ve duygu dünyasından bambaşka yerlerde olduğunu yazıyordu. Aydemir'e göre (1990), inkılabın ideolojisi dahi mevcut değildi ve aydınlar arasında da bu konuda bir heyecan yoktu. Ülke sanki hiç inkılap yaşanmamış gibi bir ruh hali içindeydi. Bu ve benzeri örneklerde görülebileceği gibi, 1930'ların başında devletin aydınlar arasındaki etkisini ve nüfuzunu ciddi bir şekilde genişletmesi, onları ataletten kurtarması gerekiyordu. Bu nedenle olsa gerek, birçok resmî söylevde aydınların ülkeyi tümden dönüştürmek için halka katılmaları, onların düzeylerine inmeleri gerektiği vurgulanıyordu (Çağlar, 1937: 282; Çağlar, 1938b:.469). Aydınlar halk ile konuşurken onların anlayabileceği bir dilde konuşmalıydılar (Zübeyir, 1933: 159). Bu örnekler de dikkate alındığında, Halkevlerinin aydınlarla halkın, şehirlilerle köylülerin buluşup, kaynaştığı ve bu yolla aralarındaki zaten büyük olan uçurumun daha da büyümemesi ve giderek kapatılması için bir köprü olarak düşünülmesi doğaldı (Çeçen: 123). Halkevlerinin köycü ideolojisi ve faaliyetleri ise bu köprünün temel direkleri olarak düşünülmekteydi.

8 Yetişkinlerin eğitimi hakkında bilgi edinmek için Selim Sırrı Tarcan İsveç'e, Vildan Savaşır ise Orta Avrupa'ya gönderildi (Çeçen, 1990: 95). Başgöz ve Howard'a göre (1968: 152), Halkevleri programının Sovyetler ve faşist İtalya'daki deneyimler üzerinden oluşturulduğu iddiaları o dönemde konuşulmuştu.

9 Tütengil (1983: 87). Yetişkinlerin eğitiminin gerekli olduğu vurgusu, 1930'lar boyunca devam etti. Bkz. Kansu (1941: 3); Köymen (1933a: 358); Köymen (1934a: 18).

10 Örnek olarak bkz, CHF Genel sekreteri Recep Peker'in *Ülkü*'nün ilk sayısındaki yazısı (Peker, 1933: 6)

Halkevlerinde köycülük

Halkevlerinin Köycülük Kollarına bu bağlamda ayrı bir rol ve önem veriliyordu.[11] Köycülük Kollarının temel amacı köylerin toplumsal, kültürel ve hijyenik açıdan gelişimini sağlarken, şehirlilerle köylüler arasında karşılıklı saygı ve dayanışmayı geliştirmekti. Bu amaca ulaşmak için, Köycülük Kollarının üyeleri köylere gitmeli, tiyatro gösterileri sunup, köylüyü aydınlatabilecek her türlü girişimde bulunmalıydı. Bazı köyler, yakın çevredeki komşu köyler için örnek olarak seçiliyordu. Tüm bu girişimlerin amacının genel olarak başarılı ve eğitimli Türk köylüsü yaratmak olduğu iddia ediliyordu (Çeçen: 127).

Köycülük Kolları köylülüğün kültürel gelişmesini sağlamanın en önemli misyon olduğunu düşünmekteydi. Genelde kültürü, özelde ideolojiyi toplumsal gelişimin motoruymuş gibi gören zihniyet aslında birçok Üçüncü Dünya aydınında görülen tipik bir sendrom. Sanki doğru ideolojiye ya da yaklaşıma bir kere sahip olununca ülkenin tüm sorunları birdenbire çözülebilirmiş gibi bir inanç var, bu zihniyette. Bu açıdan bakıldığında Halkevleri Köycülük Kollarının her şeyden çok köylülüğün kültürel gelişmesine vurgu yapmasının, ilk iş olarak "Türkiye'de köycülük işinin fikrî teşkilatını kurmak" hedefinin konulmasını da anlamak mümkün.[12] Ankara Halkevi Dergisi *Ülkü*, dergide çıkacak yazıların "memleketin yarınını düşünme ve yükseltme bakımından köycülüğün ehemmiyeti," "köylerde yaşama şartlarının mahalli imkanlar dairesinde ıslahı," "köylünün refahlandırılması ve kültürlendirilmesi" üzerine olması çağrısında bulunuyordu.[13]

Köycülük Kolları Halkevleri içinde en faal bölümler olarak düşünülmekteydi. Halkevlerinin açıldığı yılda ülke çapında toplam üye sayısı 2098 iken, 1940 yılında bu rakam 154.000 olmuştu. Aynı yıl Köycülük Kolları üyeleri Türkiye genelinde 2000'den fazla köy ziyaretinde bulunmuşlardı, ki bu köy gezilerinin Kolların en önemli faaliyeti olduğunu hatırlamak gerekir (Küçüka, 1933: 113; Çeçen: 195). Köy gezilerinden bir örnek, *Ülkü* dergisinde şöyle tasvir ediliyordu:

> Törenle bayrak çekildi. Bayrak yükselirken, mızıka İstiklal Marşı çalıyordu. Törenden sonra, Vali ve Parti Başkanı ve Halkevi grupları köylü safları arasına katıldılar. Köylülerden ve okullarda okuyan çocuklardan 500 kişiye Halkevi adına (Ulus) gazetesi, çocuk hikaye ve masalları ve türlü çocuk kitap ve dergileri dağıtıldı. Köyluler ve koy delikanlıları yerli havalar söylediler, oyunlar oynadılar. Çardak oyunu çok beğenildi. Delikanlılar, kol kola ve omuz omuza, üstüste halkalandılar alttakiler (mukavemet) ve üsttekiler (muvazene) halindeydiler. Bu, estetik bir spor oyunuydu, çok eğlenceliydi... (Çağlar, 1938b: 558).

11 Bir il veya ilçede halkevi kurabilmek için, dokuz bölümün en az üçü mevcut olmak zorundaydı. Halkevleri'nin kurucu dokuz bölümü: 1) Dil, Edebiyat ve Tarih, 2) Güzel Sanatlar, 3) Gösteri, 4) Spor, 5) Sosyal Yardım, 6) Halk Dersaneleri ve Kurslar, 7) Kitapsaray ve Yayin, 8) Köycülük, ve 9) Müze ve Sergi (Ünal, 1939: 13).

12 Bu konuda bkz. 'Köycüler Bölümü,' (Yazar mevcut değil), *Ülkü*, 2, 7 (1933), s. 63.

13 Bu konuda bkz. 'Ülkü'nün Yazı Bölümleri', (Yazar mevcut değil), *Ülkü*, 1, 1, (1933), s. 93.

Bu tür köy gezilerinin en önemli amaçlarından birisinin şehirli aydınlarla köylüler arasındaki uçurumu kapatmak olduğu iddia ediliyordu. Hem coğrafi hem de kültürel açıdan birbirinden ayrı olan bu iki kesimin birbirlerini tanımaları ve tamamlamaları bu yolla sağlanacaktı (Çeçen: 123, 162). Bu tür köy gezileri iki taraf için de yararlı olabilecek, pratik konularda yol gösterecekti. Farklı alanlardan uzmanlar köylülere tarımda verimi nasıl artırabilecekleri, ürünlerini nasıl pazarlayabilecekleri, üretici-kooperatiflerini nasıl kurabilecekleri gibi konularda tavsiyelerde bulunacaklardı. Bunun dışında ulusal bayramları kutlamada, Halkevleri üyeleri öncü rolü oynayacaktı. Örneğin yeni kutlanmaya başlanan 'Toprak Bayramı' bu kutlamalar arasındaydı. Köylülerin sağlık koşullarının iyileştirilmesi de köy gezilerinde daima önemli bir yer alıyordu. Köycülük Kolları köylerdeki çalışmalar dışında, köylülerin şehirlere gelmeleri durumunda buralarda onlara yardım da edeceklerdi. Özellikle köylülerin resmî makamlar ile ilgili işlerinde herhangi bir sorun çıktığında köycülük kolları üyeleri yardımcı olacaklardı. Bunların dışında, köy gezilerinde, farklı yörelerden otantik, folklorik bilgiler de toplanıyordu, ve bu faaliyetin köy gezilerinin en önemli ve kalıcı getirilerinden birisi olduğu söylenebilir (Tütengil, 1969: 11-12). Bu gezilerden toplanan antropolojik, dilbilimsel ve halk müziği temaları ile 'ulusal kültür' geliştirilecekti. Örneğin ünlü Macar besteci Bela Bartok Anadolu köylerinden halk türkülerini derleme amacıyla Halkevlerinin davetlisi olarak Türkiye'ye çağrılmıştı.

Halkevlerine ek olarak 1939 yılında Halkodaları kuruldu. Halkodaları Halkevlerinin köylerdeki küçük bir yansıması olarak düşünülmüştü. Böylece Köycülük Kolları üyeleri köy gezilerine daha rahat çıkabilecekler, bu odalarda geceleyebilecekler, örneğin hava ve yol durumu gibi şartları daha az gözönünde bulundurabileceklerdi. Dolayısıyla, amaçlanan, Köycülük Kolları faaliyetlerinin kesintisiz bütün bir yıl boyunca sürdürülmesi ve bir anlamda köylerin "içeriden" denetimlerinin sağlanmasıydı (Kolesnikov: 124-8). Örneğin yerel birtakım sorunların çözülmesinde sorun Halkodaları sayesinde çözülecek, böylece hem boş yere köylüler şehirlere kadar gelmekten kurtulacak, hem de şehirlerde mahkemelerin üzerlerindeki yük azalmış olacaktı (Ünal: 15; Çeçen: 179). Tahmin edilebileceği üzere, Halkodalarının yönetiminde de sadece CHF üyeleri ya da devlet memurları görev alabileceklerdi. Bir başka deyişle, Halkevleri gibi Halkodalarının faaliyetleri de CHF'nin sıkı denetimi altındaydı (Ünal: 15-17).

Köycülük Kolları da, Halkodaları da, sonuçta köy hayatını dönüştürmeyi başaramadı. Her şeyden önce, Anadolu köylerinin yapısı bu girişimin başarısı önünde başlı başına bir engeldi. Türkiye, küçük köylerin yaygın ve dağınık olduğu bir ülkeydi ve bu haliyle köylere ulaşmak en başta yapısal olarak son derece zordu. En az bunun kadar önemli bir diğer sorun ise, Halkevlerine hakim abartılı bürokratik zihniyet dünyasının, daha baştan şehirli aydınlarla köylülerin kaynaşması ve de tarımsal gelişmenin önünde bir engel olmasıydı. Köy gezileri

bile o denli bürokratik bir zihniyet içerisinde yapılıyordu ki, örneğin ziyaret edilecek köyler önceden haberdar ediliyor, böylece önceden hazırlık yapıyorlardı. Devlet ve Parti her türlü bağımsız ve yaratıcı faaliyeti denetlemekle ve bastırmakla o kadar meşguldü ki, gerçekten bir gelişme potansiyeli olan yerel teşebbüslerin önü bürokratik baskı ile kesiliyordu. Böyle bir zihniyet ve tarzın köylünün gönlünü ve zihnini kazanamayacağı aşikârdı. Ayrıca Halkevleri üyelerinin çoğu, köylüye sanki bir toplumsal mühendislik nesnesiymişcesine yaklaşıyorlardu. Onlar bir "mühendis," köylü bir projeydi adeta. Bu tavır, doğal olarak, köylülerin aydınlara ve şehirlilere karşı besleyegeldiği derin kuşkuyu artırıyordu.

Halkevlerinin köy gezileri sonuçta büyük bir fiyaskoyla sonuçlandı. Araştırmacı Fay Kirby'nin dediği gibi (1962: 60) " 'Köy Meselesi' yazarlarının hemen hiçbiri tipik bir Türk köyünde bir gece geçirmeyi bile göze alacak zatlar değillerdi. Bu aydınlar köye gitmeyi azmettikleri zaman da, mesela Ankara Halkevinin 1933 yılında hazırladığı köycülük seferinde olduğu gibi, köye ecnebi turistler gibi, yahut Afrika'nın karanlık köşelerini keşfe çıkan seyyahlar gibi gidiyorlardı." Cavit Tütengil (1969: 93) de gezilerin "aydınların köyde yaptıkları piknik halini alarak" tavsadığını vurgular. Halkevleri, köycülüğün önlerine koyduğu hedefleri bile, kırsal bölge hakkında bazı antropolojik bulgu ve kültürel bilgi toplama dışında, gerçekleştiremedi. Gerçekleştirmiş olsalardı bile, hedeflerinin niteliği ve kapsamı gereği, Türkiye'nin kırsal yaşamının asıl sorunları yine de çözülmüş olmayacaktı, çünkü Halkevlerinin köycülük faaliyetlerinin çoğu kültürel alanla sınırlanmıştı. Değişmesi gereken toplumsal ve iktisadi ilişkilerken, asıl olarak kültürel gelişmenin sağlanmasının köylülerin sorunlarını çözebileceği gibi naif bir düşünce hakimdi. Dolayısıyla Halkevleri köycülüğü köylülerin dış görünümünü değiştirme çabasının ötesine gidemedi; bu anlamda belki de en baştan başarısızlığa mahkumdu.

Halkevleri köycülüğü gerçi Türkiye'nin kırsal kesiminde yaşamı pek değiştiremedi ama, bu gerçek bizi köycü düşüncelerin önemsiz olduğu gibi bir yanılsamaya götürmemeli. Köycülük gerçi köylüleri değiştiremedi ama, ironik olarak, etkisi şehirli Türk aydınları arasında oldukça önemli ve kalıcı oldu. Bu nedenle aydınlar arasında köycülük ideolojisinin gelişimini ayrıntılı bir şekilde ele almak gerekiyor.

Köycü düşünce Cumhuriyet öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de gündeme gelmişti. Türkiye'de köycülük aslında İkinci Meşrutiyet döneminde (1908-1918) Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması ile birlikte gelişti. Bu yıllarda köylülere karşı başlayan ilgi,[14] özellikle, dönemin etkin *Türk Yurdu* dergisinde dile getiriliyordu. Bu dergide Yusuf Akçura ve özellikle Helphand-Parvus[15] milliyetçi ideoloji ve hareket için köylünün desteğinin önemini

14 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin köylülere yönelik ilgisi için bkz. Buxton, (1909: 36, 56).

15 Takma adı Parvus olan Alexander Helphand Rusya'da ve Almanya'da Marksist hareketin önderlerinden birisi olarak faaliyette bulundu. 1910'dan 1915 yılına kadar İstanbul'da yaşadı ve

vurguluyorlardı.[16] Kendisini köycü olarak tanımlayan ilk hareket Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktı. Savaş sonrasında on beş tıp doktoru 'Köycüler Cemiyeti'ni kurup köylüleri, köy hayatının zorluklarına karşı mücadele için eğitmek ve sağlık hizmetleri sunmak amacıyla 'halk'a gitmeye karar verdiler. Bu cemiyet aynı zamanda 1920'de yoğunlaşan yabancı devletlerin istilasına karşı bir direniş hareketinin örgütlenmesine de katkıda bulunmayı hedefliyordu.[17] Cemiyetin kurucularından olan ve başkanlığına getirilen Dr. Reşit Galip, 1930'ların başlarında Maarif Vekili olacaktı. Bu genç ve idealist doktorlar, Batı Anadolu köylüleri arasında dinî misyonerler gibi çalışmış olmalarına rağmen, bu deneyimden kaydadeğer birşeyler kalmadı. Gerçekten de Cumhuriyet'in 1923'te ilanından 1930'ların başına kadar geçen süreçte yeni rejimin köylüler hakkındaki entelektüel ve pratik ilgisi, 'köylünün milletin asıl efendisi olduğu söyleminin ötesine gidemedi.[18]

Köycü ideolojinin temel özellikleri

Türk aydınları arasında köycülük fikrinin yaygınlaşmasını daha çok 1930'larda, özellikle de *Ülkü* dergisi yazarları arasında, gözlemlemek mümkün. Dolayısıyla bu dönemdeki köycü düşünce akımını incelemek için iktidar ve entelektüel çevrelerdeki baskın görüşleri 'temsil' etmesi anlamında *Ülkü*'de yayımlanan köycü düşünceleri dikkate almak gerekli, çünkü bu derginin yazarları arasında dönemin ünlü devlet adamlarını, aydınlarını ve akademisyenlerini görmekteyiz.[19] Ancak şunu da kaydetmek gerekir ki, seçkin çevreleri temsil etmesine rağmen *Ülkü*, ideolojik açıdan tutarlı, içsel bütünlüğü olan, yekpare bir dünya görüşü savunan bir dergi de hiçbir zaman olmadı. Bunun nedeni muhtemelen Kemalizm'in kendisinin ideolojik olarak yekpare ve bütünsel bir görünüm arzetmemesiydi. Zaten böyle bir niyetin de olmadığını biliyoruz. Bir an-

birçok Jöntürk dergi ve gazetelerinde, köylüler, emperyalizm, ve Osmanlı Devleti'nin mali sorunlarıyla ilgili yazılar yazdı. Parvus hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeman ve Winfried (1965) ve Solov'ev, (1991: 162-85).

16 Osmanlı köylüsü ile ilgili olarak, Parvus'un şu makalelerine bakınız: Parvus (1912a: 264-5); (1913a: 1158-62) (1913b: 363-4); (1913c: 85); (1912b: 587). (Bu yazıların tümü Osmanlıca).

17 Reşit Galip'in hayatı, kariyeri ve köycü faaliyetleri için bkz. Elman, (1953: 12-15, 19, 21,28, 37-38, 48-50, 109, 133, 187-8); Köycüler Cemiyeti için bkz. Adıvar, (1973: 15); İğdemir, (1976: 292-3).

18 Konunun erken Cumhuriyet döneminde maruz kaldığı ilgisizliği göstermesi açısından Ömer Lütfi Barkan'ın (1980: 377) değerlendirmesi ilginç: Toprak meseleleri in "... memleketimizde tatbikat sahası şöyle dursun, sadece fikir ve mesele halinde ve nazari planda dahi umumi efkârda ve ilim adamlarımızın çalışmalarında kendilerine layık olan mevkileri işgal edememiş bulunmaları, Türkiye'de bu neviden davalara yol açacak bir toprak meselesinin mevcut olmadığı zannını doğurabilir."

19 *Ülkü* yazarları hakkında bir fikir vermek için, öndegelen devlet adamları arasında K. Atatürk, İ İnönü, Ş. Kaya, R. Peker, C. Bayar, A. Çetinkaya; akademisyenler arasında F. Köprülü, N. Berkes, İ. Uzunçarşılı, Ö. L. Barkan, P. Boratav, Ş. Kansu, N. Kansu, P. Wittek, V. V. Bartold vardı. Ve düşünülebileceği üzere, tabii ki, seçkin köycü sıfatı altında toplayabileceğimiz N. Köymen, İ. H. Tonguç, M. Saffet, S. Aydoslu ve başkaları, dergiye yazılarla katkıda bulundu.

lamda Kemalist düşüncenin muğlaklığı *Ülkü*'nün sayfalarına da yansıdı.[20]

Türkiye'de 1932 yılıyla beraber kırsal yapının gelişimi meselesi üzerinde yoğun bir ilgi oluşmaya başladı. Aslına bakılırsa bu tür bir eğilim sadece Türkiye'ye has değildi, gerçekten de 1930'lar boyunca bütün dünyada köycü eğilimlerin arttığını gözlemlemekteyiz. Bu olgunun bir nedeni 1929 Dünya Buhranı'nın nedeninin şehirleşme ve sanayileşme olarak algılanması ise, bir başka nedeni de 1930 başlarındaki kuraklık sonucu tarımsal üretim sorununun acil ve son derece önemli bir gereksinim olarak kendini göstermesiydi. Dönemin ünlü akademisyenlerinden Ömer Lütfi Barkan (1980: 26) değişen ideolojik yönelimi 1935'te şu çarpıcı sözlerle açığa vuruyordu:

> ...bugün belli başlı endüstri memleketleri bile, ulusal hayatın en gür ve temiz kaynağı olan köyleri, köy hayatını bir sosyal dengesizlik aracı olarak enternasyonal ve ihtilalci temayüller gösteren endüstri proletaryası karşısında kıskançlıkla muhafaza için, köylüyü şehire çeken ve kırları boşaltmak isteyen akımlara karşı her türlü çareye başvuruyorlar. Onlar bu işe biraz da cihanın son durumu yüzünden mecbur olmuşlardır...Bir zamanlar fabrika endüstrisinin müstemlekelerden sömürdüğü büyük kârlarla gözleri kamaşan Batı ellerinde bile, "toprak ana"ya dönmek, ona dayanmak, onun verebileceğinin azamisini elde etmeye çalışmak için büyük mikyasta araziyi ıslah etmek ve kıymetlendirmek, oralara işsizleri yerleştirmek, gümrüklerde ve nakil araçlarındaki tarife siyasasıyla çiftçiyi korumak ve davrandırmak işleri büyük bir önem aldı. Bu suretle bir müddet unutulmuş gözüken çiftçi ve orta halli sınıfların ideolojisi de meydanı hazır bularak devletlerin iç siyasasında yer tutmaya başladı.

Türkiye'de de durum bundan pek farklı değildi. Bu dönemde köylere ve köylülere olan ilgiyi dile getiren birçok açıklama bulmak mümkün. Atatürk'ün söylevleri dahil birçok resmî söylevde kırsal bölgelerin gelişiminin sağlanmasının rejimin en önemli görevi olduğu söyleniyordu. Beri yandan, Halkevlerindeki köycülüğe verilen önemde ya da devlet tarafından öğrenci ve öğretmenlerin yaz tatillerinde köylere gitmelerinin teşvik edilmesi gibi olgularda da değişen bu havayı gözlemlemekteyiz. Daha da önemlisi, Maarif Vekaleti'nin köylerde eğitimi iyileştirmeye yönelik projeler tasarlamaya çalışması da aynı döneme rastlıyordu.[21]

Köycü ideolojinin Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki etkinliğine rağmen, bu ideolojinin nitelikleri ayrıntılı biçimde henüz ele alınmış değil. Bu nedenle yazının ilerleyen bölümlerinde köycü ideolojinin dört temel özelliği ayrıntılı olarak incelenecek: şehirleşme ve sanayileşmeye karşı önyargısı; köyü ve köylüyü

---

20 *Ülkü* dergisini ele alan *Kadro*'daki bir makalede, *Kadro*'cular, *Ülkü*'nün ideolojik tutarlılıktan ve 'Ziya Gökalp'in etkinliğinden yoksun olduğunu iddia ediyorlardı. Bununla, *Ülkü*'de bir homojenliğin mevcut olmadığını kastediyorlardı. Bkz. 'Mecmualarımız' (Yazar mevcut değil), *Kadro*, 26 (1934), s.47. *Ülkü*'den farklı olarak, (*Ülkü* ile) aynı yıllarda çıkmış, ancak 1934 yılının sonlarında kendini kapatmaya zorlanmış olan ünlü *Kadro* dergisinde son derece homojen bir teorik ve ideolojik bakış açısı vardı.

21 Bu dönemde köylere karşı başlayan ilgi için bkz. Köymen, (1933a: 361); Köymen, (1933b: 57); Köymen, (1934a: 319); Köymen, (1934c: 6,19).

yüceltmesi; Batılılaşma ile ilişkisi, ve son olarak eğitimi köylerin dönüşümü için kilit güç olarak algılaması. Bu özellikleri köycülüğün formüle edilmesinde ve yaygınlaştırılmasında önemli bir yeri olan Nusret Kemal Köymen gibilerde az çok katıksız olarak görmek mümkün. Gerçi devletin ve partinin ileri gelenlerinin hepsinde bu ilkeleri, Köymen gibi köycü ideolojiyi ayrıntılı ve bütünselliği içinde savunanlar kadar, net görmek mümkün olmamakla birlikte, bu kişilerin daha safkan köycülerle paylaştıklarının ayrıştıklarından daha fazla olduğunu not etmekte fayda var. İşte tam da bu nedenle köycü ideolojinin nitelikleri üzerine bir tartışma dönemin önde gelenlerinin düşünsel dünyasını anlamak açısından bize önemli açılımlar sağlayabilir.

Köycü ideolojisinin en ayırdedici özelliklerinden birisi şehirleşmeye karşı oluşuydu. Hitler dönemi Almanyası gibi çeşitli ülkelerde de benzer bir eğilim görülmesine rağmen, oralarda köycülüğün daha çok sanayileşmenin sonuçlarına ve özellikle de işçi sınıfı bilincine ve faaliyetlerine karşı duyulan korku ve endişe üzerine temellendiğini görmekteyiz. Türkiye'deki köycülerin söz konusu ettiği sanayileşmeye karşı olup olmamak değildi; her ne kadar 'köycü'lerin çoğunda sanayileşmeye karşı oldukça eleştirel bir tavır söz konusu idiyse de, ulusal bir sanayinin gerekliliği hemen herkes tarafından kabul ediliyordu. Türkiye'nin ne de olsa ekonomik gelişmeye gereksinimi vardı. Ancak vurgu, köylüler için bir sanayinin kurulmasındaydı. Ilginç bir şekilde, hem Batı Avrupa'nın tarihsel deneyimi olarak gördükleri belirli bir sanayileşmeye karşıydılar hem de bu deneyimden farklı bir tür sanayileşme beklentisi ve isteğine de sahiptiler. Köycülerin öngördükleri sanayileşme süreci köylüleri köylerinden etmeyecek, teknolojik gelişme sağlanırken geleneksel üretim ilişkilerine pek dokunulmayacaktı (Aydoslu, 1934: 300).

Türk köycülere göre asıl en kötüsü şehirleşmeydi. Şehirler kozmopolitizmi, sınıf çatışmalarını, işsizliği, ekonomik buhranları, işçi grevlerini, devletin kısıtlı toplumsal kontrolünü, kısacası onların kafasındaki her türlü yozlaşmayı simgeliyordu (Köymen, 1934c: 19-20). Köymen'e göre, sanayileşmeden ziyade asıl sorun, şehirleşme olgusunda yatıyordu, çünkü bu olgu, her şeyden önce, sanayileşmeyi zaten ortaya çıkaran durumdu. Sanayileşmenin şehirleşmeden kaynaklanan sorunları görülmedik boyutlara çıkarmasına değinen Köymen, bu sorunların köklerinin yine de şehirleşmede olduğunu düşünüyordu. Yani kendi başına sorun sanayileşmede değildi. Çünkü sanayileşmeden önce de şehirlerde, sınıf çatışmaları gibi, her halükârda kaçınılması gereken toplumsal sorunlar kendini zaten göstermekteydi (Köymen, 1936b: 175).

Köycülüğün şehirleşmeye karşıtlığının doğal bir sonucu şehirlere göçün önlenmesiydi. Bununla bağlantılı olarak da köylülerin köylerinde tutulması, köycülerin önemle üzerinde durdukları konuların başında gelmekteydi. Bunu sağlayabilmek için köylerin geliştirilmesinin hayati önem taşıdığını iddia ediyorlar, bu sağlanamadığı takdirde köylülerin köylerde bulamadıkları hakları ve ra-

hatı, şehirlerde aramaya girişmelerinin olasılığı üzerinde duruyorlardı (Ziya, 1933: 38).[22]

Köycüler büyük şehirlere karşı oldukları kadar köylerin küçük ve dağınık olmalarına da olumsuz yaklaşıyorlardı. Bunun iki nedeni vardı: ilkin ülkenin her tarafına gelişigüzel bir şekilde dağılmış küçük köyleri milli hayata dahil etmek güçtü, çünkü fiziksel olarak buralara ulaşmak son derece zordu. Bir başka ifadeyle, dağınık bir kırsal yapı ölçek ekonomisi gibi gelişme açısından kullanılabilecek teknolojik olanakları imkansız kılmaktaydı. İkinci olarak, küçük ve dağınık bir kırsal yapı içinde devlet otoritesini kurmak da zordu (Aydoslu, 1935: 356).

Köycülerin şehirleşmeye karşı eleştirel tavırları, şehir insanına karşı besledikleri şüpheci duygularla birleşiyordu. Köycü bakış açısıyla yazılmış birçok makalede ve köy incelemelerinde köylülerin şehir halkına karşı derin husumetini saptamak mümkün (Dulger, 1936: 53; İşgör, 1937: 451). Ancak bu tutum belirli ve somut bir şehirli toplumsal gruba karşı olmaktan çok, soyut bir şehirliyi hedef alıyordu. Böylece şehirli ve kırsal nüfus arasında derin bir çelişkinin olduğu tasavvur edilmekteydi.

Köycüler şehirlerle köyler arasındaki eşitsiz gelişmeden yakınıyorlardı. Şehirler ve köylerin aynı hak ve imtiyazlardan yararlanmaları gerekirken, gerçek durumun köylerin aleyhinde olduğunu iddia ediyorlardı. Köycüler bir anlamda şehirlerle köylerin yaşam standartları, özellikle de eğitim açısından eşit koşullara getirilmesini savunuyorlardı. Köylülere ayrımcılık yapıldığını öne sürüyor, köylülerden alınan vergilerin, örneğin, şehirlerin imarı için harcandığını söylüyorlardı. Dolayısıyla şimdi yapılması gereken, çubuğu ters tarafa bükmekti, çünkü yüzyıllardır şehirlerin serpilip gelişmesi aslında köylerin zararına olmuştu. Köy her alanda şehirlere üstün olmasına rağmen, şehirlerin idari ve siyasi güçleri sayesinde, köyler şehirler tarafından sömürülmüştü.[23] Bir başka deyişle, şehirlerin ekonomik olarak ayakta kalmasını sağlayan 'üretken' köylüler, 'asalak' şehirliler tarafından sömürülmüştü (Köymen, 1934c: 13). Bu düşünüş biçimine göre, Batılı ülkelerin tüm zamanlar boyunca yaptıkları en vahim hata, toplumsal işbölümünde sürekli köylülerin zarar görmelerine yol açmaktı (Köymen, 1933a: 355).

Şehirlerin köyler üzerindeki egemenliği, köycülere göre, köylerin şehirlerin basit bir eklentisi ya da tamamlayıcısı oldukları yanılsamasına neden olmuştu. Bir başka ifade ile, birçok aydının yanlışı köyleri şehirlere bağımlı küçük yapılardan ibaret görmeleriydi. Gerçekte, şehirlerin köylere bağımlı olduğunu öne sürüyorlar, köylerin gelişmesini şehirsel gelişme ile ilişkilendirmenin çok büyük bir hata olduğunu söylüyorlardı. Aslında tam tersi doğruydu, yani şehirler

22 *Ülkü*'de yayınlanabilecek yazılar için ölçüt olarak sunulan niteliklerden bir tanesi, şehirlere göç etmenin olumsuz sonuçlarının gösterilmesiydi. Bkz. 'Ülkü'nün Yazı Bölümleri', (Yazar mevcut değil), *Ülkü*, 3, 13 (1934), s. 79.

23 Köylü halka karşı, böyle bir ayrımcı sömürünün sözkonusu olduğunu destekleyen bir örnek için bkz. Madaralı, *Tonguç Işığı*, (ayrıntılı bilgi mevcut değil), s. 107.

köylerin tamamlayıcı bir unsuru, onların tarımsal mallarının pazarlandığı araçsal bir merkezden öte yapılar değillerdi. Şehir kendi başına hiçbir şeydi, olsa olsa büyük bir köydü (Köymen, 1934c: 23; Duru, 1941: 541-543).

Köycülerin şehirleşmeye karşı husumetleri, köy hayatını ve köylüleri yüceltmeleri ile bir arada gidiyordu. Düşüncelerini güçlendirmek için ütopik ve gerçekdışı bir köy hayatı ve iktisadı resmetmekteydiler. Köylüleri Türk milletinin aslını oluşturan, ulusal gelişmede belirleyici, saflığı bozulmamış, asil, akıllı, ve değişime açık insanlar olarak tasavvur ediyorlardı (Malik, 1933: 237; Saffet, 1933a: 424; Elman, 1953: 15; Duru, 1940: 7; Duru, 1941: 541). Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nu, örneğin, şehirleri, köylerin zararına olarak üstün tutmakla sürekli eleştiriyorlardı. Osmanlı'nın bu ayrımcılığı, onlara göre, Osmanlı'nın milliyetçilik ve köycülüğe karşı olan özelliklerinden kaynaklanıyordu. Şehircilik ve anti-ulusalcılık arasında güçlü bir bağlantı kuruyorlardı. Osmanlı döneminde, ulusal kimlik ve kültürün yok edildiğini (sanki daha önce varmışcasına!), Osmanlı aydınlarının bireyci ve toplumsal bilinçten uzak, hatta bu tür bir bilince karşı, dolayısıyla köycülüğe karşı oldukları vurgulanıyordu. Köycülere göre, Osmanlı aydınlarının köylüler hakkında yazdıkları basit ve samimiyetsiz bir yüceltmenin ötesine gidemedi (Küçüka, 1933: 108-9; Kadri Kemal, 1933: 406; Ziya, 1933: 370; Tütengil, 1983: 78).

Köycüler köy hayatının şehirlere üstün olduğu iddiası bağlamında birçok gerekçe öne sürerler; şehirlerin savaş sırasında ulusal savunma için köylere göre daha güvensiz olduğundan tutun da, çocuk yetiştirmek için köylerin daha güvenilir olmasına kadar (Raşit, 1934: 154; ve Aydoslu, 1935a: 358). Ancak daha genel bakmak gerekirse, köycülüğü anlamak için onların köylerin şehirlere üstünlüğü düşüncesini üç noktada incelemek uygun olur: 'gerçek' Türk kültür ve ırkını köylerde bulmak, köy iktisadiyatının üstünlüğü ve köylülerin içkin muhafazakârlığı.

1930'larda birçok köycü, ulusal kültürün 'saf' ve 'tamamen' korunmuş olduğu yerlerin köyler olduğunu vurguluyordu (Saffet, 1933b: 352; Öymen, 1935: 18). Elbette köycülerin ulusal kültürün köylerde olduğu savı, sadece köycülük ideolojisine atfedilemez. Kırları saflığı bozulmamış kültürel niteliklerin bir deposu olarak gören anlayışı, aslında, Turk milliyetçiliği dahil birçok milliyetçi hareketin tarihinde görmek mümkündür. Örneğin, 1900'lerin başları gibi erken bir dönemde, ünlü İttihatçı ideolog Ziya Gökalp de, bir milletin gerçek milli özelliklerinin köylüler arasında bulunabileceğini önemle savunanlardandı (Georgeon, 1986: 193).[24] Birçok milliyetçi hareket, köycü bir bakışı olup olmamalarından bağımsız olarak, milli kültür ve kimliğin köklerinin köylerde

24 Kırsal bölgeyi ulusal mirasın kaynağı gibi gösteren bu romantik algılayış, dönemin aydınları yazılarına işlemiş olsa da, bu kişiler aynı zamanda köylüleri, halkın en az 'milliyetçiliğin bilincine varmış' kesimi olarak görüyorlardı. Bu sonuncu anlayış gerçek ile daha çok örtüşüyordu, çünkü milli proje, daha çok şehirsel bir olguydu. Milliyetçi ideolojiyi kırsal kesime yaymanın ge-

bulunabileceğine inanıyorlardı. Milliyetçi bakış açısından bu yaklaşım son derece doğaldı, çünkü şehirler etnik olsun, kültürel olsun, ekonomik olsun, her türlü kozmopolitizmi simgelemekteydi.

Köylere atfedilen bir başka üstünlük niteliği, Türk ırkının asıl olarak buralarda korunmuş olduğuydu. Köycülerin, özellikle de Halkevleri köycülüğünün, ırkçı faaliyetlerde bulunup bulunmadıkları sorusu bu yazının sınırlarını aşıyor.[25] Ancak ırkçı öğelerin kesin olarak bulunduğunu, Türk ırkı ile ilgili incelemelerde biyolojik ve antropolojik araştırmalara dayanıldığını, 'ırk' kavramı tanımlanırken 'kan'a referans verildiğini,[26] Türk dili ve ırkının üstünlüğü ile ilgili tartışmaların yapılmış olduğunu, bu bağlamda belirtmek önemli. Köycü düşünürler besbelli değişik ırkçı söylemlerden zaman zaman yararlanmışlar (Kerim, 1934: 206-212; ve Duru, 1940: 7-8). Yine de, ırk kavramına yaklaşımları, başka ırklara ve kültürlere karşı saygıyı da kapsıyordu (Küçüka, 1934: 8). Örneğin, benzer bir köycü söylemi olan Alman 'Blut und Boden' ideolojisi ile karşılaştırıldığında, Türkiye'deki köycü düşünüşün daha az saldırgan ve dışlayıcı olduğunu görmek mümkün.[27]

Köycülere göre köylerin ve köylülerin ikinci meziyeti, köy iktisadiyatının şehir ve sınai iktisadiyatından görece üstünlüğüydü. Onlarda köy iktisadiyatının küçük üretim tarzına bir hayranlık vardı, çünkü böylece köy haneleri üretimdeki temel birim olarak kalabiliyordu. Hanelere dayalı tarımsal ekonomi de, çiftçilerin sanayi üretiminin karakteristiği olan yabancılaşmadan uzak kalmalarını sağlıyordu.[28] Üreticiler kendi topraklarında çalıştıkları için, hem iktisadi hem psikolojik açıdan işlerine karşı daha hevesli ve ilgili olabilmekteydiler. Böylece daha ahenkli ve huzurlu bir toplumun altyapısı oluşuyor, ayrıca hane halkının merkezde olduğu bir üretim yapıldığından, ücretli emek gerekmiyordu. Ücretli emek gibi bir yabancılaşmış işgücünün bulunmaması hem üretim sürecinde hem de daha genelde toplumsal yaşamda kültürel ve psikolojik yozlaşmayı önlüyordu (Aydoslu, 1935b: 176). Kısacası, köycülerin kırsal yaşamı yüceltmelerinin en önemli nedenlerinden birisi işçi sınıfının yokluğuydu (Köymen, 1934c: 25).

Köymen gibi köycüler, tarımda küçük üreticinin öteden beri dünyayı besle-

---

rekliliği nedeniyle, aynı Köymen şunları yazıyor: ""Asırlardanberi bu memleket içinde yaşadıkları, bazen ırkan dahi Türk oldukları halde, yabancı dil konuşan köyler, hatta Türkçe konuştukları halde Türklüğe icab eden kuvvetle bağlılık duymayan köyler vardır." Köymen, (1935a: 20).

25 Halkevleri'nde ırkçılık üzerine bir tartışma için bkz. Aydın, (1996: 107-130).

26 "Asil" Türk kanının sadece köylerde bulunduğu savını, örneğin, başbakan İsmet İnönü'nün konuşmasında görebiliriz. Bkz. Küçüka, (1934a: 403).

27 Nazilere göre, köylüler özgürlük, sadakat, çalışkanlık, saf ırk, sağlıklı yetişme ve benzeri (salt olumlu) nitelikleri temsil ediyorlardı. Ünlü Tarım Bakanı Darre, Alman 'köycülüğü' ile Almanya'nın ulusal varlığı ve yapıcı kapasitesi arasında nedensel bir ilişki kuruyordu. Şehir ve ticari hayat tarzları ile muhatap olmamış olsa, Alman köylülerinin durumu çok daha iyi olacaktı. Darre'ye göre, savaş ve azalan doğurganlık oranları nedeniyle bozulmuş kana 'en iyi kan'ı verebilecek kişilerdi köylüler. Bu görüşler için bkz. Bramwell, (1985: 8, 62, 68, 203); Moore, (1967: 449-50).

28 Aydoslu'ya göre, sanayi üretiminde içkin bir üstünlük sözkonusu değildi. Bir sanayi işçisinin üreticiliğinin bir zanaatkârdan daha fazla olmadığını savunuyordu. Bkz. Aydoslu, (1935a: 357).

diğini savunuyorlardı. Bununla beraber, şehirlerin kapitalist ekonomisinden farklı olarak, bu üretim tarzında 'para' değil, 'mutluluk' merkezdeydi. Tarımsal üretimin şehirsel üretime üstünlüğünün bir başka göstergesi, şehirlerin yozlaşmış ekonomisinden farklı olarak, tarımsal ekonominin temelinde 'dürüstlük' ve 'güvence' gibi değerler yatmasıydı (Aydıner, 1937: 267). Ayrıca küçük tarımsal üretimin bir başka önemli özelliği vardı: kendi kendine yeterlilik eğilimi. Köycü söyleme göre bu eğilim, Türk tarım ekonomisinin can alıcı bir niteliğini oluşturuyordu. Zaten Dünya Buhranı, bu kendine yeterli olmanın önemini ve üstünlüğünü haklı çıkarmamış mıydı? (Köymen, 1934c: 23).

Üçüncü bir üstün nitelik olarak, köylülerin, şehirlerdeki işçi sınıfı gibi, isyancı ve kozmopolit eğilimleri olan bir sınıf olmamalarıydı. Köylülerin ayırd edici özelliği muhafazakârlıklarıydı. Köymen'e göre (*age.*: 30) bu muhafazakârlık, şehirlerdeki ahlaki yozlaşmaya karşı bir toplumsal 'güvence' oluşturuyordu.[29] Köylülerin çoğu küçük mülk sahibi ve bir nevi müteşebbis oldukları için, 'proleteryaya' dönüşmeleri pek ihtimal dahilinde değildi (Köymen, 1936a: 22). Öte yandan, şehirlerdeki sanayileşme, Köymen'e göre, yarattığı işbölümü ile insanları makinaların uzantısı haline getirmekteydi.[30] Dünyadaki birçok köycü düşünür gibi, Türkiye'de köycülük ideolojisini savunanlar da, işçilerin, sanayileşmenin getirdiği gayri insani işbölümü ile kişisel karakterlerini kaybedeceklerini düşünüyorlardı (Köymen, 1934: 18).

Şehirleşmeye ve sanayileşmeye karşı bu husumet, ve bunun karşısında köy hayatı ve köylülüğün yüceltilmesi eğilimi göz önüne alındığında, köycülerin Batılılaşmaya karşı da eleştirel bir tutum geliştirmiş olmaları çok da şaşırtıcı olmasa gerek. Batı Avrupa'nın önemli tarihsel deneyimleri köycülük ideolojisinin yücelttiği değerlerin neredeyse tam zıddını simgelemekteydi. Köycüler ekonomide tarımın baskın olmasını istiyorlar, Türkiye'nin izleyeceği yolun kendi tarihsel koşullarıyla belirlenmesi gerektiğini savunuyorlardı.[31] Batılılaşmaya karşı eleştirel bir teorik tutum takınıyorlardı, çünkü onların gözünde şehirler ve köyler arasındaki uçurum, her şeyden önce Batı'da oluşmuş bir olguydu. Buna ek olarak, Köymen'in sürekli ısrarla belirttiği gibi (1933a: 355), Dünya Buhranı derin bir bunalım geçirmekte olan Batı medeniyetinin bir ürünüydü. Bu an-

29 Bu durum Nazi söylemini anımsatıyor. Kullanılan terimler bile benzerlik taşımaktadır. Hitler *Mein Kampf*'da köylülüğü 'bize ıstırap veren toplumsal hastalıklara karşı en iyi sigorta' olarak görüyordu. Bkz. Corni, (1990: 19). Nazi'lerin köylülere karşı resmî tutumu ve benzeri bir söylem için bkz. Darre (1929); A. Hitler, 'Parteiamtliche Kundgebung uber die Stellung der NSDAP zum Landvolk und zur Landwirtschaft', *Völkischer Beobachter*, 6 Mart 1930, ve R.W. Darre, 'Landstand und Staat,' *Völkischer Beobachter*, 19-21 Nisan 1931. Völkischer Beobachter Nazilerin yayın organıdır.

30 Tola ve Hakkı, (1935: 6). 1935 yılında, Ö. Lütfi Barkan da sanayileşmenin ikili etkisi üzerine dikkat çekiyordu. Bir taraftan, metropoller ve sömürgeler arasında kutuplaşmış bir dünya meydana getiriyor, diğer yandan da, büyüyen işçi sınıfları için olumsuz çalışma koşullarına yol açıyordu. Bkz. Barkan, (1980: 27).

31 Ö. Lütfi Barkan, tarımsal toplumlar ve sanayileşmiş toplumlar arasındaki farkları anlamak konusunda, benzer görüşleri öne çıkarıyordu. Barkan, (1980: 24).

lamda köycülerin Batı'nın tarihsel deneyiminden çıkardığı sonuç, Türkiye'nin gelişimi için Batı'nın örnek teşkil edemeyeceğiydi. Dolayısıyla, köycülük ideolojisi ve ilkeleri, Batı'da gerçekleşmiş şehirleşme ve sanayileşme gibi iki temel tarihsel olgunun sonuçlarıyla çatışmaktaydı. Elbette bu noktada şunu hatırlamakta fayda var; 1930'larda Batılılaşmaya karşı eleştiri ve tepkilerin haklılığına sebep olabilecek nesnel koşullar, tüm dünyada mevcuttu. Ne de olsa, 1929 Büyük Buhranı, Batı'nın ve şehirleşmenin sonucu olarak görülüyor; bu anlamda Batılılaşmanın ateşli savunucusu olmayı oldukça zorlaştırıyordu.

Köycülerin Batılılaşmaya karşı çekingen tutumları, aynı zamanda dünya çapındaki işbölümü konusundaki düşüncelerini de yansıtıyor. Onlara göre tarım ülkeleri sanayileşmiş Batı dünyası tarafından sömürülmekteydi. Batı ülkelerindeki refah, diğer ülkelerin zararına elde edilmişti. Böylece Türk köycüleri, Türkiye içindeki şehir ve köy ayrılığı mantığını, dünya düzeyine çıkarmış oldular. Dünya ölçeğinde şehirsel/sanayileşmiş ve kırsal/tarımsal ülkeler arasındaki işbölümü üzerine bir teori sundular. Batılı ülkeler ilk kategoriyi oluşturdukları için, beklenebileceği gibi, Batılılaşmaya karşı eleştirel bir tutum sergilediler.[32]

1930'larda Batılılaşmaya karşı benzer bir tutuma, köycüler dışında başka küçük grupların da sahip olduğunu bu bağlamda hatırlatmakta yarar var. Buna bir örnek, *Kadro* dergisi etrafında toplanmış olan küçük aydın grubu. Bu grup, tıpkı köycüler gibi, Türkiye'nin Batılılaşmadan farklı bir gelişme yolu izlemesi gerektiğini savunuyordu, ancak bu yol köycülerin tasvir ettiği yoldan da farklıydı. *Kadro*'cular, şehirleşmeyi ve sanayiyi içeren bir gelişmenin hayalini kurmakla birlikte, liberalizm ve sosyalizmden farklı bir 'üçüncü yol'u öngörüyor; Batı'yı, emperyalizm, liberalizm, demokrasi ve bireycilikleri nedeniyle sert bir şekilde suçluyorlardı. Özellikle de 1789 Fransız Devrimi'ne ve onun getirdiği bireyci ve liberal ilkelere karşı, sert eleştiriler yöneltmekteydiler. Onlara göre, Batı'nın metodolojisini ve tekniğini benimsemekte bir sakınca yoktu, çünkü bunlar evrensel nitelikteydi. Bu metod ve tekniğin sadece Batı'da yaygınlaştığı dönemde, Batı'nın dünyayı sömürmekte olduğunun ve metod ve tekniğin bu nedenle Türkiye gibi ülkelerde geri olduğunun altını çiziyorlardı. Bir başka ifadeyle, Batılı metod ve tekniğin oluşumunda, Batılı olmayan ülkelerin de katkısı vardı. *Kadro* yazarları kendi amaçları için yararlı olabileceği takdirde, Batı'nın sosyal teorilerini de kabul etmekten çekinmiyorlardı. Ancak, keskin Batıcı dergi ve gazeteleri eleştiriyorlar, Türk aydınları arasında yaygın olan Batı'ya karşı aşağılık duygusunu kınıyorlardı.[33]

Yukarıda gördüğümüz Batılılaşmaya karşı olan eleştirel tavır ile tarihçilerin

32 Bu konuda ilginç bir örnek için bkz. Hüsnü,Tola ve Hakkı (1935: 8).

33 Batılılaşma ile ilgili olarak, *Kadro*'da çıkmış olan aşağıdaki makalelere göz atmakta fayda var: Şevket Süreyya, 'Biz Avrupanın hayranı değil, mirasçısıyız!', *Kadro*, 29 (1934), s.43-6; Yakup Kadri, 'Eskiler almayalım!', *Kadro*, 4 (1932), s.44-5; Yakup Kadri, 'Samimiyete davet', *Kadro*, 16 (1933), s.29-30; 'Mecmualarımız,' (Yazar mevcut değil), *Kadro*, 27 (1934), s.52-3; Vedat Nedim, 'Devletin yapıcılık ve idarecilik kudretine inanmak gerektir', *Kadro*, 15 (1933), s.13-14.

uzun zamandır vurguladıkları toplumsal hayatta dalbudak salmış Batılılaşma olgusunu nasıl yanyana koyacağız? (Mardin, 1981). Sanırım bu çelişkinin açıklaması söylem ile gerçeklik arasındaki farkta gizli. Örneğin, *Ülkü* dergisinde süper-Batılılaşma diye adlandırılan bir tarzı pek görmesek de, Halkevleri faaliyetleri ile ilgili anlatımlar dikkatle okunduğunda, köycüler arasında bile, Batılılaşma eğiliminin kaydadeğer derecede bulunduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Adana Halkevi'nde yapılan tek spor tenis idi, ki bugün bile tenis, o yörede hâlâ bir 'elit sporu' niteliğindedir.[34] Halkevlerine sempati ile yaklaşan ve hatta bu konuda bir kitap yazmış olan Anıl Çeçen (1990: 387) bile, Halkevlerinin Türkiye'de 'burjuva,' (yani Batılı) hayatın ve kültürünün oluşumunda etkili olduğunu kabul ediyordu. Tüm bunlara rağmen, Batılılaşma terimini neredeyse kimse kullanmıyordu. Bu olguları tanımlarken, tercih edilen kavram 'muasır medeniyetler seviyesine yükselmek'ti. Bunun Batılılaşma demek olduğu aslında açıktı, çünkü birçok köycülük savunucusu için bile, Batı hâlâ muasır medeniyetin somut örneğini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla en genel anlamda köycülerin Batılılaşma konusundaki tavırlarının tek parti rejiminin muğlak ve çelişkili niteliğine 'katkıda' bulunduğu söylenebilir.

Buraya kadar, köycülük ideolojisinin üç temel özelliği üzerinde duruldu. Şimdi de, köycülerin amaçlarına nasıl ulaşmayı düşündüklerini ele almak önem kazanıyor. Bu konuyu anlayabilmek için, köycülerin eğitim ve insan iradesi hakkındaki vurgularını ele almamız gerekli. Türkiye'nin kırsal yapısının dönüşümü için eğitimin en önemli etken olduğunu söylüyordu köycüler. Çünkü köycü düşünürlerin çoğuna göre, köylerde ekonomik ve sosyal gerikalmışlığın nedeni, toplumsal yapı ve ilişkilerdeki sorunlardan çok, eğitimin yetersizliğiydi. Toplumsal ilişki ve mücadelelerin önemi üzerinde durmuyorlar, bunun yerine doğanın zorlukları ve köylülerin cehaletleriyle ilgileniyorlardı. Bu nedenle de, amaçlarına ulaşmak için yapılması gerekenin köylülerin eğitilmesi olduğunu düşünüyorlardı.

Toplumsal dönüşüm için eğitime inanmalarına rağmen, eğitim konusunda genel geçer görüşlerden farklılaşıyorlar ve köylünün eğitiminin, şehirlilerinkinden farklı bir şekilde ele alınması gerektiğini savunuyorlardı. Her şeyden önce köylüler şehirlerde değil, köylerde eğitim görmeliydi. Köyü hedefleyen bir eğitim sistemi köy hayatının gereksinimleri üzerine kurulmalıydı. Bu nedenle köycüler şehirlerde gerçekleştirilen genel eğitime karşıydılar. Köydeki eğitim sisteminin şehirlerden bütünüyle farklı olmasını, ve özellikle de mesleki eğitime dayalı olmasını istiyorlardı (Öymen, 1935: 19; Tonguç, 1938: 442; Hayrettin, 1933: 33; Köymen, 1935a:42-3).

Başarılı bir eğitim reformunun gerçekleşmesinde kilit rolun yeni ve farklı bir köy öğretmenleri kuşağının ortaya çıkması olduğu düşüncesi köycüler arasın-

34 Bu konuda bkz. 'Halkevleri Postası', (Yazar mevcut değil), *Ülkü*, 14, 79 (1939), s.77.

da yaygındı. Bu noktada en büyük rol köy öğretmenlerine düşecekti (Saffet, 1933a: 428; Elman, 1953: 49). Bu öğretmenler, her şeyden önce köylüler arasından devşirilmeliydi, çünkü şehir kökenli öğretmenler ilk fırsatta şehirlere geri dönme eğilimindeydiler. Şehirli öğretmenler köy hayatının çetin zorluklarına katlanmayı istemiyorlardı (Öymen, 1936: 353; Tütengil 1983: 87). Bu nedenle, öğretmenler hem köyleri terketmeyecek bir bilinçle eğitilmeli, hem de onlara köylerde bazı ekonomik imtiyazlar verilmeliydi.[35] Köy eğitimi ile ilgili bu tür düşünceler, besbelli 1940'ta faaliyete geçen Köy Enstitüleri'nin çekirdeğini oluşturdular (Karaömerlioğlu, 1998).

Toplumsal dönüşümün eğitim yolu ile sağlanacağı düşüncesi bizi köycülük ideolojisinin bir başka önemli özelliğine götürür: iradecilik vurgusu. Köycüler, eğitim gibi öznel etkenlerden çok fazla şey bekliyorlardı. Halkevlerinin ilk başkanı Necip Ali Küçüka'nın söylediği gibi (1933: 106), insan iradesinin elde edemeyeceği hiçbir şey yoktu. *Ülkü* dergisine iktisat üzerine yazılarıyla katkıda bulunmuş köycülerden Said Aydoslu (1933: 298) tarihte nesnellik, zorunluluk gibi etkenlerin olmadığını, toplumsal değişim için gereken yegâne unsurun insan iradesi olduğunu vurguluyordu. Benzer şekilde, iradecilik üzerine bir makalesinde Köymen de (1934e: 236), insanların şehirleşme karşıtı ve köycü bir perspektifle kendi hayatlarına müdahale edip, yaşamlarının olaylar ve tarihin akışı tarafından belirlenmesini engellemeleri gerektiğini söylüyordu. Türk İnkılabı, Köymen'in de vurguladığı gibi (1934e: 44), ne de olsa idealizm ve iradeciliğin somut bir ürünü değil miydi? Köycülerin bu ütopik beklentisinin bir noktada yerinde olduğunu görmek gerekiyor, çünkü Türkiye'nin şehirleşme ve sanayileşme yönündeki tarihsel gelişimi her ne kadar değiştirilemese de, devlet müdahalesi ile, bu süreçlerin en azından kontrol altında tutulabileceğini görmüş olmalılar ki, Türkiye'nin 20. yüzyıl deneyimi bu durumu doğrular niteliktedir.

Köycülüğün düşüşü ve yükselişi

Köycülük ideolojisinin buraya kadar sunduğumuz genel nitelikleri, 1936 yılından sonra rejimin önde gelenleri tarafından farklı bir şekilde yorumlandı. İktidar çevreleri, bu ideolojinin bazı ilkelerini benimseyip kapsamlı bir şekilde kullanırken, ideolojinin kendisi, hükümet politikalarının pragmatik gereksinimlerine göre yeniden yorumlandı. Köycülük ideolojisindeki bundan sonraki gelişmeleri anlayabilmek için, 1930'ların sonlarına doğru gerçekleşen bazı değişiklikleri ele almak gerekiyor.

1935 sonlarına doğru *Ülkü* dergisinde bir takım özeleştiriler çıkmaya başla-

35 Bu konuda bkz. C.H.P İzmir Halkevi Köycülük Kolu Neşriyatı: *7. Umumi Mecliste 937 Yılı Toplantısında Kabul Edilen İzmir İli Köylerinin Kültür Bakımından Beşyıllık Kalkınma Programı* (İzmir, 1937), s.2 ve s.12-13; 'Köy öğretmen ve eğitmeni yetiştirme işi', Yazar mevcut değil, *Ülkü*, c. 8, no.46 (1936), s.262-3.

dı. "Köycülüğümüz" adlı makalesinde, S. Kandemir (1935: 32-4) tarafından sunulan gerçekçi ve yerinde bir eleştiri başka eleştirilerin de gelebileceğini müjdeliyordu. Kandemir'e göre köylerin ve köylülerin gelişmesi, sadece devletin topyekün yardımıyla mümkündü. Halkevleri gibi kurumlar ve kişisel insiyatifler, bu büyük görevin üstesinden gelmek için yetersizdi. Halkevlerinin köycülük faaliyetleri ancak devletin bu yöndeki adımlarının tamamlayıcısı olması halinde yararlı olabilirdi. Bir başka deyişle, Halkevlerinden bu yöndeki beklentiler çok büyük ve gerçekdışıydı. Öte yandan, bu eleştiriye göre, köycülüğün teorisini yapma girişimi de, sorunu ortaya koymaktan öteye gidememişti. Şimdi yapılması gereken, pratiğe uygulanabilecek projelerin üretilmesiydi. Kandemir (*age.*: 33), Türkiye'deki köycülük düşüncesinin henüz 'romantik' aşamada olduğunu dile getiriyordu.

1936 yılı başı, köycülük tartışmalarında bir dönüm noktası oldu. Dönemin iktisat vekili Celal Bayar, *Ülkü*'de, köycülüğün etkilerini tartışan önemli bir makale yazdı. Sonrasında, aynı yıl içinde, Köymen'in de aralarında bulunduğu bazı köycüler, *Ülkü*'de tasarılarının uygulanabilirliğini sorguladılar. Bu iki gelişme de, köylülük sorununun şimdiye kadarki ele alınışında bir değişikliğe işaret ediyordu. Kısa süre sonra, *Ülkü*'de köycülük hakkında çıkan yazılar, kaydadeğer bir şekilde azaldı. Ancak bu, Türkiye'de köylülük sorununa karşı ilginin ve tartışmaların azaldığı anlamına gelmiyordu; aslında Türkiye kırları ile ilgili konular, özellikle de resmî çevrelerde, tartışılmaya yoğun olarak devam etti, hatta daha da önem kazandı.

Celal Bayar Mart 1936'da *Ülkü* dergisinde yazdığı bir makalede (1936: 9-11), Türkiye'nin ağırlıklı olarak sanayiye mi, yoksa tarıma mı dayalı bir ülke olacağı sorusunu ele almıştı. Türkiye'nin gelişmesinde tarıma öncelik tanınması gerektiği düşüncesini eleştiriyordu. Çünkü Bayar'a göre, tarımsal üretimde başarı ve zenginlik dahi ülkenin sağlam bir sanayi temelinin olmasına bağlıydı. Bu görüş, Bayar'ın topyekün bir sanayileşme istediği anlamına gelmiyordu, daha çok öncelikler meselesinde devletin önceliği sanayiye vermesi gerektiğinin altını çiziyordu. *Ülkü*'nün bir sonraki sayısında, Köymen (1936a), Bayar'ın tarım ve sanayileşme ile ilgili görüşlerine yanıt verdi. Tarım mı, sanayi mi ikiliği yerine Köymen 'köycü endüstri' kavramını öneriyordu. Bu kavramsallaştırmaya göre Türkiye bir şekilde kaçınılmaz olarak sanayileşecekti, ancak önemli olan bu sürecin öncelikle köylülerin yararı doğrultusunda ve onlar dikkate alınarak yaşanmasıydı. Bu kaygıyla paralel bir şekilde sanayileşmenin, özellikle Batı'nın tarihsel deneyiminde gözlemlenen, çirkin sonuçlarından kaçınılması gerektiğini söylüyordu. Kısaca söylemek gerekirse Köymen, 'kırsal sınıfların' çıkarlarına öncelik veren bir perspektifi savunuyordu.

Köymen'in ortaya attığı 'köycü endüstri' kavramının ilginç, ayırdedici özellikleri var. Sanayinin sadece kırsal bölgelerde kurulması gerektiğini, böylece buralardaki işçilerin kendi topraklarını muhafaza etmelerinin mümkün olaca-

ğını düşünüyordu Köymen. Alman fabrikalarının işçilerine toprak vermesi örneğini göstererek, bu deneyimin, 'proleterya'nın oluşumunu engellemek için önemli olduğunu söylüyordu (1936a: 22). Sanayinin şehirlerin dışında kurulması,[36] Köymen'e göre (*age.*: 21), şehirlerdeki sınıf çatışmasını, gecekondulaşmayı, şehir ve köy arasındaki ikiliği ve uçurumu, toplumsal yozlaşma ve benzeri olumsuzlukları engelleyebilecekti. Şehirlerdeki sanayi ile karşılaştırıldığında, Köymen'in öne sürdüğü 'köycü endüstri' köylerdeki ucuz toprak, emek ve hammaddeyi kullanabilecek; grev, yangın, hırsızlık, hastalık gibi zarar verici etkilere daha dirençli olabilecek; savaş zamanlarında hava hücumlarına karşı daha güvenlikli olacak; fabrikaların kapalı olduğu dönemde daha az masraflı olacak; daha az sürekli işçiyle çalışabilecek, yani yedek işçi bulmak her zaman daha kolay olabilecek; kurulduğu bölgenin kültürüne daha yakın olacak ve bu nedenle yabancılaşma sorunu en aza indirilebilecek; ve nihayetinde buhran dönemlerinde işçiler topraklarına kolayca dönebildikleri için buhranlar rahat atlatılabilecekti (*age.*: 22).

'Köycü endüstri,' küçük ölçekli fabrikalardan oluşacaktı. Köymen büyük ölçekli fabrika fetişizmi olarak nitelediği olguyu eleştiriyordu.[37] Muhtemelen en büyük endişesi büyük fabrikalarda işçilerin örgütlenip, sınıf bilinci geliştirmeleriydi. Büyük fabrikaların, zaman zaman atıl kalma riski taşıdıklarının, bunların büyük depolar kullanmalarının olumsuz yönlerine değiniyordu. Büyük fabrikaların 'anavatanı' olan ABD'de bile, sanki 1980'lerin politik ekonomi alanındaki 'esnek uzmanlaşma' tartışmalarını çağrıştırırcasına, büyük fabrikaların yerini, daha esnek, küçük çaplı fabrikaların almaya başladığını vurguluyordu Köymen (1936a: 21).

Bayar'ın tezlerine karşı köycü bir yanıt olarak sunulmuş bu ayrıntılı teorinin ne derece gerçekçi olduğu tartışılır. Cumhuriyet Türkiyesi'nin tarihi de böyle bir teoriyi destekleyecek 'kanıtlar' bulmak mümkün. Örneğin, birçok devlet politikasının işçilerin köylerinden ayrılmalarını önlemeyi hedeflediğini biliyoruz. En azından böylesi güçlü bir kaygı vardı (İnsel ve Aktar, 1987: 40). Benzer şekilde, birçok devlet işletmesinin, "[işçileri] büyük ölçüde izole edecek, birbirinden ayrılmış devlet işletmelerinde yer alacak şekilde" yerleştirildiği bilinmektedir (Thornburg, 1949: 130).

Köycülük ideolojisini özünde muhafaza ederek yeniden pazarlama çabası, *Ülkü*'de kendine yönelik sert bir özeleştiriyi de içeren, Köymen'in bir başka ilginç ve ütopik yazısına yol açtı (1936c: 299-300). İlk olarak Köymen, köycülerin aslında köylüleri tanımadığını kabul ediyordu. Tabandan ve gereksinimden kaynaklanmayan herhangi bir reform girişiminin, hiçbir zaman köylüler

36 Belli bölgelerde yoğunlaşmak yerine, sanayinin farklı yerlere yayılmasını öngören, Köymen'i bir başka makalesi için bkz. Köymen, (1935b: 396).

37 Dönemin 'Gigantomania'sı özellikle önceki Sovyet Rusya'da, ve daha küçük bir çapta ABD'de bir fetişti.

açısından anlamlı olamayacağını, ve onların desteğini kazanamayacağını iddia ediyordu. Ayrıca köylülerin cahilliği nedeniyle kendi çıkarlarının bilincinde olmadığını söylüyordu. Dolayısıyla köylerde başlamış reformların en azından bu nedenle başarıya ulaşmasının mümkün olmadığının altını çiziyordu. Köycülerin köylerdeki girişimleri ile birşey elde edemeyeceklerini, bu nedenle faaliyetlerine son vermeleri gerektiğini söylüyordu. Köylüler reform girişimlerine karşı duyarsız kalmakla beraber, Türkiye'de köylerin dağınık olması da, ulusal düzeyde bir başarıyı elde etmeyi imkansız kılıyordu.[38] Köylü sorununu çözmenin 'tek yol'unun, köylere gitmeden, 'köylü hanları' kurmak olduğunu yazdı Köymen. 'Köylü hanları' kurarak şehirlere gelen köylüler arasından akıllı, gözü açık olanlarını seçerek, sorunlar şehirlerde çözülebilirdi! Yani bu tür köylüleri şehirlerde yakalayıp bilinçlendirip köylere tekrar göndermek. Böylesi bir öneri elbette kendi içinde büyük bir çelişki barındırıyordu, çünkü köylerin kaderi ve gelişimi yine -köycülerin karşı çıkageldikleri şekle- şehirlere bağlanmış oluyordu!

1936 sonrası köycülük söylemini eski saf ve teorik biçimiyle *Ülkü* dergisinde bulabilmek pek kolay değil. Ancak ilginç bir şekilde, aynı dönemde, devletin köylere ve köylü sorunlarına karşı ilgisinin arttığını görüyoruz (Aydemir, 1968b: 326). Özellikle de 1937'den itibaren, devlet destekli bir köycü söylem, her ne kadar yukarıda tasvir ettiğimiz saf haliyle olmasa da, köycülük ideolojisinin birçok unsur ve fikirlerini kullanarak, toprak reformu tartışmalarıyla ve Köy Enstitülerinin gündeme gelmesiyle, doruk noktasına ulaştı ki her iki konu da Türkiye'de önemli tartışmaların odak noktasına oturabildi.[39]

Sonuç

Halkevlerinin köycülük faaliyetleri sonuçta pek de başarılı olamadı. Bunun bir muhtemel nedenini "halk için halka rağmen" sloganıyla özetlenebilen düşünsel zihniyette bulmak mümkün. Osmanlı/Türk aydınları arasında son derece güçlü olan bu zihniyet, elitlere, halkın yerine düşünme ve karar verme hakkını veriyor, ve halkın onaylayıp, onaylamadığını gözönünde bulundurmaksızın, siyasal kararları uygulama olanağı sağlıyordu. Şehirlerin ortalama insanları ve taşradaki köylüler, hiçbir zaman Halkevlerinin faaliyetlerinde aktif bir yer almadılar. Bu kurumların üyeleri genelde merkezî hükümet görevlileri, aydınlar, toprak ağaları ve sözkonusu bölgenin 'seçkin vatandaşları'ydı (Karpat, 1963: 65). Ankara Halkevinde 1941 ve 1946 yılları arasında çalışmış olan Dr. İlhan Başgöz, örneğin, Halkevleri çalışmaları sırasında buralarda işçi sınıfı kökenli kimseyi görmediğini belirtiyor (Başgoz ve Wilson, 1968: 157). Bu olguların,

38 Anadolu'da köylerin tarihsel olarak dağınık olmaları üzerine bkz. Barkan, (1980: 483-4).

39 Türkiye'de Köy Enstitüleri üzerine bir analiz için bkz. Karaömerlioğlu, (1998: 56-85), toprak reformu üzerine bkz. Karaömerlioğlu, (2000: 115-41).

Halkevleri'nin asıl amacıyla çatıştığı söylenebilir. Kemal Karpat'ın da doğru bir şekilde ifade ettiği gibi (1963: 61), bu dönemde "Halkevleri'nin aslında yoketmeyi öngördüğü, hükûmet ve halk arasındaki uçurum" daha da derinleşti. "Bürokrasi'nin katılaşmış gücü ve özellikle küçük şehirlerde, Halkevlerini keyfi bir şekilde kullanması, halkı hor gören bir tutumla birleşince," Karpat'a göre, "zamanla halkı bu kurumlardan uzaklaştırdı ve desteklerinden mahrum bıraktı." Halkevlerinin başarılı olabilmesi, halka daha büyük insiyatif tanınmasını gerektiriyordu, ancak Halkevleri devletin resmî bir kurumu gibi çalışmaktan öteye gidemedi. Devlet ve Parti eleştiriden muaf tutulduğundan, arada sırada eleştiri yöneltildiğinde dahi, bunlara Parti ve devlet adamları tarafından sert bir şekilde yanıt veriliyordu.[40]

Halkevleri köycülük faaliyetleri, köylüyü ve köyleri dönüştürmede başarılı olamamışsa da, köycülük ideolojisi kesinlikle aydınları ve iktidar çevrelerini etkiledi. Sonraları Köy Enstitüleri'nde yer alan aydınlar arasında bu ideolojinin etkilerini görmek mümkün. İktidardaki elitin dünya görüşünü bu ideoloji her ne kadar etkilemiş olsa da, çatışmadığı noktalar da yok değildi. Örneğin, köycülük ideolojisinin en ateşli destekleyicileri milleti köylülerle özdeşleştirirken, Recep Peker gibi çoğu önde gelen bürokrat, bu fikre karşı çıkıyordu. Peker'e göre, millet halk demekti ve soyut ve hukuki bir tanımlama ile, hukuk önünde eşit olan herkesi kapsıyordu. Peker (1935: 249), dikkatli ve ısrarlı bir şekilde, Halkçılık kavramını, popülizmden ayırıyordu. Öyle görünüyor ki, hükûmet politikalarındaki muğlaklık ve eklektisizm, birçok farklı bakış açılarının iç içe geçtiği bir çorbayı andırıyor. Bu durum hükûmet politikalarına karşı çeşitli şikayetler ve beklentilerde kendini açık bir şekilde gösteriyor. Örneğin Köymen gibi (1935c: 226) köycüler daha fazla köycü politikaların izlenilmesini isterken, *Kadro*'cular gibi farklı gruplar, devleti devletçi sanayileşmeye yeteri kadar ilgi göstermemesinden dolayı suçluyordu (Tör, 1932: 16; Aydemir, 1968a: 411, 424).

Türkiye'nin tek parti dönemi sanayileşme düşünce ve pratiği tarihyazıcılığımızda oldukça abartılmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi için öne sürülen en yerleşik görüşlerden birisi 1920'lerden başlayarak, özellikle de 1930'larda ivme kazanan bir sanayileşmeci görüşün hep baskın olduğudur. Oysa 'modernleşme' ve 'sanayileşmeyi' öne çıkaran bu yaygın görüş aslında alternatiflerinin, yani bu olguların dışında kalan düşünce ve pratiklerin, deyim yerindeyse, üstünü örtmüştür. Kaldı ki, bu yaygın görüş, sanki her şey çok belliymiş, kafalar ne istendiği konusunda son derece netmiş gibi bir izlenim vermektedir. Bir başka deyişle, dönemin muğlak ve eklektik karakteri gölgelenmektedir. Aydınlar ve

40 Bu bağlamda ilginç bir nokta olarak, *Ülkü*'nün Mayıs 1934 sayısında çıkmış olan bir makalede, Parti'nin ve devletin temsilcilerinin halka karşı davranışları eleştirilyordu. Şikayetler arasında, köylülerin şehirlerdeki hastahanelerde kötü muamele görmesi, Ziraat Bankası'nda haksız kredi uygulamaları ve köy muallimlerinin gözardı edilmesi yer alıyordu. Aynı senenin Kasım ayında Bursa valisi, bu şikayetleri sert bir şekilde reddetti. Bakınız Refik ve Ziya, (1934: 234-40); ve buna yanıt için bakınız 'Keles Köyüne dair Bursa Valiliğinin bir tavzihi', *Ülkü*, c.4, no.21 (1934), s.238-40.

rejimin önde gelenleri arasındaki yaygın sanayileşme ve şehirleşme karşıtlığı, yani köycü tutum, genelde hakettiği ilgiyi görmemiştir. Aslında tek parti dönemindeki köycü söylemin varlığı dahi ülkenin hayati önem taşıyan konularda devlet politikaları bağlamında bir netliğin olmadığını göstermekte, bilakis muğlaklık ve eklektisizmin boyutları hakkında fikir vermektedir. Bu durumu çeşitli örneklerde görmek mümkün: 1936 yılı gibi geç bir zamanda Celal Bayar (1936: 9) gibi önemli bir şahsiyet, Türkiye'nin bir tarım mı yoksa sanayi ülkesi mi olacağı konusunda bir fikir birliğinin olmadığını söylüyordu.[41] Bu olgular düşünüldüğünde, sanayileşmenin 1920'lerde kurulmuş olan on dört hükümetin programlarında önemli bir yer almaması pek de sürpriz olmasa gerek (Kurmuş, 1977: 13). Benzer şekilde, dönemin önde gelenlerinden Maarif vekili Reşit Galip'in köycü eğilimleri ile tanınmış birisi olması sadece basit bir tesadüf sayılamaz. 1940'ların ilk yarısında CHP'nin genel sekreterlik görevine, yani partinin ideolojiden sorumlu bölümüne getirilen Mahmut Şevket Esendal'ın da, 'sanayi ve sanayileşmiş medeniyetin düşmanı' olarak tanınan birisi olması bütün bu konularda bazı ipuçları vermiyor mu? (Aydemir, 1995: 464). Örnekleri çoğaltmak kolay, ancak sanırım bütün bu tartışmalardan sonra herhalde şunu daha rahatça görebiliriz ki Cumhuriyet'in ilk onyıllık dönemlerinde 'sanayileşmeci' bir ideolojinin mutlak anlamda düşünce dünyamızı belirlediğini söylemek pek mümkün gözükmemektedir.[42]

1930'larda sanayileşme için elverişli koşulların oluşmasına ve bu yönde aydınlar ve devlet kadroları içerisinde aranışların güçlenmesine rağmen, muhafazakâr ve köycü görünüm, sanayileşme ve şehirleşmenin toplumsal ve siyasal sonuçlarına karşı duyulan büyük tedirginlik, bu yöndeki tüm girişimlerin derinliğini ve boyutunu kısıtladı. Dinamik ve örgütlenmiş bir sivil toplumun oluşmasından ve çalışan sınıfların siyasal faaliyetlerinin gelişebileceğinden duyulan korku ve endişe döneme önemli ölçüde damgasını vurdu. Elbette bu tür potansiyel gelişmelerden duyulan endişenin altında, iktidar tekeline, değişik toplumsal güçler tarafından meydan okunabileceğine dair duyulan derin korku da vardı. Aslına bakılırsa kırsal bölgelerdeki toplumsal ilişkilerin çözülmesini önlemek konusundaki uzlaşının, bu ilişki ve yapının çözülmesinden çok daha önemli bir uzlaşı alanı olduğu söylenebilir. 1934 yılı civarında başlayan ve 1937 yılından sonra iyice yoğunlaşan toprak reformu tartışmaları bile, kırsal bölgede sosyal ilişkileri değiştirmekten çok, öncelikle, idealize edilmiş bir Osmanlı toprak sistemine geri dönüşü amaçlıyordu. Bunun doğal sonucu olarak da devlet ne sanayileşmek yönünde, ne de kırsal yapıda dönüşümü sağlayabil-

41 Bazı öndegelen devlet adamları için, bu muğlaklık ve eklektisizm, Parti' in prensiplerinde esneklik sağlaması anlamına geliyordu. Bkz. Küçüka, (1935: 164).

42 Aydemir anılarında şöyle der: "Ama o sıralarda bizde sanayileşmek sözü, ara sıra söylense bile, pek inanılmayan, şüpheli bir söz gibiydi. 'Yerli malı kullanmak' bir parça da alay konusu olmuştu." Aydemir, (1995: 453).

mek için iyi tasarlanmış, sistematik ve tutarlı politikalar sunamadı. İktidar çevreleri bir yandan ekonominin gelişmesini, o nedenle de bir miktar sınai gelişmeyi istiyor, beri yandan böyle bir gelişmenin sonuçlarından tedirginlik duyuyordu. Bir yandan kırsal yapının dönüştürülmesi gerektiği yönünde heyecanlı nutuklar atıyorlar, diğer yandan oralardaki geleneksel dokuyu yüceltip, korumaya çalışıyorlardı. Tüm bu kaygılar, belirsizlikler ve ikircikli davranışlar, Türkiye'nin şehirleşme ve sanayileşmesini çok daha erken gerçekleştirmesine yol açabilecekken, bunun gereksindiği radikal siyasal uygulamalar gerçekleştirilemedi. Bunun nedenini sadece yapısal, nesnel kısıtlamalarda değil, ideolojide ve zihniyette de aramak gerekiyor. Erken Cumhuriyet Türkiyesi'ndeki resmî ideolojinin belirsiz ve eklektik tutumunun da Türkiye'de köylülüğün 1980'lere kadar ağır basmış olmasında önemli bir rolü olsa gerek.

KAYNAKÇA

Adıvar, Halide Edip (1973) *Türkün Ateşle İmtihanı*, Atlas Kitabevi, İstanbul.

Akçuraoğlu, Yusuf (1990) *Türkçülük*, Toker, İstanbul.

Arai, M. (1992) *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, E. J. Brill, Leiden.

Aydemir, Şevket Süreyya (1934) "Biz Avrupanın hayranı değil, mirasçısıyız!", *Kadro*, 29, 43-46.

Aydemir, Şevket Süreyya (1968a) *İkinci Adam, cilt I*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya (1968b) *İkinci Adam, cilt II*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya (1990) *İnkılap ve Kadro*, Remzi, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya (1995) *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Aydın, Suavi (1996) "Türk Tarih Tezi ve Halkevleri", *Kebikeç*, 2, 3, 107-130.

Aydıner, K. (1937) "Yurdumuzun ağaçlandırılması ve zirai hapishaneler", *Ülkü*, 10, 57, 267-270.

Aydoslu, Sait (1934) "Köycülük esasları", *Ülkü*, 4, 22, 298-300.

Aydoslu, Sait (1935a) "Ökonomik devridaim III", *Ülkü*, 4, 23, 352-358.

Aydoslu, Sait (1935b) "Köylü ve köylü ekonomisi", *Ülkü*, 5, 27, 170-179.

Barkan, Ömer Lütfi (1980) "Balkan memleketlerinin zirai reform tecrübeleri", Ömer Lütfi Barkan *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I* içinde, Gözlem, İstanbul.

Başar, Ahmet Hamdi (1981) *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, Tan Matbaası, Ankara.

Başgöz, İlhan ve H. E. Wilson (1968), *Educational Problems in Turkey, 1920-1940*, Indiana University Press, Bloomington.

Başgöz, İlhan (1995) *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk*, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

Bayar, Celal (1936) "C. Bayar'ın endüstri planımız üzerinde söylevi", *Ülkü*, 7, 37, 9-15.

Bramwell, Anna (1985) *Blood and Soil: 'Walter Darre' and Hitler's Green Party*, Kensal, Buckinghamshire.

Buxton, H. R. (1909) *Turkey in Revolution*, T. F. Unwin, Londra.

Corni, Gustavo (1990) *Hitler and the Peasants: Agrarian Policy of the Third Reich, 1930-1939* (çeviren David Kerr), St. Martin's Press, New York.

Çağlar, B. K. (1937) "Halkevlerinde göze çarpan çalışmalar ve beliren değerler", *Ülkü*, 10, 57, 281-284.

Çağlar, B. K. (1938a) "Halkevlerinde göze çarpan çalışmalar ve beliren değerler", 550.

Çağlar, B. K. (1938b) "Halkevlerinde göze çarpan çalışmalar ve beliren değerler", *Ülkü*, 11,65, 469-471.

Çağlar, B. K. (1938c) "Halkevlerinde göze çarpan çalışmalar ve beliren değerler", *Ülkü*, 11, 66, 557-560.

Çeçen, Anıl (1990) *Halkevleri*, Gündoğan, Ankara.

Darre, R. W. (1929) *Das Bauerntum als Lebensquell der Nordischen Rasse*, Lehmann Verlag, Münih.

Dulger, B. R. (1936) "Köyün gücü", *Ülkü*, 7, 37, 52-54.

Duru, M. Celal (1940) *Sağlık Bakımından Köy ve Köycülük*, CHP Yayını, Ankara.

Duru, M. Celal (1941) "Halkevleri ve Halkodaları çalışmaları", *Ülkü*, 17,102, 65-67.

Elman, Ahmet Şevket (1953) *Dr. Reşit Galip*, Yeni Matbaa, Ankara.

Georgeon, François (1986) *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura, 1876-1935*, Yurt, Ankara.

Hayrettin, T. (1933) "İnkılap ve köy", *Kadro*, no. 20: 29-36.

Hobsbawm, Eric (1994) *The Age of Extremes: A History of the World 1914-1991*, Pantheon, New York.

Hüsnü, S., T.Tola ve İ. Hakkı (1935) *Köycülüğümüzün Temelleri*, Sebat Matbaası, İstanbul.

İğdemir, U. (1976) *Yılların İçinden*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İnönü, İsmet (1933) "Halkevleri yıl dönümünde", *Ülkü*, 1, 2, 99-103.

İnsel, Ahmet ve Cengiz Aktar (1985-1987) "'Devletin Bekası' İçin Yürütülen Çağdaşlaşma Süreci Toplumsal Sorunları", *Toplum ve Bilim*, no. 31/39, Güz 1985-Bahar 1987, 21-44.

İşgör, A. S. (1937) "Giresun Zihar Köyü", *Ülkü*, 8, 48, 445-452.

Kandemir, S. (1935) "Köycülüğümüz", *Ülkü*, 6, 31, 32-36.

Kansu, Nafi A. (1941) "Halk terbiyesi ve Halkevleri", *Ülkü*, 17, 97, 3-6.

Karaer, I. (1992) *Türk Ocakları: 1912-1931*, Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1932) "Eskiler almayalım!", *Kadro*, 4, 44-45.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1933) "Samimiyete davet", *Kadro*, no.16, 29-30.

Karaömerlioğlu, M. Asım (1998) "Köy Enstitüleri üzerine düşünceler", *Toplum ve Bilim* 76, 56-85.

Karaömerlioğlu, M. Asım (2000) "Elite perceptions of Land Reform in Turkey," *The Journal of Peasant Studies*, 27, 3, 115-41.

Karpat, Kemal H. (1963) "The People's Houses in Turkey: Establishment and growth", *Middle East Journal*, 17, 55-67.

Kemal, Kadri (1933) "Anadolu'nun doğusunda dil meselesi", *Ülkü*, 1, 5, 404-407.

Kerim, F. (1934) "Milli Nüfus Siyasetinde (Eugenique) meselesinin mahiyeti", *Ülkü*, 3,15, 206-212.

Kirby, Fay (1962) *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, İmece Yayınları, Ankara.

Kolesnikov, A. A. (1984) *Narodnye Doma v Obshchestvenno-politicheskoi i Kulturnoi Zhizni koi Respubliki*, Izd-vo "Nauka," Glav. red. vostochnoi literatyry, Moskova.

Köymen, Nusret (1933a) "Halk seferberliğine doğru", *Ülkü*, 1, 5, 355-361.

Köymen, Nusret (1933b) "Bir Köycülük Projesi", *Ülkü*, 2, 8, 57-69.

Köymen, Nusret (1934a) "Köylü Hanı", *Ülkü*, 3,16, 319-320.

Köymen, Nusret (1934b) *Halkçılık ve Köycülük*, Ankara: Tarık Edip Kütüphanesi, Ankara.

Köymen, Nusret (1934c) *Köycülük Esasları*, Tarık Edip Kütüphanesi, Ankara.

Köymen, Nusret (1934d) "İnkılap ideolojisinde Halkçılık", *Ülkü*, 3,13, 41-45.

Köymen, Nusret (1934e) "İradecilik ve Köycülük", *Ülkü*, 4, 21, 235-237.

Köymen, Nusret (1935a) *Köycülük Programına Giriş*, Tarık Edip Kütüphanesi, Ankara.

Köymen, Nusret (1935b) "Parti Programında Köycülük", *Ülkü*, 5, 29, 395-396.

Köymen, Nusret (1935c) "Büyük Kurultaydan dilekler ve Kanadada Köycülük", *Ülkü*, 5, 27, 225-229.

Köymen, Nusret (1936a) "Sanayileşmemiz üzerinde düşünceler", *Ülkü*, 7, 37, 16-22.

Köymen, Nusret (1936b) "Sanayide yayıcılık", *Ülkü*, 7, 39, 175-177.

Köymen, Nusret (1936c) "Köy çalışmalarında tek müsbet yol: Köylü Hanı", *Ülkü*, 7, 40, 299-302.

Kurmuş, Orhan (1977) "Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayiin korunması sorunu ve ticaret sermayesinin tavrı", TMMOB *Tarihsel Gelişimi İçinde Türkiye Sanayii*, Türkiye Mimar ve Mühendisler Odası, Ankara.

Küçüka, Necip Ali (1933) "Halkevleri yıldönümünde", *Ülkü*, 1, 2, 104-114.

(Küçüka) Necip Ali (1934a) "Halkevleri yıldönümü nutku", *Ülkü*, 3, 13, 5-15.

(Küçüka) Necip Ali (1934b) "İsmet Paşa ve Halkevleri", *Ülkü*, 3,18, 401-404.

Küçüka, Necip Ali (1935) "Parti Kurultayı", *Ülkü*, 5, 27, 161-164.

Madaralı, F. *Tonguç Işığı*, (Ayrıntılı bilgi mevcut değil).

Malik, H. A. (1933) "Kışla ve Köy terbiyesi", *Ülkü*, 1, 3, 237-240.

Mardin, Şerif (1981) "Religion and secularism in Turkey", A. Kazancıgil ve E. Özbudun (der.) *Atatürk: Founder of a Modern State* içinde, C. Hurst and Company, Londra.

Moore Jr., Barrington (1967) *Social Origins of Dictatorship and Democracy, Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Beacon Press, Boston.

Kansu, Nafi (1938) "Halkevlerimiz", *Ülkü*, 12, 68, 213-214.

Öymen, H. R. (1935) "Köy için Yüksek Halk Okulları", *Ülkü*, 5, 25, 18-23.

Öymen, H. R. (1936) "Tek dersaneli okullar", *Ülkü*, 7, 41, 345-353.

Parvus, Alexander Helpfand (1912a) "Köylüler ve devlet", *Türk Yurdu*, 1, 9, 264-265.

Parvus, Alexander Helpfand (1912b) "Esaret-i maliyeden kurtulmanın yolu", *Türk Yurdu*, 2, 7, 587-591.

Parvus, Alexander Helpfand (1913a) "Köylü ve devlet", *Türk Yurdu*, 4, 10, 1158-62.

Parvus, Alexander Helpfand (1913b) "İş işten geçmeden gözünüzü açınız", *Türk Yurdu*, 3,12, 363-364.

Parvus, Alexander Helpfand (1913c) "Devlet ve millet", *Türk Yurdu*, 3, 3, 85.

Peker, Recep (1933) "Halkevleri açılma nutku (parçalar)", *Ülkü*, 1, 1, 6-8.

Peker, Recep (1935) "Partinin Yeni Programı için Kurultayda R. Pekerin Söylevi", *Ülkü*, 5, 28, 247-259.

Raşit, H. (1934) "Köy muhiti ve çocuk terbiyesi", *Ülkü*, 4, 20, 154-157.

Refik ve Ziya (1934) "Bursa'nın Keleş Köyü köy anket", *Ülkü*, 3, 15, 234-240.

Saffet, M. (1933a) "Köycülük nedir?", *Ülkü*, 1, 6, 422-430.

Saffet, M. (1933b) "Kültür İnkılabımız", *Ülkü*, 1, 5, 351-354.

Solov'ev, O. F. (1991) "Parvus: Politicheskii Portret", *Novaia i Noveishaia Istoriia*, 1, 162-85.

Thornburg, Max W. (1949) *Turkey, An Economic Appraisal*, Twentieth Century Fund, New York.

Tonguç, İsmail H. (1938) "Köy eğitimi meselesi", *Ülkü*, 11, 65, 434-444.

Toprak Zafer. (1992) "Popülizm ve Türkiye'deki boyutları," *Tarih ve Demokrasi: Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan* içinde, İstanbul Öğretim Üyeleri Derneği, İstanbul.

Tör, Vedat Nedim (1932) "Niçin ve nasıl sanayileşmemiz lazım", *Kadro*, 6, 13-18.

Tör, Vedat Nedim (1933) "Devletin yapıcılık ve idarecilik kudretine inanmak gerektir", *Kadro*, 15, 13-14.

Tütengil, Cavit. O. (1969) *Türkiye Köy Sorunu*, Kitaş Yayınları, İstanbul.

Tütengil, Cavit. O (1983) *Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları*, Gerçek, İstanbul.

Ünal, Kemal. (1939) "Halkodaları", *Ülkü*, 14, 79, 13-15.

Üstel, Füsun (1997) *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları, 1912-1931*, İletişim, İstanbul.

Webster, D. E (1939) *The Turkey of Atatürk; Social Process in the Turkish Reformation*, American Academy of Political and Social Science, Philadelphia.

The World Bank (1995) *Workers in an Integrating World, World Development Report*, The World Bank, New York.

Yetkin, Çetin. (1983) *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, A, İstanbul.

Zeman, Z.A.B. ve S.B. Winfried (1965) *The Merchant of Revolution; the Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1867-1924*, Oxford University Press, New York.

Zlya, A. (1933) "Köy mimarisi", *Ülkü*, 2, 7, 370-374.

Zübeyir, Hamit (1933) "Halk Terbiyesi vasıtaları", *Ülkü*, 1, 2, 152-159.

Köy manzaraları: Romantizm ve gerçekçiliğin düalizmleri

*Levent Cantek**

"Köylü, milletin efendisidir", köyle ilgili her türlü konuşmada olumlu ya da olumsuz anlamda kullanılan en önemli sloganlardan biridir. Siyasi ve kültürel anlamda sonraki dönemlere devredilecek, bir çok farklı argümana teğellenecektir. Tarıma dayalı ekonomi in gereği olarak politik bir tercihle zikredildiği ortadadır. İstisnai nitelikte, müstehzi bir muhalefet şerhi, Cumhuriyet döneminde üreticileri yurt dışına kaçmak zorunda kalmış "hain" yayın *Aydede* tarafından düşülür. Karikatürde, sigarasını keyifle tüttüren köylü, hınzırca bir tebessümle Reis Paşa'nın nutkunu kastederek şöyle der; "Çifte, çubuğa biraz onlar baksa da biz de efendiliğimizi bilsek" (*Aydede*, 9.3.1922). Bu eleştirinin, Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılına kadar taşındığı söylenemez, zira sosyal ve kültürel bir bütünleşmeye odaklanmış bir entelektüelizmle uyuşmamaktadır. Zaten karikatürün çizeri Rıfkı ile *Aydede*'nin mimarı Refik Halid'in öfke ve husumetle hatırlanıp "hain!" addedilmesi, bu entelektüelizmle hemhal olmuş kültürel iklimin reflekslerini gösterir. Öte yandan aynı eleştirinin muhalefetin meşruiyet kazandığı kırklı yılların ikinci yarısında yeniden hatıra gelmesi, meselenin kapanmadığına işaret eder. Ahmet Muhip Dranas, köye seçim konuşmaları yapmak üzere giden şehirlilerin ne istediğinin farkında olan köylüyü bir gazete yazısında şöyle konuşturur: "Hallerinden ve dillerinden anladık ki, iş gayrı bize düşmüş. Anlaşılan bizi efendilikten indirdiniz, vatandaş ettiniz. Sağ olun! Eh gayri bu çorbada bizim de bir tutam tuzumuz bulunur" (*Zafer*, 13.4.1950).

(*) Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi.

Cumhuriyet'in kuruluş döneminde köy algısı

Cumhuriyet'in kurucu entelektüel kadrosu köyle/halkla arasındaki kopukluğun farkındadır. Geçmişle bağlarını koparmış, ilhamını Batı'dan almış, milliyetçi, gerçekçi ve rasyonel düşünceli, bilime, tekniğe ve sanata yaslanan bir toplum yaratılmak istenmektedir. Entelektüel kadronun kültür adamlarından oluşması, özellikle edebiyata, toplumu devrimci ve artistik biçimde dönüştürme sorumluluğunu vermektedir. Buna karşın, edebiyat şehirlidir ve ülke nüfusunun neredeyse tamamını oluşturan köylü bu alanda temsil edilmemektedir. Bu çerçevede, halktan alıp halka gidecek, her türlü eylem ve düşüncesini halkıyla içiçe yaşayacak "hayatın içinde olan aydın" modeli yürürlüğe girer. Hem edebiyata hem de entelektüellere bu paydada önemli bir görev düşmektedir: Halka doğru gitmek! Halk denilen ise çoğunlukla köylüdür. Cumhuriyet'in kurucu döneminin kanonuna ait üç önemli roman, *Yaban* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu), *Çalıkuşu* (Reşat Nuri Güntekin), *Vurun Kahpeye* (Halide Edip Adıvar), hep aynı tavrı yansıtır: "Köye gidilmedikçe Türkiye değişmeyecektir".

Köyü dönüştürme hedefiyle 1936 yılında Köy Eğitmen Kursları, 1940 yılında Köy Enstitüleri eğitime başlar. Bu kurumsallaşma bir birikimin sonucudur. Halil Fikret Kanad, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu gibi devrin entelektüelleri pedagoji, köy okulları ve halk terbiyesi konularında yaygın olarak kabul gören yazı ve incelemeler yayımlamaktadırlar. Çıkış noktaları, köylü okutulmazsa, "inkılabın" kentin dışına çıkamayacağı ve kökleşemeyeceğidir (Burkay, 2000: 24).

Köy, dönemin çok satan popüler romanlarında mutlak bir iyimserlikle idealize edilerek anlatılmıştır.

> Köy denince mutlak gözümüzün önüne kıyıları söğütlerle gölgeli, güneş ışıkları altında pırıl pırıl yanan derecikler gelir (...) Ocaklarından çıkan tezek kokularına ve hayvancıklarına pek yakın toprak odalarda yaşayan o cana yakın, zengin gönüllü insanları az çok tanırım" (Su, 1943: 27); "İşçi köylü kızları büyük söğüt ağacının etrafında toplanmış, şarkı söylüyorlar. Yıldızlarla dolu bir sema altında uzanan sarı renkli tarlalar (Karakurt, 1944: 34);
>
> İnsanın hayata karşı cesur, kanaatkâr ve nihayet kolay mesut olması için Anadolu'yu görmesi muhakkak lazımdır. Bilhassa biz İstanbullular... burada zevk sancılarımız, birçok saçmalıklara bağlanıp, eline her verilen oyuncağı kıran ve sonra bir sonra bir yenisi için ağlayan şımarık çocuklara benziyoruz. Orada ise, insanların, hayatı, bizden çok daha başka, çok daha iyi anlayışları olduğu muhakkaktır. Onlar nasipleri olan şeyle kanaat etmesini, ona bağlanmasını biliyorlar. Allaha yalvardıkları zaman, daha çoğu için değil, fakat ellerindekinin muhafazası için yalvarıyorlar. Tabiattan uzaklaştıkça insanların karakterleri bozuluyor (Celal, 194?: 56).

Köye yönelik romantik idealleştirme, uzak ve bilinmedik bir yerden bahsedercesine kullanılmaktadır: "Ben yerli kıyafetin bir şehirli kadına bu kadar yaraştığını ilk defa görüyorum. Bu gece bu halinle nasılsın biliyor musun Nahi-

de? (..) Yavuklusunun çitler arkasından kendisini ihtirasla seyredeceğini bile bile düğüne giden bir küçük köylü kız" (Su, 194?: 135). Köyde yaşanan anlar, orada daha önce yaşamış birinin kılavuzluğuyla anlamlandırılabilmektedir:

> Başörtüsünü yalnız gözler ile burnunu gösterecek şekilde sımsıkı örtmesini ne zamandır sormak istediğim bir sualin yolunu açtırdığından usulca Şefik'e:
>
> "-Kuzum bu yerli kadınlardan bazıları neden ağızlarını bu tarzda kapatıyorlar ?
>
> -Bu vaziyet bir kısım Anadolu halkınca adet hükmündedir... Erkeklerin de işine geliyor
>
> -Neden?
>
> -Çünkü Anadolu erkeği kadınına karşı kıskanç ve barbardır (Nadir, 1945: 37).

Kısacası, bir başka ülkeden söz edilir gibidir. Folklorik, antrpolojik, Oryantalist öğeler çok belirgindir.

Öte yandan, bütün popüler kültür ürünlerinde olduğu gibi çelişkili içerikler de taşımaktadır, bu romanlar. Mükerrem Kamil Su'nun *İnandığım Allah* adlı aşk romanında "Halkevleri Köycülük Kolu Köy Gezilerine" katılmayan bir avukatın eleştirilerini okuruz. Avukat, hem bu gezileri ve katılımcılarını hem de köylüleri dönemi için sert sayılacak bir üslupla eleştirecektir:

> Cami avlusuna ya da köy okulunun bir tarafına radyoyu oturt, bir iki plak çal. Köylüyü müziğin başına topla ve sonra radyoyu sustur, başla öğüde.. Sağlığımızı koruma, sosyal kalkınma, ekonomik hayat, haşeratla mücadele.. bir sürü şeyle mücadeleye dair çuval dolusu söz söyle.. Köylünün tek kelimesini anlamadığından asla şüphe edilemeyen bu ağır terimli, ağdalı konferanslarından sonra büyük iş başarmış kahramanlar gibi göğsü ileride, yüzde gözde tam bir gurur ifadesi ile atla otomobile, dön şehire (..) Hamamı bile olmayan köyde haşeratla mücadele edilsin, bit yiğitte bulunur zihniyeti güden insanlar (..) sosyal kalkınmaya katılsın, eline biraz fazla para geçti mi kendine bir ev, köyüne bir yol yaptıracağına, su getirteceğine, saymakla tükenmez bin ihtiyaçtan birini yapacağına insin şehire, pis, pasaklı bir karı yakalasın, üvey karı, meteris diye alsın getirsin damına (1946: 33).

Yazılanlar, köy ve köycülük meselesine dair mevcut durumu eleştiren bir tavrın yaşadığının göstergesidir.

Sinemada köyün ele alınışı da popüler edebiyatın apolitik ve folklorik referanslarıyla koşuttur başlangıcında. Cahide Sonku'nun, *Bataklı Damın Kızı Aysel* (Muhsin Ertuğrul, 1934). filminde kullandığı eşarp "Aysel" adıyla moda olacak, yıllarca vitrinleri süsleyecektir (Özgüç, 1990: 44). Dans gösterileri, pınar başlarında okunan türküler, doğaya övgüler, dalından koparılan meyveler, yanık bir kaval sesi, dürüst köylüler, şaşaalı kıyafetler, filmlerin vazgeçilmez unsurları olarak görülecektir. Muhsin Ertuğrul'un Tek Adam-Tek Yönetmen devrinin bitimini gösteren ve 1938 sonrası artan yapımevleri ve film sayısıyla yeni bir dönemi mimleyen yıllarda bu türden trükler sıklıkla kullanılacaktır:

Dertli Pınar (Faruk Kenç, 1943), *Harman Sonu* (Hadi Hün, 1946), *Bağda Gül* (Vedat Örfi, 1947) vd... İlk renkli film denemesi olan *Halıcı Kız* (Muhsin Ertuğrul, 1953) aynı folklorik iyimserliğin ürünüdür. Sinema, edebiyatta yaşanan gerçekçilik tartışmalarından ve entelektüel kaygılardan uzaktır. Örneğin 1953 yılında yaşanan "yapıtlarımızda köylülerimizi nasıl konuşturacağız" türünden bir şive tartışmasının yeri olmamıştır sinemada (Fuat, 1997: 46-48; 115-118). Edebiyatla ilişkisi popüler romanların aktarımlarıyla sınırlıdır. Bunun karşılığı entelektüeller nezdinde yerli sinemaya ilgisizliktir.

1940'lardan sonra: Romantizmin bitişi, olumsuz köy imgeleri

Köy Enstitülerinin yaygınlık kazandığı 1940-1944 dönemi, savaş ekonomisi ve enflasyonun yoğun yaşandığı yıllardır. Almanya'nın savaş öncesi, dünya piyasa fiyatlarının üzerinde yaptığı ödemelerle buğday stoklamasına gitmesi, Türkiye'de belli bir dönem için üretim alanlarının genişlemesine ve köylünün buğday ekimine ağırlık vermesini sağlamıştır. Bu göreli refah dönemini izleyen savaş koşulları, hububat ürünlerine belli oranlarda el koyan devletten mal kaçırılmasına ve stoklamaya giderek, ürünlerin serbest piyasada fahiş fiyatlarla satılmasını sağlamıştır. Büyük toprak sahiplerinin büyümesini kolaylaştıran, tarım kaynaklı sermaye birikimini hızlandıran bir süreç başlamıştır. Bu kaotik yıllar köyle ilgili iki popüler simge üretir: Hacıağa ve Çukurova.

Çukurova, verimli topraklarından çıkan hasılayı pazara taşıyabilecek bir ulaşım sisteminin üzerindedir. Bu bölgedeki toprak sahiplerinin ürettiklerini paraya dönüştürebilmelerini kolaylaştıran en önemli etkendir. Aynı dönem, toprak büyüklüğüne göre bir oranlama yapmadan, ürünlerinin dörtte birini devlete satma zorunluluğunun getirilmesi, büyük arazi sahiplerinin serbest piyasada yüksek fiyatlarla satacağı malın oranının da artmasını sağlamıştır. Böylelikle Çukurovalı-Adanalı büyük toprak sahipleri, kazandıkları bu büyük birikimle İstanbul'a gelmeye, savaş nedeniyle açlığın ve yoksulluğun yaşandığı bir dönemde tezat oluşturarak eğlence yerlerinde görülmeye başladılar. İstanbul'a taşınan bu para, ekmeğin karneyle dağıtılmasına karşın gazino ve barların sayıca artmasına, Hacıağa olarak adlandırılan bu zengin toprak ağalarının istediği biçimde eğlence anlayışının değişmesine yol açacaktır. *Yurt ve Dünya*, *Markopaşa* gibi sol, *Büyük Doğu* gibi İslamî-muhafazakâr dergilere ve hatta iktidar yanlısı yayınlara kadar geniş bir kesim kültürel bir kapitalizm eleştirisini, karaborsadan zengin olanlara, hovarda ve müsrifçe para harcayanlara dolayısıyla hacıağalara yöneltecektir. Hacıağa ve "maganda" karikatürünün öncülü sayabileceğimiz "Hıdır" tiplemeleri, şehir mizahına-argosuna dahil olacak, mizah dergilerinin erotik içerikli kadın-erkek ilişkilerine malzeme teşkil edecektir. Muammer Karaca ve Renan Fosforoğlu gibi ortaoyunu üslubunu sürdüren tiyatrocular bu tiplemeleri komikleştirerek, ellili yıllarda sinemaya taşınmasına neden

olacaklardır. "Köyden İndim Şehire" bu dönemin tipik bir mizahî deyişidir. Adanalı zengin toprak ağası, İstanbul'a okumaya gelen hovarda erkek çocuklar, pavyonlar, şarkıcı kadınlar, metresler genellikle komedi formunda anlatılacaktır. Bu çerçevede Mehmet Muhtar'ın bir "Hacıağa" filmi olan *İstanbul Geceleri* (1950), şehirdeki köylülerin anlatıldığı *Ali ile Veli* (Orhan Atadeniz, 1951) ve Renan Fosforoğlu'nun başrolünü oynadığı *Yağma Hasan'ın Böreği* (Semih Evin, 1953) ilk örnekler olarak akla gelebilir.

Esasında tek partinin yönetiminin son dönemiyle bir kopma değil devamlılık arzeden DP politikaları, bugün, çoğunlukla köylülüğün çözülüşü ile birlikte iç göçün sonuçlarıyla birarada değerlendirilmekte, kente taşınan kırsal kültürün yaygınlaşması ve taşra eşrafının politikaya dahil olması nedeniyle yozlaşmanın sorumlusu sayılmaktadır. Bir başka deyişle, kültürel yapıda yarattığı tahrifat nedeniyle suçlanmaktadır. Bu "tahrifatın" tasvirinde olumsuz bir köy/köylü imgesi yapısal bir öğe olmuştur ve bu köye bakışta önemli bir değişimi yansıtır.

Bu değişimin bir başka yüzü, köye daha az romantik, daha "gerçekçi" bir gözle bakılmasıdır. Gerçekçiliğin bir cephesinde, DP'nin bakışına ve ellili yıllara hakim olan, köy davasının kültürel değil-teknik bir dava olduğuna dair görüş vardır. Aynı görüşler kırklı yılların sonunda CHP tarafından da savunulmuştur. Ellili yıllarda Kemal Bilbaşar'ın *Pembe Kurt* (1953) hikayelerine, Talip Apaydın'ın *Sarı Traktör* (1958) romanına, Yaşar Kemal'in *Çukurova Yana Yana* (1955) röportajlarına ve Ferruh Doğan'ın *Asrileşen Köy* (1955) karikatür albümüne eleştirisi konusu olan yaklaşım, 1948 yılında Peyami Safa tarafından CHP gazetesi *Ulus*'ta dile getirilmiştir:

> Dava kültürden evvel teknik davasıdır. Köyü şehre yaklaştıran yol, taşıt, muharebe şebekelerinin ıslahından ve istihsal tekniğinin medenileştirilmesinden evvel köylü üzerinde yapılacak tesirlerin hepsi verimsiz olur, çünkü nazarî kalır. Köylünün uyanışı, köyü şehre bağlayan ve yaklaştıran teknikten doğacaktır (*Ulus*, 21.1.1948).

Köye bakışta gerçekçiliğin bir başka cephesinin özeti, Mahmut Makal'ın olay yaratan anı-gözlem kitabı *Bizim Köy*'dür. 1950 yılının gazeteleri incelendiğinde bu kitabın büyük tartışmalar yarattığı, Başbakan'a varıncaya kadar önemli bütün bürokratların kitapla ilgili açıklamalar yaptığı görülebilir. Makal'ın, köy öğretmeni olarak bulunduğu köyün sosyal ve kültürel ortamını aktaran gözlemleri, iktidar nezdinde büyük rahatsızlık yaratmış, muhalif çevrelerde kitaba yoğun bir ilgi gösterilip, destek verilmiştir. Ahmet Emin Yalman:

> Biz bugüne kadar Turk köyünü görmedik ve bilmedik. Edebi ve siyasi hayatın yaratığı suni köy hayalimizde yer etti. Mahmut Makal'ın yaptığını yapan idealist koy gençleri daha evvel çıksaydı ve derdini millete duyurmayı bilseydi, milletimiz köye karşı herhalde bu kadar uzak ve alakasız kalmazdı.

diye yazarken *Ulus*, "Makal'ı *Vatan* sütunlarında görürseniz şaşmayınız" biçiminde karşılık verecektir (*Ulus*, 3.3.1950). Fikret Kanad, eleştiriden duyduğu rahatsızlığı farklı bir biçimde değerlendirecektir:

> Bizim Köy kitabı baştan sona kadar insana ümitsizlik telkin eden ve insanı kızdıran meselelerle doludur. İmanlı, azimli ve becerikli bir öğretmenin köylüyle bağdaşmak ve sevişmek şartıyla köyde yapamayacağı hiçbir iş yoktur. Yeter ki işler sıra ile alınsın ve üzerinde ısrarla durulsun (*Ulus*, 4.4.1950).

Politikacıların kitabı değerlendirmeleri de farklıdır; Nihat Erim kitapta anlatılan köylerin olduğunu kabul ederek: "...bunu kimden saklayacağız. Yüzyılların birikmiş geriliğini onbeş-yirmi senede telafi etmek mucizesini gösterememek bu nesil için bir suç değildir" diyecektir. Makal açısından sonuç tutuklanarak Aksaray Hapishanesi'ne gönderilmektir.

Mahmut Makal olayının devrin entelektüellerinin yoğun ilgisiyle karşılaşmasının nedeni, Köy Enstitüsü çıkışlı bir öğretmenin, köylerin durumuyla ilgili gerçekçi tespitler yapmasından kaynaklanmaktadır. Köyle ilgili romanların yirmili yılların hemen başında geçmesi, uzak bir geçmişteki yoksunluğun resmidir, oysa Makal'ın anlattıkları bugüne, yakına, mevcut iktidarın yönetim süresine aittir. Yarattığı güncel gerilim bir yana, *Bizim Köy* anlatısı, Köy Enstitülü yazarların romanlarının öncüsü olacaktır. Karşılaştığı ilginin temelinde o zamana kadarki köy edebiyatına yönelik tepkinin de yattığını vurgulamak gerekir. Yirmili yılların ikinci yarısında doğmuş ve köy enstitülerinde yetişmiş öğretmenler tarafından yazılan, anlatı yapıları homojenlik gösteren bu romanlar, Cumhuriyet'in kültürel hassasiyetlerine ve edebiyattan beklenen "görevlere" denk düştüğü için olacak, 1955-1970 arasında büyük ilgi görecektir.

Toplumsal gerçekçilik ve köye soldan bakış: Yeniden romantizm mi?

1940'ların sonlarında kendini gösteren olumsuz köy imgesinin, köy/köylü imgesine eleştirel bakışın bir başka cephesi ise, sol bir tutumu yansıtır. Bu eleştirinin popüler malzemesi de Çukurova kaynaklı olmuştur. "Hacıağa"ların çalıştırdığı binlerce sürekli ya da geçici işçinin çalışma koşulları, insafsızca düşük yevmiyeler, sıtma ve verem, zamanla sol argümanların ağırlık kazandığı popüler bir eleştiriye dönüşecektir. Yaşar Kemal'in Çukurova ile ilgili röportaj hikâyeleri ve sonraları romanları, keza Orhan Kemal ve bölgedeki Doğulu-mevsimlik işçilere ilişkin anlatılarıyla Yılmaz Güney, bu popülerleşmenin ilk akla gelen isimleri olacaklardır.

Sol-Kemalist vurgularla anlamlandırılan toplumsal gerçekçilik akımı içinde köy romanları, 27 Mayıs sonrasında fikrî düzeyde gelişen Marksizm dolayımıyla sosyalist gerçekçilikle birarada ele alınmıştır. Edebiyattaki etkisi, sıradan in-

sanın konu edilmesi, otantik öğelerin ağırlık kazanmasıdır. Bu, kanonik özellikler taşıyan edebiyata bir dönüş olarak da yorumlanabilir. Yaklaşımın savunucularından biri olan Attila İlhan toplumsal gerçekçiliğin başat özelliklerini şöyle sıralar:

> Ulusal koşullarımıza en uygun sanat bileşimi vermeyi düşündüğü için Milli; sanatın toplumsal bir amacı olduğuna ve bu amacın Mustafa Kemal'in tanımladığı anlamda memleketin ve milletin gerçek saadet ve imarına çalışmak olduğuna inandığı için Milliyetçi; Alaturka ve Osmanlı geleneğinin terkedilerek, ulusal koşullar içinde batılı sanata dair estetik kavramların geliştirilmesine çalıştığı ve Türk sanatının batı estetiği içinde bir değer olabilmesini amaç edindiği için Batılı; memleketin ve milletin gerçek saadet ve imarına çalışmanın ancak toplumsal bir platform ve programla girişilecek toplumsal eylemlerle gerçekleşebileceğine ve bunda ulusun büyük çoğunluğunu meydana getiren işçiler ve köylüler, yoksul şehirliler ve aydınlara büyük işler düşeceğine ve bu yolda sanatın yol gösterici bir görevi olduğuna inandığı için Toplumsal; toplumsal gerçekler ne kadar yıkıcı olursa olsun, ulusumuzun ve ülkemizin mutlu geleceğine inandığı için iyimser ve aydınlık bir sanat tutumudur (1983: 86-87).

İlhan'ın kavramsallaştırması, Türkiye'nin kendine özgülüğüne ve Sovyet sosyalist gerçekçiliğinden tefrik etme çabasına dayanmaktadır. *Yön* dergisinin yıllar sonra şiarı olacak "önce Atatürkçülük sonra sosyalizm" yaklaşımıyla kesişecek bir esasa sahiptir. Marksizmden beslenmekle birlikte evrenselci gayeleri yoktur; ülke sınırları içerisinde tam bağımsızlıkçı, anti-emperyalist ve anti-kapitalisttir.

Köy romanlarını besleyen ve güdüleyen verimli damar da buradan çıkmaktadır. Kemalist söylemin ve kültürel geleneklerin aydını, *Yaban* romanında olduğu gibi halka/köye karşı bir eziklik duymakta ama onun kurtarılması gerektiğini de düşünmektedir. Köy romanlarının yazarlarının öğretmenlik mesleğini yapması, Kemalist söylemin yararcı, yön gösterici, inşa edici, kurtarıcı modeliyle uyumludur. Öğretmen ve subaylar, romanlardaki en olumlu tiplemelerdir. Köy Enstitülerinin kurucu babası Tonguç'un öğretmen modeli fedakârdır, şartlara uymasını bilen, daima çalışabilmeyi başarandır. Sabahattin Eyüboğlu, fedakarlığı olumsuz bir modelle birarada anlatarak, "Batı taklidi öğretmen okullarından" köylere gidenlerin ya dayanamayıp geri döndüğünü, ya kalıp köyün karanlığında ağanın imamın yoluna girdiklerini belirtir (1979: 63). Bu romantik düalizm Makal'da da görülmektedir:

> Bugün memleketimizde iki tip öğretmen vardır. Birincisi 'kültür' adı verdikleri kıtabî bilgilerle beslenmiş olan ve okul çatısı altında da bu bilgiyi yayan tip. İkinci tip öğretmen ise, 17 Nisan 1940'da çıkan 3803 sayılı kanunla kurulan Köy Enstitüleri hareketinden sonra yetişmiş [...robot değil, düşünen, düşündüğünü uygulayan nitelikte...] öğretmen tipi (1959: 15).

Köy Enstitüleriyle ilgili literatür, yeni bir toplum ve yeni bir kültürden bahsetmekte, devrimci romantizm anlayışı içerisinde olumsuz karşıtlarını yaratmaktadır: "Enstitülerin rahatsız ettiği insanlar, bütün devrimlerin rahatsız ettiği insanlardır: Hacılar, hocalar, ağalar, para babaları, eski bey paşa oğulları, medrese kalıntıları, ulema bozuntuları ve bunlara yaranan veya kananlar" (Eyüboğlu, 1979: 93).

Sosyalist gerçekçiliğin romanda kullandığı olumlu/erdemli kahraman modeli, köy enstitülü öğretmenlere ve kurumun kendisine yönelik olarak kullanılmıştır. Edebiyattaki yansıması da böyledir: romanlarda mevcut durum ile gelecek arasındaki bağı kuracak olumlu kahramanlar anlatılır. Gerçekçilik, yöresel lehçe ve şiveler, gündelik yaşama dair ayrıntılar kullanılarak sağlanmaktadır. Kabaca, otantiklik, gerçekçiliği getirmektedir. Görünenin aktarımı dahi, köye karşı eziklik ve utangaçlık hisseden kentli okur ve aydın için yeterli olabilmektedir. Sanatın hazcı ve eğlence aracı olarak görülmesine tepki veren entelektüel iklim, bu gerçekçilikle kolaylıkla bütünleşmiştir. Popüler kültür ürününe dönüşen hemen herşey gibi şematizme, kısır bir düalizme (kötü ağa/iyi köylü; sömürücü muhtar/idealist öğretmen vd.) düşülmesine, karakterlerin derinlikten yoksun olarak anlatılmasına neden olmuştur. Ellili yıllarda DP karşıtlığına, 27 Mayıs ve 61 Anayasasının hukuksal payandasıyla anti-kapitalist ve anti-emperyalist bir tavra eklemlenmiştir. *Yön*'ün köye dönük sosyalizm ilkesi "Herkese Toprak"tır.

Bu dönem ve çığır içinde, *Bizim Köy* kadar etkili olan bir başka köy romanı, Metin Erksan tarafından filme de aktarılan Fakir Baykurt'un *Yılanların Öcü* olmuştur. Yunus Nadi Roman Armağanı kazanan roman, *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanırken "müstehcen ve sol propoganda" yaptığı gerekçesiyle soruşturmalar yaşayacak, Baykurt 27 Mayıs'a değin öğretmenlikten uzaklaştırılacaktır. 27 Mayıs'ın sağladığı kültürel ortam, romanın filme aktarılarak popülerliğini katlaması ve köy romanlarının yakaladığı entelektüel ilgi, Fakir Baykurt'u, Makal'ınkinin yerini alan bir simge-isme dönüştürecektir.

Yılanların Öcü'nün popülaritesini borçlu olduğu sinemaya bakacak olursak, ellili yıllarda istisnai özellikler taşıyan, yerleşik film üretim biçimlerinin dışında kalan üç köy filmi sayılabilir. İkisi, Yaşar Kemal senaryolarına dayanan *Beyaz Mendil* (Ö.L. Akad, 1955) ve *Alageyik* (Atıf Yılmaz, 1959); diğeri Aşık Veysel'in hayatını anlatan *Karanlık Dünya* (Metin Erksan, 1952). 27 Mayıs süreci ve toplumcu gerçekçi anlayışın sinemaya sirayeti, köye ilişkin yaklaşımların değişimine neden olacaktır. Metin Erksan'ın *Susuz Yaz* (1963) ve *Yılanların Öcü* (1962), Duygu Sağıroğlu'nun *Bitmeyen Yol* (1965), Lütfi Akad'ın *Hudutların Kanunu* (1966), turün önemli öncü örnekleri olarak gözükmektedir. Sinema, ilk kez bu dönemde edebiyatla eşgüdümlü davranacak, hakkındaki entelektüel küçümseme ve ilgisizliği değiştirecek bir yapılanmaya girecektir. Film dilini, belgeselci bir tutuma yaklaştırma çabası görülmektedir. Sıradan insanla-

rın hayatlarına yönelmekte, konuşma biçimlerinden gündelik yaşam pratiklerine varıncaya kadar aktarılmaktadır. Lütfi Akad, *Hudutların Kanunu* filmi için Urfa'da ön hazırlık yaptığını, konuşma dili için araştırmalarda bulunduğunu bir farklılık olarak anlatmaktadır (Onaran, 1990: 124). Hepsinden önemlisi senaryolarda gerçekçi romanlar ya da gerçekçi yazarların katkısı görülmektedir. Orhan Kemal ve Vedat Türkali'nin senaryoları, Fakir Baykurt, Necati Cumalı romanları filmlere konu olmaktadır. Köyler, Makal'ın ve Baykurt'un anlatımlarıyla benzerlikler göstererek, yoksul, harap ve geri kalmış yerler olarak resmedilmektedir. Ancak köy filmleri diye bir akım ya da bütünlükten bahsetmek mümkün değildir. Toplumsal gerçekçilik olarak adlandırılabilecek bir yaklaşımın içinde anlamlandırılmışlardır ki bu kavram, Yeşilçam'ın geleneksel anlatım biçimlerinden farklı bir dille, gerçek yaşam kesitlerine dayalı, yalın bir anlatıma sahip, toplumsal sorunlara değinen yerli filmler için kullanılmıştır. Bir farkla: "kuramın" filmleri hazırladığı söylenemez, çoğu film, bu kuram içerisine sonradan dahil edilmiştir. Söz konusu filmlerin ne gösterim zamanlarında ne de sonraki dönemlerde toplumsal gerçekçilik kuramı çerçevesinde ayrıntılı bir biçimde incelendiği, tartışıldığı söylenemez. Ama filmlerin gerek yönetmenlerinin filmografileri içerisinde gerekse de dönemlerinin diğer filmleriyle kıyaslandığında özellikli oldukları görülmektedir. Öte yandan filmlerin Yeşilçam ortamında istisnai olarak çıkabilmesi; bütünlüklü, birbirini izler ya da tamamlar nitelikte bir akımdan, üreticiler arası işbirliğinden söz edilemeyeceğini de işaretlemektedir. Köy romancısı benzeri bir sinemacı çıkmamıştır. Yönetmenler, piyasanın şartları gereği farklı türlerde filmler yönetmek durumunda kalmışlardır. Köy romanlarının sinemaya aktarımı, Yeşilçam'la yaşanan "hesaplaşma" nedeniyledir. Ama bu hesaplaşmanın sonucu olan filmlerin gişe başarısı hiçbir zaman büyük olamamıştır. Öte yandan Köy filmlerinin, Köy romanlarının klişelerini aştığını söylemek mümkün değildir. Aksine, senaryoların yapım öncesi sansürden geçmesi, resmî söylemle uzlaşmayı zorunlu kılmaktadır. Filmlerde kahramanlara yardımcı olanlar hep devlet görevlileridir. Köye gelen öğretmen, asker ya da mühendis, muhtar, tüccar, imam ya da ağa ile çatışmakta; din geleneksel kesimin halkı kandırmak için kullandığı en büyük silah olarak gösterilmektedir. Kahramanların dünyasına okuma, özellikle kitap, ente lektüelliğin bir simgesi olarak mutlaka girerken, köylülerin mülksüzlüğü, kolektif hareket edememeleri vurgulanmakta, filmlerde kahramanın önderliğinde genellikle ağaya karşı topluca karşı çıktıkları final bölümleri anlatılmaktadır. Bunların en ilginci *Kızgın Delikanlı* (Ertem Göreç, 1964) filminin final sahnesidir: topraklarını ağaların elinden mahkeme yolu ile geri alma hakkı kazanan köylüler ve onlara yardım eden filmin olumlu kahraman çifti mühendis Göksel Arsoy ve avukat Türkan Şoray hep birlikte topraklarını almaya giderler. Köylüler ellerinde Türk bayraklarıyla topraklarına geldiklerinde karşılarında gerici ağaları ve adamlarını bulurlar. Kısa bir tartışmadan sonra kendilerini dinleme-

yen gericileri, ellerinde Türk bayrakları ile "püskürterek" yakında bulunan ırmağa dökerler. Bu sahnedeki mizansen "Türk ordusunun" Yunanlıları İzmir'de "denize dökmesi metaforunu" hatırlatmaktadır (Özen, 2001: 71).

Sol romantizmin eleştirilerine doğru

Altmışlı yıllarda köy romanları entelektüel çevrelerin ve edebiyatın merkezine taşınmış ve sol düşünce dünyasında "içerden eleştirinin" de konusu olmaya başlamıştır. Bu taşınmada edebiyatın üç Kemal'i (Yaşar Kemal, Orhan Kemal ve Kemal Tahir) ile üç Köycüsünün (Mahmut Makal, Fakir Baykurt ve Talip Apaydın) katkısı büyüktür. Ahmet Oktay'ın deyişiyle, bu taşınmaya yönelik eleştirel "şok dalgası", taşıyıcılardan biri olan Kemal Tahir'in *Bozkırdaki Çekirdek* (1967) romanıyla gelecektir. Onbeşinci Köy Enstitüsünün kuruluşu etrafında gelişen olayların anlatıldığı roman tepkilerle karşılanacaktır. Tahir, enstitülerin "devletin milleti kullanmasına" örnek olduğunu, bu kurumlarda köylü çocuklarının köylülüklerini kaybettiklerini söyleyerek Köy Enstitülerine değil enstitülerin kuruluş biçimine karşı çıktığını belirtecek, buna karşılık enstitülü yazarlarca "sol gösterip sağ vurmakla" suçlanacaktır. Romancının doğrultusunu izleyen sonraki bilimsel çalışmaların bazılarında Enstitülerin tek-parti diktasının yaygınlaştırılması amacıyla geliştirilen bir proje olduğu yolunda görüşler öne sürülecektir (Oktay, 1991: 118). Yetmişli yılardan itibaren solun kendi içerisindeki ayrışmalarıyla birarada düşünülmesi gereken bu eleştiriler, önce Kemalist-Sol bir çevreden İnönü dönemine daha sonra Sosyalist-Sol'dan Kemalizme yönelecektir. Kötü Ağa/İyi köylü şematizmi, toplumsal dönüşüm projesinin öncü rolünün köylüye verilmesinin romantizmi ve gerçekçilik iddiaları çeşitli biçimlerde ele alınarak eleştirilecektir. Attila Ilhan, bu tür romanların feodal ilişkilerinden kurtulamayan toplumu eğitim yoluyla kalkındırmayı uman narodnik hayallerinin tutsağı olduğunu söyleyerek, müstehzi bir sorgulamaya yönelecektir:

> Gerçekçi Türk romanı (...) artık suyu çıkarılmış bir "bizim köy" gerçekçiliğini çiğner ha çiğner: Ağayla köy imamı elele vermiş durup dinlenmeksizin öğretmenle uğraşırlar: yoksul yanaşma, açlığa dayanamayıp kalkar kötü çiftlik sahibini vurur, dağa çıkar. Bir kere, on kere, yüz kere bu (1993: 177).

Kemal Tahir "Notlar"ında "romantizmin her şeklinin, gerçekçi edebiyata ve gerçek bilgiye karşı" olduğunu vurgulayarak: "Fakir Baykurt, Iraz Ana ile hiç ilgisi olmayan, uydurma, romantik bir dram sokuşturmağa çabalamıştır. İşte sökmeyen, sökmeyecek olan, Fakir Baykurt'u düşürecek olan bu sahteciliktir" diyecektir (1989: 221). Köy edebiyatına öncü sayılabilecek eleştirilerden birini yapan Kadir Cangızbay, romanlarda bildiri şeklinde insanları aydınlatmak üze-

re konuşmaların geçtiğini, kahramanların kişisel çıkar bilmeyen havariler olduklarını belirterek:

> Mutsuz köyden mutlu köye geçmek için köylünün aydınlanması, imama inanmayıp, öğretmen ya da batıcı-laik kahramanın etrafında toplanması, tabiatı daha verimli bir şekilde kullanma yolları öğrenmesi yetecektir (...) Düşünme tarzını değiştirme ve bilgiye dayanan bir kurtuluş için ise, düşünmeyi öğretecek, köylüyü aydınlatacak, önderlik edecek tek kişi yeterli olacaktır (1998: 97).

Toplumsal kurtuluş, okuyan köylü imgesinde görülmekte (Oktay, 1992: 26), kötü şartlar altında yaşadıklarını anlayamayan köylülerin uyanması için okuması istenmektedir (Cangızbay, 1998: 95).

Benzer bir 'özeleştirel' tartışma, köy filmlerini kapsayacak biçimde sinemada da yürütülmüştür. 1965 yılında AP'nin tek başına iktidara gelişi, Yeşilçam'ı sansür endişesiyle hassaslaştıracak, toplumsal gerçekçi filmler yapan yönetmenlerin istedikleri türden film yapmalarını engelleyecektir. Bu dönemde işsiz kalan yönetmenlerden biri olan Refiğ, toplumsal gerçekçi filmlere dair bir özeleştiride bulunacaktır: "bu filmler, halktan kopuktur". Sol içerisinde bir tartışmaya sebep olacak bu sözlerin altında Refiğ'in Halk Sineması adını verdiği yeni bir kuramsal arayışı ve "sosyalist gerçekçilikle, halka dönük olmamakla" suçladığı Sinematek çevresiyle, eleştirmenlerle girdiği çatışma yatmaktadır. Sinematek'in yayın organı *Yeni Sinema* ve *Papirüs* dergilerinde Metin Erksan, Halit Refiğ, Onat Kutlar ve Nijat Özön arasında bir polemik başlayacaktır. Tartışmanın esası TİP'teki bölünmelerle ilgilidir. Refiğ ve Erksan'ın TİP karşıtlığı, sosyalizmi yerelci bir yorumla ele alma girişimleri, onları MDD'ye, bir başka biçimde de Attila İlhan, Vedat Türkali ve en çok da Kemal Tahir eksenine yakınlaştıracaktır. Onat Kutlar ve Nijat Özön başta olmak üzere, Sinematek geleneği ve sinema eleştirmenliği üzerindeki hakim paradigma ise nomotetik anlamda Marksizme ve büyük oranda TİP'e yakındır. Sinematek'in köy filmleri ve gerçekçi sinemaya katkısı, Üçüncü Dünya Sineması, Devrimci Sinema ve giderek Sanat Sineması örneklerini göstermesi, *Yeni Sinema* dergisi aracılığıyla kuramsal çabalara kaynaklık etmesidir.

Yeşilçam'ın köy filmleri, içerdiği gerilim, şiddet ve heyecan unsurları nedeniyle kan davası sorununa, düşman ailelerin birbirini seven gençlerinin anlatıldığı aşk hikâyelerine, ağa-öğretmen çatışması kalıbının yeniden üretimine odaklanmayı sürdürecektir.

Yetmişli yılların başında kapanan Sinematek, üretilmiş ilk film örneği saydığı *Umut*'u göremeyecektir. Yılmaz Güney, köy filmlerinde ve daha genel bir çerçevede, toplumsal gerçekçi sinemada bir kırılma noktasıdır. Onun oynadığı filmlerin gişe başarısı Yeşilçam'a karşı kazanılmış sınırlı bir zafer sayılabilir. Filmlerin başarısı, Yılmaz Güney'in karizmatik ve "Çirkin Kral" namlı yıldız kişili-

ginden kaynaklanmaktadır. Önemli bir farklılık ise Güney'in filmlerinin büyük ölçüde eleştirmenleri de memnun etmesidir. *Ağıt* filmi (1971), oynadığı *Çirkin ve Cesur* (Nazmi Özer, 1971), gerçekçi köy filmlerine yeniden bir dönüş sağlar: Yılmaz Duru'nun *Acı Pirinç* (1972), *Cemo* (Atıf Yılmaz, 1972), *Bedrana* (Süreyya Duru, 1974), *Kara Çarşaflı Gelin* (Süreyya Duru, 1975), *Fıratın Cinleri* (Korhan Yurtsever, 1977), *Açlık* (Bilge Olgaç, 1974), *Endişe* (Şerif Gören, 1974). Bu eserlerde, "geçiş dönemi" sorunları bırakılmış, daha çok eskiyle yeninin, köylülükle kentliliğin, özel ile toplumsal ya da siyasi olanın biraradalığını, aynı andalığını yansıtan temalar işlenmiştir. Zamandaş ve komşu oldukları -aşağıda değinilen- toplumsal gerçekçilik akımının ufkunu aşan bir perspektif vardır burada.

Bu dönemin Yılmaz Güney sinemacılığı kadar etkili birkaç gelişmesinden söz edilebilir. Birincisi, köy konusunun ve Köy Enstitülü yazarların edebiyat alanındaki etkinlikleri azalmıştır. İkincisi, köy Doğu'yla özdeşleşmiş durumdadır, Orta Anadolu ve Çukurova'da geçen öyküler geride kalmıştır. Bu dönemin gözde yazarları Bekir Yıldız ve Osman Şahin'dir. Her iki yazarın öykü ve romanları yoğun olarak sinemaya aktarılacaktır.

Köyün Doğu'yla özdeşleştirilmesi, önemli ve bugün hâlâ sürdüğünü söyleyebileceğimiz, kalıcı bir yönsemedir. Yılmaz Güney filmleri olarak görülen *Sürü* (Zeki Ökten, 1978) ve *Yol*'un (Şerif Gören, 1981) uluslararası başarılarıyla ilgilidir. Güney'in yurt dışına kaçışı Türkiyeli Kürtlerin entelijensiyasının temsilcisi olarak kabul edilmesi, bu özdeşleştirmeyi misli artırmıştır. Erden Kıral'ın *Hakkari'de Bir Mevsim* (1982), *Ayna* (1984), *Dilan* (1986) filmleri bu çerçeveye teğellenebilir. Doğu'nun, Cumhuriyet döneminde köyle ilgili resmî ve yarı resmî tüm endişeleri çekecek kadar mahrumiyet içinde oluşu, gelişen PKK ve Kürt sorunu nedeniyle aksi tepkilerle de anılacaktır. Köy filmlerinin, Batı'nın kafasında kurduğu ve beklediği biçimde Türkiye'yi anlattığı, "gerçekmiş gibi" otantizme gömüldüğü iddia edilecektir: "Film değil kilim anlatılıyor" Türk sinemasının yurt dışında ödül kazanan filmlerinin büyük çoğunluğunun köy ve köyle ilişkili olması bu tür spekülasyonları artıracak, aynı eleştiriler, 1990'larda güçlenen milliyetçi reaksiyonların da etkisiyle bu filmleri dışlamaya/unutturmaya yönelecektir. Özellikle yetmişli yıllarda çevrilen köy filmleri, televizyonlarda yeniden gösterime girememektedir. Buna karşın köylünün ağa tarafından sömürülmesi, topraksızlık, kadın sorunu, kör inançlar, kan gütme, devlet tiyatrolarından eğitim kurumlarına varıncaya kadar çeşitli biçimlerde ele alınmaktadır. Altmışlı yıllarda Cahit Atay, yetmişlerde Recep Bilginer ve Turan Oflazoğlu gibi yazarların eserleri başta olmak üzere iktidar nezdinde kabul gördüğü kısmıyla köy sorunu tiyatrolarda da işlenecektir.

Bugün, köy, farklılaşan konularıyla edebiyatın, azalan üretimleriyle sinemanın dışındadır. Modernleşmenin sonuçlarından biri olarak köy nüfusu giderek azalmaktadır. Rejimin, köyle ilgili, toplumu dönüştürme amaçlı kültürel bir

projesi yoktur. Köy Enstitüleri ve onun imlediği "köyü aydınlatma" misyonu ise, solda romantik bir motif olarak korunmaktadır.

KAYNAKÇA

And, Metin (1983) *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

Apaydın, Talip (1978) *Köy Enstitüsü Yılları*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Baykurt, Fakir (1997) *Yılanların Öcü*, Adam Yayınları, İstanbul.

Burkay, Kemal (2000) "Köy Enstitüleri deneyi ve getirdikleri", *Köy Enstitüleri ve Köy Edebiyatı* içinde, der. ve yaz. Mehmet Bayrak, Özge, Ankara.

Cangızbay, Kadir (1998) *Sosyolojik Praksis*, Öteki Yayınevi, Ankara.

Celal, Peride (194?) *Atmaca*, İnkılâp, İstanbul.

Eyüboğlu, Sabahattin (1979) *Köy Enstitüleri Üzerine*, Cem Yayınevi, İstanbul.

Fuat, Memet (1997) *Unutulmuş Yazılar*, YKY, İstanbul.

İlhan, Attila (1983) *Gerçekçilik Savaşı*, BDS Yayınları, İstanbul.

İlhan, Attila (1993) *Hangi Edebiyat*, Bilgi, Ankara.

Karakurt, Esat Mahmut (1944) *İlk ve Son*, İnkılâp, İstanbul.

Karpat, Kemal (1971) *Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular*, Varlık, İstanbul.

Makal, Mahmut (1959) *17 Nisan*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

Makal, Mahmut (1991) *Bizim Köy*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

Moran, Berna (1994) *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I*, İletişim, İstanbul.

Nadir, Kerime (1945) *Uykusuz Geceler*, İnkılâp, İstanbul.

Oktay, Ahmet (1991) *Zamanı Sorgulamak*, Remzi, İstanbul.

Oktay, Ahmet (1992) *Kabul ve Red*, Remzi, İstanbul.

Oktay, Ahmet (1993) *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Onaran, Alim Şerif (1990) *Lütfi Ö.Akad*, Afa, İstanbul.

Özen, Emrah (2001) *Türk Sinemasında Toplumsal Gerçekçilik* (1960-1966), A.Ü. Sos. Bil. Ensititüsü RTVS Ana Bilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Özgüç, Agah (1990) *Türk Sinemasında İlk'ler*, Yılmaz Yayınları, İstanbul.

Safa, Peyami (1948) "Köy-Şehir Davası", *Ulus*, 21 Kasım.

Sami, Mebrure (1941) *Yalan*, İkbal Kitabevi, İstanbul.

Su, Mükerrem Kâmil (194?) *Çırpınan Sular*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul.

Su, Mükerrem Kâmil (1943). *Sızı*, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul.

Su, Mükerrem Kâmil (1946) *İnandığım Allah*, İnkilâp, İstanbul.

Tahir, Kemal (1989) *Notlar/Sanat Edebiyat 1*, Bağlam, İstanbul.

Taşra iktidarı!

*A. Ömer Türkeş**

İlk yazıldığı 1870'lerden başlayarak hep ahlaki, felsefi ve siyasi meselelerle ilgilenen Osmanlı romanı İstanbul merkezlidir. Devletin bu en kötü günlerine Batılılaşma etrafında çözümler arayan Osmanlı aydınlarının Anadolu'ya ve Anadolu insanıyla ilgilenmeye hiç vakti -ve perspektifi- olmamış, uzun süre köye dönük bir roman yazılmamıştır. Osmanlı'da, köyde geçen ilk romanının -uzun hikâyenin- Nabizade Nazım'ın *Karabibik*'i (1890) olduğunu biliyoruz. Köyün bir kez daha romana girmesi için ise yirmi yıl geçmesi gerekmiş, Ebubekir Hazım Tepeyran'ın *Küçük Paşa*'sı ile Ömer Seyfettin'in *Yalnız Efe*'si aynı tarihte, 1910'da yazılmışlardı. Ancak *Yalnız Efe*'nin, önce hikâye biçiminde yayınlandığını, genişletilmiş biçiminin tefrikasının yarım kaldığını, bir köylü kızının köyün tefecisinin zulmüne karşı başkaldırıp dağa çıkmasını anlatan hikâyesiyle romandaki ilk "iyi" eşkiya tipini yarattığını da eklemeliyim. Refik Halit Karay'ın 1919 tarihli *Memleket Hikayeleri*, sözünü ettiğim romanlara göre daha sade ve köy yaşantısını daha fazla kavramaya yöneliktir. Saf ve inanç sahibi köylünün jandarma, polis ve kadı karşısında ezildiği, Yatık Emine ve Sarı Bal gibi sıcak kadınların yaşadığı, Rum papazın köy imamından daha aydın tarif edildiği köylerdir Karay'ın anlattıkları.

İstanbul aydının köye bakışı

Bakışlarını köye çevirmiş bu ilk anlatılara -yazıldıkları dönemde- bugün bizim onlara gösterdiğimiz kadar ilgi gösterilmediği anlaşılıyor. Milli mücadelenin sürdüğü, Ankara'da ilk meclisin toplandığı yıllarda yazılan -ama bu süreçten hiç söz açmayan- *Çalıkuşu* ise beklenenden büyük bir okuyucu kitlesi ile karşı-

(*) Yazar.

laşmıştı. Anadolu'ya öğretmenliğe giden genç bir kızın -Feride'nin- medeniyetten çok uzak bir köyde, halka karşı gösterdiği sevgiyi, özverili mesaisini ve köylü çocukların eğitilebilirliğini işleyen roman, hem Anadolu'nun toplumsal sorunlarına eğiliyor, hem de köyün kalkınması için aydınların öncülüğünün ilk işaretini veriyordu. İstanbullu aydının Anadolu'nun tozlu yollarında, yoksul köylerinde dolaşıp cahil bırakılmış, dinî istismarlara uğramış ve köy ağası tarafından sömürülüp devlet görevlileri tarafından ezilmiş köylü milletiyle kucaklaşması -aslında kucaklaşmadan çok el öptürmesi- *Çalıkuşu* ile başlar. Türk aydınının Osmanlı'dan devraldığı vatan kurtarma görevi, bundan böyle köyü kurtarmak biçiminde simgelenecektir Cumhuriyet dönemi romanlarında.

Halide Edip Adıvar, *Vurun Kahpeye* (1926) ile *Çalıkuşu*'nun öğretmenini Milli mücadeleye taşır. Ancak Aliye öğretmen ile köylülerin ilişkisi hiç de -Feride'ninki gibi- sevgi dolu olmaz. Dini kendi çıkarları için kullanan İmam Hacı Fettah, öğretmenin getireceği aydınlıktan korkar. Düşman kuvvetleriyle işbirliği yapan bu din adamı tipini, kötülük ve karanlığın simgesine dönüştürür Halide Edip. Hacı Fettah, sonunda köylüyü kışkırtır ve Aliye öğretmen linç edilir. Milli mücadeleyi anlatan bu ilk dönem romanlarında, köydeki "karanlık" güçlerin Yunan "gavuru"ndan bile daha tehlikeli resmedilmesi çok yaygındır. Köye gelen aydını zor durumda bırakmak için düzenlenen tuzağın namus meselesi üzerine kurulması da *Vurun Kahpeye* ile başlar ve sıklıkla tekrarlanır. Aka Gündüz'ün *Bir Şoförün Gizli Defteri* (1928) romanındaki muallim de cinsel taciz suçlaması ile sürülmüştür köyünden, ancak kentte geçen öyküdeki köy anısı basit bir ayrıntıdır sadece. Pek çok Köy Enstitülü öğretmen hatıratında da aynı meselenin -bu kez bir gerçeklik olarak- başlarına geldiğini düşünürsek, cinsel taciz tuzağının Anadolu köylüsünün yabancılara karşı geliştirdiği önemli bir savunma refleksi olduğu çıkarımında bulunabiliriz.

Bu tarz anlatıların en önemlilerinden olan ve ana fikrini; "Zatıaliniz şüphesiz zemin ve zamanı müsait bulmadığınız için şimdilik din ve devlete sadık meşruiyetperver Osmanlılar yetiştirmek gayesiyle iktifa buyuruyorsunuz. Bendeniz bir derece daha ileri gitmek, milletine sadık cumhuriyetperver Türkler yetiştirmek emelindeyim" (Güntekin, 1944: 49) cümlesinde bulan Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece*'sinin (1928) kısa özeti; bir köylü çocuğu olan Şahin'in medrese eğitimini sürdürmek için gittiği İstanbul'da aydınlanarak öğretmen okulunu seçmesi, eğitimci olarak döndüğü bir Anadolu kasabasında softalarla dolaylı bir kavgaya tutuşması ve Yunan işgalinden sonra yaşadığı düş kırıklığı biçiminde aktarılabilir.

Kitabın temel sorunsalı, dinin toplumun gelişmesinde (aydınlanmasında) bir engel oluşu üzerine kurulu. Bütün mesele dine indirgenince, doğal olarak kötü yobazlar, iyi aydınlar ve kimi seçeceğini bilemeyen köylülerden müteşekkil kurgusal karakterler kaplıyor metni. *Yaban*'a giden yolu, *Çalıkuşu* ve *Yeşil Gece*'nin açtığı söylenebilir. Yine de, Yakup Kadri'nin *Yaban*'da anlattığı Ahmet

Cemal'den daha organiktir Şahin öğretmen. Ayrıca, sondaki sûpriz, Reşat Nuri'nin Cumhuriyet'in geleceğine duyduğu şüphenin bir göstergesi, Kemalist devrimin sınırlarının çizilmesi olarak da okunabilir.

Cumhuriyet kadrolarının ve Kadro hareketinin manifestosudur *Yaban* (1932). Yakup Kadri'nin edebi değerinden ziyade barındırdığı ideolojisi ile tartışma yaratan bu romanındaki aydın-köylü ilişkisi, yazara göre hiçbir insani vasıf taşımayan köylülerin Türkiye'nin gelişmesinde nasıl bir engel teşkil ettiğinin ve aydınlara/aydınlanmaya bütünüyle kapalı olduğunun göstergesidir. Her ne kadar aydınlara yönelik eleştiriler olsa bile, kurtuluşun yine aydınların öncülüğünde olacağı kolayca anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet idealleri doğrultusunda yazılan ve hayalî köy ve köylü tasvirleri ile umutlu bir gelecek vadeden Burhan Cahit Morkaya'nın *Köy Hekimi* (1932), Ethem İzzet Benice'nin *On Yılın Romanı* (1932), Falih Rıfkı Atay'ın *Zeytindağı* (1932) ve Cahit Beğenç'in *Bizim Köy* (1946) romanları dışında, popüler aşk romanları da köye "resmî" ideoloji ile yaklaşmışlar, hikâyelerinde daha çok bir fon olarak kullanmışlardır kır hayatını. İçlerinde biraz daha önemli bir örnek; Şukufe Nihal'ın *Yalnız Dönüyorum* (1938) romanı, aydın kadınının, Anadolu'ya sonu hüsranla biten çıkarmasını anlatır. Milli hislerle dolu temiz Anadolu çocuğu Hasan'la evlenen okumuş İstanbul kızı Yıldız, Hasan'ın memleketine -Anadolu'ya- güven ve umutla gider. Ne var ki hiç de beklediği gibi değildir buraları. Cahil halkla bir türlü ilişki kuramaz, mutsuz olur. Yeniden İstanbul'a döndüklerinde, o temiz Anadolu çocuğu Hasan da değişmiş, toplumsal yozlaşmaya ayak uydurmuş ve karısını aldatmaya başlamıştır. Yıldız ile Hasan evliliğinin sona ermesi, iki farklı kültürün bir araya gelemeyeceğini ve İstanbul aydınının köylülüğe karşı üstün değerlerini de simgeler.

Tatarcık (1939), Halide Edip'in, fakir bir köyün fakir insanlarını işlediği bir romandır. Suat Derviş'in o yıllardaki değerlendirmesiyle *Tatarcık*,

> müellifin iddia ettiği gibi kendi neslinden herhangi bir Türk kızının ayrı ayrı ve biraz da aykırı cephelerini nefsinde toplamış olan genç bir mahluk değildir. O daha fazla Poyraz köyünün müsbet tipi, müellifin genç Türk kızlarına, hatta genç Türk erkeklerine örnek olarak vermek istediği bir numunedir. O, bu köy halkının en basitinden en yükseğine bilaistisna hepsini şaşırtmaktadır (aktaran İleri, 1998: 286).

Hayatını çalışarak kazanan, kolej/üniversite tahsili yapmış, zenginlerin yalılarında İngilizce dersi veren, köy yollarında bisikletiyle dolaşan, köylüye davranış adabı öğreten, "Türk münevverinin memleketi medenileştirmek için yapacağı savaşın ancak bundan ibaret olduğunu zanneden bir genç kızdır... Halkın hakiki ıstırap ve hayatı bütünile gösterilemediği için sadece hayatın üst yüzünü gösteren Tatarcık" (*age.*: 287), Halide Edip'in bütün romanlarında hayalini kurduğu; Batı kültürüyle Doğu geleneklerini -şeklen- birleştiren kadın tipidir.

Samim Kocagöz'ün *Bir Şehrin İki Kapısı*'nda (1948), Cumhuriyet ideolojisine bağlanmışlığın izlerini görüyoruz. Ege'nin zengin kasabası Söke'de süren toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı bütün yönleriyle yansıtır bu roman. Cumhuriyet'in temsilcisi idealist aydınlarla, geçmişin bütün kötülüklerinin vücut bulduğu feodal artıklar arasındaki kavgada, öğretmenden yansıyan umut, yazarın Cumhuriyet'in geleceğine duyduğu inancın göstergesidir. 1958 yılında yazılıp aynı dönemi işleyen Sunullah Arısoy'un *Karapürçek* romanında da aydınlatıcı rolünde bir öğretmen var. Karapürçek adlı dağ köyüne gelen öğretmenimizin köylülerle kaynaşması, onlara ilim irfan göstermesi ve çıkarları zedelenenlerce köyden uzaklaştırılması tarzında özetleyebileceğim hikâyesinden de anlaşılacağı gibi, *Yaban*'ın izinden giden, bütün şablonların yerli yerinde kullanıldığı ve yazarın bağlandığı tezleri taşıyan ideolojik bir araç *Karapürçek*. Reşat Nuri Güntekin'in benzer bir şekilciliğe düştüğü romanı *Kan Davası* (1962) ise, bir Ege köyüne atanan öğretmenin, köyde sürüp giden kan davasına son vermesi ve kendisinin de mutluluğa ermesiyle, Güntekin'in Cumhuriyet yıllarında yazdığı diğer romanlarından ayrı bir atmosferdedir.

Anadolu'nun ücra köşelerinde görev yapan fedakâr adli ve mülki erkânı anlatanlardan da bir kaç örnek verelim: Orhan Hançerlioğlu'nun *Karanlık Dünya* (1951) romanında, elektriksizliğin yarattığı karanlık ile cehaletin karanlığı birbirine geçmiştir. Yazarın kendi izlenimlerine dayanan bu kitapta, Anadolu kasabalarındaki korkunç yaşam şartlarını izleriz. Her ne kadar Cumhuriyet'in getirdiği birtakım görünür değişikler olsa bile, aslında gündelik yaşantı yüzyıllardan beri aynıdır. Cehaletten kaynaklanan bu statik durumu -cehennemi- değiştirecek olan tek güç aydınlardır... Kendi isteği dışında Anadolu'nun her iki anlamda da karanlık bir kasabasına gelen genç hakim Ahmet, kendisi gibi İstanbul hayalleri kuran diğer memur-aydınlarla elele vererek kasabaya elektrik getirmeyi başarır. Artık "aydınlanmanın" önündeki engeller kalkmıştır..!

Yeşilkaya Savcısı (1955) ise, adından anlaşılacağı gibi idealist bir savcının Yeşilkaya ilçesindeki mücadelesini anlatıyor. 1954 yılında geçen öyküsü boyunca, kasaba zenginlerinin çıkarlarını gözetmeyen savcı, zenginlerin hükümet üzerindeki etkisiyle görevinden alınır. Otobiyografik özellikler taşıyan bu romanında İlhan Tarus, Cumhuriyet'e miras kalan feodal artıkları ve ideolojik şe killenmeleri, Anadolu mütegallibesine karşı yeni yetişen cumhuriyet kuşağının mücadelesini işlerken, muhalif bir tutum içerisindedir ve Yeşilkaya'nın savcısı da halkla kurduğu ilişkiler ve taşıdığı umutla, *Yaban*'ın Ahmet Celal'inden farklıdır. Roman sonunda yenilir, ama karanlık güçlerin de sonu gelmiştir..! Ancak bir süre sonra, İlhan Tarus da Demokrat Parti saflarına katılıp Köy Enstitüsü çıkışlı yazarlara saldırmış ve hatta "köy bakkallarında bile pipo tütünü satılmaktadır" diyecek kadar değiştirmiştir görüşlerini. Yaşar Kemal'in 1955 tarihli *Teneke*'sinde ise savcının yerini kaymakam alır. Çukurova'daki bir ilçeye gelen ve ezilen köylüden yana olan genç kaymakamla, çeltik ağaları arasındaki mü-

cadelede, hükûmeti de yanlarına alan ağalar kazançlıdır. Kaymakam Fikret, ilçeden ayrılırken yılmamıştır, gideceği yerlerde sürdürecektir kavgasını..!

O yıllarda su sorununu konu edinen pek çok Anadolu romanı ve su için savaşan pek çok "promethus" vardır edebiyatımızda. Mesela Refik Erduran'ın *Yağmur Duası*'nda (1954), romanın gazeteci kahramanı Ferhat, -ismine yaraşır bir biçimde- köye bir baraj yapmak için savaşırken, kendisini benimsemeyen, hatta bir punduna getirip dövüp hastahanelik eden köylüleri etrafına toplayıp şöyle seslenir; "Eğer dediğim yapılmazsa, o saatte o yerde toplanılmazsa, köyünüzü kalkındırmak işinden elimi çekeceğim. Pınarlı medeniyet istemedi diye de bütün memlekete ilan edeceğim. Hem zenginleşmekten mahrum kalacaksınız, hem de Pınarlı adı Türk tarihinde 31 Mart gibi bir söz olacak" (Erduran, 1974: 217). Yazarın cümlelerini yorumlamaya gerek yok belki, ama bir aydının kendisine yüklediği misyon insanı ürkütüyor doğrusu. *Duru Göl*'de (1961) İlhan Tarus'un konusu da Anadolu toprağına hayat verecek olan bir barajın inşasıdır. Yine İstanbul'dan kalkıp gelmiştir mühendislerimiz. Kazılar yapılır, tüneller açılır, "makina doğayı yener". Elektrik ve su sağlanmış, ülke kalkınması için bir adım atılmıştır. Kemal Bilbaşar'ın, *Ay Tutulduğu Gece*'si (1961) ise, Demokrat Parti döneminde, yolu Ege'ye düşen bir mühendisin, kasabanın öğretmeni ile işbirliğine girişerek kasabaya su getirmesini hikâye eder.

Köye giden aydınlar arasında doktorların ayrı bir yeri vardır. 1954 tarihinde yayınlanan; Dr. Burhan Uslu'nun *Bir Beyaz Gömleklinin Romanı* ve Dr. Muzaffer Sencer'in *Hekim Aşkı* (1951), anılar biçiminde yazılmış. 1920'lere ait Doğu izlenimlerini yansıtmaları açısından ilgi çekici olan bu metinlerde, bir doktorumuz hastanede Kürtçe konuşulmasını dert ederken, diğeri de "ora"ların, "ne kadar fakir ve medeniyet nurundan uzak kaldığını görüyor, halkın şayanı merhamet vaziyetini üzüntü ile tetkik ediyor" (Uslu, 1951: 295). Görev aşkı ile tutuşup dilini, töresini bilmediği diyarlara koşan ve Cumhuriyet'e, onun idealleri ne yürekten bağlı bu doktorların aksine, aynı şevkle gittiği Anadolu'da düşlerini yitiren bir doktoru anlatan *Kavak Yelleri* (1950), Reşat Nuri Güntekin imzasını taşıyor. Aynı ideallere inanarak Anadolu'ya hizmete giden bu İstanbullu genç doktor, orada evlenir ve yerleşir. Onun -romanın kahramanı Doktor Sabri'nin- "İstiklal muharebesinin son seneleri, mektebi yeni bitiren gençlerin parolası 'gençler Anadolu'ya idi. Biz yedi genç idealist, Anadolu'nun sıhhi durumunu islaha gitmeğe hazırlanıyoruz" (Güntekin, 1966: 72) sözleri, bu toplumsal tipolojinin ruh halinin özetidir. Ancak kasabadaki yaşantı hiç de umulduğu gibi çıkmaz; bunalır, tükenir, üstelik gidecek bir yeri de yoktur artık...

Reşat Nuri Güntekin'in büyük bir cesaretle yansıttığı bu buyuk düş kırıklığı diğer romanlarda temasal olarak su yüzüne çıkmıyor belki, ama hemen hepsinde Anadolu ve köy hayatı, aydınları içinde eriten yutan ürkütücü bir yer, bir cangıl olarak sezdiriyor kendisini. Mesela Sait Faik'in *Kayıp Aranıyor* (1953) romanındaki aydın genç kız tipi, uyuşamadığı toplumsal değer yargıları nede-

niyle bir gün evden çıkar ve Anadolu'nun "derinliklerine" doğru giden bir trene biner. Artık ondan hiçbir haber gelmeyecektir. Edebiyatımızın korku motifleri taşıyan az sayıdaki örneğinden *Bahar Hikayeleri*'nde (1939) ise ne cinler, ne vampirler, ne sapık katiller var. Kenan Hulusi, Anadolu'nun "modern" hayattan uzak bir coğrafyasının bilinmezliğinden yaratıyor ürpertiyi. İstanbul'dan uzaklardaki Anadolu hayatına yabancılığın, bir entelektüel üzerindeki etkisidir aslında bu ürperti. Tıpkı Poe'nun, Lovercraft'ın kendi toplumsal korkularının üstesinden gelmek için karabasanlar, düşler ve sanrılarla dolu hikâyeler yazmaları gibi, Kenan Hulusi'nin tanımak istediği ama yakınlaşamadığı Anadolu ve Anadolu insanı da bu tarz korku verici metinlere neden oluyor.

Misyoner tavrıyla kendilerini feda eden bu aydınlarla, konuk oldukları, yaban kaldıkları, kuş uçmaz kervan geçmez memleket köşeleri arasında pek bir bağ da yok aslında. Farklılık, Osmanlı'daki İstanbul-Anadolu ayrımı kadar derin. Aydınlarla köy arasındaki mesafeyi yansıtan pek çok hikâye ve romanın, belki de daha sahici duygu ve gözlemlerle yazılmış olduklarından, edebi açıdan da daha doyurucu olduğunu söyleyebilirim.

Küçük Burjuva Aydın'ın Anadolu'ya gidişinin romana konu edinilmesi, Türk toplumunda aydın-halk ilişkişini sergilemesi açısından önemli görünüyor. En iyi anlatımını, Tahir Kutsi Makal'ın *Acı Yol* (1964) adlı öykülendirilmiş gezi notlarında, "Ve sen de mecbursun Türk aydını, Anadolu'yu sevmeye mecbursun... Ve Türk aydınları Anadolu yollarına düşmeli. Dinlemeli. Dertlere derinliğe eğilmeli" (Makal, 1964: 12) sözlerinde bulan öncülük görevinin küçük burjuva aydının temel karakteristiği haline gelmesini ve dönemlere göre değişimini, sanıyorum romanlardan başka hiçbir yerde bu kadar canlı bulmak mümkün değildir.

Köy romanları ya da Türk romanında gerçekçilik meselesi üzerinde konuşmak, Türk solu ve aydınları üzerinde durmayı da gerektiriyor. Çünkü bu metinlerde ifadesini bulan düşünce ve hissiyat, aslında İstanbul'da kapanıp kalmış aydın kesimin kendisini dışa vurma biçimi ya da kendisine biçtiği bir görevler manzumesidir. Cumhuriyetin kurulup başkentin Ankara ilan edilmesinden sonra, her ne kadar Osmanlı dönemi ile radikal bir kopuş yaşandığı vaaz edilse de, halkçılık hem Cumhuriyet yönetimi hem de aydınlar tarafından mistifiye edilmiş bir biçimde dillendirilip Anadolu'ya yönelik bir edebi külliyat hızla yaratılsa bile, henüz organik dediğimiz türden aydınların var olmadığı ve halkçılık/köylücülük çiftinin yalnızca fikriyatta kaldığı açıktır.

> Cumhuriyetin başka turden dinamiklere ve sorunsallara sahip olduğu kesindir ama, bunların daha derinde tarihsel kokleri bulunmadığını öne surmek de olanaklı değil dir. Geçmişin düşünsel/yazınsal üretimiyle eleştirel ilişkinin kesilmesi, örneğin Cumhuriyet döneminde de yinelenen, hiç kuşkusuz belli ölçüde farklılaşabilmiş bir terminoloji içinde yinelenen realizm/romantizm tartışmasında sürekli biçimde eski

> kavramlaştırmalardan çok uzağa gidilememesine yol açmıştır. Örneğin 1940'larda ilericiliğin, daha açıkçası solculuğun alamet-i farikası sayılan köy yazınının savunulmasında kullanılan düşüncelerle Nabizade'nin düşünceleri arasında, duygusallıkları ve kuramsal sınırlanmışlıkları açısından büyük benzerlikler görülmektedir (..) Tanzimat yazarını halka ve köye döndüren acımaysa Cumhuriyet yazarını köye döndüren hayranlıktır. Gelgelelim Cumhuriyet yazarının temelinde de aynı acıma duygusu yatmaktadır. Önderlik ve mühendislik rolünü de daha çok bu noktadan hareketle üstlenir (Oktay, 2000: 256).

Niyazi Berkes'in deyişiyle, Ütopyacı Bireysellik'tir aydınların içinde olduğu bu düşünsel ve ruhsal vaziyet. Üstelik bu kurtarıcı söylemin toplumun orta sınıflarında da bir karşılığı olduğu söylenebilir. Konuyla ilgisiz görünmekle birlikte, 1950'li yıllarda Türkiye'de en çok okunan romanların Mayk Hammer polisiyeleri olması, kurtarıcı ve kurtarıcıyı bekleyenlerin psikolojisini yansıtan belki de en önemli göstergedir. Peki neydi Mayk Hammer'i "kült"leştiren, vazgeçilmez ve sıklıkla taklit ettiren neden? Yazarın kendi ifadesiyle, suçluluk oranının yükselmesi ve devlet polisinin başarısızlıkları saplantısından kurtulamayan yurttaşların dileklerini karşılamaktaydı o; şiddetin gücü ve hayatın ahlaksal çürümüşlüğü yüzünden karşılaştığımız irili ufaklı binlerce aşağılanmanın kefaretini, bu durumun sorumlularına, olasılıkla hasımlarının kullandığından daha sert araçlarla, kanla ödeten bir intikamcıydı..! Mayk Hammer efsanesi, 1950'li yılların ekonomik, siyasal ve sosyal bunalımlarının gayrı-meşru cocuğu olarak inmişti yeryüzüne... Ilginç olan, -toplam basılan kitap sayısına oranlarsak- kendi ülkesinden çok daha fazlasını Türkiye'de satmış, kurtarıcısını bekleyen Türk insanıyla daha çok kaynaşmıştı Mayk Hammer.

Sonuç olarak, aydınların bir türlü sevemedikleri, ilişki kuramadıkları ama aşkın değerler adına sevmeleri gerektiğine iman ettikleri uzak bir diyardır diyebiliriz Anadolu için. Ancak bu eğilimin sonradan "köy romanı" adıyla anılacak edebiyat akımının bir yan kolu olduğunu, köye duyulan romantik ilginin yaygınlaşmasında etkili olmuşsalar da, 1950'lerde başlayan kanonun genel karakteristiğine bütünüyle uymadıklarını, ayrıca Samim Kocagöz, Kemal Bilbaşar ve Yaşar Kemal'in diğer romanlarında farklı bir çizgi izlediklerini önemle vurgulamak gerekir.

Köy romanını hazırlayanlar

1930'lu yıllarda Cumhuriyet ideallerine bağlanmış yazarlar, öncü aydının meseleleriyle birlikte Osmanlı'dan miras kalan feodal yapılara ve kendi koordinatlarına göre tanımladıkları gericiliğe/yobazlığa karşı aydınlanma seferberliği üzerine yoğunlaşmışlardı. Aşk ve macera romanlarına da aynı ideoloji, popüler biçimlerde yansıyordu. Manevi değerler peşindeki bir başka yazar kesimi ise önceki dönemin doğu-batı sorunu irdelemesini sürdürmekteydi. Değerler ve

ideolojiler dünyasında dolaşan bu üç eğilimin de Cumhuriyet'in sınıfsal yapısını, ekonomik sorunlarını, yoksul insan hayatlarını gerçekçi biçimde yansıtmak gibi bir meselesi yoktu, ama aynı yıllarda edebiyat dünyasına büyük bir dinamizm getiren öfkeli genç bir toplumcu kuşak vardı ki, etkileri edebi alanın dışına kadar taştı. Şiirde Nazım Hikmet'in yarattığı heyecan ve sempatinin hikâye ve romandaki karşılığıydı bu gençler; Cumhuriyet'in vaadlerinin gerçekleşmediğini ve gerçekleşmeyeceğini buruk bir acıyla farketmişlerdi.

Gerçekten de, 1925 yılında Osmanlı aşarını kaldıran ve tarım ürünü fiyatlarını destekleyen Kemalist rejim, Mustafa Kemal'in "köylü milletin efendisidir" sloganını hayata geçirir gibiydi, ama 1930'ların ikinci yarısında sanayi malları hızlı biçimde artarken, tarımdaki fiyatlar değişmedi, hayat zorlaştı. Üstyapısal değişiklikler, süslemeler, kılık kıyafet "devrimleri", halkın ekonomik sıkıntılarını gidermiyordu. 1945'te binbir zorlukla çıkarılan Toprak Yasası'na rağmen, Osmanlı'yı aratır hale gelmişti Cumhuriyet'in ekonomi politikası. Üstelik solculara karşı polisiye baskılar da artmış, eşitlik, efendilik masalı bitmişti artık...

Yukarıda sözünü ettiğim genç kuşak yazarlar; "kütleye faydalı olmak, kütlenin içinde erimek ve kütle için bütün haksızlıkları reddetmek" (aktaran Yazar, 1999: 252) diyen Refik Ahmet Sevengil ve "realiteyi passif olarak seyretmekle değil, aktif bir şekilde dahi yaratmakla ve halkın ruhunu ham bir madde olarak alıp onu terkip etmekle ve şekillendirmekle realizme yeni bir sayfa açmaya çalışan" (*age.*: 276) Sadri Ertem'in etrafında toplandılar. Köyü eleştirel bir biçimde romana ilk sokan da Sadri Ertem'dir. Alevi dağ köylerini ve el dokuma tezgâhlarının ithalat nedeniyle işsiz kalmasını, emperyalizmin oyunlarını ve işbirlikçilerini 19. yüzyılın ikinci yarısına taşıyarak anlattığı *Çıkrıklar Durunca* (1931) romanı ve Cumhuriyet'in Batılılaşma şekilciliğini eleştirdiği *Silindir Şapka Giyen Köylü* (1933) hikâyesi, Refik Ahmed Serengil'in 1938 tarihli *Köyün Yolu* romanı ile birlikte, köy ve köylü sorunlarını -işlemekten çok- dışa vurma girişimleri olarak dikkat çekicidir. Ancak her iki yazarın metinlerinde aynı kuruluk, insani ilişkilerin üzerine çıkan siyasi tezler vardır. "Dün ferdi psikolojiyi bir tahlil mevzuu yapan ve bunda muvaffak olan sanat, bugün sosyal tahlili de bir roman için muvaffakiyetle başarabilir" (Ertem, 1939: 275) düşüncesiyle, bireyi değil toplumu öne çıkaran Ertem ve Sevengil'in edebi anlamda başarılı olduklarını söylemek zor. Yine de köylülüğün mütegallibe ve tüccar eliyle istismarını ele alarak toplumcu edebiyatın izini süren yazarlara yeni bir kanal açmalarıyla, isimleri pek anılmasa da, edebiyattaki etkileri çok uzun soluklu olmuştur.

Reşat Fuar Baraner'in makalesinin yazıldığı tarihte bir etki yaratmamış olması ise talihsizliktir. Bu makalede, edebiyat dünyasını saran köy hayatına dair yazı, roman ve şiirlerin artışına dikkati çeken ve köy nüfusunun daha ağır basması nedeniyle bu ilginin ilk bakışta doğal gelebileceğini söyleyen Baraner, yazar ve aydınları muhtemel tehlikelere karşı uyarır;

> zannımıza kalırsa bu cereyanda köylülüğün adedi çokluğunun oynadığı rol kadar ve belki daha çok, ona atfedilen keyfî hususiyetlerin tesiri oluyor. Bu tesir nisbetinde bu cereyan zararlı bir şekil alma istidadını göstermektedir. Köy davasının hallerinin ileri bir inkilap ve köylülüğün kurtuluşunu mühim bir memleket meselesi addetmek gibi doğru ve faydalı zihniyet yanında bununla iktifa etmeyerek köylülüğün yükselişini başlı başına bir gaye gibi sayan ve bu gayenin da tek başına ve yalnızca köylülerle tahakkuk edebileceğine inanan düşünürler mevcut olduğu gibi, hariçten gelmiş bir propogandanın tesirile köye ve toprağa dönmek gibi yanlış ve cemiyetimiz için zararlı fikirler de vardır (Baraner, 1941).

Ancak Baraner'in uyarılarını dikkate alan olmamış ve Cumhuriyet'in acılarla dolu tarihini romana yansıtan "yitik kuşak", ya da Atilla İlhan'ın deyişiyle "fedailer mangası", gerçekleri -Ertem ve Sevengil'in izinden giderek- doğalcılığa yakın bir üslupta ele almışlardı. Cemal Kaygılı, Sabahattin Ali, Kenan Hulusi, N.S. Örik, Bekir S. Kunt, Ümran Nazif, Reşat Enis ve İlhan Tarus'u dahil edebileceğimiz bu yazarlar arasında Reşat Enis'in öfkesi biraz daha öne çıkar. Nitekim, köye ilişkin pek çok hikâye ve roman arasında yasağa ilk uğrayan da onun *Kara Toprak*'ı (1946) olmuştur. Reşat Enis, 1933 yılında yazdığı; yazar, gazeteci ve aydınların İstanbul, Beyoğlu merkezli dünyasında gezen *Gonk Vurdu* romanında, romandaki yazar tipi Cemil Mualla'nın ağzından, köy edebiyatının başlayacağını;

> O, Anadolu'yu yazmak istiyordu... Şaşıyordu: Ondört milyon nüfuslu Türkiye'nin muhakkak ki on milyonu köylü idi. Ve Türk edebiyatı bu büyük yığını tanımıyordu. Cemil Mualla bir memleket romanı -bu bir tiyatro eseri de olabilirdi- yazmak istiyordu. Öyle bir memleket romanı ki, acıları, tasaları, neşeleri, adetleri, telakkileri, mefkureleriyle bu koca yığını edebiyatımıza sokabilsin. Harplerden ve inkilaplardan sonraki köylüyü hakiki benliği ile, dosdoğru ve tastamam bir görüşle görebilsin. Anadolunun ta kendisini keşfetsin (Enis, 1933: 87).

sözleriyle müjdeler. Buradaki Cemil Mualla, Reşat Enis'in temsilidir ve bu "koca yığını" 1944'te yazdığı *Toprak Kokusu* ile sokacaktır edebiyatımıza.

Toprak Kokusu, Reşat Enis'in Zola romantizminin etkisiyle yan yana dizdiği acıklı felaketleri ve gazetecilikten gelen savruk üslubu nedeniyle bir roman keyfi vermiyor okuyucuya. Zaten Reşat Enis hiçbir romanında biçimle ilgilenmemiştir; o, baştan aşağıya içeriktir. Ancak hakkaniyetli olmak gerekirse, yazdığı hemen her romanın -kendi döneminde- aydınlar çevresinde ilgi topladığını ve tartışma konusu olduğunu eklemeliyim. Savaşa girmemesine rağmen, İkinci Dünya Savaşı'ndan -taşra tüccarları ve mütegallibe ile bütünleşmiş CHP seçkinlerinin göz yumduğu savaş zenginlerinin elinde- daha yoksullaşmış olarak çıkan Anadolu köylüsü için toprak reformunu bir umut olarak gören Reşat Enis, romanını; "Çukurova'nın mütegallibenin elinden alınarak devletleştirilme teşebbüsü bu ayaklanmadan sonra başlar. Boyalısakal'ın kızı Elif, cezaevin-

de, Toprak Kanunu'nun çıkarılmasını bekliyor" (Aygen, 1944: 268) cümleleriyle bitirir. Bakanlar Kurulu kararıyla çok geçmeden yasaklanır kitap. Ancak 1945'te, romandaki talep gerçekleşir ve zorlukla da olsa güdük bir Toprak Reformu yasalaşır. İşin peşini bırakmayan Reşat Enis'in büyük uğraşları sonucu, dönemin İçişleri bakanı Saraçoğlu'nun izni -ve hatta yazarı kutlamasıyla- *Toprak Kokusu* özgürlüğüne kavuşur.

1930'ların en önemli ismi şüphesiz Sabahattin Ali'dir. Toplumcu bir sanat anlayışı olan Sabahattin Ali, *Kağnı* (1936), *Ses* (1937) ve -"Bir Köy Öğretmeninin notları" olarak sunulan- *Yeni Dünya* (1943) kitaplarında yer alan hikâyeleriyle başlar köy hayatını edebiyata katmaya. Onun köy anlatısı, -Ertem, Sevengil ve Reşat Enis'ten farklı olarak- edebiyatın içindendir. Çehov ve Gorki'nin yoksul Rus köylülerini yansıtmalarındaki canlılık, Sabahattin Ali ile Anadolu'ya taşınır. Hayal ettiklerini ya da olmasını istediklerini değil, gözlemlediği gerçekleri, Sivas, Konya, Ayvalık ve Edremit civarında edindiği izlenimleri işler Sabahattin Ali;

> toprak ağasıyla, eşrafıyla, tüccarıyla; yöneticisi, jandarması, memuruyla; yoksul köylüsüyle; şarkıcı, oyuncu kızlarıyla; hapishaneleri, hırsızlıkları, adam öldürmeleri, su ve toprak kavgaları, hastalıkları, ölümleri, düğünleri, eğlenceleri, kadın oynatmaları, kadın kaçırmaları, şarkılı sazlı kahveleriyle; bir doyumsuzluğun sonucu kadın düşkünlükleri ya da tertemiz sevdalarıyla ve bütün bunları bütünleme ister gibi bir çok hikâyede uzaktan uzaktan görünüp kaybolan gölf pantolonlu, kara gözlüklü, boyunları fotoğraf makinalı köycüler ve bürokrat kalabalığıyla tüm Anadolu köyleri ve kasabaları belli bir tarihsel konum içerisinde gerçekçi renk ve biçimleriyle silinmez bir şekilde çizilmiştir Sabahattin Ali'nin öykülerinde. 1945'e kadar Anadolu köy ve kasabalarının içinde bulunduğu durumun şaşmaz tanıklarıdır bu öyküler. Orhan Kemal, küçük bir tarım ve sanayi kenti Adana'yı anlatacaktır daha sonra; Yaşar Kemal, dağ köyleri insanlarını, Yörükleri, pamuk işçilerini. Sabahattin Ali'yse uzun yıllar Orta Anadolu'nun küçük kasabalarının tek anlatıcısı, tek öykücüsü olarak kalacaktır (Doğan, 1975: 88).

Türk hikâyeciliğinin bir başka klasiği Sait Faik'in *Semaver* (1936) ve *Sarnıç* (1939) kitaplarında da köy ve köylülere yer verilmiştir. Ama toplumculuğu tekellerinde gören edebiyat çevreleri tarafından -uzunca bir süre- kayıt dışı tutulur, benimsenmez Sait Faik. Bekir Yıldız'ın; "hayat kitaplardan edinilmiş bilgi ve ustalıkla yola çıkanları her zaman alt eder. Bizden iki örnek verelim, Sabahattin Ali'nin hikâyeleri birer ekmekse, belki daha usta bir yazar olan Sait Faik'inkiler birer pastadır. Sanatçı ustalığına biraz da fayda karışacak" (aktaran Seyda, 1973) yorumunda özetlenen bu dışlamanın gerisinde yatan edebiyat dışı pragmatizm, ne yazık ki süreç içerisinde köy romanlarının bütününe yayılarak akımın kendi kendisini edebiyatın dışına itmesine neden olmuştur. "Bizim Köyümüz Balıkçı Köyüdür" hikâyesiyle, belki de hikâyelerine ve şahsına yönelik eleştirilere bir yanıt veren Sait Faik, denizcilikle geçinen -Burgaz'lı da olsa-

köylülerin dünyasına taşır okuyucusunu. Denizci köylüleri ölümsüzleştiren bir başka yazar ise *Aganta Burina Burinata* (1946) romanıyla Halikarnas Balıkçısı'dır. 1950'lerden sonra, Zeyyat Selimoğlu, Yaman Koray, Tarık Dursun K. ve Rıfat Ilgaz da denizcilikle uğraşan kıyı köylerini; balıkçılıkla, süngercilikle geçinen deniz emekçilerinin zorlu hayat koşullarını, doğayla mücadelelerini ve onları sarmalayan sömürü ilişkilerini işlemişlerdir.

Kemal Tahir'in, köyü en önemli memleket meselesi olarak gördüğü bu yıllarda yazdığı -önce 1941'de *Tan* gazetesinde tefrika edilen ve sonradan kitaplaştırılan- *Göl İnsanları*, yazarın köye ilişkin tezlerinin bir aynasıdır. Kemal Tahir, tezlerini elbette edebiyatın içinden ifade edebilecek bir ustalığa da sahiptir; hikâyelerine kattığı tipleri toplumsal varoluşlarının yanı sıra insani derinlikleriyle de işlemiş, cinselliği ihmal etmemiş ve dili basitleştirmemiştir. Köyü tanımanın sadece gözlemle değil, Anadolu tarihini, gelenekleri ve Osmanlı mirasını da bilmekle mümkün olabileceğini söylerken haklıdır Kemal Tahir. Bu fikriyatından yola çıkarak, daha sonraki dönem romanlarında; *Köyün Kamburu* ve *Devlet Ana*'da, köyü tarihsel geçmişi içerisinde canlandırır. Ancak Kemal Tahir'in tarih yorumları da tartışmalıdır.

Göl İnsanları kitabının arka kapağında, "Kemal Tahir diyor ki" yazısının altında, onun şu sözleri çarpar gözümüze;

> sahici Türk romanı işçimizle köylümüzün realitesinden doğacaktır. Biz romancılar, bu iki zümrenin yaşayışındaki eski ve yeni bütün özellikleri iyice öğrenmek, ekonomik ve sosyal şartlarındaki bütün değişmeleri aralıksız takip etmek zorundayız. Eserlerimiz bu işi becerebildikleri ölçüde milli olacaktır (Tahir, 1958).

Yayınevinin hazırladığı önsözde ise;

> Nüfusumuzun yüzde seksenini teşkil eden köylü ve bunları barındıran kırkbin köy iyice bilinmeden, köyün iktisadi ve sosyal münasebetleriyle bu münasebetlerin şekillendirdiği köylülük ruhu derinliğine ve genişliğine tetkik ve tesbit edilmeden, memleketin ekonomik ve sosyal gelişmesi hakkında ne plan yapılabilir ve ne de herhangi müsbet bir neticeye varılabilir. Bugün edebiyatımız kendisine düşen bu faydalı görevi başarmak yolundadır. Musikimiz, tiyatromuzla, filmcilğimizin de bu gidişe ayak uydurmada daha fazla gecikmemelerini istemek hakkımız (*age.*: 3).

vurgusu dikkat çekicidir. Görüldüğü gibi bir edebiyat ürünü, bütünüyle edebiyatın dışındaki bir kantara vurulmaktadır. Bu hikâyelerde kendini memleketi kurtarmaya adamış aydın tipi yoktur, ihtiyaç da yoktur; çünkü kurtarıcı, hikâyelerin yazarı, yayıncısı ya da yorumlayıcısıdır şimdi..!

Köy romanları ve Köy Enstitüleri

Bir metnin üretiminde, yayılmasında ve anlamının oluşturulmasında farklı ağırlıkta roller üstlenseler bile, yazarla birlikte, editörler, yayıncılar, eleştirmenler, okuyucular, dergiler ve kitabevleri -radyo ve TV kanalları sayesinde- dinleyiciler ve izleyiciler de belirleyicidir. Ancak metinler olmaksızın edebiyat akımları ve eleştiri müessesesi de oluşamayacağından, değer kavgasının kaynağı kuşku yok ki metindir. Okuyucunun karşısına matbu kitap olarak çıkan bir metin son halini almış olmakla birlikte, okuma eylemi gerçekleşmeden önce bir değeri yoktur, daha doğrusu olmamalıdır. Ne var ki, edebi otorite tarafından bu metnin taşıdığı anlam ve değerler, edebiyat alanına okuma eyleminden önce sokulurlar ve genellikle o metnin tüketimini bu ön anlam ve değerler belirler. Bir metnin "okunması", tüketici kitlenin niteliğine göre seçilen dergi ve gazete reklamları, yazarla yapılan şöyleşilerin reklam nitelikli habere dönüştürülmesi, metni basan yayınevinin sektördeki saygınlığı, yazarın -eğer varsa siyasi- geçmişi, dönemin popüler yazın akımına uygunluğu, son olarak da kitabın kağıt ve baskı kalitesi göz önüne alınmadan yapılamaz.

Bugün bir köy romanından söz ediyorsak, bu akımın varlığını Mahmut Makal kadar, onun *Bizim Köy*'ünü (1950) ve ardından gelen diğer köy ürünlerini *Varlık* dergisi ve kitapları arasında yayınlayan Yaşar Nabi Nayır'a da borçluyuz. Kitaba yazdığı önsözde, Nayır, bu katkısını açık bir biçimde dile getirmiştir zaten, ama Nayır'ın yazdıklarının önemi, 1950'lerde Türk aydınlarının toplumsal meselelere bakışını ve üstlendikleri misyonu bütün açıklığıyla yansıtmasındadır.

> Bir Orta Anadolu köyünün acı gerçeği, bana öyle geliyor ki bütün çıplaklığıyla ilk defa olarak bu kitapta dile geliyor. Gerçi köylerimizin durumuna dair daha önce de bazı şeyler yazılmıştır. Ancak bunlar ya iktisadi, içtimai araştırmalar, ya da köye şöyle bir uğramış aydınların müşahadeleriydi. Halbuki bu kitap doğrudan doğruya köyde doğmuş, köyde yaşayan bir köylü çocuğunu şehadetidir. Büyük kıymeti bu yüzdendir... Bizim Köy'de karşılaştığımız bir başka yenilik de Köy enistitüleri'nin kuruluşundan sonra girişilen okutma seferberliğinin seyri ve neticeleri üzerinde bizi düşünmeğe sevkedecek müşahadelerle dolu olmasıdır. Çorak bir tabiat kadar asi ve bildiğinden şaşmayan bir taassup yuvasına bilginin ışığını getirmeğe çalışan ateşli gençlerin aşılmaz güçlükler karşısında yapayalnız bırakılmalarından doğan hüsranları bu kitap sizlere tanıtacaktır. O sade derdi göstermekle yetinmiştir. Devasını bulmak selahiyet ve makam sahiplerine düşer... Bizim Köy'ün sadece bir edebi eser gibi değil, Türk köylüsünün kalkınması, Türk köylüsünün insanlık haklarına kavuşması uğrunda yazılmış bir rapor, hatta isterseniz bir ithamname gibi okunması lazımdır. Aydınlarımızın içinde yüzdükleri vurdumduymazlıktan biraz olsun silkinerek onun üzerinde layık olduğu ehemmiyetle duracaklarına inanıyorum"(*Bizim Köy* içinde, 1950: 4).

Yaşar Nabi Nayır'dan yaptığım -diğer aydınlara bir çağrı niteliği de taşıyan- bu uzun alıntıdan anlaşılacağı gibi, *Bizim Köy*'le birlikte kanonun standartları belirginleşiyor yavaş yavaş; yazar köyün içinden geliyor, taassup yuvasına bilginin ışığı taşınıyor, sorunlar ilgili makamlara rapor ediliyor, edebiyattan önce belgesel niteliği ağır basıyor romanın... Böylelikle anlatıların stereotipleri de kendiliğinden ortaya çıkıyor;

> yoksul ve cahil köylü; onu sömüren gerici güçler (ağa, imam, parti adamları); ve bir de kurtarıcı (öğretmen, ilerici kaymakam, ya da uyanık bir köylü). Bu kişiler arasında, yazarın tezine uygun bir ilişkiler ağı kuruluyor ve roman, cahil köylünün aydınlatılması ve uyandırılmasıyla nasıl kurtulabileceğini, bunu engelleyen güçlere karşı nasıl savaşım verileceğini gösteren bir örnek oluşturuyor (Moran, 1990: 182).

Yine de bu aydınlatıcının, yazının ilk bölümünde sözünü ettiğim fedakar kentli aydından farklı; mümkün olduğunca "organik" bir aydın tipi olduğu açıktır.

Genel karakteristiğini *Bizim Köy*'de bulan "Köy Romanı" kanonu, bu yazıda sıklıkla sözü edilen halkçılık/köylücülük siyasetinin eğitim alanındaki karşılığı olan Köy Enstitüleri'nin ürünüdür; yazarların önemli bir bölümü de bu enstitülerden yetişmiş öğretmenlerdir ve ideolojik olarak elbette onları yetiştiren Köy Enstitüleri'nin modernist ve aydınlanmacı dünya görüşünün izlerini taşırlar. Edebi olarak ise, kültür tarihimizde "beyaz dizi" olarak anılan Milli Eğitim Bakanlığı Dünya Klasikleri Seçmeleri'nin, özellikle de bir yandan Zola Natüralizminin, öye yandan Rus gerçekçiliği ve Rus edebiyatının konuları\kişileri karışmıştır metinlere. Bu nedenle pek çok hikâyedeki Anadolu köylüsü bir "müjiği" hatırlatır okuyucuya.

Metinlerarasılık, köy romanlarını ve o dönemi anlamak açısından anahtar bir kavram mahiyetindedir.

> Bir romanın yapısından çok yapılaşmasını analiz etmek için romanı daha önceki veya senkronik metinler bütünlüğüne yerleştirmeliyiz... Böylece metnin yapılaşmasını dönüşüm olarak incelemek için metni ya metinsel bir diyalog veya daha iyisi metinlerarasılık olarak görmeliyiz. Bu yüzden belirtmeliyiz ki, romanın bir dönüşüm olarak ele alınması ona kendi içinde yeterli olmayan ve kendisini kuşatan çevreye gönderme yapan bir sistem olarak yaklaşıldığını ima eder (Coward ve Ellis, 1985: 96-7).

Köy romanları da hem -bir önceki bölümde incelediğimiz- Türk edebiyatından, hem Köy Enstitüleri'ni kuranların seçtikleri Dünya Klasiklerinden ve hem de kendi türdeşlerinden devraldığı bir retorik üzerine kuruluydular. Mesela, Ivriz Köy Enstitüsü'ne alındığında, ilk kez girdiği kitaplıkta önüne "Dünya Edebiyatından Seçmeler Dizisi" konmuştur Mahmut Makal'ın. O, Gorki'nin *Stepte*'sini seçer. Türkçe öğretmeninin ilk derste okuttuğu yazar ise Sabahattin Ali'dir. Gerisini Makal'ın ağzından aktaralım;

> Kitaplığı yöneten Mehmet Göktepe ağabeyim, elime Ahmet Mithat Efendi'nin bir kitabını tutuşturmuş olsaydı, her şey bambaşka bir yönde gelişebilirdi. Bekir Semerci -Türkçe öğretmeni- de, Sabahattin Ali yerine Recaizade'den ya da Abdülhak Hamit'ten bir parçayı dersliğe getirebilirdi. O zaman da durum başka biçimde gelişebilirdi. Ama, bilinçliydi işin bu yanı da: Talim Terbiye Kurulu'nda bilinçli aydınlar, yani çağdaş kafalar vardı. Örneğin Sabahattin Eyüboğlu oradaydı (Makal, 1990: 33).

Sabahattin Eyüboğlu adı, konumuz Köy Enstitüleri olmamakla birlikte yine de anılmaya değer. Çünkü konu ettiğimiz bu roman ve hikâyeleri yazan bir kaç kuşak köy çocuğunun eğitimini planlayan Cumhuriyet Aydınlanmacılarının tipik bir örneğidir Eyüboğlu. Dünya Klasikleri ile köy çocuklarını/yazarlarını tanıştıran odur. Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nde, "Açık Hava Tiyatrosu bitmiş, kantinin yanındaki Milo Venüs'ü, Yüksek Bölüm Kapısı önünde temiz yüzlü Yunanlı çocuk, tiyatro kolunda kanatlı Samatrakos onun çabalarıyla yadırgamadan yerlerini almışlardı" (aktaran Başaran, 2001: 20). Eyüboğlu ve arkadaşları Anadolu köylerinin cehaletini bir "şok"la aydınlatacaklarını düşünerek, büyük bir inanç, samimiyet ve heyecanla aydınlanmanın sembolü saydıkları evrensel değerleri taşıdılar köylere. "Açıkhava Tiyatrosu'nda geçen hafta yatak çarşaflarından kostümlerle Julius Cezar oynandı, bu hafta Enstitülülerin yazdığı Bizim Köy piyesi oynanıyor" (*age.*: 35) diye yazar bir mektubunda Eyüboğlu. Bir başka mektubunda, ilk oynanacak oyunlar olarak Moliere, Sheakespeare, Beaumarchais ve Gals Worthy'nin eserlerini önerir.

> S. Eyüboğlu ve benzeri aydınlar, daha sonraki yıllarda hümanizma ile halkçılığı birleştirme çabasına girişecekler, Köy Enstitülerinden, 'Anadolulu hemşehrimiz Homeros' ve Yunus'tan dolanarak Mavi Yolculuk'a evrileceklerdir. Hiç kuşkusuz Eyüboğlu ve arkadaşlarının Türk düşünce yaşamına katkılarını küçümsemek kimsenin haddi değildir, dahası olmamalıdır. Gelgelelim, 1950 sonrası kuşakları Eyüboğlu grubunun sınıf terimini değil halk terimini yeğlemesinin ideolojik içeriğini yeterince görememiş, yazma-kilim-türkü söylemine takılıp kalmıştır (Oktay, 2000: 340).

Aydınların Anadolu'nun ve Anadolu köylüsünün kurtuluşunu sınıfsal temeller ve sömürü ilişkileri yerine eğitimde ve feodal artıkların tahahkkümünün sona erdirilmesinde görmesi, aydınlanmayı Anadolu köylerine Sheakspeare tiyatroları kurdurup Milo Venüsü heykelleri dikmek tarzındaki simgelere indirgemiştir. Köy romanlarında halk masalları, destan ve folklorik özelliklerin yer almayışının başlıca nedenlerinden birisi toplumcu gerçekçiliğin gerçekliğe yaptığı ağır vurgu ise, diğeri de aydınların kendilerini ve toplumu Doğu'ya ait değerlerden kurtarıp Batı kültürünü sahiplenme arzusudur. Halk masalları, destan ve fabllar da birer toplumsal alegoridir ve kuşkusuz bir gerçekliği barındırırlar, ama Tanzimat'tan itibaren Batı'nın modern edebiyatı karşısında hakir görülmüştür bu geleneksel anlatılar. A. H. Tanpınar'ın belirttiği gibi; "Türk romanı gözden geçirilirken göz önünde tutulması gereken ilk gerçek, bu roma-

nın yurtta öteden beri var olan hikâye biçimlerinin doğal bir gelişmesinden doğmadığı, bir geleneğin olduğu yerde bırakılıp yerine yenisinin kurulması şeklinde başladığı keyfiyetidir" (Tanpınar, 1969: 90). İlk romancılarımız roman ile ilgili yazılarında, Avrupa edebiyatını ve romanını ileri bir uygarlığın işareti, kendi edebiyatımızı ve özellikle -Leyla ile Mecnun gibi- anlatı türündeki eserleri geriliğin bir işareti sayarlar. Namık Kemal, Ahmet Mithat, Şemsettin Sami gibi yazarlara göre eski hikâye türünden romana geçiş, hayalcilikten akılcılığa, çocukluktan olgunluğa, kısacası ilkellikten uygarlığa geçiştir.

Boş Beşik ve *Akkuş* (1932) romanlarında Yusuf Ziya Demircioğlu, halk masalı tarzını işlemişse de, Cumhuriyet döneminde ilk romancıların tamamı önlerine ya güncel meseleleri ya da Doğu-Batı karşıtlığını koymuşlar, halkçılıkla halk kültürü arasında bir ilişki kurulmamıştır. Batılı tarzda kamusal insan yetiştirmeyi hedefleyen Köy Enstitüleri planlayıcılarının da modernleşme hamlesini Batı edebiyatını ve kültürünü belletmekte gördükleri anlaşılıyor. Şimdi geriye dönüp baktığımızda, folklorun dar bir anlamı olarak belli bir halkın -çoğunlukla toplumun alt tabakalarının ve köylülerin- kültürünün araştırılmasını alır; folklorün sözlü ve yazılı metinlerinin de genel bir ezilmişliğin ifadesi olduğunu düşünürsek, bugün köy romanlarının kendilerinin birer folklor ürününe dönüştüğünü söyleyebiliriz. Türkiye'de folklore yönelik çalışmaların gelişmesi ve halkçılığın sosyalist bir dille farklı biçimde siyasallaştırılmasından sonra, Yaşar Kemal, Kemal Bilbaşar, Ümit Kaftancıoğlu gibi yazarların romanlarında folklorik öğelere, halk masalları ve destanlara yer verilmiştir.

Demokrat Parti dönemi

Kemalizmin popülist söylemi halkçılığın Demokrat Parti'nin eline geçtiği, üstelik halk vurgusunun köylüler ve yoksullar üzerinden yapıldığı bu yıllarda Köy romanları, Türkiye'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik dinamiklerinin bir başka disipline tercüme edilmesiydi. Anadolu kökenli aydın ve yazarların başlangıçta Demokrat Parti'yi samimi buldukları, köylülük ve halkçılığı edebiyata hükümet yanlısı ağa ile yoksul köylünün çatışması biçiminde kattıkları ve seçim sonuçlarını, bürokratik seçkinciliğinden ve ekonomik politikalarından yıldıkları CHP'ye karşı kazanılan bir zafer olarak destekledikleri gerçektir. Mesela, Mahmut Makal, Yaşar Nabi Nayır tarafından övgüyle tanıtıldığı günlerde, Halk Partisi iktidarı tarafından susturulmak istenmiş, 30 Mart 1950'de komünizm suçlamasıyla tutuklanmıştır. CHP'nin tavrını, anılarında; "demek şimdi seçim kapıya dayanınca ve de muhalifler (DP'liler) bana dayanarak yirmiyedi yılın boş geçirildiğini, köylünün ezildiğini dillerine dolayıp seçim kürsülerinde kitabımdan parçalar okumaya başlayınca pabuç pahalılanmıştı" şeklinde yorumluyor Mahmut Makal. Ancak kısa sürer tutukluluğu ve serbest bırakılır. Zaten 14 Nisan seçimlerini de onun kitaplarını meydanlara taşıyan Demokrat Parti kazan-

mıştır. 15 Haziran 1950'de yeni seçilen Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından Çankaya Köşkü'ne çaya davet edilir. Köy Enstitülülerle hükümet arasındaki kısa süreli bir balayıdır bu.

Tıpkı CHP'nin kendi başlattığı köycülük hamlesinin yoksulluk çığlığına dönüşmesinden duyduğu rahatsızlık gibi, Demokrat Parti'de kendisini iktidara taşıyan söylemle solcuların edebiyatının yanyana gelmesinden hoşnut kalmaz. Önce Köy Enstitüleri kapatılır, ardından Enstitülü öğretmenlere baskı yapılır ve yeni seçim dönemi yaklaştığında, iktidarın kalemleri köyü konu alan aydınlara saldırmaya başlarlar. Özellikle Peyami Safa imzalı yazılar, ABD'deki cadı kazanını Türkiye'de de harlatmaya yöneliktir. Bir yazıda "acaba neden sosyal gerçekçilik davasında olan sözde münevverlerden, ressamlardan, şair ve hikâyecilerden bazıları, bu müsbet hamleleri görmezden gelirler de memleketi baştan başa ihmal ve sefalet içinde gösterirler? Gittikçe dolan bir bardağın hep boş tarafını gösterip memleketi simsiyah bir kötümserlik havası içinde göstermek istemelerindeki maksatları nedir" sorularını ortaya atar yazar, bir başka yazısında yine kendisi yanıtlar;

> davaları malum, köylü ve işçinin sefaletini mübalağa eden, açlık ve yoksulluk propogandasıyla isyan duygularını kabartmak, ihtilal potansiyelini arttırmak ve kanlı bir iç savaş yoluyla iktidarı kapmak. Mahmut Makal, Oktay Rıfat, Orhan Veli'nin yazılarından alınan ve okunan parçalarda açlık, sefalet, hastalık Türkiye'de çalışan sınıfları kırıp geçiriyor. Anadolu'yu yer yer kalkındıran, sağlığa ve refaha kavuşturan hareketlerden hiç bahis yok. Bunlar niçin tekzip ve ilan etmiyorlar ki, Anadolu'nun bir çok bölgelerini elektriğe, suya, modern yollara ve fabrikalara kavuşturan bir kalkınma hamlesinin bütün hızıyla devam ettiğini (aktaran Makal, 1990: 80).

1945-55 arası dönemde, halkçılık-köylülük ideolojisine sarılan Türk solu ile CHP ve DP siyasetleri arasındaki ilişkileri anlamak gerçekten çok kolay değil. Bunda, her iki partinin de zaman zaman kendisini memleket kalkınmasının ya da aydınlanmanın temsili olarak ortaya koymalarının, kimi zaman da dayandıkları gerçek sınıfsal temelleri doğrultusunda davranmalarının etkileri vardır. Sol hareket ve aydınlar, doğrudan bir bağ kurmasalar bile, müttefik bulma ya da bir şeylerin artık değişeği umuduyla konjonktürel yakınlaşmalar içerisinde olmuşlardır bu iki parti ile. CHP'nin 1946'dan sonra giderek sağa kayan uygulamalarının ardından, 1950'den başlayarak, çoğu Köy Enstitülü olmak üzere, yazarların -Kemalist bir bakış açısı ile- bu yeni dönemin yeni siyasi motifini işlediklerini ve ilk dönem ürünlerinin Demokrat Parti'nin popülist siyasetiyle örtüştüğünü söyleyebiliriz, ama bir kez daha vurgulamakta yarar var; bu yazarların siyasal anlamda Demokrat Parti'yi desteklediklerini iddia etmiyorum, hatta tamamının muhalif bir tavır sergilediğini de söylemek mümkün. Yine de metinlerden yansıyan ilerlemeci dünya görüşünün Menderes hükümetinin köy kalkınması sloganlarına yakınlığı inkar edilemez. Mesela Demokrat Parti'nin

tarımı makinalaştırmak için başlattığı traktör ithalatının yarattığı heyecan, Kemal Bilbaşar'ın *Pembe Kurt* (1954) ve Talip Apaydın'ın *Sarı Traktör* (1958) romanlarına aynı duygularla katılmıştır. Demokrat Parti söylemi ile bu örtüşme meselesinin, sonraları "köy romanının resmî ideolojinin bir aracı" olduğu değerlendirmelerine yol açacağı görülecektir.

İktidarının daha ilk günlerinde, zaten güdük bir biçimde hazırlanmış Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu rafa kaldırıp temel hak ve özgürlükler üzerine baskıları yoğunlaştırınca, aydınların muhalefeti bu kez DP iktidarına yöneldi. 1950-60 yılları arasında burjuvazinin geliştirdiği kapitalizmle birlikte sınıfsal saflaşmalar da belirginleşti, bu sınıflaşmaların sosyalist terimlerle ifadesi kolaylaştı ve bunlar, sol hareketler için uygun bir kitle yarattı. Bu ilk dönemde, Kürtler ve diğer etnik guruplar ise farklılıkları ile değil, gündelik yaşantı içerisinde ve genel bir yoksul köylü kategorisinde ele alındılar. Köy romanı denildiğinde her ne kadar Köy Enstitüleri'nden sıklıkla sözedilse de, 1950'lere damgasını vuran üç solcu yazar oldu; *Bereketli Topraklar Üzerinde* (1954) ve *Vukuat Var* (1958) romanlarıyla Orhan Kemal, *İnce Memed* (1955) ile Yaşar Kemal, *Sağırdere* (1955), *Körduman* (1957), *Rahmet Yolları Kesti* (1957), *Yediçınar Yaylası* (1958) ve *Köyün Kamburu* (1959) ile Kemal Tahir, edebiyat alemlerindeki saygınlıklarıyla birlikte, köylü romanın merkezi yaptılar.

Sosyalist sözcüğünü kullanmanın sakıncalı olduğu yıllarda kendilerine toplumcu gerçekçiliği yakıştıran genç kuşağın en etkili isimlerindendi Orhan Kemal. "Memleketimizin insanlarının kalkınmasını, refahını, yükselmesini istedim. Bu işin de köyden başlaması kanısına vardım" (aktaran Naci, 1981: 261) düşüncesiyle yazmıştı *Bereketli Topraklar Üzerinde*'yi. Yoksul köylerinden kalkıp çalışmak için Çukurova'ya inen üç garip köylünün hikâyesini anlatan bu romanında, girdikleri her işte acımasızca sömürülen, kente geldiklerinde horlanan, alay edilen, kendileri gibi sefalet içerisinde yaşayan insanlara sığınan, ama biri dışında ayakta kalmayı beceremeyen köylülerin bir daha köye dönmek şansı da yoktur. Hem toplumsal hem de ekonomik hayatın çok iyi gözlemlendiği roman, tarımsal alandaki değişmeleri -özellikle makinalaşmayı- eksiksiz kaydeder. Yaşama kavgasından -uyanıklığıyla- sağ çıkan İflahsız Yusuf, yazarın *Gurbet Kuşları* romanında yeniden karşımıza çıkmak üzere kente doğru giderken biter roman.

Orhan Kemal, *Vukuat Var*, *Hanımın Çiftliği* (1961), *Eskicinin Oğulları* (1962) ve *Kanlı Topraklar* (1963) romanlarında da aynı temayı işlemeyi sürdürür. Adana çevresindeki toprak ve fabrika işçilerinin hayatları Çukurova'daki ekonomik ve toplumsal değişimler ve tarım ve sanayideki gelişmelerle paralellik içerisinde ama romanın merkezine daima insani dramlar konularak en iyi onun romanlarında yer almıştır. Hem bu romanlarında, hem de üçüncü dönemi sayılan kent romanlarında -*Gurbet Kuşları*'nda (1962)- kentten köye, köyden kente göçleri, ırgatlıktan işçiliğe geçişi, gecekondulaşmayı, köylünün şehirde tutunma çabala-

rını, yozlaşmasını, sömürü çarklarının işleyişini anlatır Orhan Kemal.

Türk romanında Yaşar Kemal efsanesi de hikâyesi Çukurova'da geçen *İnce Memed*'le başlar. Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf*'u gibi, anlatılan olaylar, Osmanlı tarihi içerisinde cereyan etmekle birlikte, köylünün dramı değişmemiştir. Çözülmeyen feodal ilişkilerin baskısından bunalan köylü genci Memed'in isyanında, hem bireysel bir meseleyi hem de köylünün genel toplumsal ve ekonomik sıkıntılarını buluruz. Bütün varoluş koşullarıyla çizilen insanların gerisinde -belirleyici dinamikler olarak- çoğu zaman maddi nedenler, bazen de bireysel psikolojiler yer alır. Bugün bir halk destanı gibi de okunabilecek *İnce Memed*, Yaşar Kemal'le birlikte anılır, ama yazarın 60'lı yıllarda yazdığı *Dağın Öteki Yüzü üçlemesinde* yer alan romanları *İnce Memed*'den -estetik açıdan- daha başarılıdır. *İnce Memed*'in bu denli sevilmesinde, kahramanın haklı isyanının, silahı kuşanıp dağa çıkmasının, "o en güzel eşkiyalar"dan olmasının rolü -mutlaka- vardır!

Kemal Tahir'in köye ve köylülere yaklaşımında, yazarın tarih ve toplum tezlerinin etkisi olduğunu *Göl İnsanları* örneğinde belirtmiştim. Türkiye'de bir dönem önemli tartışmalar yaratan Osmanlı'nın özgül bir üretim tarzına sahip olup olmadığı meselesinde özgüllükten yana tavır koyan Kemal Tahir'in 1950'lerde yazdığı romanlarında, kapalı bir toplumun kendi dinamikleri ile çözülemeyeceğinin kanıtına dönüşür köy hayatı. Üstelik köye dışarıdan gelen bir aydın da olmayınca, her şey olduğu gibi kalır; köylü milleti, birbiri ile itişip kakışarak, birbirlerinin karısına\kızına uçkur çözerek, cinselliğin her türlüsünün kol gezdiği ortamlarda kurnazlık sandıkları küçük hesaplarla yoksul ve sefil bir biçimde yuvarlanır giderler. Kemal Tahir'in romanlarını belki de en itici kılan özellik, yazarın kendi tezlerini roman kahramanlarının ağzından uzun uzadıya nakletmesi, edebi dilin yerine toplumbilimsel söylemi geçirmesidir.

1950'lerin önemli bir diğer ismi Samim Kocagöz'ün mekânı Söke ovasıdır. Uzun bir edebiyat hayatı olan Kocagöz, ilk roman ve hikâyelerinde çok iyi bildiği memleketi Söke'yi ve Söke köylülerini, kimi zaman Osmanlı tarihi içerisinde, kimi zaman tek partili yıllarda ve son olarak Demokrat Parti iktidarı döneminde, yörüklerinden tahtacılarına kadar her yönüyle resmetmiştir.

> Tabiatın insafsız saldırışı karşısında düzensiz bir toplumdaki insanların çaresizliği, yeni bir çağa varlığını savunarak uymağa çalışan ağa ile topraksız köylü, ova köylüsünün yaşayışındaki değişmelerin altındaki nedenler, (...), can veren, can alan, alınyazısı gibi amansız, ana gibi şefkatli, ama tekniğin pençesinde köle olabilecek koca Menderes'in iki yanındaki ova-dağ köylülerinin zıt kişilikleri ortasında, yeni ve eskinin çarpıştığı, açık ve sinsiliğin kolkol aktıkları tozlu yollar, tarlalarda, dağ, ova ve deniz arasında dalgalanan bir büyük yaşama (Alangu, 1965: 340).

vardır Samim Kocagöz'ün hikâye ve romanlarında. Kenti ve 60'lardan sonraki siyasi meseleri işlediği romanlarından çok daha gerçekçi, canlı ve başarılıdır yazarın bu unutulmuş köy anlatıları.

1950'li yılların sonuna gelindiğinde, *Yılanların Öcü* (1959) yayınlandı ve edebiyat dünyasının hararetle konuştuğu isim Fakir Baykurt oldu. Köy romanı dediğimiz akımın simgesi, yazdığı seksene yakın kitabıyla tek başına bir kanondu o. Türkiye gerçeğini en çıplak biçimiyle yazıya, edebiyata döken Baykurt, hepimizin muhaliflik kültürüne bir şeyler katmayı başarmıştı. 1960'tan 1980'e kadar Türkiye'de en çok okunan yazarlar listesinin başında kuşkusuz Fakir Baykurt ismi yer alır. İlk romanı *Yılanların Öcü*'nde anlattığı köylü ailesinin, Kara Bayram'ın yaşam mücadelesi, sonraki iki romanına daha konu olur. *Irazcanın Dirliği*'nde (1961) Irazca Ana'dır öne çıkan. 1977'de yazdığı *Kara Ahmet Destanı* ise Irazca'nın torunu Ahmet'e ayrılmıştır. Baykurt, bu üçlemesi ile, yoksul köylünün çaresizliğini, devletin -idealist bir kaç genç memurun çabalarına rağmen- güçlüden yana oluşunu ve köyden kente göçü işler. Dahası, Anadolu kadının direnişini, ezilmişliğinin altındaki öfkesini sergiler.

Romanlarından uyarlanan sinema filmleriyle daha da popülerleşen Baykurt'un metinlerinin içeriği, Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın (TÖS), DİSK'in, TİP'in kurulması ve gençlik hareketlerinin başlamasından sonra siyasallaşır ve sosyalizm vurgusu giderek artar. Ancak, toplumsal, siyasal ve ekonomik hayatı yansıtmaya çalışıp kanonun bildik temalarını tekrarlarken Baykurt'un köylüleri idealize edilmiş iyi veya mutlak kötü kategorileri içinde hareket eden stereotipler durumuna düşmezler. Üstelik yazının ilk bölümünde sözünü ettiğim romanlardaki kurtarıcılarla kurtarılacak kurbanlar olarak yaklaşmamıştır köylülere. Onun köylüleri ne kahraman ne korkak ne de haindirler; kişilikleri, eylem ve eğilimleri, ahlak ve alışkanlıkları toplumsal ve ekonomik nedenlerle belirlenen bildiğimiz insanlardır Fakir Baykurt'un anlattıkları.

Yükselen siyasi içerikle 60'lardan 80'e

60'lı yıllarda köy romanlarının hem olgunlaştığını, hem de popülerliklerini sürdürerek -özellikle ilerici öğretmenler eliyle- Anadolu'nun dört bir yanına ulaştığını görüyoruz. Elbette bu yeni dönemde 27 Mayıs'ın getirdiği demokratik atmosferin de payı büyüktür. Cumhuriyet'in ilk yılları ardından ikircikli olan ve Kemalizmin aydınlanmacı girişimlerini köktenci bir hareket olarak değerlendirip bu ideoloji ile anti-emperyalizm, halkçılık, devletçilik sloganları temelinde anlaşan solcu aydınlar, ordunun '60 darbesinin ardından gelen demokratik anayasa ile Kemalizme duydukları güveni de tazelediler. 1960'lardan sonra TİP kurulurken, solcular arasında Kemalizmin saygınlığı korunuyor ve TİP programında halkçı/köylücü bir ideolojinin izleri açık bir biçimde görülüyordu.

68'e doğru gelindiğinde özellikle gençler arasında taraftar bulan Milli Demokratik Devrim tezlerinin demokratikleşme hedefi ile de ilişkiliydi Kemalizm'in halkçılığı. Dönemin en sevilen devrimci marşlarından birinin mısrala-

rındaki; "bağımsızlık uğruna al kanlara bulanmak" ya da "emperyalizme karşı halk savaşı vermek" dilekleriyle, Kemalizmin ve köy romanlarının içerikleri arasında ciddi bir yakınlık vardı. Üstelik öncü savaşını benimseyen devrimci grupların, proleterya ideolojisi ile donanmış öncünün yöneteceği köylü ordusu stratejisi, gençlerin köylüye sempati ile bakmasına neden oluyor, köyü mesken tutmuş romanları daha da popülerleştiriyordu. Kırlar hayatî ehemmiyetteydi 68'in devrimci gençleri için. Bu yıllarda görülen köy mitingleri ve toprak işgalleri de köylülere beslenen umutları artırmış, kimi zaman siyasi çalışma, kimi zaman köylüye yardım amacıyla sık sık köylere giden gençlerle köylüler arasında sıcak ilişkiler başlamıştı. Bu gençlerin önemli bir bölümü İstanbul'a Anadolu'dan gelen yoksul üniversite öğrencileriydi. Bu sınıfsal, siyasi ve ideolojik örtüşmeyle birlikte, köy romanları şimdi daha devrimci bir içerik ve umutla yazılabilirlerdi...

Aydınlar arasında sosyalist düşünceler yayılıp pek çok yazar TİP'e üye kaydolduktan sonra, Köy kanonunun hızla büyüdüğünü, edebiyata meraklı gençlerin ilk hikâye/roman denemelerinde mutlaka köyü/köylüyü hedeflediğini ve edebiyata aktarılan coğrafyanın genişlediğini görüyoruz. Doğu'dan Batı'ya, Kuzey'den Güney'e, ovalardan denizlere, tütün tarlalarından maden ocaklarına kadar Anadolu'nun bütün köylüleri katılmıştır artık hikâyelere. Akımın itici gücü Köy Enstitüleri de ihmal edilmez; Fakir Baykurt'un Onuncu Köy (1961), Kemal Tahir'in *Bozkırdaki Çekirdek* (1967), Talip Apaydın'ın *Karanlığın Kuvveti* (1967), Ümit Kaftancıoğlu'nun *Dönemeç* (1972) ve *Yelatan* (1972), Ali Yüce'nin *Şeytanistan* (1976) kitapları, Köy Enstitüleri ve mezunlarına ayrılmıştır. Maden ocakları ve köylü işçiler; Mehmet Seyda'nın *Zonguldak Hikayeleri* (1962), Ahmet Naim'in *Kuduz Düğünü* (1968) ve Levent Ağralı'nın *Göçük* (1976) hikâye ve romanlarında işlenir.

Yaşar Kemal'in Dağın Öteki Yüzü üçlemesini oluşturan *Ortadirek* (1960), *Yer Demir Gök Bakır* (1963) ve *Ölmez Otu* (1968) dönemin edebi açıdan da önemli romanlarıdır. Orhan Kemal'in ise 60'ların ikinci yarısından sonra kent ve işçi temalı hikâye ve romanlara ağırlık verdiği görülür. Kemal Tahir, *Kelleci Mehmet* (1962) ve özellikle *Devlet Ana*'yla (1967) yine en çok tartışılan yazar olurken, tartışmalar daha çok tarihçi ve toplumbilimciler arasında sürer. Köyün edebiyat dünyasında kapladığı ağırlığın dergilere de yayıldığını söyleyebiliriz. Bunlar arasında en önemlisi; Mart 1961-Ekim 1970 tarihleri arasında 112 sayı çıkan ve Köy Enstitülü yazar ve sanatçıların ağırlıkta olduğu *İmece* dergisi, ilk sayısını Köy Enstitüleri'nin kurucusu İsmail Hakkı Tonguç'a sunarak atılır yayın hayatına.

Yakın tarihte yitirdiğimiz Necati Cumalı'nın hikâye ve romanları, türün en güzel örneklerindendir. Onun kendi kuşağını değerlendirişi, o yılların atmosferini eksiksiz yansıtır;

> Bizler, çelişkili koşulların yaşamını bölük pörçük, parça parça ettiği bir kuşağız. Benim çocukluk yıllarımda, toplumda egemen olan değer ölçüleri ile ekmeğimizi kazanmaya başladığımız yıllarda ağır basan değer ölçüleri, çelişkili bir değişiklik gösterdi. Toplum bize verdiği vaatleri tutmadı. Kişiliğimin biçimlenmeye başladığı otuzlu yıllarda, ülkemizde yaşamayı güzelleştiren geleceğe dönük inançlar geçerliydi. Yurdumuzun daha mutlu yarınlara kavuşmasına katkıda bulunmak yürekleri ısıtan bir tutumdu. Kırklı yıllarda birden kendimizi kararan gökler altında bulduk. Öte yandan delikanlılık çağında inançla bağlandığımız cumhuriyetçi, halkçı, devrimci görüşler karalandı, bizler kötü gözle görülen, istenilmeyen kişiler durumuna düşürüldük (Cumalı, 1999).

Böyle bir hissiyatla, tıpkı kuşağının diğer üyeleri gibi, Necati Cumalı da hikâye, roman ve tiyatro oyunlarında kendisinin de paylaştığı acı gerçekleri, kararan gökleri; Urla yöresi köylüleri ve tarım -tütün- sorunları etrafında anlatır.

Tütün Üçlemesi olarak bilinen *Tütün Zamanı/Zeliş* (1962), *Yağmurlar ve Topraklar* (1973) ve *Acı Tütün* (1974) romanları, 1950'li yıllardaki Urla'yı, çevre köylerini, tütün ekicilerini ve işçilerini, onların gündelik yaşamlarını, aşklarını, cinselliklerini, umutlarını çok canlı bir biçimde hikâye eder. Üreticinin tüccarla mücadelesi, tütün başfiyatlarında hükümetin oynadığı oyunlar, kaymakam, savcı, jandarma yetkililerinin tutumları da eksiksizdir. Ege'nin bu özel ekonomik, siyasal ve toplumsal tarihi, -edebiyatın içinden- çırılçıplak çıkar ortaya. Necati Cumalı'nın ünü de -Fakir Baykurt gibi- beyaz perdeye yansıyan bir hikâyesiyle yayılmış, onun *Susuz Yaz* (1962) hikâyesinden yola çıkan Metin Erksan'ın yönettiği film, -gizlice götürüldüğü- 1964 Berlin Film Festivali'nde Altın Ayı Ödülü'nü alınca yazar, hikâye, yönetmen ve film, Türkiye'de şiddetli tartışmalara neden olmuştu.

Köy romanlarının en parlak döneminde, 1960'da yazılmasına rağmen, *Bodur Minareden Öte* (1960) kitabında, kasabadan, köyden, kentten biçiminde sınıflandırdığı hikâyelerinde hep aynı temayı, toplumun baskılarından bunalmış, ötekileşmiş, uyumsuzlaşmış insanları işleyen Yusuf Atılgan'ı ayrıksı, kanon dışı bir örnek olarak anmak gerekir. Nasıl soluk alınıp verildiği meçhul kalan bir karabasanlar dünyasıdır onun anlattıkları. Karakterlerin, kendilerini kuşatan bu karabasanlardan -kasabadan kurtulsalar da- kurtulmaları mümkün müdür? Yanıtı olumsuzdur Atılgan'ın, kasabadaki bütün çemberler kırılmadıkça, kurtuluş mümkün değildir. Yusuf Atılgan kente gelindiğinde bireyler üzerindeki kıskacı biraz daha daraltır. Belki de o yıllarda Avrupa'da çok etkili olan düşünce akımlarının, "varoluşçuluğun" da etkisiyle, uyumsuzluk, bunaltı, saçmalaşan yaşam gibi temaları çıkarır öne. Yazarın klasik bir köy, kasaba, kent çizgisi yerine, kasaba, köy, kent sıralamasını yeğlemesinden de anlaşılacağı gibi, "nerede yaşarsa yaşasın, bu dünyaya düşmüş birey için kurtuluş yoktur" kötümserliğini taşıyan *Bodur Minareden Öte*, her ne kadar varoluşçu bir bunaltı üzerine kurulmuşsa bile, toplumsal olana da gözlerini kapamaz. Günümüzde Hasan

Ali Toptaş'ın sürdürdüğünü söyleyebileceğim Yusuf Atılgan tarzı köy anlatısı, Melih Cevdet Anday'ın *Raziye* (1975) ve Ferit Edgü'nün *O* (1977) romanlarında da görülür.

'71 darbesinden sonra, köy romanının iktidarına bir ortak çıkar; 68'den 71'e kadar süren mücadeleyi ve en çok da maruz kalınan işkenceleri konu edinen 12 Mart romanları, geçmiş dönemle bağları kopmamış öğrenci gençlik ve solcu muhalefet açısından daha çok tercih edilir. Üstelik darbe sırasında kırlara çekilmeye çalışan devrimci hareketin önderleri için ne köyler bir barınak olmuştur ne de köylüler müttefik..! Sosyalist parti ve örgütlerin Türkiye'nin ekonomik yapısındaki değişmeler, işçi sayısındaki artış, demografik hareketlerde kentler lehine gelişmelerle de belirlenen siyasi tesbitlerinin etkisiyle, işçiler, fabrikalar ve gecekondu bölgeleri daha muteberdir artık; yazarlar da onlara yönelecektir. Ancak, yazı içerisinde de belirttiğim gibi, bu yeni eğilim köy romanlarının sonunu getirmez. 50'lerde başladıkları kariyerlerinin olgun ürünlerini veren yazarlar edebiyattan kopmamışlar henüz. Üstelik Yılmaz Güney, Bekir Yıldız, Osman Şahin gibi yeni isimler de eklenmiştir kanonun listesine, ama içerikteki vurgu, köy ve köylü meselesinden çok siyasidir. Mesela Yılmaz Güney, *Boynu Bükük Öldüler*'i yazmaya başladığı 1961-62 cezaevi yıllarında işçi sınıfının kaçınılmaz ittifaklarını, özellikle de köylülüğün devrim süreci içindeki doğru yerini bilmediğini, tanıdığı insanları gerçekçi ve içten bir dille yansıtmaya çalıştığını söyler, 71'de son hali ile basıldığında, romana elbette ittifaklar meselesi de katılmıştır. Yine de bu katılışın, 1950'li yılların Çukurova köylülerinin yoksul ve ezilmiş hayatlarını anlatan metne edebiyat dışı bir zorlama yapmadığını eklemeliyim.

70'lerin en tanınan hikâyecilerinin başında Bekir Yıldız'ın geldiğini, "Kaçakçı Şahan"ın da en tanınan hikâyelerden biri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz herhalde. Urfalı'dır Bekir Yıldız ve Urfa köylülerini, susuzluktan çatlamış tarlaları, verimsiz ürünü, başka bir geçim kaynağı olmadığı için kaçakçılığa mecbur olan köylüleri, köy geleneklerini, kaderlerinden kaçmaya çalışan yoksul insanların dramını; yani Güneydoğu'yu resmeder. Serttir hikâyeleri; gerçekleri olanca çıplaklığıyla, okuyucuyu çarpmayı, provoke etmeyi hedefleyerek -1950'lilerin doğalcı diliyle- anlatır. Metnin edebi özelliklerdense olaya, okuyucuların duygularına ağırlık veren Bekir Yıldız, kanonun 70'lerdeki ortodoks kanadındandır. Yine Güneydoğu'daki hayatı nakleden, Fırat kenarındaki köylüleri anlatan Osman Şahin'in hikâyelerinde de benzer gerçekleri buluruz. Ancak abartmalardan kaçınan, kahramanlarını idealize etmeyen, kötülüğü mutlaklaştırmayan bir üslubu, edebi anlamda tad veren bir dili vardır Şahin'in hikâyelerinin.

Türk romanlarda Kürtlerin Kürt olarak yer alması da 60'ların sonlarında başlar. Kemal Bilbaşar'ın 1966-68 yılları arasında yayınlanan *Cemo-Memo*'sunda Kürt isyanlarıyla birlikte ele alınan Kürt köyleri, belki ilk değildi, ama hem yazıldığı yıllardaki siyasal atmosfer, hem de kullandığı folklorik özellikler, masalsı dil nedeniyle tartışmalar yaratarak diğer yazarları da cesaretlendirdi.

> Sosyalist düşüncelerin 68 hareketi ile aydınlar ve yazarlar arasında yayılması, 71 darbesinin atlatılmasından sonra, Kürt sorununu telaffuz eden romanların sayısında büyük bir artışa neden oldu. Bekir Yıldız, Osman Şahin, Dursun Akçam, Ömer Polat, Ümit Kaftancıoğlu, Mehmed Kemal, Lütfi Kaleli, Şükrü Gümüş, Yusuf Ziya Bahadınlı, Ferid Edgü, Mehmet Başaran, Seyid Alp gibi yazarlar, daha çok ekonomik sıkıntılar içerisinde kıvranan Kürt halkının çaresizliğini, devlet-ağa işbirliği ile sömürülmesini ve nesnesiz başkaldırısını işlediler. Elbette hepsini aynı parantez içerisine almak ve hepsinde aynı sorunsalı aramak yanlış olur. Ferit Edgü'nün Hakkari'deki hayat karşısında şaşkına dönen aydını ile -mesela- Osman Şahin ya da Bekir Yıldız'ın köylülerini biraraya getiren motif, metinlerinde *ora*'ya, *ora* halkına ve *ora*'daki hayata dair ortak bir vurgu olması ve *ora* halkının Kürt olduğunun tescil edilmesidir (Türkeş, 2000: 164-5).

Orhan Kemal'in 60'larda kente uğurladığı köylüler -köylü kimliklerini değiştirmeden- kent hayatı içerisinde de hikâye edildiler. Necati Cumalı ve Fakir Baykurt'un hikâye ve romanlarının yanı sıra, Afet Muhteremoğlu, Behzat Ay, Ümit Kaftancıoğlu, Dursun Akçam, Mustafa Balel, Talip Apaydın gibi yazarların metinlerinin de aynı temayı işlediğini görüyoruz. Latife Tekin'in *Sevgili Arsız Ölüm*'ü (1983) ise, söz konusu temayı yeni biçimlerle canlandırmasına rağmen, yine Anadolu köylüsünün cehalet, yoksulluk ve itilmişlik içindeki dramına dairdir.

Anadolu'nun kara bağrından -kara trenler yerine- çelikten uçaklarla Almanya'ya giden Türk ve Kürt köylülerini de ihmal etmemişti yazarlarımız. Alamancılığın ilk örneklerinden olan Bekir Yıldız'ın *Türkler Almanya*'da (1966) romanı, henüz göçün başlarında yayınlanır. Türkiye'den Almanya'ya giden köylüler, onların dil, kültür, fabrika koşulları etrafındaki uyum sorunları, memleketlerine izne gelişleri/gidişleri, 70'lerde Gülten Dayıoğlu, Bekir Yıldız, Ümit Kaftancıoğlu, Abbas Sayar, Adalet Ağaoğlu, 80'den sonra Fakir Baykurt, Dursun Akçam, Erol Yıldırım gibi yazarların kaleminden hikâye ve romanlara aktarıldıktan sonra, farklı etnik kökenleri, kültürleri, hayat tarzlarıyla Anadolu ve Rumeli köylülerinin Asya'da başlayıp Avrupa'ya uzanan yüzlerce yıllık destanı da tamamlanmış olur.

Geriye doğru baktığımızda

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan yoksulluk ve zulüm, şu an içinde bulunduğumuz koşullardan daha hafif değildi kuşkusuz. Ama, bugün tarih kitaplarından okuduğumuz modernleşmenin insanlara ödettiği ağır bedellerinin belleklerimizde bir karşılığı yok, çünkü geçmiş hakkındaki "bilimsel" bilgilerde geçmişin ruhunu, atmosferini, insanların acılarını hissetmemize yarayacak imgeler yer almıyor. Sayılar, istatistikler, köy ve köylülerin sayısı, tarım ürünlerinin fiyatları ve geçim standartları kaydedilmiş, insanların yeni yaşam tarzlarına

duydukları tepkiler, çektikleri acılar, karşılaştıkları aşağılanmalar ve açlık sınırına dayanan yoksulluk, "bilimin" nesnesi olmamıştır. İşte bu yüzden, geçmişin imgesini yeniden canlandırmak için, sanata, edebiyata -en çok da romana- başvurmak neredeyse bir zorunluluktur. Cumhuriyet tarihinin neredeyse elli yıllık bir döneminin toplumsal hayatını en iyi resmeden metinler de köy romanları kanonuna aittir. Günümüz romanlarında nasıl fantastik bir tarihî içerik merakı yaygınsa, 1950-70 yılları arasında da köyü ve köylüleri anlatmak moda olmuş, köy romanının popülaritesi 80'in başlarına kadar etkisini sürdürmüştü. 80'lerden sonra da mekânı köy, roman kişileri köylüler olan hikâye ve romanların yazımı sürdü; hâlâ da sürüyor aslında, ancak okuyucuların talebinden sözetmek zor; yayıncılar, kitabevleri ve edebiyat eleştirmenleri de ilgi göstermiyorlar bu tür metinlere, edebiyat rüzgârları köylüden yana esmiyor artık...

Ne var ki, sanat ve edebiyat içerisindeki dalgalanmaları yalnızca kendi alanlarındaki rüzgârlara bağlamak, sanat ve edebiyata -hiçbir zaman sahip olmadığı bir- özerklik ihsan etmek olur; başlangıç koşulları, yarattığı etkiler ve ilgi yitimi sürecinde; romanları, sineması, müziği ve tiyatro oyunlarıyla köy edebiyat ve sanatı, Türkiye'nin siyasal, ekonomik ve toplumsal koşullarıyla, şimdiye dek görülen diğer bütün akımlara göre çok daha organik biçimde ilişkilidir. Bugünkü ilgisizliğin de -sanat ve edebiyatın dışında- siyasi ve toplumsal tercihlere dayalı nedenleri olduğu gibi, genel anlamda ekonomiden kaynaklanan olumsuzluklar da önemlidir. Genel anlamda ekonomi derken, bir yandan ülke ekonomisinde tarımın payının önemsizleşmesini, kırsal alana ilginin azalmasını, zorlaşan yaşam koşullarında kentlilerin kendi dünyalarına kapanmalarını ve köylünün kent varoşlarına taşınmasını; özelde de, bu tür romanları yayınlamanın maddi bir fayda sağlamamasını ifade etmek istiyorum.

Akımların alt yapıyla ilişkisi ve üst yapının diğer bileşenleri tarafından bir biçimde belirlenmesi üzerinde fazla durmadan özetle söylemek gerekirse, edebiyat dünyasında her dönemin egemen bir edebi akımı olmuştur; 1950-70 yılları arasında genelde sanat ve edebiyata, özelde romana yansıyan aydınlanmacı ve kalkınmacı ütopyaların cisimlendiği mekân köylerdi. Köy hayatını, köy gerçeğini, köylünün sorunlarını, baskı ve sömürüyü en iyi bilenler ise, doğal olarak, bu köylerden sıyrılıp Köy Enstitüleri'nde eğitim görme şansı yakalamış Köy Enstitülüler oldular. Hedef ve sınırları çizilmiş sosyalist bir hareket yoktu belki, ama aydın ve yazarlar arasında muhaliflik -her zamanki gibi- yaygındı. Okumuşluğun garantisi olan yazarlık, elbette aydın olmayı gerektiriyordu ve kendisine daima siyasi bir misyon yüklemiş olan Türk aydını için, sanayinin ve işçi sınıfının cılız kaldığı bu yıllarda en uygun siyasi çalışma alanı köylerdi. Edebi alanda topyekün bir seferberlik başladı.

Yalnız telif ürünlerin değil, o yıllarda yayınevlerinin birbiri ardına bastıkları çeviri romanların da benzer temaları işlediklerini ve -mesela Erskine Caldwell gibi- edebi değeri zayıf pek çok yabancı yazarın okuyucuyla buluştuğunu bili-

yoruz. Dönem, çıplak gerçeklerin -romanlarla- yine çırılçıplak ortaya serildiği bir dönemdi. Böyle gerçekler de -gerçekten- boldu Türkiye'de. Pek çok yazar siyaseten yazdı romanlarını; romanlar köyün kalkınması için -tıpkı elektrik gibi, su gibi, yol gibi, traktör ve okul gibi- birer araçtılar. Kişileri, çatışmaları ve çözümleri belirleyen de yazarın toplumcu çizgideki bu görüşleri olunca, yaşamı ete kemiğe büründürecek insan yerine, Fethi Naci'nin de dediği gibi, "koşulların betimlenmesinde araç" sayılan kişilerle yürütüldü roman. Ya da Jameson'un ifadesiyle; "bireysel kahramanın kaderi, daima, üçüncü dünya kültür ve toplumunda mücadele veren kamunun allegorik temsili"ydi (Jameson, 1995: 21). Romanlardaki stereotiplerin toplumsal sınıf ve katmanları simgelediği ve aydının giriştiği mücadelenin, mücadelenin verildiği mekânla sınırlı olmayıp bütün bir ülkeyi ifade ettiği kolaylıkla farkedilebilir. Üstelik çok farklı ideolojilerin çatışma, dışlama, birbirlerini içerme, yer değiştirme, yeni bir biçim alma tarzındaki karmaşık ilişkilerinin kesiştiği mekândır köy romanları. Ancak bu edebiyat asıl olarak, o dönemde toplumda geçerli etkileri olan az çok mürekkep yalamış orta sınıfın edebiyatıdır; bir yandan Osmanlı'ya atfedilen "karanlıktan" ve bu karanlığın müsebbibi addedilen feodal artıklardan kurtulmak isteyen, bir yandan ulaşılması gereken bir doruk olarak gördüğü Batı'ya olan mesafesinin farkında olmanın acısını duyan orta sınıfın bütün eğilimlerini, bastırılmış ya da aleni isteklerini, ilerlemenin önünü tıkayanlara yönelik eleştirilerini yansıtır bu romanlar.

Yukarıda yaptığım genelleme, kanonun temel karakteristiğini işaret etmekle birlikte, bu tarz genellemelerin barındırdığı hatalardan arınmış değildir. Bugün yüzlerce hikâye ve romanı tek bir "Köy Romanı" başlığı altında toplamak ve köyden, köylüden sözeden her metni bu kanona dahil etmek, tek tek yazarlar ve ürünleri hakkında -edebiyat içinden- hiçbir şey söylememek anlamına gelecektir. Kaba bir doğalcılıktan fantastik bir gerçekçiliğe kadar farklı biçimlerde bir çok ürünün yer aldığı kanona yakıştırılan "Köy Romanı" adlandırması, edebiyattan çok sosyolojik bir kategori olarak kabul edilmelidir. Gerçekten de, neredeyse bütün Cumhuriyet tarihi boyunca, Anadolu köylerinin durumunu, gelişmesini, tarımsal meseleleri, köydeki sınıf ve güç ilişkilerini gerçekçi bir biçimde yansıtmaya çalışan köy romanlarının sosyolojik önemi edebiyata oranla ağır basar; çünkü o yıllarda köy sorunlarını işlemeyi "bizim sosyologlarımız, bizim tarihçilerimiz, bizim filozoflarımız, diğer böyle sosyal işlerle uğraşan düşünürlerimiz henüz daha yapmış değiller"ken (Naci, 1981: 264), köy romanları bir tanıklık, bir otobiyografi tarzında yazılmış, "icabında otuz sene içinde politikacılara, iş sahiplerine, mesuliyet sahiplerine faydalı olacak döküman durumunda"dırlar (*age.*: 261). Behice Boran'ın sözleriyle özetlersem; "Ekonomik-sosyal meselelerin bilimsel açıdan incelenmesi, tartışılmasının yasaklandığı uzun yıllarda Türk solu ifadesini sanatta bulmuş, sol fikirler en fazla sanat yoluyla toplumu etkilemiştir"(aktaran Oktay, 2000: 329).

Toplumda siyasi bölünmenin ve hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı dönemlerde, edebi otoriteyi yaratan bileşenlerden en önemlisi, alanı oluşturan faillerin siyasi bağlanımıdır. Bugün diğer toplumsal faaliyetlerden yalıtılmış bir görünümle salınan edebiyat dünyasının -dünyamızın- yakın tarihi, edebi alana yapılan siyasi müdahalelerin tarihidir. Özellikle sosyalist veya muhalif hareketlerin siyasal alanda kitleselleştiği ve toplumda prestij kazandığı dönemlerde, edebi alan da siyasallaşır. Siyasi düzeydeki bilgi sanatsal alana tahvil edilir ve edebi alanı, dışarıdan gelen, ve yazarlara, yayıncılara "yol gösteren" yeni otoriteler istila eder. Siyasi kimlik taşıyan herkesin bir metni, yazarı, dergiyi değerlendirme, hatta yargılama dahası mahkum etme hakkının olduğu bu gibi konjonktürlerde, edebi alanın diğer bileşenlerinin de giderek siyasallaştığını ve birbirleri üzerinde siyasallık ölçütlerine göre hegemonya oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Köydeki yaşam koşullarını, geri kalmışlığı, yoksulluğu tüm çıplaklığı ile anlatan ve yayınlandığında hemen her biri ateşli tartışmalara neden olan köy romanlarının devletin köye ilişkin tutumunda, mesela tarım politikalarında iyileştirici bir etkisi olduğu söylenemez, ama bu romanların Türk siyasi tarihine -sol hareketleri manipüle edici- geçerli etkilerinin varlığını da inkar edemeyiz. Teorik olarak bağlanılan sınıf sorunu, sömürü ve iktidar ilişkilerinin doğruluğunun kanıtıydı romanlarda anlatılan yoksul köylülerin dramı; devrimci hareketlerin meşruluğunun tesciliydi ve 70'lerde bu hareketlerle ilişki kuran her Türk gencinin başucu kitapları, Marksist-Leninist klasiklerden çok köy romanlarıydı.

Bir edebiyat akımını salt içerik olarak değerlendirmenin doğru olmadığını ifade etmiştim. Meseleye bir de bu açıdan baktığımızda, ülke gerçeklerini yansıtmalarında ve muhalif hareketlere destek olmalarındaki olumlulukların tersine, edebi anlamda ne yazık ki olumsuz sonuçlara ulaşıyoruz. Toplumsal gerçeklerin bilgisi -aydının kendisine yüklediği rol gereği- estetik meselelerin üzerine çıkmış ve edebiyat en doğru bilgi verme/edinme aracına dönüştürülmüştür. Sanatın yansıtmacı niteliğinin yaratma özgürlüğü üzerine bir tahakkümüdür bu! Edebiyatın bu özel tarihinin sonunda ortaya çıkan olumsuz miras, sözkonusu özel tarihin aktörlerinin hedefledikleri bir sonuç değildir herhalde.

> Kültürel yapılar ve tavırların altyapısal gerçeklere karşı yaşamsal tepkiler, temel çelişkileri çözümlemeye yönelik çabalar olarak ortaya çıktıkları; bu konumun ötesinde bir yaşama sahip ve değer atfedilen bir biçim olarak varlıklarını sürdürdükleri unutulmamalıdır. Bu kültürel modeller daha sonraki kuşakların karşısına nesnel durumun bir parçası olarak çıkarlar ve Konfuçyanizmde olduğu gibi, bir zamanlar çözümün parçasıyken, daha sonra sorunun bir parçası haline gelirler (Jameson, 1995: 28).

Memed Fuat'ın taşra iktidarı biçiminde tanımladığı köy romanları da, genç yazarları -romanın biçimsel özelliklerine boş verip- roman yazmak için acı bir gerçek arama kolaycılığına itmiş, kendileri gibi olmayanları küçümsetmiş ve edebiyatın edebiyat dışı ölçülerde tartışılmasına neden olmuştur. Gerçekçiliği,

tek bir coğrafyayı tek bir biçimde yazmaya indirgemiştir ve bu biçim, 19. yüzyıl klasik romanının tekrarından başka bir şey değildir. Çok sayıda köy romanının bir başka estetik başarızlığını -anlatımların cılızlaşmasını- o yıllarda solculuğun bir işareti sayılan "öztürkçeciliğe" yazarların patolojik bir biçimde sarılmalarına da bağlamak mümkündür.

Yine de, köy romanı değerlendirmelerinin -romanların yazıldığı yıllardan zamansal olarak çok sonra, mekânsal olarak çok uzak bir yerde- kentli aydın ve eleştirmenler tarafından -farklı bir siyasi perspektifle ya da siyasetle edebiyat ilişkisinin koptuğu bir dönemde- yapıldığını da unutmamak gerekir. Kentli hayatlarımızda giderek ilgimiz dışında kalan köy ve köylü sorunları ile bu metinlerde bizim anladığımız anlamda bireylerin varolmayışı, köy romanına yönelik eleştirileri hiç de hak etmediği ölçüde keskinleştirmiş, o romanları değerlendirmek için o tarihsel dönemin koşullarını anlamak çabasına girilmemiştir. Oysa, yazı içerisinde verdiğim bir çok roman örneğinde hikâyelerin insani boyutu derindir. Yapılan eleştiriler varolan sanatsal/kültürel/edebi formasyon içerisinde doğru gibi görünse bile, tarihin farklı bir evresinin bugünkü kavramlarla değerlendirilmesinde ciddi çelişkiler çıkar ortaya. Edebi veya tarihsel bir metnin insani pratikler yerine bütün zamanlara yayılmış soyut kuramlardan yola çıkması, o metnin gerçek tarihselliğini saptıran, bozan, değiştiren bir yaklaşımdır ve bugünkü toplumsal ilişkiler, düşünce yapısı ve yaşam tarzları merceğinden bakılarak ne o köyleri, ne yazarları, ne hikâye ve romanları ve ne de Türkiye'nin 1950'li yıllarını kavramak mümkün değil diye düşünüyorum. Geçmişe dair her mesele bugünü ilgilendirebilir belki, ancak bugünün meselelerinin geçmişte de mutlaka varolduğu yolundaki inanç, tarihi yeniden yazma hamlesinden öteye gitmeyecektir.

Anadolu'yu dışarıdan bir bakışla yazan ilk toplumcu yazarlar için sorun "ben" merkezliydi. 1950'lerin yazarları içerden yazdılar o coğrafyayı. Yazdıkları döneme en uygun dil ve en uygun üslupla, en uygun toplumsal temaları işlediler. Bugün dillerimiz ince, roman bilgimiz geniş, fantazyalarımız bol, konularımız çok çeşitli belki, ama bu çeşitler içerisinde köylüler yok artık. Siyasal ve toplumsal olarak o dönemin en çok etki yapan ve heyecan yaratan metinlerinin önemsiz bulunduğu bu yıllarda önemsizleşen o metinler değil köy gerçekleridir aslında; üstelik geniş bir coğrafyada aynı zorlu koşullar hâlâ sürüp giderken...

KAYNAKÇA

Alangu, Tahir (1965) *Cumhuriyetten Sonra Hikaye ve Roman* (2. cilt), İstanbul Matbaası.

Aygen, Reşat Enis (1944) *Kara Toprak*, Semih Lütfi Kitapevi.

Baraner, Reşat Fuat (1941), (Ali Rıza müstearıyla), "Münevverlerimiz ve köylümüz", *Yeni Edebiyat*, 15 Mart, sayı 11.

Başaran, Mehmet (2001) *Sabahattin Eyüboğlu ve Köy Enstitüleri*, Papirüs Yay.

Coward, Rosalind ve John Ellis (1985) *Dil ve Maddecilik*, İletişim Yay.
Cumalı, Necati (1999) "Nasıl Yazıyorlar?" SuperOnline web sitesi edebiyat.
Doğan, Mehmet H. (1975) "Öykücü Sabahattin Ali", *Türk Dili*, Temmuz, sayı: 286.
Enis, Reşat (1933) *Gonk Vurdu*, Suhulet Kütüphanesi.
Erduran, Refik (1974) *Yağmur Duası*, Kalite Matbaası.
Ertem, Sadri (1939) "Sanat ve sosyal mesele", *Varlık*, sayı 140, 1 Mayıs.
Güntekin, Reşat Nuri (1944) *Yeşil Gece*, Semih Lütfi Kitap.
Güntekin, Reşat Nuri (1966) *Kavak Yelleri*, Remzi Kitabevi, (İstanbul : Nurgök Matbaası 1961)
İleri, Rasih Nuri (1998) *Sosyalist Gerçekçilik*, Scala Yayıncılık.
Jameson, Fredric (1995) "Çokuluslu kapitalizm çağında üçüncü dünya edebiyatı", *Hil Kültür ve Toplum*, no. 1.
Makal, Mahmut (1950) *Bizim Köy*, Varlık.
Makal, Mahmut (1990) *Anımsı Acımsı*, Prospero Yay.
Makal, Tahir Kutsi (1964) *Acı Yol*, Ağaoğlu Yay.
Moran, Berna (1990) *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış - 2*, İletişim Yay.
Naci, Fethi (1981) *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme*, Gerçek Yay.
Oktay, Ahmet (2000) *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*, Tüm Zamanlar Yay.
Seyda, Mehmet (1973) "Edebiyatımızda Sabahattin Ali - Sait Faik ikilemi", *Yansıma*, Mart, sayı: 15.
Tahir, Kemal (1958) *Göl İnsanları*, Martı Yay.
Tanpınar, Ahmet Hamdi (1969) *Edebiyat Üzerine Makaleler*, MEB Yay.
Türkeş, Ömer (2000) "Bir dil bir edebiyat bir kimlik yaratmak", *Birikim*, no. 134-135.
Uslu, Burhan (1951) *Bir Beyaz Gömleklinin Romanı*, Nebioğlu Yay.
Yazar, M. Behçet (1999) *Edebiyatçılar Alemi*, 21. Yüzyıl Yay.

Köy ve köylülerle ilgili hikâye ve romanlar

Aşk, macera, mizah ve çocuk romanı türlerinin dahil edilmediği bu liste, yazının hazırlanması sırasında yaptığım taramanın bir sonucudur. Ulaşma fırsatım olmadığı için ekleyemediğim bazı kitapların eksikliğinin farkında olmakla beraber, konuyla ilgilenenler için yardımcı olacağını düşünerek listenin yayınlanmasında bir sakınca görmüyorum. Köy romanı olarak adlandırılan akım 1950-1980 arası dönemi kapsadığından, 1980'lerden sonra yayınlanan bu tür hikâye ve romanlar hakkında geniş bir araştırmaya girişilmedi. Listede yer almalarının nedeni, ilgilenenlere bir fikir verebilecekleri düşüncesi ve kişisel tercihler gereğidir.

Karabibik, Nabizade Nazım, roman, 1890
Küçük Paşa, Ebubekir Hazım Tepeyran, roman, 1910
Yalnız Efe, Ömer Seyfettin, hikâye/roman, 1910
Memleket Hikayeleri, Refik Halit Karay, hikâye, 1919
Çalıkuşu, Reşat Nuri Güntekin, roman, 1922
Ateşten Gömlek, Halide Edip, roman, 1922
Vurun Kahpeye, Halide Edip, roman, 1926
Çulluk, Mahmut Yesari, roman, 1927

Sönmüş Yıldızlar, Reşat Nuri Güntekin, hikâye, 1927
Yeşil Gece, Reşat Nuri Güntekin, roman 1928
Çıkrıklar Durunca, Sadri Ertem, roman, 1931
Köy Hekimi, Burhan Cahit Morkaya, roman, 1932
On Yılın Romanı, Ethem İzzet Benice, roman 1932
Zeytindağı, Falih Rıfkı Atay, anı-roman, 1932
Yaban, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, roman, 1932
Boş Beşik ve Akkuş, Yusuf Ziya Demircioğlu, roman, 1932
Şu Dağların Ardında, Yusuf Ziya Demircioğlu, hikâye, 1932
Yörükler ve Köylüler, Yusuf Ziya Demircioğlu, hikâye, 1934
Silindir Şapka Giyen Köylü, Sadri Ertem, hikâye,1933
Memleket Hikayeleri, Bekir Sıtkı Kunt, hikâye, 1933
Semaver, Sait Faik, hikâye, 1936
Kağnı, Sabahattin Ali, hikâye, 1936
Ses, Sabahattin Ali, hikâye, 1937
Köyün Yolu, Refik Ahmed Serengil, hikâye, 1938
Tatarcık, Halide Edip, roman, 1939
Bahar Hikayeleri, Kenan Hulusi Koray, hikâye, 1939
Sarnıç, Sait Faik, hikâye, 1939
Göl İnsanları, Kemal Tahir, hikâye, 1941
Yeni Dünya, Sabahattin Ali, hikâye, 1941
Telli Kavak, Samim Kocagöz, hikâye, 1941
Taşlıtarladaki Ev, İhami Bekir Tez, roman, 1944
Toprak Kokusu, Reşat Enis, roman, 1944
Harman Yangını, Halil Aytekin, hikâye, 1945
Bizim Köy, Cahit Beğenç, roman, 1946
Aganta Burina Burinata, Halikarnas Balıkçısı, roman, 1946
Bir Şehrin İki Kapısı, Samim Kocagöz, roman, 1948

1950'ler

Bizim Köy, Mahmut Makal, anı-roman, 1950
Hekim Aşkı, Muzaffer Sencer, anı-roman, 1951
Sam Amca, Samim Kocagöz, hikâye, 1951
Karanlık Dünya, Orhan Hançerlioğlu, roman,1951
Sarı Sıcak, Yaşar Kemal, hikâye, 1952
Pembe Kurt, Kemal Bilbaşar, hikâye, 1953
Yılan Hikâyesi, Samim Kocagöz, roman, 1954
Yağmur Duası, Refik Erduran, roman, 1954,
Bereketli Topraklar Üzerinde, Orhan Kemal, roman, 1954
Anadolu Hikayeleri, Muhtar Körükçü, hikâye, 1954
Yoldaki Taşlar, Cengiz Yörük, hikâye, 1954

Ekilmemiş Topraklar, Orhan Hançerlioğlu, roman, 1954
Bir Beyaz Gömleklinin Anıları, Burhan Uslu, anı-roman 1954
Ötelerin Çocuğu, Halikarnas Balıkçısı, roman, 1955
Sağırdere, Kemal Tahir, roman, 1955
İnce Memed, Yaşar Kemal, roman, 1955
Çilli, Fakir Baykurt, hikâye, 1955
Çarığımı Yitirdiğim Tarla, Mehmet Başaran, anlatı, 1955
Körduman, Kemal Tahir, roman, 1957
Rahmet Yolları Kesti, Kemal Tahir, roman, 1957
Despot, Reşat Enis Aygen, roman, 1957
Ahmedin Kuzuları, Samim Kocagöz, uzun hikâye, 1958
Karapürçek, Sunullah Arısoy, roman, 1958
Sarı Traktör, Talip Apaydın, roman, 1958
Vukuat Var, Orhan Kemal, roman, 1958
Yediçınar Yaylası, Kemal Tahir, roman, 1958
Efendilik Savaşı, Fakir Baykurt, hikâye, 1959
Hacizli Toprak, Cengiz Tuncer, roman, 1959
Köyün Kamburu, Kemal Tahir, roman, 1959
Tütün Zamanı, Necati Cumalı, roman, 1959
Köye Gidenler, Mahmut Makal, deneme-hikâye, 1959
Yarbükü, Talip Apaydın, roman, 1959
Yılanların Öcü, Fakir Baykurt, roman, 1959

1960'lar

Bodur Minareden Öte, Yusuf Atılgan, hikâye, 1960
Ortadirek, Yaşar Kemal, roman, 1960
Yollar Çamur, Hayrettin Uysal, hikâye, 1960
Hakkari Dedikleri, Selahattin Şimşek, gezi hikâye, 1960
Kemal Bilbaşar, Ay Tutulduğu Gece,1961
Karın Ağrısı, Fakir Baykurt, hikâye, 1961
Duru Göl, İlhan Tarus, roman, 1961
Emmioğlu, Talip Apaydın, roman, 1961,
Onuncu Köy, Fakir Baykurt, 1961
Hanımın Çiftliği, Orhan Kemal, roman, 1961
Irazca'nın Dirliği, Fakir Baykurt, roman, 1961
Kan Davası, Reşat Nuri Güntekin, roman, 1962
Aç Harmanı, Mehmet Başaran, hikâye, 1962
Eskicinin Oğulları, Orhan Kemal, roman, 1962
Gurbet Kuşları, Orhan Kemal, roman, 1962
Kelleci Memet, Kemal Tahir, roman, 1962
Deniz Ağacı, Yaman Koray, roman, 1962

Susuz Yaz, Necati Cumalı, hikâye, 1962
Toprak, Şahap Sıtkı, roman, 1962
Zonguldak Hikâyeleri, Mehmet Seyda, hikâye, 1962
Kara Yanık, Mesut Tutkun, hikâye, 1963
Toprak Uyanırsa, Şevket Süreyya Aydemir, roman, 1963
Yer Demir Gök Bakır, Yaşar Kemal, roman, 1963
Kanlı Topraklar, Orhan Kemal, roman, 1963
Yolun Üstündeki Kaya, Samim Kocagöz, hikâye, 1964
Zeytin Ülkesi, Mehmet Başaran, anlatı, 1964
Bir Karış Toprak, Samim Kocagöz, roman, 1964
Başörtülüler, Afet Muhteromoğlu (Ilgaz), hikâye, 1964
Cüce Muhammed, Fakir Baykurt, hikâye, 1964
Ortakçılar, Talip Apaydın, roman, 1964
Diriler Mezarlığı, Fahri Erdinç, hikâyeler, 1964
Acı Yol, Tahir Kutsi Makal, hikâyeler, 1964
Maral, Dursun Akçam, hikâye, 1964
İtin Olayın Ağam, Yusuf Ziya Bahadınlı, hikâye, 1964
Güllüceli Kazım, Yusuf Ziya Bahadınlı, roman, 1965
Cemo, Kemal Bilbaşar, roman, 1966
Türkler Almanya'da, Bekir Yıldız, roman, 1966
Dor Ali, Behzat Ay, roman, 1966
Pazar Ekmeği, Mustafa Niyazi, hikâye, 1966
Yabanın Adamları, Tarık Dursun K., hikâye, 1966
Devlet Ana, Kemal Tahir, roman, 1967
Yağmurdaki Kız, Samim Kocagöz, hikâye, 1967
Bozkırdaki Çekirdek, Kemal Tahir, roman, 1967
Karanlığın Kuvveti, Talip Apaydın, hikâye, 1967
Sığırcıklar, Yaman Koray, roman, 1967
Amerikan Sargısı, Fakir Baykurt, roman, 1967
Kaplumbağalar, Fakir Baykurt, roman, 1967
Ölmez Otu, Yaşar Kemal, roman, 1968
Reşo Ağa, Bekir Yıldız, hikâye, 1968
Memo, Kemal Bilbaşar, roman, 1968
Kuduz Düğünü, Ahmet Naim, hikâye, 1968
Denizin Kanı, Tarık Dursun K., roman, 1968
Toprak Acıkınca, Erol Toy, 1968
Ölü Ekmeği, Dursun Akçam, hikâye, 1968
Sancı Meydanı, Faik Baysal, hikâye, 1968
Ölmez Otu, Yaşar Kemal, roman, 1969
Tabanca, Zeki Özturanlı, hikâye, 1969
Ay Büyürken Uyuyamam, Necati Cumalı, hikâye, 1969

Kara Vagon, Bekir Yıldız, hikâye, 1969
Karadeniz Kıyıcığında, Rıfat Ilgaz, Roman, 1969
Direğin Tepesinde Bir Adam, Zeyyat Selimoğlu, hikâye, 1969

1970'ler

Büyük Mal, Kemal Tahir, roman, 1957
Tırpan, Fakir Baykurt, roman, 1970
Taş Çorbası, Dursun Akçam, hikâye, 1970
Yılkı Atı, Abbas Sayar, roman, 1970
Bir Çift Öküz, Samim Kocaöz, roman, 1970
Mola, Yaman Koray, roman, 1970
Kaçakçı Şahan, Bekir Yıldız, hikâye, 1970
Acı Para, Erol Toy, roman, 1970
Döl, Gülten Dayıoğlu, hikâyeler, 1970
Başakçılar, Zeki Özturanlı, hikâye, 1970
Ağrı Dağı Efsanesi, Yaşar Kemal, destan, 1970
Kerkenez, Cengiz Tuncer, roman, 1971
Binboğalar Efsanesi, Yaşar Kemal, roman, 1971
Toprak İnsanları, Afet Muhteremoğlu, hikâye, 1971
Onbinlerce Kağnı, Fakir Baykurt, hikâye,1971
Boynu Bükük Öldüler, Yılmaz Güney, roman, 1971
Irgatların Öfkesi, Kemal Bilbaşar, hikâye, 1971
Kırmızı Yel, Osman Şahin, hikâye, 1971
Çakırcalı Efe, Yaşar Kemal, destan-roman, 1972
Bağrıyanık Ömer ile Güzel Zeynep, Tarık Dursun K., hikâye, 1972
Dönemeç, Ümit Kaftancıoğlu, hikâye, 1972
Yelatan, Ümit kaftancıoğlu, roman, 1972
Çelo, Abbas Sayar, roman, 1972
Güllüce'yi Sel Aldı, Yusuf Ziya Bahadınlı, roman, 1972
Kör Karga, Zeki Özturanlı, hikâye, 1972
Öte Yakadaki Cennet, Talip Apaydın, hikâye, 1972
Köyden İndim Şehire, Dursun Akçam, hikâye, 1973
Beyaz Türkü, Bekir Yıldız, hikâye, 1973
Köygöçüren, Fakir Baykurt, roman,1973
Halo Dayı, Muzaffer İzgü, roman, 1973
Mahmudo ile Hazel, Ömer Polat, roman, 1973
Yağmurlar ve Topraklar, Necati Cumalı, roman, 1973
Acı Tütün, Necati Cumalı, roman, 1974
Sara Göl, Ömer Polat, roman, 1974
Demirciler Çarşısı Cinayeti, Yaşar Kemal, roman, 1974
Çok Sesli Bir Ölüm, Rasim Özdenören, hikâye, 1974

Acenta Mirza, Osman Şahin, hikâye, 1974
Kurtboğan, Mustafa Balel, hikâye, 1974
Can Şenliği, Abbas Sayar, roman, 1974
Haşhaş, Lütfi Kaleli, roman, 1974
Koca Taş, Talip Apaydın, hikâye, 1974
Kurtboğan, Mustafa Balel, hikâye, 1974
Karaya Vurdu Deniz, Zeyyat Selimoğlu, hikâye, 1975
Raziye, Melih Cevdet Anday, hikâye, 1975
Kanlıdere'nin Kurtaları, Dursun Akçam, roman, 1975
Geride Kalanlar, Gülten Dayıoğlu, hikâye, 1975
Çarpana, Ümit Kaftancıoğlu, hikâye, 1975
Keklik, Fakir Baykurt, roman,1975
Yılanı Öldürseler, Yaşar Kemal, roman, 1976
Şeytanistan, Ali Yüce, roman, 1976
Fikrimin İnce Gülü, Adalet Ağaoğlu, roman,1976
Göçük, Levent Ağralı, roman, 1976
Dilan, Ömer Polat, 1976
Al Gözüm Seyreyle Salih, Yaşar Kemal, roman, 1976
Kara Ahmet Destanı, Fakir Baykurt, roman,1977
Gökova'nın Yalazları, Celal Özcan, 1977
Dik Bayır, Abbas Sayar, 1977, roman,
O, Ferit Edgü, roman, 1977
Kiraz Küpeler, Mustafa Balel, hikâye, 1977
Yayla, Fakir Baykurt, roman, 1977
Dila Hanım, Necati Cumalı, hikâye, 1978
Deniz Küstü, Yaşar Kemal, roman, 1978
Kopo, Mustafa Yeşilova, roman, 1978
Mehmetçik Mehmet, Mehmet Başaran, roman, 1978
Devran, Seyit Alp, roman, 1979

1980'ler

Kimsecik, Yaşar Kemal, roman, 1980
Haziran Sabahı, Refik Aydın, hikâye, 1980
Bingöl Hikâyeleri, Ahmet Say, hikâye, 1980
Kente İndi İdris, Talip Apaydın, roman, 1981
Portreler, Sezai Karakoç, hikâye, 1982
Yıldız Karayel, Rıfat Ilgaz, roman, 1982
Sevgili Arsız Ölüm, Latife Tekin, roman1983
Kervan-Servan, Esma Ocak, roman, 1983
Aşela, Zuhal Kuya, roman, 1985
Sara, Esma Ocak, roman, 1987

Hölük, Erol Yıldırım, roman, 1990
Ağrı'ya Dönüş, Haluk Şahin, roman, 1990
Ekmek, Fulya Gürses, hikâye, 1991
Köylüler, Talip Apaydın, roman, 1991
Mavi General, Mehmet Bural, hikâye, 1991
Başaklar Gece Doğar, Osman Şahin, roman, 1991
Selam Ateşleri, Osman Şahin, hikâye, 1993
Gölgesizler, Hasan Ali Toptaş, roman, 1994
Vazoya Bir Gül Düştü, Ilker Özünlü, hikâye, 1994
Dağların Sultanı, Dursun Akçam, hikâye, 1994
Üşüyen Sıcak Düşlerim, Ali F.Bilir, hikâye, 1994
Azap Gülleri, Feridun Erduran, roman, 1994
Kayıp Hayaller Kitabı, Hasan Ali Toptaş, roman,1996
Bütün Ülke Yeşil Vadi, Ali Balkız, hikâye, 1997
Güneşi Emen Ölü, Fehmi Salık, hikâye, 1997
Baykuşlar Vadisi, Murat Çulcu, roman, 1997
Islak Kentin İnsanları, Zerrin Koç, roman, 2000
Suskunun Gölgesinde, Suzan Samancı, hikâye, 2001
Sağırtaş, Orhan Çelik, roman, 2001
Ağzı Var Dili Yok, Şehrazat, hikâye, 2001

Rus popülizmi üzerine*

*M. Asım Karaömerlioğlu***

Zamanla bugünkü Rusya'nın köklerinin, en derin ve gerçek kökenlerinin Popülizm'de yattığına daha da inanmaya başladım.

Franco Venturi (1967: 221).

Rus Popülizmi (halkçılığı), bir başka ifade ile Narodnizm, hem Rusya'da hem de Rusya dışında derin etkileri olmuş bir siyasal ve düşünsel hareket. Bunun üç önemli nedeni var: Birincisi, Sovyet Rusya'nın kuruluşunda oynadığı rolden dolayı Rus Popülizminin araştırılması, Venturi'nin de belirttiği gibi, herhangi bir Rus tarihi çalışmasının olmazsa olmaz koşuludur. İkincisi, yirminci yüzyıl tarihinin akışını derinden etkileyen Rus Marksizmi'nin tam olarak anlaşılabilmesi için Rus Marksizmi'nin gerek pratik gerek entelektüel öncüllerini oluşturan Popülizmin tarihî dökümünün en ince ayrıntısına kadar ortaya konması gerekir. Son olarak, Venturi'nin başyapıtı *Devrimin Kökenleri*'nin (Roots of Revolution) önsözünde de belirttiği gibi (1960: xxxii), Rus Popülizmi, Avrupa sosyalist entelektüel geleneğinin bir parçası olarak daha geniş bir bağlamda ele alınmalıdır. Rus Popülistleri çoğu zaman Rusya'nın Batı'dan hangi açılardan ve niçin farklı olduğunu kanıtlamaya çalışmış olmalarına rağmen, ileri sürdükleri savlar çoğunlukla Avrupa'nın sosyalist çevrelerinde, özellikle de Birinci Enternasyonal'de hüküm süren siyasî tartışmalarla ilintili olmuştur.

Bu yazıda öncelikle Rus Popülizminin yaygın biçimde kabul gören tanımını tartışmayı amaçlıyorum. Rus Popülizmini, "yüzü geçmişe dönük," köylüyü temel alan, sınıf indirgemeci bir tanımdan yola çıkarak değil, aydınlar ile Rus Devleti arasındaki gerilimleri inceleyerek kavrayabiliriz. Bu nedenle burada Rus aydınlarının amaçlarını ve ideolojisini anlayabilmek için Rus Popülizminin bazı temel özelliklerini geniş bir bakış açısıyla ele almak, özellikle de ondokuzuncu yüzyıl Rusyası'nın son dönemlerindeki en etkili Popülist devrimci-

(*) The Ohio State University'den Allan K. Wildman'a değerli yorumları ve eleştirileri için; ayrıca Rebecca Mead ve Pınar Öztamur'a tavsiyeleri ve düzeltmeleri için teşekkür ederim. Bu yazıyı Dr. Wildman'ın sevgili anısına ithaf ediyorum.

(**) Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

lerden biri olan Peter Lavrov'un eseri üzerinde yoğunlaşmak faydalı olacaktır. Ayrıca Rus Popülistlerinin liberal demokrasiye ve ideolojilerinin en önemli öğelerinden birisini oluşturan köylü komününe karşı tavırlarını da incelemek gerekiyor.

* * *

Bu çalışmaya Vladimir Lenin'in yaygın biçimde kabul gören, daha sonra Andrzej Walicki (1969: 6,9) tarafından geliştirilip desteklenen Popülizm tanımıyla başlamak istiyorum:

> Lenin Popülizm'in, kapitalizmin ortaya çıkışı yüzünden perişan olan, bunda bir gerileme gören, aynı zamanda daha eski feodal sömürü biçimlerinin de yok edilmesini talep eden *küçük üreticiler tarafından* kapitalizme karşı bir protesto olduğuna dikkat çekerek Popülizm'e daha somut, tarihî ve sosyolojik bir çağrışım kazandırmıştır. Lenin'in bu bakış açısı, Rus Popülizmini geri kalmış toplumlarda, özellikle geçiş dönemlerinde ortaya çıkan ve *köylülerin onlara özgü sınıf konumunu* yansıtan ideolojik bir örüntünün belirli bir biçimi olarak görmemizi sağlar. Bu, elbette Popülizm'in köylü ideolojisinin *doğrudan* bir ifadesi olarak görülebileceği anlamına gelmez; Popülizm, güçlü bir burjuva sınıf yapısı olmayan geri kalmış ülkelerde demokrat aydınların oluşturduğu bir ideolojidir. Bu demokrat aydınlar, ülkelerinde, iktisadî açıdan daha fazla gelişmiş devletlerdeki entelektüellerden daha geniş bir toplumsal otoriteye sahiptir, ayrıca ulusal hayatta daha önemli bir rol oynarlar. [vurgular benim].

Popülizmi küçük üreticilerin ya da köylülerin kendilerini ifade etme biçimi olarak görmek hem Lenin'i hem de Walicki'yi sınıf indirgemeciliğine götürdüğü için bu tanımın sorgulanması gerekir bence. Bir başka deyişle, Lenin'le Walicki Popülizmi belirli bir toplumsal sınıfın ideolojik düşüncesi olarak algılar. Ben bu tür bir bakış açısı yerine, başka öğelerin yanı sıra, belirli bir aydın türünün ortaya çıkışını ve bu aydınların gereksinimlerini Popülizm tanımının temel öğesi olarak ortaya koyan yeni bir tanım önermek istiyorum.

Walicki'nin yukarıdaki tanımının en önemli noktası dönemin Batı Avrupası'ndaki entelektüellerle karşılaştırıldığında daha geniş bir toplumsal otoriteye sahip olan demokrat aydınların Rusya'da oynadığı rolü vurgulamasıdır. Aslında, ondokuzuncu yüzyılda "modern" ulus-devletin ortaya çıkışına koşut biçimde bütün dünyada bir olgu olarak yeni bir aydın türünün doğuşunu çözümlemeden Popülizm anlaşılamaz. Aydınlar kapitalizmle görece geç tanışan ülkelerde toplumsal ve siyasal hayatta önemli roller üstlenirler. Bunun en önemli nedenlerinden birisi burjuvazinin güçsüzlüğü ve buna bağlı olarak da devletin oynadığı kritik roldür. Modernleşme ve kapitalistleşme sürecine geç gelen bu tür ülkelerde hem dış hem de iç etkenler "eski rejimleri" hızlı bir modernleşmeye zorladığından aydınların oynadığı rol önem kazanır. Bu durum, kısmen, devletlerin uluslararası devlet sisteminde hayatta kalabilmek ve değ-

şim halindeki bir toplumu yönetebilmek için çeşitli reformları benimsemek zorunda kalmalarına bağlanabilir (Skocpol: 19-24). Eğitim imkânlarının niteliğini ve niceliğini artırma, devlet aygıtını genişletme ve modernleştirme, teknolojik gelişme ve orduda modernleşmeyi de içeren bu reformların hepsi okur yazar, aydın zümrenin sayısında bir artışı gerektirmiştir. Bu bakımdan, aydınlar modernleşme sürecinin *doğrudan* birer ürünüydü; dolayısıyla aydınların gelecekteki toplumsal ve maddi statüsü de modernleşme sürecinin başarısına bağlı oluyordu. Ancak bu süreçte devletler hem "eski rejimi" sürdürme hem de aynı anda modernleşme çabalarını destekleme ikilemiyle karşı karşıya kalırlar. Ondokuzuncu yüzyılda İran'da, Çin'de, Rusya'da, Meksika'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bu durum yaşanmış; bu devletlerin hepsinde aşağı yukarı aynı on yıla tekabül eden bir dönemde (1905-1917) devrimci ve meşrutiyetçi hareketler ortaya çıkmıştır.[1] Sözünü ettiğimiz ikilem, 1825 Rus Dekabristleri gibi bürokratların hem devletin yönetici seçkinlerinden olmalarını hem de neden devlete karşı ayaklandıklarını; ayrıca burjuvaziyi yeni bir iktidar merkezi olarak algılayan Rus aydınlarının neden burjuvazinin ortaya çıkışına karşı tepki gösterdiklerini açıklar.[2]

Rus Devleti, "eski rejim"in birçok özelliğini korumaya çalışırken aydınları bu sürece dahil edememiş; bu durum da aydınların yabancılaşmasına ve radikalleşmesine yol açmıştır.[3] Bu radikalleşme aydınları toplumun farklı katmanlarından olası yandaşlar aramaya yöneltmiştir. Aydınların bu pratik girişimi, şehirli *intelligentsia*nın zihninde üretilen *Narod* (halk) kavramının muğlaklığını ve soyutluğunu açıklar.[4] Aynı şekilde, köylü komünü etrafında yaratılan efsane de komünün gerçekte ne olduğunun bir tezahürü olarak değil, Rus *intelligentsia*sının gereksinimlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. (Köylü komününün *-obschina-* yapısını ileride ayrıntılı bir şekilde ele alacağım).

Yine de bu, Popülistlerin görüşlerinin kapitalizm öncesi bir görüntüyü temsil ettiği anlamına gelmez; gerçi bir dereceye kadar böyle bir görüntüyü temsil ettikleri doğrudur. Ancak "geri kalmışlık" tek başına Popülizmin ortaya çıkışını açıklamada yeterli değildir.[5] Popülizmin *kökenlerini* her şeyden önce, *köylü-*

1 Yirminci yüzyılın ilk on yılında bu ülkelerde meydana gelmiş devrimlerin karşılaştırmalı bir analizi için bkz., Sohrabi (1383-1447).

2 Venturi'nin Rus Popülizminde Dekabristler'den kalma, "fedakârlık" gibi birçok özellik bulması bir rastlantı değildir (Venturi, 1969: 2). Benzer bir sürecin Türkiye'de de yaşandığını düşünmek pekâlâ mümkündür.

3 Devlet ile seçkinler arasındaki gerilim hakkında ayrıntılı bir makale için bkz., Goldstone, (133).

4 Sözgelimi Peter Worsley, Rus Popülizminin "esas olarak köyluluk hakkında bir ideoloji olduğunu, bu ideolojinin ne köylüler tarafından yaratıldığını ne de köklerinin köylülükte yattığını" kanıtlarıyla gösterir. "Popülizmde var olan her şey, şehirli *intelligentsia* tarafından yaratılmıştır; ancak Popülizm, öğretisini halk tarafından yönlendirilerek halktan alır." Bkz., Worsley, (221).

5 Rus tarihsel gelişiminin "uzun dönemi"nin ve bunun entelektüel düşünce üzerindeki etkilerinin "geri kalmışlık" kavramı temel alınarak yapılan ünlü açıklaması için özellikle bkz., Gerschenkron, (1965).

lerin çıkarlarıyla ilgili ilişkiler çerçevesinde değil, "eski" rejimle ilişkiler çerçevesinde algılamak önemlidir. Peter Lavrov'un *Tarihsel Mektuplar* adlı eserinin incelenmesi, Popülizmin temel olarak aydınların gereksinimlerini ve çıkarlarını yansıtan bir kuram olduğunu dile getiren yukarıdaki savı destekler. Lavrov'un devlete, eleştirel düşünen bireylere, bilginin öznel doğasına ilişkin kuramları Rus Popülizminin doğasını anlamamıza katkıda bulunacaktır.

* * *

Birçok ondokuzuncu yüzyıl Rus tarihçisi *Tarihsel Mektuplar*'ın 1870'lerin genç kuşağını derinden etkilediği konusunda hemfikir. Gerçekten etkili bir Rus Popülist devrimcisi olan Lavrov, bu eserde dönemin Popülizme ilişkin hemen hemen bütün önemli konularına değinir. *Tarihsel Mektuplar*, siyasal düzeyde Neçhayevcilik'in bir eleştirisi olarak okunabilir (Pomper: 96). Lavrov, bir komplo adamı olan ve hemen harekete geçme yanlısı Serge Neçhaev'in aksine kitlelerin toplumsal bir devrime hazırlanabilmesi için uzun süre eğitilmeleri gerektiğini vurguluyordu.[6] Bir başka deyişle, büyük tarihî değişimler için hazırlık süreci, aniden gerçekleşecek bir tarihî ayaklanmadan daha önemliydi (Baron: 13; Pomper: 19). İşte bu yüzden devrimciler yalnızca kitleleri değil, aynı zamanda kendilerini de eğitmek zorundaydılar. Profesyonel devrimcilerden oluşan küçük bir topluluğun gizli komploları devrime giden yolu hazırlayamazdı. Lavrov (157), gençlerin "bilim ve inanç" insanları olmaları gerektiği konusunda ısrarlıydı; çünkü bilgi, devrimcilerin elinde devrimci bir silaha dönüşecekti.

Lavrov, epistemolojik ve felsefi düzeyde, hem pozitivizmi hem de Hegelci mantıksal soyutlamacılığı eleştirmiştir bu eserinde. Dönemin Rusyası bağlamında, Lavrov eleştirilerini nihilist Dmitry Pisarev'e yöneltmiştir (Venturi, 1960: 449). Faydacı bir bakış açısından yola çıkarak, felsefi düşüncelerin, "daha iyiye ulaşma ve daha adaletli bir toplumsal düzen adına, var olana karşı yöneltilen bir protesto biçimi ya da var olandan memnun olma biçimi" olarak önemli olduklarını ileri sürmüştür (124). Lavrov ayrıca toplumbilimleriyle uğraşanların etik kaygılardan uzak duramayacağını önemle vurgulamıştır (Pomper: 89). Bu bakımdan, toplumbilimlerini pozitif bilimlerden çok farklı bir biçimde algılar; bunun nedeni temelde kişinin bilgiye etkin bir şekilde katkıda bulunmasının bir çeşit göreceliliğe (relativizm) yol açacağını dile getiren Kantçı anlayıştır. Lavrov'a göre (127), toplumların incelenmesinde öznellik kaçınıl-

6 Belki de Lavrov bir hazırlık süreci olması gerektiğini vurgularken, "Darwin'in eserlerinde, Spencer felsefesinde, Comte'un pozitiviziminde, Fourier ile Saint Simon'un sosyalizminde önemli bir öğe olarak ondokuzuncu yüzyılın temel entelektüel modeli olan" evrimci düşünceden etkilenmiştir. "Evrimcilik, derin bir değişimin yaşandığı, heterojenliğin iyice ortaya çıkmaya başladığı bir dünyada heterojenliğin ve değişimin yarattığı sorunlara ortak bir çözüm sunduğu için cazip geliyordu. Türlerin fiziki, biyolojik ve toplumsal çeşitliliği bilimsel yöntemin üzerindeki sır perdesini aralayacağı aşamalar yoluyla kaçınılmaz gelişme tarafından düzenlenmiş ve açıklanmıştır." Bkz., Shanin, (1983: 15).

mazdır; "çünkü araştırmacı da bir insandır, bu yüzden de kendini karakteristik olarak addettiği süreçlerden soyutlayamaz." Lavrov'un pozitivizme yönelttiği eleştiri Avrupa'da, özellikle Almanya'da yaygın olan, Kant'ın öznelliğine dönüş anlamına gelen genel bir pozitivizm eleştirisinin bir parçası olarak görülmelidir.[7] Lavrov, Nikolay Çernişevski gibi birçok Popülistin aksine Avrupa'daki entelektüel gelişmelere karşı duyarlı bir tavır sergilemiştir.[8] Ayrıca Lavrov'un insan üzerinde yoğunlaşırken ondokuzuncu yüzyılın insanı evrenin merkezine yerleştiren antropolojizminden Çernişevski gibi çok etkilendiğini de göz önünde bulundurmalıyız (Pomper: 40).

Lavrov'un öznelliği vurgulaması, pratik düzeyde devrimcilerin dünyayı dönüştürme girişimlerine inançlarını güçlendirmiştir. Böyle bir öznellik olmaksızın, kişi dünyayı değiştirme çabalarına katılmaya ikna olamaz. Bu kuramsal duruş bir anlamda, "halk"ın devrimci hareketlere katılması için itici bir güç olmuştur. Lavrov, kişinin tarihî misyonunda kendine verdiği önemin ve inancın gerekliliğini vurgulamıştır. "Eğer düşünür, ahlakî idealinin tam anlamıyla gerçekleştiğine ya da gelecekte gerçekleşeceğine inanırsa, bütün tarihi, bu idealinin gerçekleşmesine olanak sağlayan olaylar etrafında düzenleyecektir," diye yazmıştır (132).

Kantçılık'tan yola çıkarak bir taraftan toplumsal olguların kaçınılmaz yönlerini göz önünde bulunduran bir kuram oluşturmuş; diğer taraftan da iradeciliğe ve iyimserliğe dayanan bir kuram önermiştir (31).

Benzer eğilimlere hem Rusya'dan sürgüne giden diğer devrimciler, hem de bu yıllarda Rusya içindeki devrimciler arasında rastlamak mümkündür. Sözgelimi Nikolay Mikhailovsky, ünlü makalesi 'İlerleme Nedir?'de sosyolojik bilginin öznel doğasına ilişkin olarak benzer noktaları vurgulamıştır:

> Doğa bilimcileri için bir zorunluluk olan nesnel bakış açısı belki de *nesnesi öznesiyle aynı, yani insan olan* sosyoloji için uygun değildir. Belki de özneyle nesne arasındaki bu özdeşleşmenin bir sonucu olarak, düşünen özne doğruya ancak düşünen nesneyle tam olarak birleşirse ve ondan bir an olsun ayrılmazsa ulaşabilir...[vurgular benim] (Mikhailovsky: 182).

Mikhailovsky'ye göre (143) önemli olan ahlakî üstünlüğün nasıl ölçüleceğidir. Pozitivizm alanında bu bir sorun değildir; çünkü acı, zevk, ahlak gibi kav-

7 Venturi (1960: 451) Lavrov'un Almanya'daki neo-Kantçı hareketten esinlediğini söyler.

8 Çernişevski'nin aslında Popülizmin entelektüel geleneği içerisinde değil de, nihilist gelenek içerisinde kabul edilmesi *gerektiği* ileri sürüldüğünde ikna edici noktaların bulunabileceğinin farkındayım. Ancak bu sav, Popülizm kavramını dar bir anlamda kullanıp kullanmadığımıza bağlıdır. Çernişevski elbette ünlü bir siyasal eylemcidir; toplumu değiştirmek adına dinmek bilmez tutkusu ve hırsı Popülistler arasında yankı bulmuştur. Ayrıca Rus serflerinin özgürleştirilmesi adına yaptığı çağrı, "geri kalmışlığın" yeni yollar, yeni fırsatlar yaratacağı fikri, Mikhail Bakunin'inkine benzeyen, Rusya'da devrimin eninde sonunda gerçekleşeceğine dair naif beklentisi, hepsinden öte liberallerle liberalizme karşı beslediği derin düşmanlık birçok Popülistte derin yankı uyandırmıştır.

ramlar pozitivist felsefede kesinlikle geçerli değildir. Ancak Mikhailovsky için böylesi kavramlar göz ardı edilemeyecek olan *gerçek* insanların hayatlarının temel öğelerini oluşturur.

Görüldüğü üzere, pozitivizme karşı hem Rusya'da hem de Rusya dışında Lavrov'unkine benzer eleştiriler yöneltilmiştir. Lavrov'un *Mektuplar*'ında incelenmesi gereken başka noktalar da vardır; bu noktaların incelenmesi sonucunda tarihsel düzeyde en önemli fikirlerden biri ortaya çıkar. Lavrov'a göre tarih, eleştirel düşünen bireylerle kitleler, ya da bir başka deyişle, bilimin öncüleriyle "geri kalmış kitleler" ya da rasyonellikle gelenek arasındaki diyalektiğin çözülmesine tanıklık etmiştir (Pomper: 91-92). Tarihsel sürecin bilgisine ancak "eğitimli bir azınlık," yani eleştirel düşünen bireyler erişebilir; onların görevi de bu bilgiyi bir biçimde kitlelere aktarmaktır (Lavrov: 145-146). Böylesi bir seçkinci bakış açısının Popülistler arasında yaygın bir eğilim olmaması ilginçtir. Lavrov'un yazdıklarında kitlelerin ya da buna benzer herhangi bir şeyin yüceltildiğine dair ipuçlarına rastlamak mümkün değildir. Örneğin yakın arkadaşı Mikhailovsky'ye göre ilkel insan birçok açıdan üstündür. Mikhailovsky ilkel ve modern toplumlardaki bireylerin özelliklerini karşılaştırarak, ilkel toplumlarda üretimi yapanın kendi emeği ve üretim vasıtaları üzerinde doğrudan ve tam bir denetimi olduğu sonucuna varmıştır. Mikhailovsky'nin gözünde bu durum, ilkel bireyi modern çağın işçileriyle karşılaştırıldığında onlardan üstün ve heterojen bir hale getirir. Lavrov'un entelektüellerle kitleler arasında var olan ilişkiler konusundaki savlarının Mikhailovsky'ninkilerden çok farklı olduğunu söylemek herhalde gereksizdir.[9]

Lavrov'un eserlerinde "eleştirel düşünen bireylerle (*critically-thinking individuals*) kitleler arasındaki ilişki psikolojik ve etik düzeyde çok ilginç bir sonuca yol açmıştır. Kitlelerin maddi refahı pahasına entelektüel ayrıcalıklar elde edildiğinde, "eleştirel düşünen bireyler" bu ilerlemenin bedelini ödemek zorundadırlar (Lavrov: 138-144). Lavrov (143) hedef kitlesine etkili bir şekilde şöyle seslenir:

> Azınlık içerisindeki küçük bir topluluğun kendi kişisel gelişiminden, doğruyu bulma çabasından, adaletin gerçekleşmesinden zevk duyan bir üyesi şunları söyleyecektir kendi kendine: Zevkini çıkardığım maddi rahatlığın, elde etme ya da geliştirme zevkine eriştiğim her bir düşüncenin bedeli milyonların kanıyla, acılarıyla, emeğiyle ödenmiştir. Bu sorumluluğun ve kendi gelişimimin kanlı bedelini ancak aynı gelişimi, var olan ve gelecekte var olacak kötülükleri azaltmak için kullanırsam ödeyebilirim. Eğitimli bir kişi olarak bunu yapmak zorundayım; ancak benim için bu zorunluluk ağır bir yük değil; çünkü taşımam gereken bu yük tam da bana zevk veren şeylerle örtüşüyor.

9 Mikhailovsky bu noktada, ilkel insanın ve çağdaş işçinin emeğini örnek gösterir. Emek sürecinde her zaman mükemmel bir hayatın keyfini çıkaran kişi ilkel insandır. Öte yandan "cep saatlerinin imalatında" çalışan bir işçi, "bütün hayatını aynı çarkların, dişlilerin, vidaların başında eğilerek harcar; sadece düzeneğin birbirinden ayrı parçalarını bir araya getiren usta kendi uzmanlığı dışında başka bir şey yapmayı bilir." Bkz., Mikhailovsky, (178-179).

Bu noktada Lavrov'un kuramı, ilginç bir biçimde mücadelenin zorluklarıyla bu mücadeleden duyulacak zevki uzlaştırmıştır. Kişi ancak hakikatin peşine düşerek ve hakikati yayarak; böylece toplumların devinim yasalarını anlayarak, toplumu daha iyi bir düzeye getirmek için mücadele ederek hayattan zevk alabilir. Hayattan zevk almak adına harcanan bu çabada, kişi ayrıca ezilen çoğunluğun arzularıyla da karşılaşır. Bu karşılaşma, hayattan zevk almak için harcanan bireysel çabanın toplumsal bir bilince ve eyleme yol açtığı anlamına da gelir.

Öyleyse "halk"ın özgürleştirilmesi adına verilen mücadelede etik açıdan kendini hazırlama aydınların ödemesi gereken bir borçtur (Pomper: 24). Özellikle 1870'lerde bu borcu ödeme arzusu birçok Rus Popülistini eyleme geçiren temel itici güç olmuştur. İşte ilham kaynağı Lavrov olan bu etik çağrı, genç kuşak Popülistlerin devrimci hareketlere katılmasına yol açmıştır (Venturi, 1960: 450). Aynı şekilde, Mikhailovsky'nin de ileri sürdüğü gibi, ne borcun büyüklüğü ne de "bu borcun ne şekilde ödeneceği" tartışma konusudur; "bu borç devrimcilerin vicdanındadır, devrimcilerin özlemi de ondan kurtulmaktır" (Billington: 91). Rus gençliği, borç ödeme kavramında devrimci hareketin etik ve psikolojik temellerini bulmuştur.

Ancak nasıl mücadele edeceklerdi ve bu borcu ne şekilde ödeyeceklerdi? Lavrov'un bu soruya yanıtı "Örgütlü Bir Partiye Duyulan İhtiyaç" başlıklı bölümde bulunabilir. Lavrov, bu bölümde, örgütlenme kuramını açık seçik okura sunar. Lavrov'a göre (152), "bir kişinin sesi hiç kimsenin sesi demektir." İşte bu yüzden, bütün ilerlemeci güçlerin birleştirilmesi gerekir.[10] Hatta Lavrov (156) bu örgütlenmeyi ayrıntılarıyla anlatmıştır:

> Böylece parti örgütlenir. Eleştirel düşünmeyle eylemin ayrılmaz bir bütün olduğuna inanan, yüksek düzeyde gelişmiş, temkinli, gayretli, birkaç kişilik bir grup partinin çekirdeğini oluşturur. Bu grubun etrafında daha az gelişmiş *intelligentsia*nın üyeleri bulunur. Ancak partinin temelini doğal müttefikler, yani partinin savaşmak amacıyla örgütlendiği kötülüklerden mustarip toplumsal gruplar oluşturur.

Son olarak, Lavrov'un devlete ilişkin görüşlerinden söz etmek gerekir. Lavrov *Tarihsel Mektuplar*'ın sonlarına doğru devletten söz eder. Ona göre, "ilerleme toplumsal hayatta devlet ilkesinin oynadığı rolün azaltılmasına dayanak olmalıdır." Lavrov (167-168) buna rağmen ilerleme düşmanlarına karşı devletin bir si-

10 Lavrov şöyle der: "Böylece bu güç boşa harcanmayacaktır; bu güç örgütlenmelidir. Eleştirel düşünen, azimli bireyler sadece kavga için değil, kazanmak için de kararlı olmalılar; işte bu amaca ulaşmak için kişi hem hangi hedef için çaba gösterdiğini hem de bu hedefe hangi yollarla erişebileceğini anlamak zorundadır. Mücadele kararlılıkla yürütülüyorsa eğer, hem başkalarının sözleri, fikirleri yoluyla bilinçlenip, kendi acıları yüzünden savaşan bireyler, hem de ilişkilerin durumu üzerinde eleştirel bir bakışla düşünen bireyler miadı dolmuş toplumsal kurumlara karşı mücadele edecektir. İşte onlar birbirlerini arayıp bulmalı, birleşmeli ve ortaya çıkan tarihî gücün birbirinden ayrı öğelerini düzene kavuşturmalıdır. İşte böylece bu güç örgütlenecek; sebep olduğu eylem belli bir noktada odaklanacak; belli bir amaca yönlendirilecektir." Lavrov, (154).

lah olarak kullanılabileceğinden de söz eder. Aslında *Tarihsel Mektuplar*'da ortaya konan görüşlerden Lavrov'un siyasal örgütlenmeye ilişkin görüşlerinde Jakoben bir boyut olduğu sonucuna varmak hiç de zor değildir. Gerçi Pomper ve Venturi gibi akademisyenler Lavrov'un Jakobenlerinkine benzer fikirlere karşı uyarılarına dair görüşler sunmaktadır; ancak bu makale boyunca değindiğim düşünceler, Lavrov'da gerçekten Jakoben bir duruş olduğuna işaret eder.[11] Böylesi kuramsal bir duruş, *Ne Yapmalı?* adlı eserinde Lenin'in duruşuyla büyük benzerlikler gösterir. Ünlü Rus düşünce tarihi uzmanı Isaiah Berlin'in de belirttiği gibi, Popülistler basit sempatizanların aksine özel yaşamları olmayan, hayatlarını büyük bir disiplin altında sürdüren profesyonel devrimcilerden oluşan bir parti kavramı geliştirmişlerdi. Ancak bu kavramlaştırma, komplo yanlısı eğilimlerden değil de, Çarlık Rusyası'nın o döneme özgü olan siyasal koşullarından doğmuştur (Berlin: xxv). Kısaca belirtmek gerekirse, fikirlerinden hoşlansak da hoşlanmasak da, Lavrov siyasal mücadelede aydınların (*intelligentsia*nın) oynadığı rolü geniş bir şekilde kuramsallaştıran ilk Rus'tur.

Beri yandan, oluşturduğu temel ilkelere bağlı kalsa da Lavrov'un *Tarihsel Mektuplar*'daki duruşunun zamanla değiştiğini de vurgulamak gerekir. 1880'lerde ve sonrasında Karakazov'la Neçhaev'in komploları devrimcileri hayalkırıklığına uğrattıkça ve Rus siyasal tablosundaki siyasal kutuplaşmayı derinleştirdikçe, Lavrov da *Narodnaya Volya (Halkın iradesi)* gibi aşırı eylemci yer altı hareketlerine daha sıcak bakmaya başlamıştır; çünkü davaya ve partiye olan vurgusu güçlenmiştir (Pomper: 212).

Ayrıca Lavrov'un fikirlerinin Popülist hareketin bütününü yansıtmadığını da belirtmek gerekir. Popülist fikirler çok çeşitliydi; bu yüzden Popülizm söz konusu olduğunda yekpare bir ideolojik duruştan söz etmek olanaksızdır. Lavrov bir bakıma, Avrupa entelektüel hayatına son derece duyarlı olan bir geçiş dönemi şahsiyetini simgelemektedir (Pomper: 79; Walicki, 1969: 36-7). Popülist hareketten başka, Rus İşçileri Kuzey Birliği gibi işçi örgütleriyle de ilişki kurmuştur. Karl Marx'ın Birinci Enternasyonel'inde Rus devrimci hareketini temsil eden kişi de Rus Marksizmi'nin babası Georgii Plehanov değil, Lavrov'dur (Walicki, 1969: 152, 216). Popülistlerin birçoğu "iktisadî romantikler" olarak addedilebilseler de Lavrov sanayileşmenin Rusya için gerekli olduğunu; ancak bu sürecin zararsız olması, kırsal yapıyı bozmaması gerektiğini düşünüyordu. Lavrov bu bakımdan kesinlikle "aydınlanmacılar"ın akılcı geleneğinden gelmektedir (Venturi, 1960: 459: Walicki, 1969: 27). Hiçbir şekilde, "yüzü geçmişe dönük, ütopyacı" bir kişi olarak adlandırılamaz. Lavrov, bize burjuva devrimi aşamasının atlanması, liberalizme karşı duyulan güvensizlik, partinin oyna-

11 Pomper bu savını desteklemek için Lavrov'dan aşağıdaki cümleyi alıntılar: "Rus toplumunun yeniden yapılandırılmasında amaç, sadece halkın mutluluğu olmamalıdır; bu sadece halk *için* değil, aynı zamanda halk aracılığıyla olmalıdır. Bu önerme bizim için en önemli olan şeydir." Pomper, (146) ayrıca bkz., Venturi, (466).

dığı öncülük rolü gibi Rusya'da daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan gelişmelerin izini sürmemizi sağlayan tarihî ve biyografik bilgiler sunar.

* * *

Devrimci Popülistlerin, özellikle de 1870 kuşağının, kendilerini "apolitik" olarak tanımlamaları ilginçtir; çünkü onlara göre siyaset demek burjuvazinin kötü bir oyununda figüran olmaktı (*age.*, 82). Kendilerini apolitik olarak görmelerinin sebebi, liberal demokrasiye karşı duydukları güvensizlik ve kuşkudur. Birçok Rus Popülisti parlamenter siyasete dayanan liberal demokrasiyi, kıyasıya reddettikleri kapitalizmin ortaya çıkışının doğrudan sonucu olarak görmüştür. Bu bakımdan Popülistler kapitalizmi atlanabilecek bir aşama olarak algılamış, böylece liberal demokrasinin de önünün alınabileceğini düşünmüştür. Daha da önemlisi, liberalizmin kazanacağı zafer bireylerin atomlaşması, dayanışmacı duyguların yok olması, sonuçta da bu, halkın burjuva siyasetinde pasif bir figüran olması anlamına gelecekti. Başka bir deyişle, Gramsci'yi çağrıştırırcasına, burjuva egemenliği kitlelere nüfuz ederse bu, sonuçta herhangi bir devrimci siyaset şansını yok edebilirdi. Berlin'in de belirttiği gibi (42), kapitalizmin Rusya'daki sonucu yönetici sınıfa "Rusya'yı o günkü durumuyla karşılaştırılamayacak kadar güçlü bir duruma getirecek toplumsal ve iktisadî temeli geliştirebileceği" bir "nefes alma imkânı" yaratmak olacaktı. Popülistler kapitalizmin ortaya çıkışının radikal aydınlara yeni iş imkânları yaratacağını, böylece onların siyasal alanda uzlaşmacı bir tavır takınacaklarını düşünüyordu. Kapitalizmin tam anlamıyla gelişmesi ise aydınlara ayrıcalıklı fırsatlar sunabilecek, "bu da devrimci davanın en değerli askerlerini kaybetmesine yol açacaktı" (Berlin: xiv). Liberal demokrasiye karşı duyulan bu güvensizlik ve şüphe Popülistlerin burjuva devrimi olarak gördükleri siyasal devrimi neden "göz ardı" ettiklerini de açıklar.[12] Ancak Popülistler var olan ilişkilerde büyük bir iktisadî dönüşüm gerçekleştirecek olan toplumsal devrimin ateşli savunucuları olmuşlardır (Walicki, 1969: 81).

İlginçtir, Popülistlerin bu dönemde liberal demokrasiye karşı duydukları şüphe otokratik devlete karşı duydukları şüpheden bile büyüktü (*age.*, 83). 1860'lara değin devletin güvence altına aldığı özgürlük konusunda naif beklentiler içerisindeydiler; bu naifliklerini besleyen inandırıcı bir çıkarsamaları vardı. İktisadî açıdan geri kalmış bir ülkede devletin toplumsal dönüşümün sağlanmasında etkili olabileceğinin farkındaydılar. Devletin bunu gerçekleştirememesi şaşırtıcı bir şey değildi; çünkü ne de olsa, "mutlaklık derecesinde gülünç, gülünçlük derecesinde mutlak" olan Rus Devleti'nin toplumdaki kökleri son derece zayıftı. Bu bakımdan Rus Devleti, "havada asılı kalmış gibiydi."[13]

12 "Liberal" sözcüğünün ilerici çevrelerde utanç duyulacak bir sözcük olarak anılmasının sorumluluğu büyük ölçüde Çernişevski'ye aittir. Bkz., Yarmolinsky, (98).

13 Özellikle Peter Tkaçhev ısrarla böyle bir görüşü savunmuştur. Bkz., Walicki, (1969: 98).

Sonuç olarak, devletin gücü yüzeysel kalıyordu, bu yüzden Batı'daki burjuva egemenliğiyle karşılaştırıldığında devletin iktidarını yıkmak tek başına daha kolay olacaktı.

Popülistlerin liberal demokrasiye karşı takındıkları tavırda "eşitsiz gelişme" kuramının da izlerine rastlamak mümkündür. Lavrov, daha sonra Troçki ve Parvus'un isimleriyle birlikte anılan bu olgunun farkındaydı.[14] Öteki toplumların yaşadığı deneyimlerin Rusya üzerinde etkileri olduğuna inanıyordu, bu da "geri kalmış toplumların ara gelişme aşamaları sayesinde geçiş sürecini kısaltabilecekleri" anlamına geliyordu (Pomper: 214). Liberal demokrasi deneyimi olmadan sosyalizmi talep ediyor; kapitalist gelişme olmadan Rusya'nın "dünya devletleri arasında onurlu yerini alıp," bu yeri güvence altına almasını istiyordu (Walicki, 1969: 129). Hem Rus Devrimi'nin gelişimi hem de daha sonra liberal Batı demokrasilerinde yaşanan gelişmeler, Popülistlerin görüşlerini büyük ölçüde haklı çıkarır nitelikte oldu. Yirminci yüzyılda yaşanan devrimlerin, toplumsal ayaklanmaların çoğu liberal demokrasinin olmadığı ülkelerde, belki de liberal demokrasinin olmamasından dolayı gerçekleşti.

* * *

1848 yılında bütün Avrupa, devrimci ayaklanmalara sahne olmuştu, bu yıl Rus *intelligentsia*sının tarihinde de bir dönüm noktası demekti. "Ulusların Baharı" başarısızlığa mahkum olunca, Alexander Herzen gibi Rus düşünürlerinin Avrupa'nın ilerlemeci misyonuna karşı besledikleri güven de onarılamayacak bir biçimde yok olmaya başladı. Artık Rus *intelligentsia*sı yüzünü Rusya'nın dünya tarihinde oynadığı misyona çevirmişti. Rus Popülistlerinin fikirlerinin kaynakları bir ölçüde Rusya ile Avrupa arasında var olan içkin farklılıkları keşfetmeye yönelik girişimlerdi. Popülizm ayrıca, Walicki'nin (1969: 26) de iddia ettiği gibi, "ileri derecede gelişmiş kapitalist devletlerle karşılaşan geri kalmış köylü bir ülkeye özgü sorunları yasıtıyordu." Popülistler hem köylülerin rolünün hem de Rusya'nın en önemli özelliklerinden biri olan köylü komününün (*obschina*) varlığının, Rusya'yı kapitalist Batı'dan ayıran bir özellik olduğunu düşünüyorlardı. Bu eşsiz ve emsalsiz olduğu iddia edilen özelliği incelemeye *Narod*, yani "halk" kavramıyla başlamalıyız.

Popülistlerin algıladığı anlamda "halk" kavramı, ideolojilerinin hem zayıf hem de kuvvetli yönünü oluşturuyordu. İdeolojilerinin kuvvetli yönü halk kavramının muğlak bir şekilde tanımlanışından kaynaklanıyordu. Somut ola-

14 Daha çok lakabı olan Parvus adıyla tanınan Alexander Helphand, 1905 Devrimi'nde etkin rol oynamış bir Rus Yahudisi'dır. "Eşitsiz gelişme"ye dayanarak "sürekli devrim" kuramını ilk geliştiren kişi Parvus'tur. Daha sonra Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal hareketlere katılmıştır. Parvus hakkında daha fazla bilgi için bkz., Z. A. B. Zeman ve Winfried B. Scharlau, *The Merchant of Revolution; the Life of Alexander Israel Helphand (Parvus) 1876-1924* (New York: Oxford University Press, 1965) ve Oleg F. Solov'ev. "Parvus: Politicheskii Portret," *Novaia i Noveishaia Istoriia* 1991: 162-185.

rak tanımlanabilen sınıf kavramının tersine, "halk" çeşitli toplumsal grupların bir toplamı olabiliyordu. Popülistler Rus topraklarında "halk"ın Batılı kavramlardan çok farklı şekilde tanımlanabileceğini öne sürüyorlardı. Sözgelimi Mikhailovsky'ye göre, burjuva liberaller "halk" nedir anlayamazdı; çünkü Batılı bir bakış açısıyla düşünüyorlardı: "Batı Avrupa'da birbiriyle çelişen, uzlaşmaz, sayısız çıkarın ortaya çıkmasından sonra, artık halkın ne demek olduğunu anlamak bizdekinden de zor bir hal almıştır" (Billington: 90). Mikhailovsky'ye göre Rusya'da kitle desteğinin sağlanacağı toplumsal katman, içinde çeşitli öğeleri *barındırabilirdi*; bu durum da Popülizm gibi toplumsal bir hareketin yararına olabilirdi. Ancak bir taraftan da kavramın muğlaklığı, siyasal programa dair zorluklar yaratabilirdi; çünkü ideolojinin hedeflediği kitlenin sınırları ne kadar belirsiz çizilirse, ideoloji de o ölçüde inandırıcılığını ve tutarlılığını yitirecekti.

Her ne kadar birçok Popülist için "halk" demek köylü demek idiyse de, Popülistler köylüden içinde farklılaşmanın olmadığı yekpare bir bütünü anlıyorlardı (Ascher: 40). Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, özellikle kırsal kesimde kapitalist ilişkilerin ortaya çıkmasıyla beraber, komünün yavaş yavaş dağılma sürecinin başlamasından sonra kırsal nüfusta gözle görülür farklılaşmalara rastlamak mümkündür (Rogger: 1983). Popülistler, köy komününün rolü üzerinde önemle duruyorlardı; çünkü komün onlara yukarıda sözü edilen muğlaklığı ortadan kaldırma fırsatı veriyordu. Komünün varlığı, sadece tarihî bir olgunun kendi amaçları için tarihsel bir dayanak olmakla kalmıyor; aynı zamanda eşitlikçi, öznel bakış açılarına nesnel bir dayanak sağlamış oluyorlardı. Peki aslında komün neydi ve Popülistler için komün ne ifade ediyordu?

Rusya'daki köylü komünü Orta Çağ'a özgü bir toprak vergisi sistemine ve birçok işlevi yerine getiren toplumsal bir örgütlenmeye dayanıyordu. "Köylüler arasındaki komşuluk esasına dayanan ve bir cemaat oluşturma isteğinden kendiliğinden doğan" komün, hane halklarından meydana geliyordu; bu hane halklarına da komün idaresince uzun dönemli küçük bir arazi tahsis ediliyordu (Mironov: 10). Otlaklarla ormanlar ortak mal kabul ediliyor; çeşitli hizmetler de ortaklaşa sağlanıyordu. Komün her hane halkının temsilcilerinden oluşan, zaman zaman bir araya gelip vergileri toplayan ve ekilebilir toprakları yeniden bölüştüren bir meclis tarafından ortaklaşa yönetiliyordu. Bu topraklar, genişleyen ailelerin ihtiyaçlarına göre yeniden bölüştürülüyordu, bu da toprakların yeniden dağıtımında gözetilen eşitlik açısından son derece önemliydi (Shanin: 13).

Ancak komünün çelişik bir doğası vardı. Komün, bir taraftan köylülerin hayati ihtiyaçlarını karşılayarak ve devlete karşı onların çıkarlarını savunarak köylülerin çıkarlarına hizmet ediyordu; devlet de bir taraftan komünü idari ve güvenlik amaçları doğrultusunda kullanıyordu. Komün vergileri topluyor, köylülere iş veriyor ve birçok durumda köylülerin devlete itaat etmesini sağlıyordu. Tarihçiler komünün varlığını hem tanıyan hem de destekleyen devlet

aygıtıyla bağlantılı olarak komünün gördüğü işlevi bu şekilde vurgulamışlardır. "Sonuçta komünün birbiriyle çelişen görevlerinden ileri gelen toplumsal ve işlevsel bir ikilik ortaya çıkmıştır; bu ikilik de resmî ve gayri resmî ikili bir yapının oluşmasına yol açmıştır" (Mironov: 10).

Köylü komününün bu çelişik, karmaşık yapısı Popülistleri komünün devrimci amaçlar için kullanılabileceğine inanmaya götürmüştür. Bu yüzden komünün Popülistler için birçok açıdan önemli olmasına şaşmamak gerekir. En önemlisi, Popülistler köylülerin doğuştan ve tarihsel olarak kolektif bir hayat sürdüklerine inanıyorlardı; devletin, liberallerin, toprak sahiplerinin bütün çabalarına karşın bu gelenek köylüler arasında yaşamaya devam ediyordu. İkincisi, komün Çar'a karşı yürütülecek siyasal seferberlikte Popülistlere zaten halihazırda var olan bir örgütsel zemin kazandıracaktı. Son olarak, Popülistler komünü gelecekte ortaya çıkacak olan demokratik toplumun çekirdeği olarak görüyorlardı.

Popülistlerin komünü algılayış biçimlerine en büyük ideolojik desteğin Karl Marx'tan gelmesi ilginçtir. Marx, hem Vera Zasuliç'e yazdığı mektupta, hem de *Komünist Manifesto*'nun 1882 yılı Rusça baskısının önsözünde komüne özel, olumlu özellikler atfederek komünü övmüştür:

> Şimdi yanıtlamamız gereken soru şu: büyük ölçüde yıpratılmış olsa da, hâlâ ortak toprak mülkiyetinin ortaçağ öncesi bir biçimi olma özelliğini koruyan Rus *obschina*sı doğrudan daha üst düzeyde komünist bir ortak mülkiyet biçimine geçebilecek mi? Bugün mümkün görünen tek yanıt şu olsa gerek: Rus Devrimi, Batı'da proleter bir devrime işaret ediyorsa, böylece iki devrim birbirini tamamlayacaksa eğer, *bugünkü Rusya'da var olan ortak toprak mülkiyeti, komünist bir gelişme için bir sıçrama noktası olabilir* [vurgular benim] (Marx ve Engels: 56).

Bu yüzden Marx, Popülistlerin köylü komününe ilişkin kuramsal ve uygulamadaki fikirlerini şiddetle desteklemiştir. Ona göre komünün birçok üstün özelliği vardı. Sözgelimi, komün akrabalıktan çok bölge esasına dayanıyordu; kendi içinde kolektif ve bireysel çelişkili mülkiyet ilişkilerini barındırıyordu. Popülistler gibi Marx da devletin ve burjuvazinin bütün saldırılarına, komünü yok etme çabalarına karşı komünün köylüler arasındaki cemaatçi alışkanlıklar sayesinde ayakta kalmayı başarabileceğini, Rusya'yı sosyalizme götureceğini ileri sürüyordu. Marx'ın hem tarihsel gerekliliğin teorisyeni olup hem de nasıl böyle bir sav öne sürebildiğini anlamak güç. *Das Kapital*'den yola çıkan Rus Marksistleri köylü komününün kaçınılmaz olarak yok olacağını, komünün tarihsel açıdan geri kalmış bir üretim biçimiyle ilişkili olduğunu iddia ederken Marx, Popülistlerin yanında yer almıştır. Buradaki ironi belki de Rusya söz konusu olduğunda Marx'ın pragmatik ve siyasal görüşlerine bağlanabilir. Marx, çarlığı Avrupa muhafazakârlığının en güçlü kalesi olarak gördüğü için, Rusya'daki siyasal otoriteyi sarsabilecek her türlü girişimin desteklenmesinden ya-

naydı. Başka bir deyişle, Marx'ın köylü komününe ilişkin konumu, Rus Çarlığı'nın Avrupalı muhafazakâr rejimlere verdiği desteği engelleme amacı güden pragmatik bir isteğin yansımasıydı. Köylü komünü Rus Devleti'ne zarar verebilirse, çarlığa karşı verilen mücadelede bir silah olarak kullanılabilirdi; bu da genel olarak Avrupa monarşilerine karşı yürütülen mücadeleye bir katkı demekti.

Köylü komününün vurgulanışı, bütün Rus Popülizminin çeşitli varyantlarında temel önemde bir öğe olarak değerlendirilebilir. Ancak bu, Popülistlerin komünde herhangi bir olumsuz özellik görmedikleri, köylü komününden ve komünün barındırdığı potansiyelden bütün Popülistlerin aynı şeyi algıladıkları anlamına gelmez. Sözgelimi, Marx gibi Çernişevski'yle Lavrov da komünün arkaik özelliklerini görmüş; ancak komünün dağılmasının kaçınılmaz bir son olmadığını, yaşayabilmesi için verilen öznel mücadelelerin onu kurtaracağını ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden, "Rus komününün kurtulması için bir Rus devrimi gerekir," savını dile getirmişlerdir (Berlin: xv; Walicki, 1969: 58). Ancak bütün Popülist düşünürler şu veya bu şekilde köylü komününde ideolojik davaları için son derece önemli şeyler görmüştür. "İlerleme Nedir?"in yazarı Mikhailovsky, komünü kapitalizmle bir tuttuğu işbölümünün ortaya çıkmasını önleyebilecek iyi bir oluşum olarak görüyordu. Mikhailovsky'nin kapitalizm çözümlemesinden ve kapitalizme karşı beslediği olumsuz duygulardan yola çıkarak böylesi bir sonuca ulaşmak hiç de zor değildir. Diğer Popülist düşünürlerse komünde, Rus köylüsünün nesilden nesile geçen, "içgüdüler" biçiminde o güne dek bozulmadan korunan olumlu özelliklerinin yansımalarını buluyorlardı. Hem Lavrov'a hem de Lavrov'un izinden gidenlere göre komün "küçük kooperatif birliklerinden oluşacak gelecek toplumunun temeli olabilirdi; ancak Lavrov komünün, eski düzenin ahlakî çöküntülerinden nasibini aldığını tahmin ediyordu" (Pomper: 180). Lavrov'a göre komün sanayileşme gerekliliğini ortadan kaldırıp, onun yerini alacak bir oluşum olarak düşünülmemeliydi; aksine önemli olan komüne mümkün olan en az zararı verecek, aynı zamanda köylülerin çıkarlarını da gözetecek bir sanayileşme yöntemi izlemekti.[15] Köylülerin de bir eğitim sürecinden geçmeleri gerektiğini düşünüyordu. Böylesi bir bakış açısı nesilden nesile aktarılan "içgüdüler"le bağdaşmayabilirdi; çünkü Lavrov, koylülerin bu "içkin" özelliklerini eğitim yoluyla değiştirmeye çalışıyordu.

İronik olan, köylü komününün sadece toplumcu ideolojilerce değil, aynı zamanda muhafazakâr ve "gerici" ideolojilerce de bir üs olarak görülmüş olmasıdır. Başka bir deyişle, komünün varlığını sürdürmesinden yana olanlar sadece Popülistler değildir. Muhafazakârların ve Çar'ın da, bir ölçüde de olsa komünü

15 "1880'lerdeki Popülist iktisatçıların konumu tam anlamıyla sanayileşmeye karşı oluşlarıyla değil, daha çok köylünün çıkarlarını ve gelişmiş, kapitalist ülkelerle bir arada var olan, geri kalmış, tarıma dayalı bir ülke olarak Rusya'nın ayırıcı özelliklerini göz önünde bulunduran kendine özgü, kapitalist olmayan bir sanayileşme modeliyle tanımlanabilir" (Walicki, 1969: 114).

desteklemiş olması ilginçtir. Sözgelimi yüceltilmiş bir devlet iktidarını savunan ünlü Rus muhafazakârı ve teorisyeni Leontyev (276), bireyselliği eleştirirken ilginç bir şekilde komünden yana bir tutum sergilemiştir:

> ...asiler, koruyucu bir tepki yaratan ani bir hastalık gibiler. Ancak her şeyin *bireyin zenginleşmesine* bağlı olduğuna inanıp naif bir hayalin peşinden koşarak *köylü komününü* yıkmaya çalışanlar tutunacağımız son dalı, eski kümeleşmenin, katmanlaşmanın, serfliğin, devinimsizliğin son kalıntılarını da yok ediyorlar; onlar aslında hem devletimizin bütünlüğünün hem de ulusal, kültürel soyutlanmışlığımızın, aynı zamanda bir ölçüye dek heterojen iç gelişmemizin temel şartlarından birini ortadan kaldırıyorlar.

Komün, Rus Devleti açısından Rus tarımının geri kalmış özelliklerinin ve iktisadî ihtiyaçlarının korunmasında rol oynamıştır. Hans Rogger'ın da belirttiği gibi (80), "idari ve mali bir kolaylık olmanın ötesinde, komün kırsal kesimde huzuru sürdürebilmek ve kırsal kesimde yaşayan topraksız bir proleterya kitlesinin yaratacağı sorunlardan kaçmak adına beslenen muhafazakâr umutların bağlandığı bir yer olmuştur."

Köylü komününün hem yapısı hem de işlevi çelişkili ve ikircikliydi; Popülist hareket içerisinde gerilimlere sebep olan bu durum sonuçta komünün başarısız olmasına yol açmıştır. Komün, kesinlikle Popülistlerin zihinlerinde yarattıkları bir şey değildi; ancak komünün çelişkili yapısı, sürekli değişiklik göstermesi ve ondokuzuncu yüzyıl sonunda önemli bir değişim sürecinde dağılması, bu meseleyi Popülistler açısından karmaşık bir hale getirmiştir. Komünün olasılıklarına dair karmaşa, komünün temel ikiliklerinden kaynaklanmıştır. Komün bir taraftan dönemin bütün tarihsel eksikliklerini taşıyan feodal ya da kapitalizm öncesi bir çağın ürünüydü, bir taraftan da örgütlenmesinde eşitlikçi özellikler göze çarpıyordu. Bu ikilik, Rus köylülerinin, Rus devrimcilerinin zihinlerinde ve karakterlerinde yansımalarını bulmuştur (Venturi, 1960: 71).

* * *

Popülist ideoloji, hem iç çelişkileri hem de Rus toplumunda görülen hızlı sosyo-ekonomik değişiklikler nedeniyle 1890'lardan itibaren Rus devrimcileri arasındaki desteğini yitirmiştir. Ancak üç kavramsal gerilim asla tam olarak çözüme kavuşturulamamıştır: bireyselliğe karşı köylü komününün eskiden kalma kolektivizmi; aslında Batılılaşmanın bir ürünü olan aydınların Batıcılık karşıtlığı; son olarak da aydınların önemi ve kitlelerle olan ilişkisi üzerindeki sürekli değişen vurgu. Bu gerilimler bir tarafa, ondokuzuncu yüzyıl Rusyası derin ve hızlı değişimler yaşıyordu. Sanayileşmenin yarattığı çok farklı toplumsal ve siyasal güçlere kırsal nüfus arasında baş gösteren huzursuzluklar da eklenmişti. Rusya, kırsal sosyo-ekonomik yapının çözülmesiyle eş zamanlı olarak ortaya çıkan şehirli nüfusuyla, büyüyen orta sınıfı ve işçi sınıfıyla yavaş yavaş Batı'yı

andırmaya başlamıştı. Dönemin ünlü Maliye Bakanı Kont Witte'nin de belirttiği gibi (Rogger: 108 içinde):

> Ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın göreceli olarak büyük ölçekli fabrikalarla tanımlanabilecek bir sanayisi vardı. Bütün ekonominin çıkarları bu sanayinin geleceğine bağlıdır. Ancak bu sanayi henüz bütün ülkeye bol miktarda, ucuz ürün sunacak yapıya ve teknik mükemmelliğe erişememiştir. Sanayideki bakım maliyetleri ülkeye çok pahalıya mal olmaktadır. Bu aşırı maliyetler de bütün nüfusun refahı üzerinde, özellikle de tarım üzerinde yıkıcı etkilere yol açmaktadır.

Yukarıda saydığımız etkenlerden başka, devrim için köylüler arasında bir kitle tabanı bulmak amacıyla yürütülen çabalar da 1870'lerde hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Köylüler, devrimcilerin onlardan beklediği biçimde davranmayı reddetmiş; Popülistler bile kuramlarına ters düşerek işçi sınıfını örgütlemeye başlamıştır. Bu durum da sonuçta Marksist kuramın Rusya'da da geçerli olduğu kanısını güçlendirmiştir (Wildman: 32-33; Ascher: 42). Aslında Marx'la Engels'in kitaplarını gizlice Rusya'ya sokanlar yalnızca Marksistler değildiler. Birçok başka grup da Rusya'ya gizlice bu kitapları sokmuştur (Baron: 135). 1896'da tekstil sektöründe yaşanan grevler bir dönüm noktası olmuş; bu grevler, devrimci bir halk tabanı olacaksa eğer, bunun ancak şehirli işçi sınıfı içinde bulunabileceğini kanıtlamıştır (Ascher: 127). Bir başka deyişle, 1896 grevleri Rusya'daki devrimci hareketin yönünü tayin edecek en önemli etken olmuştur. Böylece daha sonra Rus tarihinin akışını belirleyecek olan Marksist propaganda için atılan tohumlar olgunlaşmaya başlamıştır.

Yine de devrimci Popülizm Rusya'ya özgü devrimci geleneğin temelidir. Kuramsal savları yerinde olsun ya da olmasın, Popülistler 1905 ve 1917 Rus Devrimleri'nin kadrolarını doğuracak olan Rus toprağında devrimci bir gelenek yeşertmeyi başarmışlardır. Kitlelerin, özellikle de köylülerin gönlünü çelmeyi başaramadılarsa da, Rus aydınları arasında hiç şüphesiz devrimci bir ruh ve gelenek yaratmışlardır. Ancak devrim sonrası Stalin rejiminde Popülist gelenek şiddetle reddedilmiş, kuşkuyla karşılanmıştır. Çünkü Popülistler "geri kalmış" toplumsal ve siyasal projelerin savunucuları olarak görülmüşlerdir. Onların kendilerini haksızlığa ve her türlü kötülüğe karşı hakikate, adalete adamaları; dinmek bilmez iradecilikleri ve bu yolla tarihsel bir yapı olan çarlığa karşı "halkın iradesiyle" amansız bir savaşı göze almaları, alabilmeleri kim bilir kendisini 1930'ların ve sonrasının "otokratı" olarak gören Stalin diktasına karşı da bir muhalif ruhun yaratılmasında etkili olabilirdi. Rus Popülizmi bize tarihin akışı içerisinde fikirlerin, tutkunun, duyguların, adanmışlığın ve coşkunun önemini hatırlatır durmadan. Lavrov'un kendisini izleyenlerin devrimci ruhlarını överken söylediği gibi (153), "burada ölenlerin sayısı değildir önemli olan; efsane onların sayısını daima olabilirliğin sınırlarına yükseltecekir." Lavrov'un iddiasının ardında yatan bu anlayışı, duyguları kavramadan, dünya tarihinin

akışını derinden etkileyen devrimlerin, devrimci hareketlerin tarihini anlamak, bu tarihi yazmak mümkün olsa dahi eksik olmaz mı?

KAYNAKÇA

Ascher, Abraham (1972) *Pavel Axelrod and the Development of Menshevism*, Harvard University Press, Massachusetts.

Baron, Samuel H. (1963) *Plekhanov, The Father of Russian Marxism*, Stanford University Press, Stanford.

Berlin, Isaiah (1960) "Introduction", Venturi, (1960 içinde), vii-xxxiii.

Billington, James H. (1958) *Mikhailovsky and Russian Populism*, Oxford University Press, Oxford.

Gerschenkron, Alexander (1965) *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Frederick A. Praeger, New York.

Goldstone, Jack A. (1993) "Predicting Revolutions: Why we could (and should) have foreseen the Revolutions of 1989-1991 in the U. S. S. R. and Eastern Europe", *Contention*, 2: 127-152.

Lavrov, P. (1994) "Historical Letters", *Russian Philosophy*, cilt II içinde, (der.) James M. Scanlan ve Mary-Barbara Zeldin, The University of Tennessee Press, Knoxville, 123-169.

Lenin, Vladimir I. (1964) *What Is to Be Done? Collected Works*, cilt V içinde, Progress Publishers, Moskova.

Leontyev, Constantine (1994) "The average European as an ideal and instrument of universal destruction", *Russian Philosophy*, cilt II içinde, (der.), James M. Scanlan ve Mary-Barbara Zeldin, The University of Tennessee Press, Knoxville, 271-280.

Marx, Karl ve Friedrich Engels (1985) *The Communist Manifesto, With an Introduction by A. J. P. Taylor*, Penguin, Middlesex.

Mikhailovsky, N. K. (1994) "What is Progress", *Russian Philosophy*, cilt II içinde, (der.), James M. Scanlan ve Mary-Barbara Zeldin, The University of Tennessee Press, Knoxville, 177-187.

Mironov, Boris (1990) "The Peasant Commune after the Reforms of the 1860s", Ben Eklof ve Stephen P. Frank, yay. haz., *The World of the Russian Peasants, Post-Emancipation, Culture and Society* içinde, Unwin Hyman, Boston, 7-43.

Pomper, Philip (1972) *Peter Lavrov and Russian Revolutionary Movement*, The University of Chicago Press, Chicago ve Londra.

Rogger, Hans (1983) *Russia in the Age of Modernization and Revolution 1881-1917*, Longman, New York.

Skocpol, Theda (1979) *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge University Press, Cambridge.

Shanin, Teodor (1983) "Late Marx and the Russian periphery of capitalism", *Monthly Review* 35, 10-24.

Sohrabi, Nader (1995) "Historicizing Revolution: Constitutional Revolutions in the Ottoman Empire, Iran and Russia, 1905-1908", *American Journal of Sociology*, 100, 6, 1383-1447.

Venturi, Franco (1960) *Roots of Revolution - A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, The Universal Library, New York.

Venturi, Franco (1982) *Studies in Free Russia*, The University of Chicago Press, Chicago.

Walicki, Andrzej (1969) *The Controversy Over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*, Oxford University Press, Londra.

Walicki, Andrzej (1979) *A History of Russian Thought: From the Enlightenment to Marxism*, Stanford University Press, Stanford.

Wildman, Allan K. (1967) *The Making of a Workers' Revolution: Russian Social Democracy, 1 1903*, The University of Chicago Press, Chicago.

Worsley, Peter (1969) "The concept of Populism", *Populism: Its Meanings and National Characteristics* içinde, (der.), Ionescu Ghita ve Ernest Gellner, The Macmillan Company, Londra, 212-250.

Yarmolinsky, Avrahm (1959) *Road to Revolution*, The Macmillan Company, New York.

Sosyal bilimlerde gelişmecilik ve köy çalışmaları

*Nükhet Sirman**

Son on yıldır Türkiye'de sosyal bilimlerde köy çalışmaları git gide azalıp yok oluyor. Şehirleşmenin kitle düzeyine de bu yıllarda ulaştığını göz önünde bulund .acak olursak dikkatlerin kent yaşamının ayrıntılarına, özellikle de bu yaşamı görünür kılan medya ve popüler kültüre yöneltilmesinde yadırganacak bir şey bulunmayabilir. Ancak, bu kısa notta kırsal kesimin ilgi odağı olmaktan çıkmasının bence daha önemli olan iki nedenine değinmek istiyorum. Birbirlerine bağlı olan bu nedenlerin bir tanesi sosyal bilimlerde hüküm süren teorik yaklaşımların durumu, ikincisi de buna bağlı olarak gelişen araştırma gelenekleri.

Teorik açıdan bakıldığında, Türkiye'de köy çalışmalarını düzenleyen modernizasyon/Marksizm paradigmasının yapısalcı sonrası gelişen eleştirilerin ivmesiyle çekiciliğini kaybedip, artık kırsal kesimle ilgili sorunsal üretememesi dikkatleri çekiyor. Türkiye'de köy çalışmaları, başından itibaren tarımsal dönüşüm paradigması içinde ele alınageldi. 1940'larda başlayan bu çalışmalar, Niyazi Berkes, Behice Boran, İbrahim Yasa gibi sosyologların öncülüğünde tarıma kapitalist ilişkilerin girişi ile köy toplumlarında oluşan değişimleri saptamaya yönelmişken, 1950 ile 1960 yıllarında sosyal bilimlerde temel paradigma halini alan modernleşme/gelişme bakış açısı kırsal araştırmalara damgasını vurmaya başladı. Daniel Lerner'in 1958 yılında öncülüğünü yaptığı bu çalışmalar, modern zihniyetin köylerde yerleşip yerleşmediğine bakmayı amaçlıyordu. Zihniyetin ardından teşebbüs ve gelişmenin geleceği varsayımı sorgulanmak bir yana, açık bir biçimde dile dökülmüyordu bile. Türkiye'de bu tür yaklaşımlar daha çok siyaset bilimlerinde izlenirken, sosyologlar modernleşmeyi daha çok modern yaşam (ev içi teknoloji kullanımı gibi), modern tarım (traktör vesaire kullanımı) gibi ekonomik gelişme öğelerinin, ya da patronaj, değiş-tokuş gibi

(*) Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

cemaat yapılarına dayalı toplumsal ilişkilerin ne derece yaygın olduğuna bakmak şeklinde yorumladılar.

1960'larda Türkiye'de sol söylemin yerleşmesi Türkiye'de tarımın ne ölçüde kapitalistleştiği tartışmalarına ciddi politik bir boyut kattı (Aydın, 1986; 1987). Sol söylem, esas olarak modernizasyon paradigmasının idealist boyutlarını hedef alıyordu. Ancak, gelişmeye olan inancını sürdürmesi, moderleşme yaklaşımının bir çok yanlışını tekrarlıyordu. 1970'lerin sosyal bilimi, modernleşme sorunsalını Marksist varyantı ile kırsal kesime uyarladı ve Türkiye'deki tarımsal dönüşümü mercek altına aldı. Bu kez, zihniyetin yerini sermaye almış, toplumsal ilişkiler sermayenin mantığına indirgenmişti. Örneğin, Birtek ve Keyder (1975) ile Keyder'in (1993) çeşitli bağlamlarda gösterdikleri gibi, kapitalizmin tarıma girişini düzenleyen siyaset boyutu gözardı edilmişti. 1980'lerde ancak bir kaç çalışma, köy toplumlarında, yerel iktidar ilişkilerinin değişen koşullarda nasıl yeniden kurulduğunu, bu koşulların oluşmasında yerel aktörlerin rölünü irdelemeye çalışmıştı (Sirman, 1996).

Türkiye'de yapısalcılık sonrası gelişen paradigmaların sosyal bilimleri etkisi altına almasıyla şehir yaşamının büyük çalkantılara maruz kalması, zamanlama açısından çakıştı. 1980'lerin sonrasında yapılan çalışmaların çoğu bir yandan göç olgusunu, diğer yandan yaygınlaşan kitle iletişim araçlarının yarattığı yeni kültürel ortamı irdelerken, bu olguların odak noktası haline gelen kentli toplumsal hareketlere büyük yer ayırdı. Birkaç çalışma dışında kırsal kesim, sosyal bilimlerin nesnesi olmaktan çıkmıştı. Kültürel üretime, aktör-odaklı çalışmalara ve yeni kentli kimliklere yoğunlaşan sosyal bilimlerin köylüyü, çiftçiyi de bu yeni teorilerin nesnesi yapmamasının altında yine gelişmeci bir bakış açısı yatıyor.

Çağdaşlaşma söyleminin temelinde yatan gelişmeci yaklaşım, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri Türk toplumunu heterojen hale getiren çeşitli faktörleri siyasi olarak tehlikeli saymış, bunlardan yalnızca köy/kent ayırımını farklılık yaratan meşru etmen olarak kabul etmiştir. Sosyal bilimlerde de aile yapısından eğitime, konu ne olursa olsun, köy/kent ayrımının teorik olarak anlamlı bir ayrım olduğu fazla sorgulanmadan varsayılageldi. 1970'li yıllarda söyleme giren sınıf ayrımını, 1980'li yıllarda cinsiyet ayrımı da takip ettiyse de, bir kaç istisna dışında (Duben, 1984), bu ayrımı sorgulayan pek kimse çıkmadı. Aksine, toplumsal farklılaşma yaratan sınıf ve cinsiyet gibi etmenlerin bile köyde ve kentte farklı işlediği varsayıldı. Bu kolay kabulü sağlayan hem moderleşme sorunsalına hem de Marksizme içkin gelişmeci yaklaşım oldu. Buna göre kırsal alan daha dinamik olan kent merkezlerindeki gelişmelerin ancak yavaş bir takipçisiydi. 1960'larda yazan antropolog George Foster, bu düşünceyi, "köylüler her modanın gerisindedirler," cümlesiyle özetlemişti (Foster, 1967). Bu yüzden eğer kültürel alan yeni bir bakış açısıyla mercek altına alınacaksa, bu doğal olarak(!) ancak kent-merkezli bir çalışma anlamına gelecekti.

Bu varsayımlarla donanmış sosyal bilim çalışmaları, 1990'lı yıllarda kırsal

alana bakınca yalnızca iki sorun gördü: GAP ve etnik göç. Çalışmaların bu alanda odaklaşmasının arkasında Türkiye'deki sosyal bilim geleneğinde alan çalışmasına ayrılan enerjinin çok sınırlı olması gerçeği yatıyor. Alan çalışmasının yeterince gelişmemesinin arkasında ise bir çok karmaşık neden bulunuyor. Bunlardan birincisi, teoriye verilen büyük önem, ikincisi ise alan çalışması gibi zahmetli ve pahalı bir iş için ayrılan fonların kısıtlılığıdır. Eğer biraz da yüzeysel bir genelleme yapmama izin verilirse, Türkiye'deki sosyal bilim geleneğinin var olan teorik bir yaklaşımın kanıtlanması, ya da örneklenmesi şeklinde geliştiğini söyleyebilirim. İngiliz sosyal biliminin fazla ampirik olan geleneğinin tam aksine, Türkiye'de çalışmalar çoğunlukla "örnek olay" formatında yürütülmüştür. Mikro düzeyde yapılan araştırmalardan teorinin öngörmediği keşiflerde bulunma dürtüsü bulunduğunu bu açıdan söylemek zor. 1990'lı yıllarda aranmaya başlanan farklı, anti, alternatif moderleşme güzergâhları, her ne kadar alan çalışalarına yeni bir ivme getirdiyse de yukarıda belirtilen nedenlerle bu olguların kırsal kesimde aranmayacağı açıktı.

Üniversite sistemimizin uzun süren alan çalışmaları için öğretim üyelerine ne zaman ne de kaynak ayırmadığı zaten bilinen bir gerçek. Yapılan araştırmaların çoğu bu yüzden ya kısıtlı sayıda mülakatlardan, ya da belli bir fon bulunarak yapılan büyük ölçekli kantitatif anket çalışmalarından oluşuyor. Kalitatif metodların kullanıldığı ve amacın yeni bağlantıların keşfedilmesi olan mülakat çalışmaları hem kaynak hem de zaman açısından üniversitelerin bulunduğu kentlerde odaklaşmak zorunda kalıyor. Büyük ölçekli çalışmalar ise zorunlu olarak kaynağı sağlayan mercinin önceliklerine göre tanımlanıyor. Yurt içinde ya da dışında olsun, bu merciler genel olarak gelişmeci bakış açısından hareket ediyorlar (Escobar, 1995). Buna göre, çiftçinin daha fazla pazara yönelik üretim yapmasının önündeki engeller araştırılacak, eğitimden siyasete her toplumsal olgu ancak bu çerçevede anlam kazanacaktı. Bu perspektif, kırsal kesimde yaşanan ve farklı bakış açılarından anlamlı olabilecek sorunları göz ardı etti.

Ancak son yıllarda özellikle azgelişmiş adıyla anılan ülkelerde yapılan bir dizi araştırma, popülizmden (Gupta, 1998) kültürel direniş biçimlerine (Taussig, 1980) kadar çeşitli konuları köylerde araştırmıştır. Bu çalışmaların odağı, modernliğin söz konusu ülkelerde nasıl kurulduğu, köylülük söyleminin yarattığı ulusçu söylemin aldığı çeşitli biçimler ve bunlara karşı gelişen yerel direniş biçimleri oldu. Bu çalışmalar, gelişmeyi bir amaç olarak almaktan çok, yarattığı yeni toplumsallık biçimlerini sorgulamayı amaçladı. Bu arada da Seattle ve Prag'da görülen direnişin ve kadın hareketlerinden çevreciliğe kadar bir çok toplumsal hareketin dünyanın çeşitli bölgelerindeki kırsal alanda geliştiğini gözler önüne serdiler. Bu çalışmalar yalnızca köy odaklı olmayıp, köy, kent, uluslararası kuruluşlar, ulusal ve küresel karar verme mekanizmaları, medya söylemlerinin analizi gibi bir çok alanı birleştiren karmaşık araştırma stratejile-

ri izliyor. Türkiye'de de Bergama, GAP gibi yörelerde bu tür çalışmalara yeni yeni başlandığına ilişkin belirtiler var.

Kanımca yapılması gereken yalnızca direnişi değil, gelişmeciliğin ve modernite arzularının aldığı yerel varyantları da irdelemek, bu süreçlerin yol açtığı yeni öznellikleri vurgulamak ve köyü toplumsalın gerisine değil, tam da ortasına yerleştirip yeni sorular sormaktır.

KAYNAKÇA

Birtek, F. ve Keyder, Ç. (1975) "Agriculture and the state: An inquiry into agricultural differenti on and political alliances: The case of Turkey," *Journal of Peasant Studies*, vol. 2.

Aydın, Z. (1986) "Kapitalizm, tarım sorunu ve azgelişmiş ülkeler" I ve II, *Onbirinci Tez*, no. 3 ve 4.

Foster, G. (1967) "What is a peasant?," J.M. Potter, M.N. Diaz ve G.M. Foster (der.) *Peasant Society: A Reader* içinde, Little and Brown Co., Boston.

Duben, A. (1984) "19. ve 20. yüzyıl Osmanlı-Türk aile ve hane yapıları," Erder, T. (der.), *Türkiye'de Ailenin Değişimi* içinde, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara.

Escobar, A. (1995) *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*, Princeton University Press.

Gupta, A. (1998) *Postcolonial Developments: Agriculture in the Making of Modern India*, Duke University Press.

Lerner, D. (1958) *The Passing Away of Traditional Society*, New York, The Free Press.

Keyder, Ç. (1993) "The genesis of petty commodity production in agriculture," Stirling, P. (der.) *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages* içinde, Huntingdon, The Eothen Press.

Onbirinci Tez (1987) *Türkiye'de Tarım Sorunu*, özel sayı, no.7.

Sirman, Nükhet (1996) "From economic integration to cultural strategies of power," *New Perspectives on Turkey*, vol. 14.

Taussig, M. (1980) *The Devil and Commodity Fetishism in South America*, North Carolina University Press.

Daha fazla boş zaman: Ama ne için?

*Feyzan Erkip**

Boş zaman kavramı, üstünde çok konuşulan bir kavram, gerek günlük dilde, gerekse akademik araştırmaların konusu olarak.[1] Daha sonra ele alacağımız nedenlerle boş zamanın giderek artması, onu bir ilgi nesnesi haline getirdi. "Boş zamanlarınızı nasıl değerlendirirsiniz?" sorusu ve ona verilen yanıtlar insanları değerlendirmemize yardımcı olmaya başladı, bu soruya verecek yanıtı olmayanlar küçümsendi. Hatta, zamanla insanın iş olarak uğraştığı ve çoğunlukla da eğitimini aldığı konulardan bile önemli bir araç olarak görüldü boş zaman etkinlikleri bu değerlendirmede. Bunun nedenleri çeşitli; kısaca, işlerin çoğunlukla zorunlu -istemeden seçilen ve yapılan- uğraşlar olmasına karşın, boş zaman etkinliklerinin keyfî -özgürce seçilen ve sadece istenirse yapılan- uğraşlar olması, ya da öyle sanılması başta gelen neden. İş bir zorunluluk olunca, insanın kendini gerçekleştireceği zaman halini alıyor boş zaman. Adı boş ama kendi dolu olmak durumunda olan bir zaman diliminden sözediyoruz böylece. Doluluk dereceleri ve niteliği, değerlendiren göze göre değişiyor doğal olarak, ama diğer bütün değerlendirmelerde olduğu gibi, toplumsal ölçütleri olduğu kesin. Bu ölçütlere değinmeden önce, boş zaman kavramının çeşitli tanımları ve bu tanımları doğuran tarihsel nedenlere gözatmak gerektiğini düşünüyorum. Değişik yerel perspektiflerden etkilenmekle birlikte, küreselleşen dünyanın ortak kavramlarından biri olarak görülebilir boş zaman. Bu nedenle, konuyla ilgili yabancı araştırma ve gözlemlere yerelle ilişkisi ölçüsünde yer ve-

(*) Bilkent Üniversitesi, Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi; İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü.

Bazı Türkçe kaynaklarda serbest zaman (örneğin Aydoğan, 2000) olarak geçmekle birlikte, Türkçe'de yaygın kullanıma dayanarak boş zaman kavramının İngilizce'deki *leisure* kavramının anlamına daha yakın olduğu kanısındayım. Buna karşılık, serbest zaman *free time* karşılığı olmaya daha uygun. (Farklı çeviriler için bkz. *Cogito*, 1997). Bu konuda, Rybczynski' in (1991: 225) *leisure* tanımından yararlandım.

receğim. Kapsayıcı bir kuramsal çerçeve kurgulamaktan çok, gündelik gözlemlerin belirli bir sistematiğe yerleştirilmesi çabası olarak görülmeli bu yazı.

Temel yaklaşım ve kaygıları böylece geride bıraktıktan sonra, çeşitli tanımlarına bakmakta yarar var boş zaman kavramının. Öncelikle, kelimenin Türkçe anlamının ifade ettiği 'boş'luğun bizim yaklaşımımızla sınırlı olmadığını, Batı dillerine kaynaklık eden Latince kökeninde de aynı anlamın bulunduğunu belirtelim. Ancak, oradaki izin verilmiş zaman (*to be permitted*) kavramı özgürce doldurulacak bir boş zamanı ifade ediyor daha çok, bizimki kadar açık biçimde atalet içermiyor (Rybczynski, 1991). Chesterton'a göre boş zaman en çok hiçbir şey yapmama özgürlüğünü içeriyor. Ama bu boşluk, içe dönüşün, düşünmenin aracı olduğu ölçüde anlamlı (aktaran Rybczynski, 1992: 225) ve aylaklık içeriyor. Tarihsel perspektif içinde değişen derecelerde de olsa, doğrudan iş'e bağlı bu kavram, tersi i söyleyenler de var; sonuçta birisi olmadan öteki olamıyor. "Neye göre boş?" sorusunun yanıtını aradığımızda karşımıza iş cıkıyor. Burada kavramların göreceli olduğunu belirtsek de (işini büyük bir keyifle, boş zaman etkinliği gibi yapanların varlığı veya bazılarının keyifle boş zaman doldurmak için yaptığı kimi etkinliklerin başkaları tarafından iş gibi algılanması) genel eğilimi bozmuyor. (Keyifli çalışma ve zorunlu dinlenme üstüne hoş bir yaklaşım için bkz. Okyay, 1997) Kimse işsizlerin zamanını boş zaman olarak görmüyor. Yine Okyay'ın örneklediği 12 yıllık işşiz İngiliz'in durumu, tembellik/atalet kavramlarıyla açıklanmaya daha yatkın bence. Onun boş zamanından değil, ataletinden sözedebiliriz ancak. Atalet, aylaklıktan da farklı olarak bir vazgeçmişlik ve hayatla bağları fiziksel gereksinimlerle sınırlama halidir.

Öyleyse, iş ahlakı ve çalışma saatlerindeki değişikliklerin boş zamana etkisi inkâr edilemez. Aynı biçimde, boş zamanın sınıfsal kullanımı da farklılaşıyor. Öteden beri bireyin üretimle ilişkisi ve refah düzeyi, boş zamanını nasıl geçireceği yolunda ipucu veriyor. Bireysel olanakların ve yaklaşımların yanısıra, sınıfsal ve toplumsal kodlamalarla da çiziliyor bu yol, hatta daha çok da bunlarla.

Yunan filozofları Eflatun (Plato) ve Aristoteles (Aristotle), boş zamanın bireysel gelişme ve kendini ifade etme biçimi olarak bütün özgür insanların temel gereksinimlerinden ve düşünce üretiminin en önemli koşullarından biri olduğu konusunda hemfikirdiler. Ancak, planlı boş zaman kullanımının hemen tüm biçimleri, kölelerle kadınları dışarıda bırakıyordu. Roma İmparatorluğu'nda boş zamanın kitlesel örgütlenmesi, asiller tarafından politik amaçla -toplumsal tepkileri önlemek için- kullanıldı (Kelly ve Freysinger, 2000). Bu amaç, kitlelerin boş zamanının örgütlenmesi çabalarının temel belirleyicilerinden biri olmayı halen de sürdürmekte. Eski Yunan'da ve Roma'da boş zaman etkinliklerinin kitlelere yaygınlaştırılması, kölelerden çok asillerin boş zamanı olduğunu ve örgütlü boş zaman etkinliklerinin toplumun tüm kesimlerine -örneğin kadınlara- açık olmadığını görmemizi engellememeli. Kadınların dışarda tutulmasının, savaş, dövüş gibi erkek egemen temaların, o zamanın gözde boş

zaman etkinlikleri olmasıyla da ilişkisi var şüphesiz. Ne kadar değişmiş olursa olsun, futbol, avcılık gibi spor dalları bugün de erkek egemen boş zaman etkinlikleri. Eski Yunan ve Roma'daki temel sınıfsal ayırım, sonraki dönemlerde de serflerden çok toprak sahiplerinin, işçi sınıfından çok kapitalistlerin boş zamanından sözedilmesine yolaçtı. Veblen 1900'lerin başındaki ünlü ve hâlâ yaygın olarak kullanılan çalışmasıyla (*The Theory of Leisure Class*), boş zaman kullanımının sınıfsal analizi yolunda temeli atmış oldu. Veblen, servetin övünülecek bir göstergesi olarak boş zamanın yarattığı saygınlığın, emek harcanmasını gerektiren işlerde çalışmanın aşağılayıcı konumuna karşıtlık oluşturduğunu öne sürer. Refah düzeyi yüksek olan ve işle ilişkisi daha çok emrinde çalışanlar üstünde -çoğunlukla da başkaları aracılığıyla- denetim kurmaktan ibaret olan bir kesimin boş zamanı doldurmak için, o zaman da yaratıcı projeleri vardı; önemli olan bu uğraşlardan kazanç beklenmemesiydi. Spor olarak avcılık bu nedenle Veblen'in gözde örneklerinden biridir. Bu etkinlikte eski Roma'nın gladyatörlük eğlencelerini anımsatan şey, ulaşılan uygarlık düzeyine (!) paralel olarak, av nesnesinin insandan hayvana dönüşmüş olması dışında ortak olan şiddet öğesi; ki boş zaman eğlencesi olarak seyirlik şiddet bugün sanal ortamlara bile yayılarak hâlâ önemini sürdürmektedir. Büyük seyirci toplayan boks maçları, sık sık ölümcül kavgalara sahne olan futbol maçları, boş zaman eğlencesi olarak şiddetin biri edilgen, biri etken iki görüntüsüdür. Bu boyutun sosyo-ekonomik ve politik boyutlarına burada değinmeyeceğim, ancak tarihin çeşitli dönemlerinde karşımıza çıktığı için insan doğasıyla açıklanması bence üzerinde daha çok tartışılması gereken bir konu.

Türk toplumundaki geleneksel boş zaman kullanma biçimleri, keyif, eğlence ve aylaklık kavramlarına yatkın. Osmanlı tarihi, padişahların keyif ve keyif verici maddelere düşkünlüğü ve halkın onlardan geri kalmadığını gösteren örneklerle dolu. Özellikle meyhane/kahvehane geleneği değişen anlamlar içererek de olsa, günümüze kadar süren bir örnek. İstanbul'da ilk kahvehanenin 1554'te açıldığı gözönüne alınırsa oldukça da eski. Sevengil (1927), *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?* adlı incelemesinde Osmanlı'nın geleneksel eğlence biçimlerine meddahlık ve çengilikten, Çırağan, Kağıthane ve Sadabad eğlencelerine uzanan birçok renkli örnek verir. Lale Devri'nin sadece zevk ve sefa dönemi olmakla kalmayıp, entelektüel etkinlikler yönünden de zengin bir dönem olduğunu öne süren Belge (1997), bunların aynı sürecin iki parçası olduğunu ve bu nedenle Lale Devri'nin yalnızca bir aylaklık dönemi sayılamayacağını öne sürmektedir. Bence, bu yaklaşım daha çok aylaklık tanımına bağlıdır ve aylaklık her iki boyutu da içermektedir. Fransız şairi Baudelaire (1821-1867) de böyle bir aylaktı ve aylaklığın kültürel üretimle ilişkisine dünyadaki en ünlü örneklerden birisiydi. Belge (1983), Osmanlı toplumunda eğlencenin, kapitalizm öncesi toplumlara özgü özellikler taşıdığını, Müslüman olmayan nüfusun eğlence etkinliklerinde öncü rol oynadığını ve profesyonel eğlence anlayışı ve mekân-

larının Batılılaşma ile birlikte gündeme geldiğini söylemektedir. Bu durumda, alaturka/alafranga ikileminin eğlence biçim ve mekânlarına da yansıması kaçınılmazdır. Burada önemli nokta, elit sınıfa özgü sayılan eğlence biçimlerinin halk tarafından kolektif etkinliklere dönüştürülmesidir. Işın (1985) bunu cemaat olgusunun bir tezahürü olarak yorumlamakta ve mesire, gezi, bayram, düğün etkinliklerini daha çok bir ideal etrafında toplanılan eğlence biçimleri olarak görmektedir. 19. yüzyılda ise, kişisel bir boş zaman geçirme anlayışı gelişmeye başlamış ve öncelikle Boğaziçi zenginlerinin Batılılaşma etkisini açıkça yansıtan balo ve partileriyle, Türk eğlence hayatını yeni etkilere açmıştır.

Boş zaman kullanımının belirli bir sınıfın tekelinde olmaktan çıkıp kitlelere yaygınlaştırılması ve bir değer olarak çalışmanın üstünde yer alması gerektiğini öne süren Russell (1958), modern dünyada köleliğe yer olmadığı gerekçesiyle çalışmaya itiraz eder ve iyi bir toplumsal örgütlenmeyle hem çalışma saatlerinin önemli ölçüde kısalabileceğini, hem de bu sayede işsizliğe çözüm bulunacağını iddia eder. Zaman onu bu açıdan haklı çıkarmıştır da.[2] Lafargue, çalışmanın Hıristiyanlığın da katkısıyla kutsanmasının, kapitalist üretim mantığını desteklediğini ve işçileri aptallaştırdığını öne sürerek, tembellik hakkını savunmak için Eski Yunan filozoflarından medet umar. Bir günlük haftasonu tatilinin geçmişi, daha çok da dinsel inançlara bağlı olarak çok eski. Bu gün doğal olarak Hıristiyanlar için Pazar, Müslümanlar için Cuma, Museviler için Cumartesi idi. Kutsal gün anlayışının haftasonu tatili saptanırken önemli olduğu ortada, konumuz açısından pratik bir önemi olmasa da, özellikle başlangıçta boş zamanın önemlice bir bölümünü dinsel etkinliklerin doldurması, işimize yarayabilecek bir bilgi. Sonuç olarak ibadet, insanlara cenneti vaadederek dünyadaki eziyetlere katlanmalarını kolaylaştıran ve çalışmayı kutsayan bir araç olarak boş zaman kullanımının, güçlü ve zenginlerce teşvik edilen bir türü olmuş olsa gerek. Aslında boş zamanın bu tür kullanımı, Russell'ın sözettiği içe dönüş (*contemplation*) kavramıyla da bağlantılı. İş, nasıl yaratma, üretim ve maddi dünya üstüne kurulu ise, boş zaman da dua, içe dönüş, ruhsal gelişim ve mükemmellik alanı. Bugün, gerek dindar, gerekse dindar olmayan kesimler için ibadete ayrılan zaman boş zaman sayılmıyor. O, 'görev'e daha yakın. Boş zamanın kitleler için dinsel etkinlik dışındaki çeşitlerinin ilk ortaya çıkışı daha yeni. Ancak, ruhsal deneyim ve gelişimin modern boş zaman kullanımı için bile temel bir hedef olduğunu düşünenler de yok değil (Kwiatkowska, 1999).

Gerçekten de, boş zamanın Batı toplumlarında bir anlamda demokratikleş-

2 Amerika'da 1830'da işgünü 12 saatten uzundu, 1860'larda İç Savaş sonrasında "8 saat çalışmak, 8 saat dinlenmek, 8 saat istediğini yapmak için" sloganıyla bir hareket başladı. 1850'de 11 olan çalışma saatlerinin, 1900'de 9 saate inmiş olması, bu çabaların sonuçsuz kalmadığını göstermektedir (Rybczynski, 1992: 132-133). Bu gelişmenin toplumun ekonomik örgütlenmesinden bağımsız olması düşünülemez. Nitekim, farklı toplumlarda farklı gelişmeler yaşanmış ve örneğin Fransa'da 1848'de 12 saate indirilebilmişti çalışma saatleri (Lafargue, 1883). Türkiye'nin geç sanayileşen bir ülke olması nedeniyle, bu mücadeleye sahne olmaktan çok, küresel sonuçlarından etkilendiğini söyleyebiliriz.

mesi, ancak işçi sınıfının kendini yeniden üretimi çerçevesinde ve dinlenme ihtiyacının kabul edildiği 1930'lardan başlayarak ücretli yıllık izinle başladı; bütün politik görüş ve ideolojiler *verimli* çalışmak için boş zaman gerektiği konusunda anlaştılar (a.b.ç., Cross, 1993). Burada ironik olan, yine tüm görüşlerin bu 'demokratik' zaman diliminin örgütlenmesi için gösterdiği çaba oldu. Farklı nedenlerle de olsa, bireyi özellikle de vücut yönünden geliştiren sporlar, doğaya dönüşü sağlayan açık alan etkinlikleri, aile ve ulus değerlerini yücelten temalarla birlikte, tüm görüşler tarafından desteklendi. Boş zamanın yeni vatandaş kimliğine katkısı bu şekilde belirlendi. O dönemlerde, savaş yıllarının etkisiyle çöken ekonomilerin toparlanması ve modern dünyanın çalışma koşulları dengesi, bu temalarla güzel uyuşuyordu, aynı nedenle boş zamanın tüketimle doldurulması veya ticarileşmesi istenmiyordu. Bunun için haftasonu tatilinin ve yıllık ücretli izin miktarının artması, haftalık çalışma saatlerinin kısalması ve buna uygun olarak boş zaman etkinlikleri sanayiinin gelişmesi gerekti. Bunlar fazla zaman almadı. Cumartesi'nin önce yarım, sonra tam gün olarak haftasonu tatiline eklenmesi ve 8 saatlik işgünü, pek çok ülkede 20. yüzyılın gelişmeleri arasında yer almakta (Rybczynski, 1992). Bugün bulunduğumuz noktada tüm insanlığa genellenebilecek gibi gelen birçok etkinliğin yüzyıllık bir geçmişinin bile olmayışı bizi şaşırtsa da, kitle iletişim, otomotiv, ulaşım sanayilerinin getirdiği değişiklikleri hayal etmek yetebilir bunu anlamak için. Pek çok kişinin, boş zaman etkinlikleri arasında sayacağı TV/video/DVD izlemek, sinemaya gitmek, yurt içi ve özellikle yurtdışı turizm, uzmanlaşmış birçok spor etkinliği ancak birkaç kuşaktır gündemde. Boş zamanın modern anlamı aylaklıktan uzaklaşarak, bu zamanı rasyonel ve kitlesel bir eyleme dönüştürüyor (Aydoğan, 2000). Anlamlı birşeylerle doldurulması yanında, gittikçe profesyonelleşen bir boş zaman kullanımına tanık oluyoruz. Boş zaman endüstrisini besleyecek birçok uzmanlaşmış araç-gereç ve giysi gerekiyor çoğu etkinliğe katılabilmek için, uzman bir beceri de gerekiyor ki öğrenmek için de para harcansın. Artık hobi olarak pul biriktirmek, mahallede sokak arasında maç yapmak demode oldu. Burada yeniden sınıf analizine dönmek gerekir, adını nasıl koyarsak koyalım. Modern boş zaman etkinliklerini gerçekleştirmenin sadece dönemsel bir şans olduğunu düşünmek saf dillik şüphesiz. Hem ülkemizde, hem dünyada bunların bazılarını ömür boyu yapamayacak, bazılarınınsa adını bile duymamış milyonlar yaşamakta.[3] Küreselleşen dünyada hem ürün, hem boş zaman tüketimi küçük bir nüfus grubunu hedeflemekte, lükslük derecelerine göre değişmek üzere. Buradaki diğer ilginç konu ise, boş zamanın örgütlenmesinin, tam da 1930-1940'larda istenmeyen biçimde

3 *Radikal* gazesinde sonuçları yayınlanan araştırma, ülkemizdeki alt ve üst gelir grupları arasındaki uçurumu bir kez daha gözler önüne sererken, boş zaman kullanımlarındaki farkı da ortaya koymaktadır. Bilgisayar ve internet olanakları, ev dışında zaman geçirme ve turistik amaçlı geziler, toplumun büyük bir kesimi için ulaşılması olanaksız boş zaman doldurma biçimleridir (2001).

ticarileşmesi ve tüketime dayalı olması. Post-Fordist ekonomik düzenin yarattığı ve üretmekten çok tüketen postmodern bireye, giderek atalete dönüşen boş zamanlarında can sıkıntısını gidersin diye, durmaksızın yeni ürünler ve daha çok da yeni deneyimler sunmak gerekiyor.[4] Deneyim tüketiminin ömrü çoğu üründen daha kısa olduğu için, sermaye açısından bu dönüşüm oldukça elverişli (eğlence ve alışveriş mekânlarının bu boyutu için bkz. Harvey, 1989). Bu gelişmeye en güzel örneklerden biri, ülkeler ve kıtalar arası ulaşımın kolaylaşması ve hızlanmasıyla turistik gezinin elit sınıfa özgü bir boş zaman etkinliği olmaktan çıkıp bir anlamda demokratikleşmesi, örgütlü turlar aracılığıyla ise, tam da sermayenin işini kolaylaştıracak paketlere dönüşmesi. İşin gerçeği şu ki, örgütlü turlar hemen her zaman bireysel turistlikten ucuz ve çoğu zaman daha kolay. Daha kitlesel de aynı zamanda, ama acaba gerçekten demokratik mi? 1930'larda bir izci kampına katılan gençlere, izci şefinin sunduğu programdan farklı mı örneğin? Kitlesel olması demokratik olmasını getirmiyor her iki örnekte de. Buradaki sorun, başkasının karar vermiş olması bizim adımıza, bir çeşit düşünce tembelliği. Denebilir ki; "iyi ya, atalet de boş zaman kullanımının bir biçimi", ama aylak, zamana ve mekâna olabildiğince hükmeder ve bu yolla zihinsel özgürlüğünü maksimize eder. Programlı turun sınırlı süresinde, sadece sonradan anlatmak için, paket program çerçevesi içinde gittikçe birbirine benzeyen yerleri koşarak gezenler; bunu kanıtlamak için doğru dürüst görmeden fotoğraf çekenler, zamansızlık ve/veya ilgisizlikten yerel tarih ve kültürü, kale veya müzenin, hatta içi yerine hediyelik eşya dükkanlarında arayanlar zihinsel özgürlük peşinde değil süphesiz. Haftasonları tıklım tıkış dolu alışveriş merkezlerine, ailecek doluştukları arabalarıyla güçlükle ulaşan, bu arada hem trafikten, hem kalabalıktan sürekli şikayet ederek 'zorunluymuş' gibi her hafta aynı rutini tekrarlayanlar da, paketlenmiş boş zaman meraklıları daha çok.[5] İşte tam da burada, zorunlulukla boş zaman ilişkisine tekrar dönmeliyiz belki. Paketlenmiş boş zaman anlayışının ne özgür seçim ve boş zamanın demokratikleşmesiyle, ne bireyin kimlik geliştirmesine katkıyla ilişkisi var. Ortada birey, seçim filan yok aslında; seçenek diye sunulanlar hep aynı seçeneğin farklı -hatta gittikçe fark da azalıyor- görüntüleri. Boş zamanı üstündeki karar yetkisini bu işin ticari örgütlerine bırakmayı, aslında kendisiyle doldura-

4 Postmodern bireyin kimlik oluşturmadaki sorunlarını zaman-mekân sıkışması (*time and space compression*) kavramıyla açıklayan Harvey (1989), küreselleşmenin ve teknolojik gelişmelerin yarattığı başdöndürücü hız ve aidiyet kaybından sözeder.

5 2000 yılı ortalarında Bilkent Alışveriş Merkezi'nde yaptığım bir araştırma, özellikle haftasonları olmak üzere insanların en büyük şikayetinin kalabalıklık olduğunu gösterdi Buna rağmen, haftasonu alışveriş yoğunluğunda bir azalma sözkonusu değil, alternatiflerin sayısındaki artışa rağmen. Zaten, aynı çalışmanın bir diğer bulgusu da, insanların birden fazla -ortalama üç- alışveriş merkezine sürekli gidiyor olması. Yatırımcılardan biri şöyle dert yandı bu konuda: "İnsanlar herşeyi istiyorlar ama yalnız kendileri için". Tamamen doğru olmasa da, kuşkusuz doğruluk payı var bu saptamada; aynı araştırma, insanların kendileri gibi olanlarla birlikte olmak istediklerini de gösterdi örneğin.

mayacağından korktuğu bu zamandan bir şekilde kurtulmak için fırsat olarak gören canı sıkkın postmodern birey, bunun en kolay yolunu da bu iş için tasarlanmış yapay mekânlara kapağı atmakta buluyor. Alışveriş merkezleri, oyun salonları, spor merkezleri, tematik parklar (*theme parks*) bunun için tasarlanıyor. Bunların önceki boş zaman mekânlarından temel farkı, can sıkıntısına ilacın eğlencede aranması.[6] Can sıkıntısı küresel olduğu için, bulunan çözümler de öyle, isimleri de yabancı. Ancak bir yerel süslemeye genelde yer veriliyor, kırk yıllık Efendi'nin Efendy olması gibi. Alışveriş, spor, oyun -ki bunlar öteden beri boş zaman geçirme araçları- artık amaç değil, amacımız bunlar aracılığıyla zaman doldurmak, bu arada mutlaka eğlenmek veya eğlenmiş gibi yapmak; bunun için de uzun kalmaya uygun tasarlanmış, çok işlevli mekânlara kapağı atmak. Yemek, içmek mutlaka sağlanıyor. Gottdiener (1995), özellikle alışveriş merkezleri tasarlanırken, deneyimin de tasarlandığını söylüyor. Buralarda eğlenmediğini itiraf eden veya "eğlenmek şart mıdır?" diye soran az sayıda kişi "kral çıplak!" diye bağıran çocuğun konumunda henüz. Akıntıya karşı kürek çekmekte. Geçenlerde, 15 yaşındaki kızıma boş zamanlarını nasıl değerlendirmek istediğini sorduğumda aldığım yanıt "düşünerek, hayal kurarak" oldu. Bunun beni şaşırttığını söylemeliyim, ancak "kral çıplak" diyenin de çocuk olduğunu anımsattı aynı zamanda. Boş zamanda kendimizle kalmak, içimize bakmak ihtiyacını hangi yaşta yitirdiğimiz bir inceleme konusu olmayı hakediyor bence, ama şu anda sormamız gereken soru şu; yeni eğlenceler ne zamana kadar boş zamanı doldurmayı sağlayacak? Şimdi bile depresyona yol açan boş zaman etkinlikleri olduğunu biliyoruz, örneğin alışveriş.[7] Bunda şüphesiz boş zaman mekânlarının yerelden kopuk oluşunun da etkisi var. Mekânlara ilişkin aidiyet duygusunun yerel ve gelenekselden beslendiğine inananlar çok, küresel tüketici gibi sanal bir standarda göre tasarlanmış, postmodern mekânların bu duyguyu yaratmak bir yana, aksine yabancılaştırıcı, moral bozucu olduğunu düşünenler de (örneğin Harvey, 1989 ve Gottdiener, 1995). Sadece isme takılan yerel ek, kimlik sorunlarını çözmeye yetmiyor. İnsanlar eski alışkanlıklarını, özellikle de birbirini tanımaktan ve birey olarak algılanmaktan gelen sohbet, tartışma olanaklarını, kısacası paylaşmayı özlüyorlar. Mahalle bakkalını

6 15 Mart 2001'de İstanbul'da açılan ülkemizin ilk 'show theater'ı -gösteri tiyatrosu değil- Efendy'nin -Efendi değil- genel müdürü "bugünün dalgın, kendi i bir şeye yoğunlaştıramayan, can sıkıntısı içindeki insanına zamanı unutturacağının" garantisi i veriyor. Bu tasvirde boş zamandan kurtulmaya çalışıldığı izlenimini ediniyoruz.

7 İngiltere'deki iki alışveriş merkezi üstüne yeni bir araştırmada, alışverişin pek çok yönünden - mekânlar ve ulaşım dahil- 'kabus' olarak sözedilmesi dikkat çekici (Miller ve diğerleri, 1998). Bunun alışveriş psikolojisinin bir parçası olan suçluluk duygusuyla ilişkili olabileceği düşünülebilirse de, modern tüketim tarzı ve mekânlarının bu duyguyu artırdığı bir gerçek. Burada değinmeden geçemeyeceğim bir olgu da, tıpta Pazar nevrozu (*Sunday neurosis*) diye geçen bir tür hastalık (Rybczynski, 1992). 1920'lerde artan boş zamanında ne yapacağını bilemeyen işçilerin başına geldiği iddia edilmekle ve serbest kalan işçilerin günah eğiliminin artmasıyla birlikte oluşan suçluluk duygusuyla açıklanmakla birlikte, boş zamana karşı değişen ahlaki tutumların bir uzantısı olarak temkinle karşılanmalı.

geri isteyen Özkaya'nınki (2001) böyle bir sesleniş. Nostaljinin gerçeklikle ilişkisi ve geçmişi ne kadar sahiplendiğimiz her zaman sorgulanabilir, ancak buradaki huzursuzluk kaynağı, altyapısız ve hızlı bir dönüşümün yolaçtığı kimlik/aidiyet sorunları. Helvacıoğlu (2000) da küresel bir mekânın "mahallemizde" kısa bir süre içinde oluşup, hiç sorgulanmadan kabul görmesini şaşkınlıkla gözlemleyip irdelemiş. Bir de, özellikle yaş gereği bu kurmaca dünyaya doğmuş oldukları için veya ilginç bir inceleme konusu olabilecek nedenlerle özleyecek birşey bulamayanlar var. Onlar cep telefonuna sarılıyor; kafelerde aynı masada oturup ayrı ayrı cep telefonlarıyla konuşanlar, sinemada film gösterimi sırasında cep telefonundaki oyunları oynayanlar kişisel gözlemlerim arasında. İnsanların kurtulmaya çalıştıkları, boş zamanla birlikte kendileri sonuçta. Düşünce ve hayal üretmekten uzaklaşmış, kolaycı bir birey var karşımızda; yoksa yanılıyor muyuz? Umarım öyledir, yoksa gelecek için umutlanmak zor olacak, boş durmaktan korkan insanların boş zamanlarının giderek arttığı bir dünyada. Ya, ekonomik durumu bizden çok daha iyi bazı ülkelerdeki gibi çalışma saatlerinin artmasını bekleyeceğiz[8] -kendi adımıza işkolik olmak yerine işverenden medet umuyorsak-, ya da boş zamanımızın yarattığı bunalımlara çözüm bulmak için uzmanlara başvuracağız. Kendi adına, kendi zamanı üstünde karar verebilecek bireye kadar daha epeyce yolumuz var gibi görünüyor ne yazık ki; 'postmodern aylak'lara uygun bir ortam için beklemek gerekecek.[9]

KAYNAKÇA

Aydoğan, F. (2000) *Medya ve Serbest Zaman*, Om Yayınları, İstanbul.

Belge, M. (1997) "Lale Devri", *Cogito*, Çalışmak:Yorar, n.12, ss.107-111.

Belge, M. (1983) "Türkiye'de günlük hayat", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.836-876.

Cross, G.S. (1993) *Time and Money: Making of Consumerist Modernity*, Routledge, Londra, ss. 99-127.

Gottdiener, M. (1995) *Postmodern Semiotics: Material Culture and the Forms of Postmodern Life*, Basil Blackwell, Cambridge, Mass.

Göktaş, G. (2001) "Oturup 'efendy efendy' izleyin!", *Radikal*, 11 Mart.

Helvacıoğlu, B. (2000) "Globalization in the neighborhood: From the nation-state to Bilkent Center", *International Sociology*, vol. 15, no.2, ss.326-342.

Işın, E. (1985) "19. yy'da modernleşme ve gündelik hayat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Turkiye Ansiklopedisi* içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.538-563.

Kelly, J.R. ve Freysinger, V.J. (2000) *21st Century Leisure*, Allyn and Bacon, Boston.

Kwiatkowska, A. (1999) "Nomadic-symbolic and settler-consumer leisure practices in Poland" Crouch, D. (der.). *Leisure/Tourism Geographies* içinde, Routledge, Londra, ss.126-136.

Lafargue, P. (1991) *Tembellik Hakkı*, Telos Yayınları (ilk yayın tarihi: 1883).

8 1950'lerden başlayarak Amerika'da ortalama işgünü saatlerinin artmaya başladığını görüyoruz. Japonya'da hem işgünü, hem de yıllık çalışma süresi her dönemde Amerika'ya oranla daha uzundu (Rybczynski, 1992). Özellikle son ekonomik krizden sonra bu konu bizim de gündemimizde.

9 Beklerken oyalanmak için uygun ortamın koşulları üstüne kafa yormanın sakıncası olmadığını düşünerek umudumu canlı tutmaya çalışıyorum. Bu yazı, en çok da bu yüzden yazıldı.

Miller, D., Jackson, P., Thrift, N., Holbrook, B. ve Rowlands, M. (1998) *Shopping, Place and Identity*, Routledge, Londra ve New York.

Okyay, S. (1997) "(Sadece) dinlenmek (insanı) yorar", *Cogito*, Çalışmak:Yorar, n.12, ss. 231-235.

Özkaya, O. (2001) "Mahalle bakkalımızı geri istiyoruz!" *Cumhuriyet*, 11 Mart.

Radikal gazetesi, 28 Mart 2001.

Russell, B. (1997) "Aylaklığa övgü", *Cogito*, Çalışmak:Yorar, n.12, s.61-71. (ilk yayın tarihi: 1958).

Rybczynski, W. (1992) *Waiting for the Weekend*, Penguin Books, New York.

Sevengil, R.A. (1993) *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İletişim Yayınları, İstanbul (ilk yayın tarihi: 1927).

Veblen, T. (1994) *The Theory of the Leisure Class*, Penguin Books, New York ve Londra (ilk yayın tarihi: 1899).

Abstracts (İngilizce özetler)

Structural adjustment policies and privatisation of survival strategies: The cases of the Tuzburgazı-Söke and Kınık-Sivrihisar villages

ZÜLKÜF AYDIN

This article analyses the agrarian crisis in Turkey. Drawing on the results of field-work carried out in the Tuzburgazı village in Söke-Aydın and the Kınık village in Sivrihisar-Eskişehir it contends that the neo-liberal structural adjustment policies implemented since 1980 do have a direct bearing on the current crisis. It argues that the alliance between the Turkish State and international agencies like the IMF and the World Bank in re-structuring the economy in general and the agricultural sector in particular is far from resolving the problems. If anything it exacerbates them. In the face of a gradual decline in living standards in the countryside, farming households have been developing a wide range of survival strategies. It is these strategies which are largely responsible for the maintenance of the structural adjustment policies in Turkish agriculture. However rural households have almost exhausted their capability to generate further survival strategies. Any more demand on the countryside by the State and international agencies may generate social tension and upheavals.

⌘

The re-structuring and internationalization of agro-food sector in Turkey

ZAFER YENAL

This paper is concerned with the major economic and political processes involved in the re-structuring and internationalization of Turkish agro-food sector in the

post-1980 period. It argues that there have been two major phases in the structuring of Turkish agro-food sector since the 1950s. In the first phase, which lasted between the 1950s and the early 1980s, this sector was defined by protectionist policies and the endurance of small-scale production not only in farming but also in food processing. An immediate outcome of this was the creation of a more homogenized food market. After the 1980s, in the second phase, parallel to the restructuring of the national economy which was defined by the gradual dismantling of national developmentalist policies and the switch to export-oriented economic policies, agro-food sector has undergone simultaneous processes of deregulation and internationalization. In this phase, the homogenized market started to disintegrate and instead, a more segmented market structure began to take shape. Accompanying this process, food distribution system began to be transformed as well.

This paper also suggests that investing in foreign markets by exploiting intellectual property has increasingly become an important expansion strategy for transnational corporations (TNCs) in the processed food sector in the past several decades. It analyzes the operations of Unilever and Nestle in Turkey in the post-war era as examples of changing forms of investment by food TNCs. Joint ventures with and acquisitions of locally strong food companies have been a major way for Unilever and Nestle to gaining access to the Turkish market and to cash in on intellectual property.

⌘

Who is the underdog? The case of tea producers in Rize

CHRIS HANN AND ILDIKÓ BELLÉR-HANN

No single region can be 'typical' of a country as diverse as Turkey, and certainly not a region as geographically distinctive as that of Rize. Nonetheless it is possible in this remote border region to trace the main thrust of national-level developments in each successive phase of republican history. Tea was initially promoted from the centre in the period of one-party rule. It later formed part of a systematic strategy of modernization that swept away the old subsistence-oriented rural economy after 1950. Major difficulties were evident by the late 1970s; these were temporarily resolved by drastic measures under martial law, followed up by limited privatisation in 1985, but the fundamental problems posed by globalization have not yet been resolved.

This cash crop exemplifies a process of rural transformation in which technology remains simple and labour is the dominant input, even after households become dependent on the market for virtually all of their subsistence. Classical models of peasant economy focus on the household but these need to be extend-

ed with both macro and micro linkages. When tea producers are examined within the wider national context, stereotypes of peasant exploitation and subordination are questionable. Many local people are generous in acknowledging the benefits the new cash crop has brought them. In terms of the micropolitics of the household, particular attention was paid to the sexual division of labour. Despite recent technological innovations that have simplified the task of plucking tea and carrying the leaves to the collection points, stereotypical representations of the 'exploited Laz woman' retain at least some of their force; but more in respect of immigrant sharecroppers than the indigenous residents.

Agadom, peasantry and rural transformation in the hazelnut producing Eastern Black Sea Region of Turkey

ABDULKERİM SÖNMEZ

This paper examines successive phases and consequences of rural transformation in the hazelnut producing Eastern Black Sea Region of Turkey. The case is studied within the framework of larger historical structures and processes, and resonates closely with Marx's conception of formal and real subsumption to capital. The paper argues that in dealing with the question of rural transformation, especially in agrarian structures characterised by the predominance of small farms, the focus of analysis should be shifted from farm as a unit to farming as an activity of a social unit carrying out production. When seen from this perspective, the empirical data from the area cast doubt about the relevance of claims that simple commodity production has consolidated its position in Turkish agriculture. On the contrary, the research data indicate that such consolidation might have been a feature of the 1980s, whereas the rural structures in the new millenium are charecterised by articulation of simple commodity production with capitalist activities at the level of production unit, and dissolution of the peasantry in the direction of proletarinazation without being dispossesed of land ownership.

Political authoritarianism and agricultural reform in Egypt

RAY BUSH

In this essay, the agricultural reform imposed by the government of Egypt with the support of World Bank, USAID and IFIs is criticized of leading to poverty, enforced proletarianization, insecurity, and violation of human rights. Agricultural modernisation has been seen particularly by IFI policy makers and the

GoE as a project to liberate rural productive forces from the grips of bureaucratic state power; to liberalise markets and input provision and to promote the production for export of high value low nutrition foodstuffs (and cut flowers) for Europe. This strategy has been flawed because it has not understood two crucial things. The first are the ways in which production is organised and decisions taken in the rural household which frustrate the neo-classical textbook view of market reform as the universal panacea for raising productivity. The second flaw in the strategy is that policy makers fail to understand the character of state power, they simultaneously invest too much in the view that the state has been all powerful as well as being inefficient and rent seeking.

The most significant aspect of the liberalisation of Egypt's countryside has been the implementation of Law 96 of 1992. Law 96 has led to widespread dispossessions, increased levels of poverty and rural indebtedness and increased desire by younger family members of ex-tenants to migrate for work. It has also generated a new type of *indentured* labour. This is not the free wage labour intended by the creation of a market expansion of rural capitalism but enforced labour hire under extreme conditions of economic and social duress of a new *lumpen rural proletariat.*

The most noteworthy feature of the way in which the Act has been enforced has been the challenge to farmer human rights that undermines the notion that in Egypt civil and political rights are equally guaranteed for all. The economic reforms in agriculture were intended to promote increases in productivity, greater security of tenancy and rural stability. In contrast rural Egypt since 1997 has been characterised by increasing farmer debt; the struggle within large landholding families for access to a piece of land - the spoils of Law 96 (and therefore perhaps the failure to promote land consolidation as intended by the Act); labour relations based on coercion akin to indentured labour and a decline in school enrolment as previously tenanted families; and especially those women headed households, removed children from school to reduce livelihood expenses. In addition to this dynamic of change there have also been the promotion of classical survival strategies of the poor. These have included changes in diets and food purchases to economise on household expenses; extra labour time associated with searching for cheaper food in the *souk* and sales of livestock, jewellery and other household assets. The conclusions of the village work tracing the impact of Law 96 is presented and an alternative agrarian strategy is proposed.

An alternative strategy for economic reform and agricultural transformation will be to recognise that the market *per se* is an inadequate instrument for economic growth. Agricultural growth can only be possible and sustainable if a ceiling of 5 *feddan* is placed on land holdings. This is a viable land holding for average sized families and it would undermine the growth of an extractive class of rural landowners or absentee landlords recently reinvigorated by GoE strategy. A

new agricultural strategy requires a proper assessment of what factors contribute to social inequality.

⌘

Territorial and agrarian rights: Land mobility and land market after 18 years of neoliberal politics in Mexico

ROBERTO DIEGO QUINTANA - LUCIANO CONCHEIRO BÓRQUEZ - MARÍA TARRÍO GARCÍA

In 1992 the reforms of the economic policy of Mexico (carried out in accordance with the neoliberal paradigm laid down by the World Bank and the International Monetary Fund), finally had a radical impact on national agrarian politics. This followed the reform of article 27 of the constitution and its prescribed laws - the Agrarian Law, the Water Law and the Forestry Law. In essence, the objective of these changes was to incorporate all of the land, water and natural resources (such as the forests) into a single and free market, independent of their tenure. Consequently, these reforms required the entrepreneurial and land tenure be restructured, through a market that would pass the land from peasant to modern entrepreneur. In other words, from a multimodal ownership of land to one that is more homogenic and of a greater economic scale. This process of rural "modernisation" required, once more, the competition of foreign investment and less that of national private investment.

Within the framework of neoliberal policies, this study proposes to examine in great detail, reflecting on seven cases, the dynamics of territorial and agrarian rights, that is, the particular form in which the mobility and market of land is expressed. In this sense, we intend to present the general results of an investigation concerning the land market in seven *ejidos*, who as a result of their vast differences, have encapsulated a wide selection of cases.

Governmental neoliberal policy towards rural society in general has tended to discourage the presence of actors considered to have low or worthless profitability on the productive scene. In order to reach this goal, strategies that are bound to exacerbate the deterioration of living conditions in the rural sector appear to have been employed. These include the withdrawal of governmental support and a low income in agricultural work. In essence, the results of 18 years of neoliberalism are evident: an impoverished and indebted agricultural sector, and the permanent migration of almost 4 million Mexicans to the USA over this period, the majority of them from rural Mexico.

⌘

The land factor in the diversification of peasantry and the example of forest peasants

YÜCEL ÇAĞLAR

The theses that are discussed in this essay are as follows: In Turkey, in high lands and especially at mountains, the entrepreneurial plots are comparatively small and the conditions are suitable for dry agriculture. So, wage labor is used less and the number of entrepreneurs producing for the market is small. The higher the land the more the stock-breeding for economic purposes is preferred to agriculture. Stock-breeding is usually done in *meras* and the property of *meras* does not have an institutionalized structure and this brings conflict between peasants-entrepreneurs involved in stock-breeding and settled peasants-state. The quality and quantity of the natural resources determine the diversification of the economic and social structures and relations in the villages. In this essay, these theses are analyzed at national level and at the level of 'forest peasants'. Agricultural production is taken as the major determining factor.

⌘

The People's Houses and populism during the single-party era in Turkey

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU

This paper intends to shed light into populism during the single-party era in Turkey. Although populism was one of the six pillars of the governing Republican People's Party, there are still few studies which analytically problematize the role populism played in the young Republic. This is perhaps due to the overreliance on intellectuals and official speeches only. In order to contribute to the history of populism in Turkey, this paper focuses specifically on an institution, the People's Houses, and on a particular variant of populism that it advocated, that is peasantism. The People's Houses were the propaganda organs of the single-party regime that aimed to mobilize the most prominent intellectuals loyal to the regime. After a brief discussion of the historical context and events that paved the way for the establishment of the People's Houses together with the rise of the peasantist ideology, the peasantist activities of the time are presented and discussed. The discussion then continues with the intellectual characteristics of the peasantist ideology including anti-urbanism, anti-industrialism, and the glorification of villages and village people. The presentation then addresses the peasantist ideology's relation to Turkish nationalism, westernization and education. Also considered will be the major controversies revolving around the peasantist ideology in the mid-1930s. From this time onwards, there was a turning point in that while the intellectuals' emphasis of the peasantist movement slowed down, the government itself attempted to achieve significant peasantist goals as embodied in the

Village Institutes and land reform. The paper ends with an evaluation of the peasantist activities of the People's Houses and of the possible implications of the peasantist ideology.

Village views: Romanticism and the dualisms of realism

LEVENT CANTEK

In this essay, the change in the village images in the novels and films on rural life is analyzed. The Kemalist intellectual of the single-party era feels guilty over the peasants and believes that unless rural life is transformed Turkey would not change. This framework determines the perceiving of villages in the formation period of the Republic. The leading cadre was composed of cultural intellectuals who gave the responsibility of transforming the society in a revolutionary and artistic style especially to literature. The canonical novels of the formation years loose impact in the 1940s and a romantic idealization and apolitical village romances with folkloric characteristics dominate the scene. Different interpretations of village and peasants are written by those from Village Institutes. They criticize romanticism and explain the negative dimensions of rural life and this should be analyzed within the current of social realism. This understanding integrates with the Marxist thoughts of the emancipatory environment of 27th May and villages are explained with a leftist terminology. This is in compliance with the understanding that is critical of seeing art as an instrument of pleasure and entertainment. But this complicity and the schematism of evil aga-muhtar/ good peasant-teacher, and setting of the peasant as the leading transformatory agent are criticized. In the 1960s, leftist romanticist narratives are seen in the movies. Cinema was seen before as an apolitical and commercialized sphere and village movies transform this perception. But the movies reproduce the cliches of the village literature. Despite this fact, the exaggerated authentism of the movies makes the Turkish cinema successful in the international arena.

The power of the rural

ÖMER TÜRKEŞ

The transformation of the village novels and stories, from the formation years of the Republic up until today is the subject of this essay. In the earlier periods, intellectuals are seen to be responsible of transforming the country which would be possible by emancipating the village. The 'ignorant' peasant would be emancipated by the Kemalist intellectuals. In the novels of 1950s, Anatolian village life is

represented as a jungle swallowing the Kemalist intellectual. Anatolia is a distant place that intellectuals want, but cannot love. The intellectuals believe s/he should love it in the name of some transcendental values. The role of Village Institutes is emphasized and the major characteristics of the village novels of 1950s and 1960s are analyzed. From 1960s on, village novels gained popularity and till 1980s to give leftist political messages was the main objective. The fall of village novels in 1980s can be explained with political, economic and social conditions of Turkey. The diminishing share of agriculture in Turkish economy, the loss of interest in rural sphere, and the migration of peasants to urban suburbs are explanatory factors in the fall of village novels.

On Russian Populism

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU

This paper aims to shed light into Russian Populism of the late 19th century with a particular emphasis on Peter Lavrov's influential "Historical Letters." The paper starts with a critique of the widely accepted definition of the concept of Populism offered by Lenin and Walicki. Instead of regarding Populism as an expression of small-producers or peasants, I suggest that populism cannot be understood without analyzing the birth of a new kind of intelligentsia in the 19th century, a worldwide phenomenon parallel to the rise of the "modern" state. In this context, I elaborate on the necessities and interests of this new intelligentsia with regard to the masses as a key to understand the populist ideology. For this reason, attention will be devoted to Lavrov's thoughts regarding the state, liberal democracy, the critically-thinking individuals, the subjective nature of knowledge and the peasant commune. The paper continues with a discussion on the role of the Russian peasant commune which was seen by almost all the Populists as the evidence for the possibility of bypassing the capitalist stage. The paper ends with the presentation of some of the historical conditions in Russia of the late 1890s that paved the way for the failure of the Populist ideology.

Toplum ve Bilim

82

Ayata Resmî dışlanma ile vesayetçi çokkültürcülük arasında **Kaya** Türk diyasporasında etnik stratejiler ve 'çok-KÜLT-ürlülük' ideolojisi **Karakaşoğlu-Aydın** Almanya'da başörtüsü olayı **Yalçın-Heckmann ve Unbehaun** Göçmenlerin demekleşme ve cemaatleşmesi **Nohl** Göçmen gençlerin çok boyutlu habitusu **Aktay** Aklın sosyolojik soykütüğü **İrem** Muhafazakâr modernlik ve Türkiye'de Bergsonculuk **Robins ve Aksoy** Derin millet ve Türk sinema kültürü **Koçak** CHP üzerine yeni bir araştırma

83

Erdoğan Devleti idare etmek: Mâduniyet ve düzenbozluk **Ergene** Mâduniyet okulu, post-kolonyal eleştiri ve bilgi-iktidar sorunu **Öcak** Osmanlı Mehdici hareketlerinin ideolojik arkaplanı **Kırlı** Kahvehaneler ve hafiyeler: Osmanlı'da sosyal kontrol **Quataert** Maden işçilerinin hayatı: 1870-1920 **Yılmaz** 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda mahremiyetin sınırları **Özbek** Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal yardım: 1839-1918 **Pamuk** Osmanlı ekonomisinde devlet müdahaleciliğine yeniden bakış **Yıldırım** Osmanlı esnafında uyum ve dönüşüm: 1650-1826 **Somel** Osmanlı modernleşme döneminde periferik nüfus grupları **Baer** Yahudilerin Osmanlı'daki nüfuzlarını yitirmeleri **Adanır** 1945 sonrası Balkan tarih yazıcılığında Osmanlı **Köksal** Tanzimat döneminde Bulgaristan **Reyhan** Taşranın Osmanlı-Türk siyasal hayatına etkisi **Artan** Yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı **Durukan** Osmanlı araştırmalarında bazı yeni açılımlar **Yumul** Osmanlı'nın ilk anayasası **Özel** 13. Türk Tarih Kongresi

84

Öncü Elias ve medeniyetin öyküsü **Esenbel** Türk ve Japon uygarlık süreçleri **Yumul** Bitmemiş bir proje olarak beden **Navaro-Yaşın** Cumhuriyetin ilk yıllarında evişinin rasyonelleşmesi **Hammer** Norbert Elias'ın uygarlık kuramı: Eleştiriler ve gelişmeler **Imbusch** Uygarlık kuramı ve şiddet sorunu **Yontar** Norbert Elias'ın insan bilimleri kavramı ve bilgi sosyolojisi **Çağlar** Alman-Türkleri ve tüketim çalışmaları **Gencer** Türkiye'de laikliğin tarihî dinamikleri **Yalçın-Heckmann** Kürt aşiretleri, aşiret liderleri ve global süreçler **Dursun** Zaman: Modern ve postmodern **Atay** Halifeliğin kaldırılması üzerine

85

Öncü ve Köse Türkiye'de mühendis ve mimarların sınıfları ve ideolojileri **Ansel** Dünyada teknolojik değişim ve mühendisler **Artun** Mühendis, 1975 -2000 **Öngen** Teknik emekgücünün sınıfsal profili **Acar** Tasarımın ayrışan yolları **Çağlar** Türkiye'de orman mühendisleri **Aydın** Genetik mühendislik, yoksulluk ve gıda sorunu **Uğur ve Alkan** İşadamı-Devlet ilişkileri perspektifinden MÜSİAD **Berk** Türk kimliği yaratmada çevirilerin yerelleştirilmesi

86

İnsel Amartya Sen'in etik iktisat önerisi **Ercan ve Özar** Emek piyasası teorileri ve Türkiye'de emek piyasası çalışmaları **Köse ve Öncü** 1980 sonrası dönemde Türkiye imalat sanayii **Türkün-Erendil** Denizli örneği üzerinden üretim ve işgücünün değişen yapısı **Güler-Müftüoğlu** İstanbul Gedikpaşa'da ayakkabı üretimi **Dedeoğlu** Aile, kadın emeği ve toplumsal cinsiyet rolleri **Tufan-Tannöver** Medya sektöründe kadın işgücü **Onaran** Türkiye'de yapısal uyum sürecinde emek piyasasının esnekliği **Akkaya** Türkiye'de 1980 sonrası grevler **Yücesan-Özdemir** Hegemonik fabrika rejiminde mavi yakalı işçiler **Yıldırım** Türkiye'de toplam kalite yönetimi uygulamaları **Dikmen** Küresel üretim, moda ekonomileri ve yeni dünya hiyerarşisi **Pınarcıoğlu** KOBİ'ler, kolektif verimlilik ve sorunları **Ergur** Televizyon reklâmlarında sıkıntı ve sanallığın erdemi

87

Sancar Demokrasi-insan hakları-hukuk devleti **Balibar** Küresel şiddet çağında yurttaşlık ve siviilik **Mutman** İnsanlığın kıyısında: Haklar **Akal** Spinoza'da tutkular üstüne inşa edilen haklar **Kurtoğlu** İnsan hakları ve İslâm tartışmasında perspektif sorunu **Tarhanlı** Uluslararası suçlar ve insan hakları **Erözden** Ulus-devletler ile uluslarüstü yargı organları ilişkisi **İnanıcı** Türkiye'de avukatlık ideolojisi **Özman** Erken Cumhuriyet döneminde hukukçu kimliği **Yeğen** Liberal demokrasiden radikal demokrasiye: Geçiş(sizlik)ler **Ökçesiz** İnformal adalet

Birikim Yayınları

ISSN 1300-9354